

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.717

Cild: 18 Sayı: 3

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 2.717

Volume: 18 Issue: 3

Bakı – Baku
2024

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration № 2212

Azərbaycan
Mətbuat Şurası

MS

Azerbaijan
Press Council

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 99 809 67 68
+ 994 12 510 63 99

e-mail

elmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

I N T E R N A T I O N A L M E N D E L E Y

A S O S
indeks

Scilit

WorldCat®

OpenAIRE

SEMANTIC SCHOLAR

OA·mg

CiteFactor
Academic Scientific Journals

I N T E R N E T A R C H I V E

idealonline

ORCID

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© <https://aem.az>

© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Editor

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçisi

Magistrant Nəzakət QƏHRƏMANZADƏ, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi / Azərbaycan
qehremanzade77@mail.ru

Tədqiqatçı Aysən SƏTTAROVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
settarliaysen@gmail.com

Assistant editor

Master student Nazakat GAHRAMANZADEH, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan /
Azerbaijan
qehremanzade77@mail.ru

Researcher Ayshan SATTAROVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
settarliaysen@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALİYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Əlövsət QULİYEV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elsevər ƏSƏDOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Alovzat GULIYEV, ANAS Institute of Soil Science and Agrochemistry / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elsever ASADOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Aktolkin KULSARIYEVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Bissərka VELEVA, Müqəddəs Kliment Oxridskiy adına Sofiya Universiteti / Bolqarıstan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumin Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Valentin PETRUŞENKO, Paisiy Xilendarskiy adına Plovdiv Universiteti / Bolqarıstan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Ələddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEV, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Bilal BÜŞRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Riyaziyyat və mexanika elmləri

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, "Helmholtz" Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA / Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Əminəğa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Bülent ÇAKMAK, Erzurum Teknik Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetı / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, “Neftqazelmütədqıqatlayihə” İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Aktolkyn KULSARIYEVA, Kazakh National Pedagogical University / Kazakhstan
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, «Silk Road» International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Bisserka VELEVA, Sofia University "St.Kliment Orhidski" / Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Valentin PETROUSSENKO, Plovdiv University "Paisii Hilendarski" / Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of China
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Aladdin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Taylor / USA
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Mathematics and mechanical sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, «Helmholtz» Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina University / Kanada
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA / Nakhchivan State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Bulent CHAKMAK, Erzurum Technical University / Turkey
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valeriy LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RUSTAMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, Oil Gas Scientific Research Project Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/8-18>

Saodat Muhamedova

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
named after Alisher Navai
Doctor of Philology
prof.s.muhamedova@mail.ru

Kosimboy Mamurov

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
named after Alisher Navai
Doctor of Philological Sciences
kosimltc@mail.ru

**TRANSLATION MECHANISMS OF ARUZ POETIC MEASURE *BAHR* FROM
UZBEK INTO ENGLISH**

Abstract

This article is devoted specifically to the translation mechanisms of aruz poetic measure bahr in the ghazals of Alisher Navoi from classic Uzbek into Modern English. As we have displayed by this article the translation mechanisms of classic literature including classic poetry involve the study of the vocabulary of the ghazal, expert comments in the form of prose description, analysis of the ghazal, as well as consultation with a classic literature scholar, especially, a scholar of Alisher Navoi studies and a good knowledge of source and target languages. In addition, the translator must use an appropriate translation theory and methodology to prove the adequacy of his/her translation to the original. So, the article shows how the translation mechanisms of the aruz poetic measure bahr are applied to translation on the example of the ghazal No.94, No.103 by Alisher Navoi from Uzbek into English.

Keywords: *translation mechanisms, aruz, poetic measure, ghazal, bahr, syntaxeme, translation unit, vocabulary study, comments, prose description, classic literature, source and target languages, translation theory and methodology, adequacy to the original*

Saodat Muhamedova

Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət
Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti
filologiya elmləri doktoru
prof.s.muhamedova@mail.ru

Kosimboy Mamurov

Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət
Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti
filologiya elmləri doktoru
kosimltc@mail.ru

Əruz poetik tədbir bəhrinin tərcümə mexanizmləri özbək dilindən ingilis dilinə

Xülasə

Bu məqalə xüsusi olaraq Əlişir Nəvainin qəzəllərindəki əruz poetik ölçü bəhrinin klassik özbək dilindən müasir ingilis dilinə tərcümə mexanizmlərinə həsr edilmişdir. Bu məqalədə göstərdiyimiz kimi, klassik ədəbiyyatın, o cümlədən klassik poeziyanın tərcümə mexanizmləri qəzəlin lüğət

tərkibinin tədqiqini, nəsr təsviri formasında ekspert şərhələrini, qəzəlin təhlilini, o cümlədən klassik ədəbiyyatşünas alimlə məsləhətləşmələri əhatə edir. xüsusilə, Əlişir Nəvai tədqiqatçısı, mənbə və hədəf dilləri yaxşı bilən alim. Bundan əlavə, tərcüməçi öz tərcüməsinin orijinala uyğunluğunu sübut etmək üçün müvafiq tərcümə nəzəriyyəsi və metodologiyasından istifadə etməlidir. Belə ki, məqalədə Əlişir Nəvainin 94, №103 qəzəli timsalında özbək dilindən ingilis dilinə tərcümədə əruz poetik ölçüsü bəhrinin tərcümə mexanizmlərinin necə tətbiq olunduğu göstərilir.

Açar sözlər: *tərcümə mexanizmləri, əruz, poetik ölçü, qəzəl, bəhr, sintaksema, tərcümə vahidi, lüğətşünaslıq, şərhlər, nəsr təsviri, klassik ədəbiyyat, mənbə və hədəf dillər, tərcümə nəzəriyyəsi və metodologiyası, orijinala adekvatlıq*

Introduction

It has already become a tradition to research and study the works of outstandingly great Uzbek poet Alisher Navoi in Uzbek and world literature. A number of interpretation dictionaries (Explanatory dictionary of the language of Alisher Navoi's works, 1983) of Alisher Navoi's works have been published, vocabularies, prose descriptions, commentaries and poetic analyses for poetic ghazals (Interpretations of Navoi's ghazals, 2018: 380) and his epic poem "Khamsa" (Alisher Navoi, 2019: 712) have been prepared and published for public usage. All this created favorable conditions and possibilities for translators to apply to the translation of Alisher Navoi's works into many world languages, including English, Russian (Alisher Navoi, 2016: 318), French, German (Alisher Navoi, 2000: 142) and etc.

This article is devoted specifically to the translation mechanisms of *aruz* poetic measure *bahr* in the ghazals of Alisher Navoi from classic Uzbek into Modern English. The ghazal is a poem consisting of six to nine couplets (baits). *Barh* is a rhyming of the same sound (phoneme), syllable or the word at the end of both lines of the first couplet (byte) and also at the end of each second line of the following six, seven or eight couplets (Hojiakhmedov, 2008: 193).

Results and discussion. Now let's pass on to the discussion of the process of how ghazal No.94 from the work "Wonders of Childhood" by Alisher Navoi was translated from Alisher Navoi's classic Uzbek (chagatay dialect of Turkic language of the XXIV century) into Modern Uzbek and then into Modern English (Hojiakhmedov, 2008: 3-7).

Alisher Navoi had a special love for Muhammad Mustafa (pbuh), the master of the universe among the people of mankind, and with every breath he always expressed his love and faith to Him. In the history of classic ghazal writing, Navoi is one of the poets who wrote the most ghazals on the theme of naat (praises of Allah and his prophet Muhammad (s.a.v)). Although the ghazals by master poets of Persian literature contain many stanzas and verses in praise of our prophet, Alisher Navoi began the tradition of creating a whole work on the theme of praises of the Prophet and systematically placing ghazals written on this topic with almost every Arabic ABC letter.

On whatever subject Great Navoi writes, he approaches the topic, first of all, from the point of view of poetic artistry. The poet treats all topics with a thoughtful insight and a poetic soul, applies new poetic tools and methodological experiments to the subject of poetic praises (naat). In particular, by using the radiff "xarj" in the ghazal 94 to express Bahr, Navoi succeeded in endowing pure Islamic ideas in the ghazal (Davlatov, 2020: 3-7).

We think that the word "xarj" (expenses, spending) is used as radiff (rhyming device) of *bahr* on the ground of the factors that (1) the profession of our Prophet was commerce, trade which presupposes the use of historical evidences expressed by the word "xarj" (expense, spending), (2) for the sake of immortality, he gave up the material wealth, instead the messenger profited from the trades of life to which belong lots of his hadiths, so, the word "xarj" testifies to those hadiths.

From the content of the ghazal, it becomes clear that the ghazal is dedicated to the phenomenon of Miraj (Journey of Muhammad s.a.v to Heaven to meet with Allah. The miracle of Miraj was the greatest event not only for mankind but for all existing animate and inanimate beings in the world. That's why the heaven considered the dust spreading from the steps of the Prophet as holy, sacred, and threw uncountable stars on his path which is likened to a rich man who gives up his gold and

silver for buying a small pearl. The poetic words used in the ghazal, incorporates features of *talmih bahr*, indicates that the event of Miraj happened at night. Here is the ghazal No.94 in Navoi's language:

“Ey navoiy, ma’rifatni qilma ... xarj...”

*Charx izing gardiga qildi kavkabi sayyor xarj,
Javhar olmoqg'a g'aniy qilg'an kibi dinor xarj.
Soyiru sobit nisoring qilsa tong yo'qkim, bo'lur
Kechqurun shoh o'lsa mehmon, kimsaga bisyor xarj.
Naqdi rahmat xarjing etsa Haq, ne tong, ulkim topar
Sen kibi mahbub vaslin, aylagay nochor xarj.
Fosh etib naqdi shafolat qilding ummatni xalos,
Aylagandek naqdini topqan qiziq bozor xarj.
Bahri rahmatdinki, topting, xalq uza bir qatra bas,
Garchi teng avlodur etmak daxl ila izhor xarj.
Mag'firat ganji sanga tamlik erur, moni' emas,
Aylasang isyoni ko'p ummatqa har miqdor xarj.
Sen kimu na'tin demak, til asrag'il ko'p nuqtadin,
Ey Navoiy, ma'rifatni qilma har ne bor xarj.*

In starting the translation, first, we must study the vocabulary of the ghazal, prepared by the scholar of Navoi studies, Olim Dalatov. Here, our task is to translate each word from modern Uzbek into modern English. **Vocabulary:** *Kavkab* – *yulduz* - *star*; 2. *Javhar* – *gavhar, durdona* – *pearl*; 3. *G'aniy* – *boy, badavlat* - *rich*, 4. *Soyiru sobit* – *sayyoralar va turg'un burjlar* – *planets*, 5. *Nisor* – *sochish* – *throw, spend*, 6. *Tong yo'q* – *ajabmas* - *alas, wonder*, 7. *Naqd* – *mablag'*, *oltin* – *money resource, gold*, 8 *Daxl* – *bu yerda: kirim* - *benefit, income*, 9. *Ganj* – *xazina* – *treasure*, 10. *Tamlik* – *mulikka egalik* – *proprietor, property owner*, 11. *Nukta* – *hikmatli so'z* - *wisdom, wise word* (Yusupova, 2021: 3-7).

After finishing the translation of each word of the vocabulary, we find them in the text of the ghazal and read it again and again trying to comprehend the text of the ghazal. If it seems still difficult to perceive the whole text of the ghazal, we will resort to the prose description of the ghazal again prepared by the scholar of Navoi studies, Olim Dalatov. We read the prose description couplet by couplet comparing each with the original text of the ghazal focusing especially on the same words which express the stylistic poetic device *bahr* used at the end of both lines of the first couplet and at the end of each second line of the following six couplets until the whole ghazal becomes quite clear and understandable. In this case, while reading the prose description of each couplet, we mindfully enter the thinking mentality world of the poet Alisher Navoi, and find out what he was going to say by this or that couplet. For example, as commented by literature scholar, Olim Davlatov, Alisher Navoi had in his mind to tell us the following by the first couplet: 1. “A rich man spends a lot of gold dinars to buy a pearl, but he saw a lot of stars in the garden of his life, that is, he saw a lot of stars”.

Using the theory and technology of syntactic-semantic analysis, we'll discover that the rhyming word in the source language “*xarj*” - in the word combination – “*qildi kharj*” is used in the position of the predicate and denotes syntactic semantic meaning “*process*”, “*action*”. So in order to make our translation close to and make it harmonious with the original couplet we must try to express the same syntactic semantic meaning process, action in the same position in the target (English) language too. So, based on the vocabulary study and prose description of the first couplet and syntactic-semantics of the radiff of *bahr* “*xarj*”, we try to translate the original couplet into English and get the following:

*On your step's dust, lots of stars the heaven would spend,
Like to buy pearls, much gold a rich man could spend.*

Thus, in the first couplet of both languages we found out that *bahr* as an aruz poetic rhyming device is expressed by the same active syntaxeme (*qildi xarj, ...xarj - would spend, could spend*) belonging to the processual syntactic-semantic category as translation variants of the *bahr* in Uzbek and in English.

To have the same infinitive form of the verb *send*, we add the modal verb *can* or the auxiliary verb *would* in an appropriate form as “*would send*” and “*could send*”. Their linguistic models would be like this: *would send* - PrAc; *could send* - PrMdAc. According to the combinability, the active syntaxeme can combine with the syntaxeme substantial agent (Ag) in the position of the subject (man) on the basis of the predicative connection between the subject and the predicate of the sentence (*a rich man could spend*).

Now, let's pass on to the second couplet, in the source language it reads as this:

Soyiru sobit nisoring qilsa tong yo'qkim, bo'lur
Kechqurun shoh o'lsa mehmon, kimsaga bisyor xarj.

It's prose description comments that: 2. *It is no wonder that the sky has scattered the fixed planets to your step. After all, if a king suddenly comes to someone's house in the evening as a guest, it will cost a lot.*

In the second line of the second couplet the poet uses the same radiff “*xarj*” as *bahr* in Uzbek in the word combination “*bo'lur xarj*”. So, as we have done in the first couplet we must also use the same rhyming word “*spend*” with the modal verb *must* (*must send*) as *bahr* at the end of the second line of the second couplet where the syntaxeme “*must spend*” denotes syntactic-semantics of action and modality, its linguistic model looks like this PrMdAc. According to the combinability, the active syntaxeme in the second line can combine with the syntaxeme substantial agent (SbAg) in the position of the subject (he) on the basis of the predicative connection between the subject and the predicate of the sentence (*he must spend*) (Mukhin, 1980: 296-298).

Let's read the translation:

As heaven scatters many planets on your steps, alas,
If the shah visits a man as a guest, much he must spend.

Now, we have the translation of the line, which is quite adequate to the meaning and form of the source language. Now, we will pass to the third couplet in the source language as the following:

Naqdi rahmat xarjing etsa Haq, ne tong, ulkim topar
Sen kibi mahbub vaslin, aylagay nochor xarj.

After studying the vocabulary and the prose description of the third couplet in the original source language we read trying to perceive what the poet is going to tell us. It becomes quite clear from the prose description of the third couplet as is given here: 3. *It is not surprising if the truth spends the treasure of mercy for you, because if someone like you reaches the guardianship of his beloved, the needy's expenses will increase.*

Now comparing all the said above, we try to translate the given third couplet:

No wonder if God spends his treasures to thank you,
For the poor to see his Goddess, much he must spend.

As it is seen from the translation, at the end of the second line of the third couplet the poet uses the same radiff “*xarj*” as *bahr* in Uzbek in the word combination “*айлагай ... харж*” (*xarj aylamoq, xarj qilmoq*). So, as we have done in the first and second couplets we must also use the same rhyming radiff “*spend*” with the modal verb “*must*” (*must send*) as *bahr* at the end of the second line of the third couplet where the syntaxeme expressed by the modal verb combination “*must spend*” denotes syntactic-semantics of action and modality from the processual category, its linguistic model looks like this PrMdAc. According to the combinability, the active syntaxeme in the second line “*must spend*” can combine with the syntaxeme substantial agent (SbAg) in the position of the subject (he) on the basis of the predicative connection between the subject and the predicate of the sentence (*he must spend*).

Before translating the fourth couplet we study the vocabulary of the couplet, its comments and analysis comparing them with the original couplet provided below:

*Fosh etib naqdi shafolat qilding ummatni xalos,
Aylagandek naqdini topqan qiziq bozor xarj.*

In order to comprehend the given couplet we study the vocabulary, translate the new words into English and then also read and try to understand the couplet in the source language comparing it with its prose description as given here: 4. *You saved the community by revealing the treasure of intercession, just as a man from the market spends all his money.*

Now when meaning of the couplet becomes quite understandable we can pass to the translation of the couplet, especially focusing on ensuring the translation of the radiff “*xarj*” in the word combination “*aylagandek...xarj*” into English. See the translation:

*Blessing with your mercy, you've saved your people,
Like a tradesman in market, much wealth he must spend.*

As it is seen from the translation the second line begins with the phrase with prepositional phrase “*like a tradesman*” which expresses the stylistic device simile as in the original phrase “*Aylagandek.... xarj*”, which is transformed into English as *Like a tradesman Much wealth he must spend*, where *simile* is expressed with the phrase *like a tradesman*, and radiff of *bahr* is expressed with the modal verb combination “*must spend*” as in each second line of the couplets in the whole ghazal. According to the combinability, the active syntaxeme in the second line can combine with the syntaxeme substantial agent (he) in the position of the subject on the basis of the predicative connection between the subject and the predicate of the sentence (*he must spend*).

In the fifth and sixth couplets, the prophet is described as a sea of mercy and a treasure of forgiveness. According to Navoi's praising description, due to the mercy of Lord and the grace of the universe as the grace of the Supreme God is so wide that forgiving the sins of the entire ummah (people) is like a drop from the sea.

Since the treasure of forgiveness was given as property to the prophet Muhammad (s.a.v), no matter how much is spent from the inexhaustible treasure, the Almighty God will not be against it. These artistic devices are not just poetic expression and exaggerated images, but there is the sacred meaning and essence under each simile, each artistic device of the blessed verses and hadiths. Navai, who deeply studied such verses in the Holy Qur'an and hadiths in convincing sources about the Prophet's character, described the wonderful qualities and qualities of this unique personality with the help of various symbols and images. The fifth couplet of the ghazal sounds in the source language as this:

*Bahri rahmatdinki, topting, xalq uza bir qatra bas,
Garchi teng avlodur etmak daxl ila izhor xarj.*

Based on the prose description of the couplet: (5. *One drop is enough to forgive all the people with the sea of mercy that you have found. Therefore, it is preferable to have an output equal to the input*), the translator was able to translate it into English as this:

*A drop of your merciful sea is enough to forgive people,
It is better to make input equal to output one must spend.*

As it is shown in the translation of the second line of the couplet which ends with the radiff “*xarj*” in the word combination “*izhori xarj*” in the source language is transformed into modal verb combination “*must spend*” as displaying the *bahr* as in the second line of the fifth couplet. According to the combinability, the active syntaxeme in the second line can combine with the syntaxeme substantial agent in the position of the subject (one) on the basis of the predicative connection between the subject and the predicate of the sentence (*one must spend*).

The sixth couplet in the source language reads as this:

*Mag'firat ganji sanga tamlik erur, moni' emas,
Aylasang isyoni ko'p ummatqa har miqdor xarj.*

Based on the interpretation of the second line of the sixth couplet in the prose description (6. *The treasure of forgiveness has been given to you as a property, so no matter how much you spend from this treasure on the rebellion of many ummah (people), you will not be hindered*), it was translated into English as the following:

*Enlightening treasure is provided for you as property,
Don't mind if to his people too much he must spend,*

In this case too, the active syntaxeme in the second line can combine with the syntaxeme substantial agent in the position of the subject (he) on the basis of the predicative connection between the subject and the predicate of the sentence (*he must spend*), which is proved by its combinability as one of the formal distributive distinctions of the syntaxeme as its translation variant.

No matter how supremely higher the praises of Allah and his Prophet Muhammad (s.a.v) are in his ghazal No.94, Alisher Navoi concludes that nevertheless his praises are quite less than Muhammad (s.a.v) possesses as is shown in the last seventh couplet:

*Sen kimu na'tin demak, til asrag'il ko'p nuktadin,
Ey Navoiy, ma'rifatni qilma har ne bor xarj.*

In accordance with the prose description of this couplet Alisher Navoi wants to say: "O Navoi, it is customary to recite the Prophet's name like you. If you are enlightened, don't spend too much on words of wisdom". Based on this comment we will try to translate the last couplet trying to make it close to the original in meaning and form as the following:

*Hey Navoi, who're you to recite often Rasul's name,
Whatever you learnt, wise words, in vain, don't spend.*

In the last line of the ghazal Alisher Navoi uses the same word "xarj" to express bahr in the structure of the verb "qilma xarj" in the negative form which is expressed by the inflection – *ma*, which is translated into English in the negative form as "don't spend". In both languages the verb forms *qilma xarj* in Uzbek and "don't spend" in English denote the syntactic semantics of action and negativity, that is active negative syntaxeme, which combines with the agentive syntaxeme *you* in the position of the subject of the sentence on the basis of the predicative connection between the main parts of the sentence.

It is interesting to note when in the ghazal the bahr is expressed not with the same notional word, but with a suffix or inflection then it becomes too difficult or almost impossible to express the rhyming element at the end of the line because of the difference in the linguistic system and word order of Uzbek and English. In this case, the translator has to select another word to express bahr in the same line or add a word, which may somehow help to clarify the general content of the ghazal. For example, in the ghazal No.103 of the source language the bahr is expressed with different words, but with the same ending – *oh* (*aqdoh, saloh, aqdoh, muboh, roh, aqvoh, Fattoh, nikoh*):

Ghazal No 103: "Halol bo'ldi... ishq ahlig'a may"

*Ko'ngulni mug'bacha oldi, mug'ona tut aqdoh,
Ki yo'q saloh ila bo'lmog'liq emdi bizga saloh.
Bir oy firoqida bexudlug' istaram, to'la tut,
Agar qilib esang aflok jirmidin aqdoh.
Halol bo'ldi xaroboti ishq ahlig'a may,
Tutar biz ahli vara', kimki oni tutsa muboh.
Hayotbaxsh labing ruh emishtur, ey soqiy,
Magarki vovini i'lol etib qilib sen roh.
Yo'q ersa jismda ul hosil aylagan qondin,
Hakim ne uchun ajzosini dedi arvoh?!
Saboh maykada bog'lig'duru xumorim tund,
Taajjub etmang, agar zikrim o'lsa "yo, Fattoh!"
Ne erdi maykada g'avg'osi, raz qizin go'yo
Bu shom qildi Navoiyg'a piri dayr nikoh.*

In this case, the translator found the way out by adding a word - an introductory phrase “*I believe*” and using it at the end of the second line of each couplet of the ghazal to express the end rhyming as *bahr* in the source language (Mukhin, 1980: 3-7).

For example, for translation of ghazal 103 “Halol bo`ldi... ishq ahlig`a may” (“A wine lad seized my soul...”) from the work “Gharoyib us-sighar” by Alisher Navoi, the expert on Navoi’s work, professor Dilnavoz Yusupova provided translations, definitions of more than ten special words such as **mug`bach** – wine delivering boy, fire worshipper guy; **mug`ona** – related to wine delivers; **Aqdoh** – goblets, cups; **saloh** – goodness, benefit, interest; **Aflok jirmi** – celestial matters; **bekhudlik** – loss of consciousness, unconscious; **roh** – wine; **Bvara`** – faith, diet; **i`lol** – changing; **Ajzo** – a part, parts, divisions; **saboh** – dawn, morning; **Tund** – quick, firm, hurrying; **roz** – grape; **Maykada** – tavern, wine-shop; **dayr** – idol’s house, temple, chapel.

Based on these vocabulary study, let’s start learning the prose description, comments and literary analysis. According to the view of scholar D. Yusupova, this ghazal #103 of Alisher Navoi is a rindona content, in which the widely used literary symbols and images have served to produce the artistic affect of the ghazal, the expression of imagination, and the smooth depiction of person’s emotion. Such notions as goblet, mug, wine lad, wine pourer, drunkard, temple, used in the verses, are aimed at expressing the power of divine love. Through these concepts, the power of love for God (Truth) is expressed in the ghazal, it means that the possessors of this love are above all the troubles of the world, and that there is no purpose for them other than to see the face of God. All this explains the general essence, meaning and purpose of the ghazal to be provided artistically in translation and transformation into English in harmony with the original as the following (Alisher Navoi, 1997: 300):

*Ko`ngilni mug`bacha oldi mug`ona tut aqdoh,
Ki yo`q saloh ila bo`lmog`liq emdi bizga saloh.*

Translation:

A wine lad seized my soul, hand me wine as wine lad
We are drunk, then no longer in goodness, we believe.

The words with rhyming sound combinations “-oh” (*aqdoh, saloh*) in this byte (couplet), as well as in the following bytes the sound combination “...oh” is repeated in each second line of the byte: *aqdoh, muboh, roh, arvoh, Fattoh, nikoh*. They all express the poetic art *radiff* which we tried to express with the word “*believe*”, thought it does not express exactly the meanings of all *radiffs* in the original. In the above byte the *radif aqdoh* (goblet, wine cup, mug) expresses the syntactic semantics of an object of the sentence, and the *radif saloh* also expresses a syntactic object in relation to the predicative center of the sentence, represented by the verbs *oldi* (seize) and *tut* (hand me), and accordingly, in the second line the predicative center is presented by the nominal phrase *saloh ila bo`lmoqlik emdi*, accordingly, we are drunk, and *we believe*. So, here “*believe*” expresses the *radiff* in the second line of the byte, which exactly fits to the content of the line and the whole byte.

As it is known that *mug (aqdoh)* is a priest of the fire worshippers. The task of the priest is to light fires, perform religious rituals and prayers. It is no coincidence that in this ghazal Navoi chose the image of priest and wine lad, who are directly related to the ideological content of the poem. Through the image of priest, Navoi refers to the *piri murshid* (wise man, mentor), who lights on fire in the heart out of love for God (Allah). The worldly affairs have no significance for a lover after drinking wine, i.e. from the mug like fiery glass of wine. This is what is meant in the second verse when it is said, “No, we have not been blessed” (Alisher Navoi, 1987: 689).

*Bir oy firoqida bekhudlug` istaram to`la tut,
Agar qilib ersang aflok jirmidin aqdoh.*

Translation:

To forget my moonlike beauty I want, hey wine pourer
Fill my mug, it is as big as a planet in the sky, I believe.

In this byte the *radiff* “*aqdoh*” also denotes the so called literary art “*simile*” expressed by *aflok jirmidin aqdoh* (Fill my mug, it is as big as a planet in the sky).

In the second byte the lover suffers from the missing of the beloved, to forget this grief he wants to drink wine, so he decided to drink it, even if they give wine in a glass as big as a planet in the sky. The emphasis laid on the universe is not accidental, and the poet points out that *bir oy* (“one moon”) also means a celestial body through literary art of pun. Here the *radiff* is also provided with the word combination “*we believe*” which fits to the content and form of the byte. For example:

*Halol bo`ldi kharobati ishq ahlig`a may,
Tutarbiz ahli vara`, kimki ani tutsa muboh.*

Translation:

For poor people drinking wine will no longer be sin
Those who drink are sinless they're pious, **we believe.**

Again to provide *radiff* of the line the word *believe* is used in this byte too.

According to Alisher Navoi's view in mysticism, when we say poor people, we mean pure people dedicated to the way of true love. Why exactly "poor people"? First of all, a person who has attained the Truth, God, understands himself, feels and understands well that both the heart and the mind in this condition are striving to meet with God. They know that they are the poor left in this ruin, and they strive to reach God. Furthermore, because they do not really understand the world, they do not pay any attention to richness, wealth, which means that they are the poor people who used to live in ruins. Why was it sinless for them to drink wine? Of course, when we say wine, we mean the love for God, because a person who is well aware of himself naturally enters the path of divine love. The poor people consider those who believe that it is possible to drink wine, that is, those who feel and know the love for God, to be the people of *Vara`*, that is, the pure sinless people, faithful to God. Let's read the translation comparing with the original:

*Hayotbakhsh labing ruh etmishtuk, ey soqiy,
Magarki vovini i`lol etib qilibsen roh.*

Translation:

O wine pourer, your alive lip is like a spirit, when
You produce its "juice", it becomes wine, I believe.

In the original, *radiff* is expressed with the word “*roh*” (wine), again the verb “*believe*” is used to provide *radiff* in this translation of the byte.

In this couplet, the poet addresses the wine pourer - the mentor *pir*. The wine pourer's lips are life-giving, able to resurrect the dead. Why is it exactly “lip”? Because only the word of love flows through this lip, because this lip speaks only about the truth, about God, about the supreme and perfect mind, which the only human mind is capable of possessing. These words revive the soul. The poet proves his point in the first line by using the art of the problem-solving in the second line: in the Arabic alphabet, the word "spirit" is written as *ruh* (روح - spirit), and if the letter **u** is replaced by **alif**, it becomes **r / h**, and denotes "wine." It is no coincidence, then, that the lips of the drinker are like spirits, for it is through this lips that love can be gained.

At this point we witness that the problem comes in the structure of the poem. The problem is the changing of Arabic letters in different ways: by removing, adding to hide a word within combinations. In this case, the problem comes here has a literary art. As it is impossible to transform Arabic letters expressed in the original poetic line, the use of the verb *believe* is preferable to provide *radif* in this byte.

*Yo`q ersa jismda ul hosil aylagan qondin,
Hakim ne ushun ajosini dedi arvoh.*

Translation:

If not, why then the bloodstain left by your lips
Was considered a ghost spirit by a judge, I believe,

In this couplet, the poet continues to prove his previous opinion. Why does the drinker's lip causes bleeding in the body? Because this life-giving word produced by the lips means God for the

lover, and the lover who perceives God will now begin to be restless in the desire to trust his beloved, and will be subject to suffer from the pain of separation. So, now his heart is filled with the blood of separation, which means the resurrection of the soul. Because a dead soul does not suffer. The stains of the blood that appear in the body are the spirits presented by faces and drops of blood. For every drop of blood mentions His name in the separation. In this point Navoi also meant that the redness of the lips is in harmony with the color of blood. Let's read the translation comparing with the original:

*Saboh maykada bog`lig`duru khumorim tund,
Taajub etmang, agar zikrim o`lsa, yo Fattoh.*

Translation:

At dawn the tavern was locked, I craved for wine,
If I call hey Fattoh, you won't be shocked, I believe.

In this case the translator also used the introductory word "believe" to express the *radiff* in the translation, instead of the vocative "Fattoh" applied in the original.

As it is clear from the byte that the tavern is locked. It is a sign that the human soul is sometimes saddened and darkened by the troubles of life. When it is said dawn it means the youthful period of life. As long as man lives, from the moment he recognizes himself, he wants to fall in love with God, he feels that he is infinitely sinful. So, he pleads God to open his heart. He begs to save him from ignorance. In this couplet, the poet is referring to this situation, asking God to open his heart by addressing God as "O Fattoh," one of the attributes of Allah, he is expressing his preaching to God.

*Ne erdi maykada g`avg`osi, raz qizi go`yo
Bu shom qildi Navaig`a piri dayr nikoh.*

Translation:

What happened to the tavern's ado, this temple's Pir
Wed-locked Grape's daughter to Navoi, I believe.

In this last byte, the temple's priest (pir) wedlocked grapes's daughter to Navoi, the word "nikoh" is the *radiff* which expresses an object to the verb to wedlock in the original, but in order to express *radiff* we considered it better, as in all above cases, to use the verb "believe" as *radiff*, which is perfectly consistent with the content and form of each byte and the whole ghazal, in general.

In the dawn, the lyrical protagonist was suffering from the fact that the tavern was locked - a bond, but when he went in the evening, he saw his condition - the priest of the temple married Grape's daughter, wine to him. Here wine is understood as the daughter of grape. That is, what the poet informs him in the evening - after spending most of his life, after seeing the truth it becomes quite clear that the mentor pir has taught him to the secrets of love. So, in the morning, when he was young, he did not understand the secret of love, he was enjoying the tavern's ado, and then, he perceived the truth, he married Grape's daughter, that is, he achieved his love at last.

As it is seen from the translations of the ghazal's meaning couplet by couplet based on vocabulary definitions, prose descriptions, comments and literary analysis proved very practical, and especially the use of an introductory word "believe" to compensate *radiff* in the translation which fits perfectly well to the form and content of not only each byte, but also of the whole ghazal itself.

Thus, the whole translation of ghazal #103 is presented as the following:

...Drinking wine will no longer be sin

*A wine lad seized my soul, hand me wine as wine lad
We are drunk, then no longer in goodness, we believe.
To forget my moonlike beauty I want, hey wine pourer
Fill my mug, it is as big as a planet in the sky, I believe.
For poor people drinking wine will no longer be sin
Those who drink are sinless they're pious, we believe.
O wine pourer, your alive lip is like a spirit, when*

*You produce its "juice", it becomes wine, I believe.
If not, why then the bloodstain left by your lips
Was considered a ghost spirit by a judge, I believe,
At dawn the tavern was locked, I craved for wine
If I call hey Fattoh, you won't be shocked, I believe.
What happened to the tavern's ado, this temple's Pir
Wed-locked Navoi to Grape's daughter, I believe.*

Conclusion

Thus, as we have studied the translation mechanisms of classic literature, including classic poetry involve the study of vocabulary of the ghazal (Alisher Navoi, 2018: 94), expert comments in the form of prose description, analysis of the ghazal, as well as consultation with a classic literature scholar, especially, scholar of Alisher Navoi studies and a good knowledge of source and target languages. In addition, the translator must use an appropriate translation theory and methodology to prove the adequacy of his/her translation to the original. So, we have analyzed the translation mechanisms of aruz poetic measure *bahr* on the example of the ghazal No.94 by Alisher Navoi from Uzbek into English. In both lines of the first couplet of the ghazal *bahr* is expressed by the same word *xarj* which is repeated as rhyming element (radiff of *bahr*) in the second line of each following couplet of the ghazal. It is transformed into English with the same verb "*spend*" in combination with modal verbs "*would*" and "*could*" in both lines of the first couplet and in the second line of each following couplets of the ghazal in combination with the modal verb "*must*" (*must send*) as an active modal syntaxeme in the position of the predicate, and in the last line of the ghazal in the negative form "*don't spend*" as an active negative syntaxeme. Each of them can combine with an agent syntaxeme (*heaven, man, he, one, you*) in the position of the subject which proves the syntactic semantics of action as a translation unit. Like this in ghazal No 333 (He who is in love...) the *bahr* is expressed by the word "*kerak*" in Uzbek and in English "*must*", in ghazal No 342 - with the words "*qilmading*" in Uzbek and "*did not*" in English, in ghazal No 314 with the words "*etgay firoq*" in Uzbek and "*separation attempts*" in English, accordingly, in ghazal No 19, "*balo – evil*", in ghazal No.332 – "*muhtoj – need*". It is interesting to note when in the ghazal the *bahr* is expressed not with the same notional word, but with a suffix or inflection then it becomes too difficult or almost impossible to express the rhyming element at the end of the line because of the difference in the linguistic system and word order of Uzbek and English. In this case, the translator selected another word in English "*believe*" to express *bahr* in the same line which clarifies the general content of the ghazal No.103 of the source language: – oh (*aqdoh, saloh, aqdoh, muboh, roh, aqvoh, Fattoh, nikoh*).

References

1. Explanatory dictionary of the language of Alisher Navoi's works. (1983). 4 volumes. Tashkent.
2. Interpretations of Navoi's ghazals. (2018). Compiler and publisher: Nusratillo Jumahoja. Tashkent: Uzbekistan, 380 p.
3. Alisher Navoi. (2019). Hamsa. Tashkent: Navroz, 712 p.
4. Alisher Navoi. (2016). Cokrovishchnitsa mysley. Tashkent: New age generation, 318 p.
5. Alisher Navoi. (2000). Durlar from Oman. Die perlen aus dem ozen. Pearls from the ocean. Artistic translation (Uzbek, German, English). Translated by Yuldosh Parda (German), K.Mamurov (English). Tashkent: Sharq, 142 p.
6. Hojiakhmedov, A. (2008). Dictionary of classic art. Tashkent: "Generation of the New Century", 193 p.
7. Davlatov, O. (2020). Hey, Navoi, don't do enlightenment at any cost. World literature journal. Tashkent. № 10, pp.3-7.
8. Yusupova, D. (2021). It was honest... love is good. World literature. Journal. Tashkent. № 2, pp.3-7.
9. Mukhin, A.M. (1980). Syntax analysis and problem level language. L., 303 p.

10. Alisher Navoi. (1997). A perfect collection of works. Twenty roofs. Thirteenth roof. Tashkent: Science, 300 p.
11. Alisher Navoi. (1987). A perfect collection of works. Twenty roofs. The first roof. Tashkent: Science, 689 p.
12. Alisher Navoi. (2018). GHAZALS (classic ghazals in the form of prose description, comments and explanations in English). Book 1. Tashken, 94 p.

Received: 30.12.2023

Accepted: 16.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/19-31>

Aida Babutcu
Ərciyəs Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>
aidababutcu@erciyes.edu.tr

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNİN ERKƏN DÖVRLƏRİNDƏ OSMANLI RUHUNUN AYNASI OLAN TÜRK ƏDİBƏLƏRİ

Xülasə

Tənzimat dövründən başlayaraq cümhuriyyətin qurulmasına qədər olan dövrdə türk cəmiyyəti ictimai-siyasi sahədə xeyli təbəddülat yaşamışdır. Böyük bir imperatorluğun varisi olduğunu türk insanı heç vaxt unutmamış, osmanlı ruhunu cümhuriyyətə inikas etdirmək üçün yeni dövlətin qurulması, düşmənlərə qarşı mübarizə, mədəni quruculuq işlərində əzmlə və təşəbbüskar olmuşdur. Bir sözlə, XX əsrin başlanğıcında qərb dövlətləri Osmanlı dövlətinin tənəzzülünü düşünsə də, Cümhuriyyətin qurulması ilə türk cəmiyyəti öz müqəddəratını damarındakı qanın hökmüylə həll etmiş, dünya dövlətləri ilə bir sırada addımlaya bilən modern bir türk cəmiyyətinin siyasi-hərbi, mənəvi-mədəni gücünü isbat edə bilmişdi.

Türk qadını bu mərhələdə cəmiyyətin yeniliklərinə ayaq uydurmaya çalışmış, mədəni-maarif işlərinə bilavasitə qoşulmuşdur. Osmanlı-türk modernləşməsi olaraq dəyərləndirilən bu keçid dövründə Nəzihə Mühiddin, Şükufə Nihal Başar, Leyla Saz, Güzidə Səbri Aygün, Müfidə Fərid Tək kimi bəzi türk ədibləri Osmanlıdan Cümhuriyyətin erkən dövrlərinə qədər milli duyğu və düşüncələri ilə osmanlı ruhunu, izlərini yaşada bilmişlər. Yazdıqları əsərlər və məqalələr, qoşulduqları dərnəklər və konfranslar nəticəsində qadın hərəkətlərində ilkin və mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Dövrün sosial-mədəni şərtləri məhdud olduğu üçün qadınlarla bağlı fəaliyyətlər tənqidi qarşılanır, bəzən rədd edilirdi. Bütün maneələrə rəğmən, adı çəkilən seçkin türk xanımları türk qadınının haqq və hüququnu, təhsilini dəstəkləmək üçün, cəmiyyətdə və məslək həyatında təmsil və təbliğini müdafiə etmək üçün əsərləri və maddi varlıqları ilə zəmin hazırlayırdılar. Təəssüf ki, cümhuriyyət dövründə müxtəlif ədəbi janrlarda qadınları nəzərə alaraq maraqlı mövzularda yazdıqları əsərlərlə türk ədəbiyyatına məlahətli xanım nəfəsi və qətiyyətli yazıçı qadın mövqeyi gətirən bu ədiblərin çoxlarının adı dərsləklərə daxil edilməmiş, təbliğatdan uzaq qalmış, əsasən unudulmuşdur.

Məqaləmizdə bu fədakar ədiblərin osmanlıdan cümhuriyyətə qədər keçdikləri həyat yolu və təşəbbüs etdikləri mədəni fəaliyyətlər gözdən keçiriləcəkdir.

Açar sözlər: Tənzimat, Osmanlı, Cümhuriyyət, qadın, ədibə, türk, hərəkət

Aida Babutju
Erciyes University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>
aidababutcu@erciyes.edu.tr

Turkish women poets who were the mirror of the Ottoman spirit in the early periods of the Republic of Turkey

Abstract

In the process starting from the Tanzimat period and extending to the Republican period, Turkish society has undergone changes in many areas. In this change, the Turkish woman has faced the struggle to participate in both social and political life. They did not break away from their

essence until they came to the Republic from the Ottoman Empire, they were able to carry that spirit on that trail.

There are some Turkish Ladies in the Ottoman-Turkish modernization who were able to keep the Ottoman spirit alive with their national feelings and ideas that they carried in their selves such as Nezihe Muhittin, Shukufe Nihal Bashar, Leyla Saz, Guzide Sabri Aygun, Mufide Ferit Tek. They were able to be successful in women's movements with the works and articles they wrote, the associations and conferences they attended. They became pioneers in addition to being able to participate in Turkish social and political life from the Tanzimat to the early republican period. In addition to the fact that conditions were limited at that time, every activity related to women was criticized and restricted.

Despite these obstacles, these distinguished Turkish ladies are able to carry the Ottoman spirit, as well as to step into the rights of the Turkish woman, their education, social and political participation, professional and business life, etc. they have left their mark on history with the works and studies they have created.

In this study, the lives and works of these women editors in the transition from the Ottoman Empire to the Republic were examined.

Keywords: *Tanzimat, Ottoman, Turkish Ladies, national, activity*

Giriş

Əsasən 1800-cü illərdə doğmuş-böyümüş və yetişkin çağlarındakı fəaliyyətləri ilə Osmanlı ab-havasını cümhuriyyətdə yaşadan ədibləri mövzuya daxil etdiyimiz üçün bu dövrün siyasi-ictimai mənzərəsinə qısaca nəzər salmalıyıq.

Əvvəla, osmanlının tənəzzülünə səbəb olan siyasi-ictimai səbəblər və bu səbəblərdən təsirlənən ədəbi mühitin düşüncə sistemi, hadisələrin gedişatına təqdirəlayiq, təzadlı və mühafizəkar münasibətlər idrak edilməlidir. Bu dövrün başlıca fikri cərəyanı osmanlıçılıq, başqa adla osmanlı milliyətçiliyi idi. İttihadi-ənasir düşüncəsinə əsaslanan osmanlıçılığın məqsədi osmanlı imperatorluğunun sərhədləri daxilində yaşayan xalqları dil, din, məzhəb, irq fərqi olmadan qaynayıb-qarışmış bir cəmiyyət halına gətirmək, bir mənsubiyyət – osmanlı adı altında birləşdirmək idi. Müsəlman və qeyri-müsəlman xalqlardan ibarət olan bu osmanlı vətəndaşlığı həm də xarici dövlətlərə, xüsusən qərbə qarşı osmanlı imperatorluğunu qorumağı hədəf alırdı. Beləcə, osmanlı dövləti himayəsindəki azsaylı etnik birliklərin dövlətə qarşı kiçik üsyanlarına əngəl olaraq, onların haqq və hüquqlarına sahib çıxaraq demokratik dövlət sistemini bir müddət qorudu. Tənzimat və İslahat fərmanı, məşrutə elan edildi, lakin osmanlıçılıq xalqların milli duyğularının önünə keçə bilmədi, xalqlar yeni əsrin başlanğıcında öz müstəqil dövlətlərini qurmaq üçün ayaqlandılar, osmanlı dövlətindən ayrıldılar, nəticədə Balkan müharibələri ilə osmanlıçılıq tamamilə zəiflədi, tədbirlər işə yaramadı (Avcı, 2016).

Ümumiyyətlə, osmanlı cəmiyyəti bu dövrdə kökü keçmiş söykənən səbəblərə görə hər sahədə bir geriləmə və durğunluq yaşayırdı. Bir zamanlar İnkə və Aztek imperatorluqlarının Avropaya gümüş gətirməsiylə osmanlı imperatorluğunun əsas gəlir mənbəyi olan savaşa qənimətləri və gümüş axça dəyərsizləşdi və iqtisadi inflyasiya başladı.

Digər tərəfdən, qurulduğu ilk dövrlərdə osmanlı dövlətinin qazandığı hərbi qalibiyyətlərin əsas dəstəyi barıt idi. Avropa dövlətləri də sonrakı illərdə barıtı kəşf etdi, beləliklə də, qərbdə Roma, şərqdə İran kimi güclü dövlətlərin qonşusu olmaq, hər hansı hərbi müdaxilə ehtiyacı olarsa, həm çətin, həm də məsrəfli olmağa başladı. Əlbəttə, sərhədlərini hərbi müdaxilələrlə genişləndirən böyük bir imperatorluq üçün bu ərazini qorumaq böyük xərclər, imtiyazlar tələb edirdi. Hakimiyyətdə tez-tez padşah dəyişikliyi və hər taxt dəyişəndə cülus bəxşisində artışıların olması, savaşların uzun davam etməsi, aparılan islahatların yararsızlığı, daxili və xarici müqavimətlərin çoxalması mərkəzi idarə sistemini zəiflətdi, bununla da ictimai-iqtisadi problemlər, təhsildə geriləmə ölkəni tənəzzülə, parçalanmağa doğru sürüklədi. Tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından vacib olan bu tarixi mənzərədə - 1920-ci illərin əvvəllərində osmanlı dövləti belə bir vəziyyətdə idi (Akagündüz, 2018; Malkoç, 1954).

Dövrün qısa tarixi müşahidəsi və qadın hərəkətlərinin başlanması.

XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən inqilablar, savaqlar, təhsil üçün Avropaya göndərilən, dönən tələbələrin qərb üsullu məktəblərdə xidmətləri sayəsində yetişən gənclərin ölkəni xarici müqavimətlərdən qoruyarkən həlak olması, kişilərin sayını, ziyalı təbəqəni sürətlə azaldırdı. Beləcə, osmanlı qadını istər-istəməz ictimai-mədəni həyata atılmaq ehtiyacı duymuşdur (Yaraman, 1999: 44). Ədəbiyyatda, mədəni fəaliyyətlərdə ədiblərlə yanaşı ədibələrin daha çox təşəbbüskarlığı keçmiş maddi-mənəvi ənənələrin yaşadılması baxımından mühitə yeni ruh gətirirdi. Sual oluna bilər ki, xanım yazıçılar ədəbiyyata kişi yazıçılardan fərqli nə qazandırmışlar? Əvvəla, sayca az olan xanım yazıçılar dövrün hadisələrini, insanlıq faciələrini, xalqın vəziyyətini, fərdi və hissi yaşantılarını daha ətraflı və etinalı bir şəkildə qələmə almışlar. Əsərlərində, təbiri caizsə, ədəbi bir səliqə vardır. Daha sonra, qadının ictimai baxımdan sosial həyatdakı yeri və qadın mövzularına fərqli münasibət ədibləri digər yazıçılardan ayırır. Baxmayaraq ki, Tənzimatla birlikdə qadınlar əmək fəaliyyəti və təhsil haqlarından yararlanmağa başlamışlar, lakin yenə də mühit hazır olmadığı üçün, aktiv fəaliyyət göstərə bilmədikləri üçün daha çox ədəbiyyata – yazıçılığa yönəlmişlər. Türk qadını bütün təzyiqlərə rəğmən, evindən çıxarıb işgüzarlığa sövq edən əsas səbəblərdən biri də Balkan müharibələri və I Dünya müharibəsi nəticəsində ölkənin çıxılmaz çətin vəziyyətə düşməsi olmuşdur. Osmanlı dövlətinin son dövrlərində Fatma Aliyə, Nəzihə Mühiddin kimi xanımlar cəmiyyətlər quraraq orduya və dəniz donanmasına logistik dəstək vermişlər, şəhid uşaqları və xanımlarını məslək sahibi etmək üçün peşə məktəbləri açmışlar (Şahin, 2013: 55). Ayrıca cəbhə arxasındakı köçgünlərin, əsgərlərin, yoxsulların geyim və qida ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə yardım kampanyaları təşkil etmiş, buradan toplanan yardımları ön cəbhəyə göndərmişlər.

Qadın yazıçıların müraciət etdikləri mövzular əsasən qadınların təhsili, iş həyatına qoşulmaları və bunun çətinlikləri, ictimai həyatda qadın kimliyi, ailə və məişətdə qadına olan münasibət, təzyiqlər və s. kimi qadınları maraqlandıran problemlər ətrafında qələmə alınır (Altınkaynak, 2007).

II Məşrutə dövründə qadının sosiallaşma cəhdlərini və təşkilatlanma hərəkətlərini anlamaq üçün əsas örnək qadın dərgiləridir. Qadınlar ictimai və şəxsi istəklərini ilk dəfə mətbuat yolu ilə həyata keçirməyə müvəffəq olmuşlar. Bu dövrdə qadınların təşəbbüsü ilə çıxan qəzet və dərgilərin əsas gəyəsi qadınların şüurunu oyandırmaq, gözünü açmaq, mümkün qədər cəmiyyətdə təsiredici mövqeyə sahib olmaq üçün qadınların səsinə duyurmaqdır. Ayrıca eyni məqsədlə qadınlar dərnəklər və cəmiyyətlər quraraq burada aktiv rol almış, mühüm vəzifələri öhdələrinə götürmüş, toplantılar təşkil edərək məqsədlərini dilə gətirmişlər (Şahin, 2013: 53-72).

Əlbəttə, qərbdə çıxan mətbuat orqanları ilə türk qadını qərb qadınının həyat tərzi və dünyagörüşünü də mənimsəyirdi, qərbdəki qadın hərəkətlərindən xəbərdar olurdu.

Osmanlıdan cümhuriyyətə keçid dövrlərində daha çox evlilik və onun bərabərindəki mövzular üzərində durulmuşdur. Ümumiyyətlə, qadın ziyalılar hər mövzuya həmcinslərinin nəzərindən, mövqeyindən baxaraq mövcud problemlərin həlli yollarını axtardıkları üçün, həm kişi yazıçılardan fərqli münasibətlərlə seçilmişlər, həm də cəmiyyətin ideologiyasında, psixologiyasında yeni görüşlərin təzahürünə yol açmışlar. “Türk kadınının 100 yıllık mücadelesi ve başta Nezihe Muhittin olmak üzere bu mücadeleye önderlik etmiş aydın ruhlu kadınların savaşımları, fedakârlıkları ve başarıları ve ödedikleri bedeller göz ardı edilmemelidir” (Zihniöğlü, 2003: 21).

Bəhs etdiyimiz dövrün xanım yazıçıların hamısı bir osmanlı qadınıdır. “Osmanlı qadını” ifadəsi əsasən doğru düşüncəli, sağlam və qəti fikirli, şərəfli, tərbiyəli, oturub qalxmağı, nəyi harda və necə söyləməyi ədəbiylə bilən tədbirli, məlumatlı qadınlar üçün istifadə olunur. Bu mənada osmanlı kultüründə qadının yeri tarix boyu fərqli və üstün tutulmuşdur. Ayrıca, bu dövrdə qadın hərəkətlərinin ilk başçılığını osmanlı dövlətinin ziyalı təbəqəsindən olan ailələrə mənsub təhsilli, qərb dünyasını bilən, Avropadakı yenilikçi hərəkətləri mütəmadi təqib edən xanımlar yürütmüşlər (Özen, 1990: 14; Naci, 1940: 15-16).

Osmanlı cəmiyyətində baş qaldıran bu yeni qadın tipi nəticəsində osmanlı qadınının ictimai mövqeyi də müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Ailəsində, yuvasında şəfqət, nəzakət və zərəfətin

timsalı olan bu qadınlar qısa müddətdə cəmiyyətin də çox təsirli, yaradıcı və rəhbər şəxsiyyətlərinə çevrildilər. Hər addımda dövlətinin rifahını düşünən belə qadın ziyalılarımızı kişi ziyalılarımızın bəhsləri yanında kölgədə buraxmaq böyük qüsurdur.

Osmanlı ruhunu cümhuriyyətə götürərək yazılı ədəbiyyata yeni ruh bəxş edən modernləşmə dövrü ədiblərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik (Ayşe, 2021):

- 1) Fitnət xanım
- 2) Trabzonlu Fitnət (1842-1911)
- 3) Şərəf xanım (1809-1858)
- 4) Diyarbəkirlirli Sirri xanım (1814-1877_
- 5) Nəqiyyə xanım (1848-1898)
- 6) Mahşah xanım (1864-1902)
- 7) Leyla xanım (1850-1936)
- 8) Nigar xanım (1856-1918)
- 9) Məqbulə Ləman xanım (1865-1898)
- 10) İhsan Raif xanım (1897-1926)
- 11) Yaşar Nəzihə xanım (1880-1943) və b.

Bu xanımların hamısı osmanlı modernləşmə prosesində yaxından iştirak etmiş, ölkənin dirənməsi, həmcinslərinin ictimai hüquqa tabe tutulması, rəsmi dairələrdə kişilərlə eyni səviyyədə yer alması üçün fərd olaraq gizli-açıq mübarizə aparmışlar (Şenol Cantek, 2011: 34-35).

Mustafa Kamal Atatürkün qurduğu cümhuriyyətdə ilk dəfə 3 mart 1924 tarixli Tövhid-i-tədrisat qanunu ilə qadınlar təhsildə kişilərlə eyni hüquqa sahib oldular. 1926-cı ildə qəbul edilən Mülki Məcəllə ilə kişilərin çoxarvadlılığı və birtərəfli boşanması ilə bağlı qaydalar ləğv edildi. Ailədə və ictimai həyatda qadın və kişi bərabərliyinin əsasları qoyuldu. Türk Mülki Məcəlləsi ilə türk qadınları güclənməyə, şəxsiyyətlərini tapmağa, kişiləri ilə bərabər ictimai fəaliyyətlərdə iştirak etməyə başladılar. Beləliklə, qadınlara ictimai həyatda verilən bərabərlik tezliklə özünü hiss etdirdi: bütün növ peşə sahələrinə maraq göstərən qadınların uğurlu fəaliyyəti nəticələrini verdi. Onların bəziləri yazıçı, bəziləri isə bəstəkar, jurnalist, pedaqoq kimi cəmiyyətdə özünü təsdiq etdi. Burada mühüm məqam ondan ibarətdir ki, bəzi tədqiqatçılar cümhuriyyətin ilk qurulduğu dövrlərdəki qadın hərəkətlərindən bəhs edərkən “cümhuriyyətin qızları” və “çox şeyə düşüncəsi yetməyən hərəm qadını” ifadələrini üzləşdirir və birincinin digərinə üstünlüyünü vurğulayaraq, osmanlıdan cümhuriyyətə keçid dövründəki qadın hərəkətlərini qaralayaraq münasibət formalaşdırırlar. Guya bir qrup İstanbul qadınları cümhuriyyəti və onun islahatlarını sevməmişlər. Halbuki o qadınlar məhz keçid dövründə maariflənmə ideologiyasının, qadınların hüquqlarını müdafiə edən ictimai-mədəni cərəyanların bilavasitə daşıyıcıları olmuşlar. Məsələn, osmanlı dövlətinin son dövrlərində qadını siyasi-ictimai həyata cəlb etmək üçün Qadınlar Xalq Firqəsi (QXF) adlı ilk siyasi qadın partiyasını quran, saymaqla bitməyən ilk təşəbbüslərə imza atan İstanbul doğumlu bir osmanlı xanımfəndisi Nəzihə Mühiddin Təpədələngilin həyatı və fəaliyyəti buna gözəl cavab ola bilər (Balçı, 2017: 46). Digər tərəfdən, cümhuriyyət qurulana qədər əsasən qadınlar tərəfindən qırxa yaxın qadın qəzet və dərgiləri nəşr etdirilmişdi. Bu nəşrlər qadınların bir şəxsiyyət kimi özlərini, problemlərini və tələblərini ifadə etmək, gündəmə gətirmək üçün önəmli bir vasitəyə çevrilmişdi. Bu mədəni cərəyanda bəzi yazıçı və şairlər qadın hüquqlarının problemlərini üzə çıxarıb izah etmişlər. Bəzi insanlar hədəflərinin mənbəyi kimi qadınları görüb onlara üz tutmuşlar. Bəzi qələm sahibləri tərəfindən xüsusi və mühüm bir varlıq kimi qəbul edilən qadın və qadınlıq məsələləri yazıçıları qadınlarla məşğul olmağa sövq etmişdir. Beləliklə, hər bir maarifpərvər qadın yazıçı öz həmcinslərini yenidən cəmiyyətə inteqrasiya etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Xüsusilə Tənziyat şair və yazıçıların öncül olduqları bu məsələ cümhuriyyət dövrünə qədər gəlmiş, roman və hekayələrdə öz əksini tapmışdır (Önberk, 1997: 257). Bütün bunlar tarixi-mədəni hadisə kimi osmanlıdan cümhuriyyətə keçid dövründə baş vermişdi.

Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq, sözügedən son dövrdə osmanlı qadınlarının təsiredici olduğu müxtəlif dərnək və cəmiyyətlər əsasən bunlardır: Donanma Müavinəyi-Milliyə Cəmiyyəti Xanımlar Şöbəsi, Məmulatı-Daxiliyyə Qadın Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi, Təaliyi-Vətəni-Osmani Xanımlar

Cəmiyyəti, Osmanlı Hilali-Əhmər Cəmiyyəti Xanımlar təşkilatı, Qadınları Çalışdırma Cəmiyyəti-İslamiyyəsi. Bu birliklərin çoxu cümhuriyyətə qədər səsinə çıxara bilməmiş, dövrün şərtlərinə görə maddi dəstəksiz qalmış, qısaömürlü olmuşlar. Qadın cəmiyyətlərinin ilk təşəbbüskarı Fatma Aliyyə xanımdır ki, türk əsgərlərinə yardım göndərmək üçün Cəmiyyəti-İmdadiyyəni qurmuşdu. Daha sonra Xalidə Ədib tərəfindən qurulan “Təali Nisvan Cəmiyyəti qadın araşdırmalarına öz töhfəsini vermişdi. Qadınlar üçün özünü ifadə etmək, səsinə eşitdirmək asan olmamışdır. Dərrakəsinin və qabiliyyətinin gücünə inansalar da, qadınlar hər təşəbbüsdə alçaldılmaqdan, kənarlaşdırılmaqdan, onu mühakimə edən tənqidi münasibətdən çəkinmişlər. Buna görə də, rəhbər şəxsə həmişə ehtiyac duymuşlar. Adı çəkilən cəmiyyətlərin qurulması qadınların səsinə, özünəinamına mənəvi dəstək olmuşdur. Amma unutmamaq ki, qadınların ictimai həyata atılma prosesi Tənzimatdan cümhuriyyətə qədər olan ilk dövrdə kişilər tərəfindən idarəli şəkildə və onların nəzarəti altında, qoyulan məhdudiyyətlər çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Osmanlı dövründə qadınlıq şüurunu bərqərar etməyə çalışan qadınların istəyi ilk növbədə kişilərin açdığı yolla getmək və şəxsi azadlıqlarını qazanmaq idi (Uğurlu, 2015: 129; Zihnioğlu, 2003: 45). Bundan əlavə qadınların tələbləri belə idi ki, kişilər kimi ailənin bir üzvü olaraq işləməli, həkim, məmur, fəhlə, mühəndis, müəllim, millət vəkili kimi peşələrə sahib olmalıdırlar. Bütün bu istəkləri nəzərə alaraq, 1895-ci ildə tamamilə qadınlara aid “Xanımlara məxsus qəzet” işıq üzə gəldi. Qəzetdə qadınların heç bir hüququnun olmadığı, arxa planda buraxılıb heç bir dəyər verilmədiyi qeyd olunurdu. Osmanlıda qadın hərəkəti uzunömürlü olmasa da, yuxarıda qeyd edilən cəmiyyətlərin qurulması və məhdud da olsa, cəsur mətbu çıxışlar cümhuriyyət dövründə qadınlar üçün yeniliklərin əsasını təşkil etdi. Başqa sözlə desək, Tənzimat dövründən cümhuriyyətə qədər ictimai-siyasi-iqtisadi həyatda baş verən dəyişiklik və inkişafın davamında qadınların ictimai həyata və iş həyatına daxil olma səyləri ilə formalaşan qadın təşəbbüsləri və bu sahədə önə çıxan qadınların vəziyyəti, əslində Türkiyədə modern qadın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynadı (Hamzaoglu, 2018).

Cümhuriyyət tarixçisi Afət İnan “Tarix Boyunca Türk Kadınlarının Hak ve Görevleri” başlıqlı məqaləsində (İnan, 1969) osmanlıdan cümhuriyyətə qədərki qadın qəzet və dərgilərini belə sıralayır:

1. Kadın (1909)
2. Mehasin (1908)
3. Kadın Bahçesi (1912)
4. Kadınlar Dünyası (1912)
5. Kadın Hayatı (1912)
6. Kadın Duygusu (1913)
7. Kadınlar Alemi (1913)
8. Kadın kalbi (1919)
9. Süs (1923)

Bu qəzet və dərgilərdə adını duyuran ədibələr arasında Xalidə Ədib Adıvar, Nəzihə Mühiddin Təpədələngil, Kərimə Nadir Əzraq, Suad Dərviş, Şükufə Nihal Başar, Leyla Saz, Semiha Ayverdi, Mükərrəm Kamil Su, Səfiyyə Erol, Məbrurə Sami Alevok, Güzidə Səbri Aygün, Müfidə Fərid Tək kimi daha neçə xanım şəxsiyyətlər vardır. Onlar sonralar cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatının da qabaqcıl ədibləri olmuş, varislərinə mənəvi ömür yolları ilə işıqlı örnək izlər buraxmışlar (Çaha, 1996: 10).

Cümhuriyyəti maarifləndirən osmanlı ruhlu türk ədibləri.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qəzet və dərgilərdə nəşr olunan ədiblərin arasından 1800-cü illərdə doğulmuş, bəluğ yaşlarında osmanlının çöküşünü, o dövrün təzyiqlərini, çətinliklərini görüb yaşamış, hadisələri əsərlərində birəbir inikas etdirən, osmanlı ruhuyla cümhuriyyətə ədəbi körpü yaradan, lakin unudulmaqda olan xanım yazıçılardan bəziləri haqqında az-çox bəhs etmək istəyirik.

Nəzihə Mühiddin Təpədələngil (1889-1958): “Tarixin tanımazlıqdan gəldiyi qadın” (Zihnioğlu, 2003; Şükufə, 2001: 773) kimi dəyərləndirilən bu xanım XX əsrdə Osmanlı İmperatorluğunda qadınların ictimai həyata daxil olması və cümhuriyyət rejiminin elan edilməsindən sonra qadınların siyasi hüquqlarının tanınmasını təmin etmək üçün mübarizə aparan

qadın hərəkətinin öncüllərindəndir. 1889-cu ildə İstanbulun Qəndilli şəhərində varlı, savadlı, nüfuzlu ailədə anadan olan Nəzihənin təhsili bir müddət müxtəlif məktəblərdə yer dəyişdirməklə başlasa da, qənaətbəxş saymadığı təhsil sistemindən uzaqlaşaraq 1909-cu ilə qədər evdə dövrün ən yaxşı müəllimlərindən aldığı dərslərlə davam etmişdir. Nəzihə kiçik yaşlarından qərb və şərq dillərini, ədəbiyyatını öyrənmiş, müxtəlif idman növlərinə həvəs göstərmiş, təhsilli tərbiyəçiləri sayəsində cəsur, çalışqan bir qız kimi yetişmişdi. 8 yaşından başlayaraq anası ilə tez-tez qadın toplantılarına və fəaliyyətlərinə qoşularaq ədəbiyyat və sosial problemlərlə bağlı söhbətlərdə iştirak etmiş, buradakı xanımları cahil və mühafizəkar çoxluğa yol göstərəcək maariflənməmiş azlıq olaraq yaddaşında yaşatmış, onlara bənzəmək istəmişdi. Anasının görüşdüyü xanımların arasından Nəziyyə xanım və Qıbrıslızadə Əzizə xanım Nəzihənin dünyagörüşündə dərin izlər buraxmış, sonrakı fəaliyyətlərində onların vətənpərvər, yenilikçi məziyyətlərini özündə davam və inkişaf etdirməyə çalışmışdı (Çakı, Doğan, 2018: 66-81).

İş həyatına illərlə xəyalını qurduğu müəllimliklə başlayan Nəzihə Mühiddin qısa bir vaxtda təhsil şöbəsinə qız tələbələrinin tədrisi ilə bağlı hesabat hazırlayır, Avropadakı fənlərin türk məktəblərində də tədris proqramlarına daxil edilməsini tələb edir. Onun üçün müəllimlik peşəsi təkcə iş həyatına atılan addım deyil, həm də biliklərini ictimaiyyətlə, xüsusən də qadınlar və qızlarla bölüşmək imkanındır. Düşünən nurani qadınlar olaraq xarakterizə etdiyi Osmanlı qadınlarının azadlığı və rifahı üçün əlindən gələni əsirgəməyən Nəzihə tezliklə təlim-tərbiyə sahəsində cəmiyyətin qadın təbəqəsinin ehtiyacı olan hər mövzuda məqalələr yazıb “Sabah” və “İqdam” qəzetlərində nəşr etdirir, müxtəlif kurslarda sosiologiya, təhsil, müəllimlik peşəsində islahatlar mövzusunda dərslər verir, dəvət edildiyi məclislərdə məruzəçi kimi iştirak edir. Yüksək mədəniyyət və analitik qabiliyyət sahibi Nəzihə Mühiddin uşaqlıqdan əldə etdiyi bilikləri, zəngin müşahidələri ədəbi əsərlərinə də köçürür, 1911-ci ildə ilk romanını (“Şəbabi- tebah” və ya ikinci adı “Kaybolan gənçlik”) qələmə alır, daha çox ictimai mövzularda yazdığı əsərlərilə digərlərindən fərqlənir (Çakır, 2013: 59-116). Sağlamlıq, siyasət, təhsil və əxlaq mövzularında fikirlərini ifadə edən ədəbi əsərləri və məqalələri ilə tezliklə İstanbul ətrafında tanınır. Əsərlərində “Nezihe Muhlis” imzasından istifadə edərək 20 roman, 300-ə yaxın hekayə, 8 tərcümə əsəri, 1 pyes, ssenari və operetta yazmışdır. Nəzihə Mühiddinin əsərlərində qadın obrazları öz küskünlük və intiqamlarını ifadə etmək, eləcə də köləlik və cariyyəlik təfəkkürünə qarşı üsyan etmək məqsədilə yaradılmış fəal obrazlardır. Müəllif intim hissələrin əsiri və qurbanı deyil, duyğularına, həyəcanlarına hakim qadın obrazlarını didaktik dillə danışdırır, onların vasitəsilə öz feminist dünyagörüşünü bəyan edir, bəzən mühafizəkar, bəzən modern düşüncəli cəsur obrazlarla dövrünün istibdadına cavablar verir. Əsərlərinin adı məzmun və ideyadan xəbər verir: “Benliğim benimdir” (1929), “Türk kadını” (1931), “Güzellik kraliçesi” (1933), “Bozkurt” (1934), “Avare kadın” (1943), “Çıplak model” (1943), “Kalbim senindir” (1943), “Sus kalbim sus” (1944) və s (Dik, 2012).

Müəllimlik illərində başlayan Balkan müharibələri zamanı işlədiyi məktəbi tikiş evinə çevirərək xəstəxanalar üçün lazım olan əşyaların tikilməsini təmin edir, tələbələri ilə birlikdə xəstəxanada baxıcı, tibb bacısı işləyir. Bu tarixi hadisədən sonra qadın və uşaqların acımacaq vəziyyəti üçün açıq mübarizəyə girişən Nəzihə xanım Cəmiyyəti-İmdadiyyə (Rumeli sərhədlərində döyüşən əsgərlərin gündəlik məişət ehtiyaclarını təmin etmək üçün işlər aparın quruluş), Donanma Müavinəyi-Milliyə Cəmiyyəti Xanımlar Şöbəsi (türk dəniz qüvvələrinə maddi gəlir təmin edən quruluş), Təaliyi-Nisvan Cəmiyyəti (qadınların yüksəlməsi üçün quruluş), Osmanlı Müdafiəyi-Hüquqi-Nisvan Cəmiyyəti (Osmanlı qadın haqlarını müdafiə quruluşu) kimi dövrün çox mühüm təşkilatlarında qurucu sima olaraq yer alır. Ayrıca mədəniyyət, siyasət və qadın mübarizələrini gündəmə gətirən “Qadın yolu” adlı jurnalın yaradılmasına öncülük edir. Əlbəttə, bu fəaliyyətləri əsnasında özü kimi maarifpərvər Xalidə Ədib, Fatma Aliyə, Nemət Rəmidə, Lətifə Bəkir, Mətlubə Ömər, Nəsimə İbrahim, Sabiha Zəkəriyyə, Şükufə Nihal xanım ziyalılar və bir çoxları ilə tanış olur, birlikdə konfrans və seminarlar təşkil edirlər. Nəzihə xanımın toplantılardakı çıxışlarında əsas qayə qadınların özünü əvvəla bir yaradılış olaraq tanıması, daha sonra cəmiyyətin bir parçası olduğunu unutmayaraq haqlarını tələb və müdafiə etməsi idi. Bu görüş sonralar “Qadınlar Birliyi Dərnəyi”nin manifestində də əksini tapmışdı: “Biz Türk kadınları toplumsal və siyasal yaşamda hak etdiyimiz

yeri almalıyız. Öncə Türk kadınlarını bilinçlendirmeli və eğitmeliyiz. Onlara daha fazla şey istemelerini ve bunlara nasıl ulaşacaklarını anlatmalıyız. Amacımız kadın ve erkeğin toplumsal ekonomik ve siyasi eşitliğidir” (22).

Nəzihə Muhiddinin konstitusiya monarxiyasından tutmuş qız məktəblərindəki işinə qədər bütün söyləri türk qadınlarının tam vətəndaş səviyyəsinə yüksəlməsi, seçmək və seçilmək haqqına sahib siyasi mövqeyini gücləndirmək istiqamətində olmuşdur. Hələ Cümhuriyyət Xalq Partiyası yaranmamışdan əvvəl o, Qadınlar Xalq Fırqəsi (KHF) adlı siyasi partiyanın qurulmasını tamamlamış, beləcə Türkiyədə bir qadın ziyalı tərəfindən qurulan ilk siyasi partiyanın lideri kimi tarixə düşmüşdür. Qadınlar Xalq Fırqəsinin məramını açıqlayan nitqinin sonunda Nəzihə xanım belə deyirdi: “Cumhuriyyət yürüyecek ve kadınlık hayatına daha birçok ışıklar serpecektir. Siyasal hakkımızın verildiğini kutlayacağımız gün uzak değildir” (Ötüş, Baykan, 1999: 149).

Nəhayət, uşaqlıqdan başlayaraq ömrünün sonuna qədərki həyatında qadın haqları üçün qorxmadan, yorulmadan, minnətdarlıq ummadan mübarizə aparmış Nəzihə Muhiddinin əməlləri dövrünün bəzi siyasətçiləri, yüksək təbəqəli insanları, əsasən də kişi qaragüruhçuları tərəfindən əngəllərə məruz qalmış, şər-böhtanla qadınlığı və şəxsiyyəti bir canı kimi ləkələnməyə çalışılmışdır. Təəssüf ki, Nəzihə Muhiddinin ömrü 10 fevral 1958-ci il İstanbulda bir dəlixanada başa çatmışdır (Gülcü, Tunç, 2012: 170).

Şükufə Nihal Başar (1896-1973): “Ölümü görmək üçün yaşayan qadın” kimi dəyərləndirilən, osmanlı ruhunu Cümhuriyyətdə yaşadan bu edibimiz milli mübarizə dövründə iştirak etmiş, qadın hüquqları, qadın azadlığı, qadın hərəkətləri üçün var gücü ilə söylər göstərmiş, bu yolda öz bədbəxtliyini gözə almışdır. Buna görə də öz inqilabi ruhu, yenilikçi görüşləri, vətən eşqi və ölkəsinə xidmət etmək əzmi ilə örnək olan önəmli qadın simalarından biridir. Şükufə Nihal liderlik ruhuna malik əsilzadə osmanlı qadını olaraq bütün Türkiyəyə tanıdan hadisə 1919-cu ildə yunan işğalına qarşı İstanbulda keçirilən Sultan Əhməd mitinqindəki coşğulu və təsirli çıxışı olmuşdu: “Müslümanlar, Türkler! Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor. Gece, karanlık bir gece... Fakat insanın hayatında sabahı olmayan gece yoktur. Yarın bu korkunç geceyi yırtıp, parlak bir sabah yaratacağız. Bugün elimizde top, tüfek denilen alet yok; fakat ondan büyük, ondan kuvvetli bir silahımız var; Hak var, Allah var. Tüfek ve top düşer, Hak ve Allah bakidir. Topunun yüzüne tükürecek kadar, evlatlar, analar, kalbimizde aşk ve iman, milliyet duygusu var. ...Ey aziz vatan beşiğimiz sendin, mezarımız yine sen olacaksın” (Kurnaz, 1992: 151).

Şükufə xanım ölkəsinin Balkan müharibələri ilə birlikdə böhranlı günlər yaşadığı dövrdə - 1896-cı ildə İstanbulun Yeniköy səmtində ata və ana tərəfindən osmanlı padşahlarına bağlı köklü nəsilədən gələn hərbi ailəsində doğulmuş, atasının xidmətləri səbəbilə müxtəlif yerlərdə yaşamış, harada olursa olsun mütləq təhsilini davam etdirmiş, atasının siyasi məzmunlu yığıncaqlarında iştirak etmiş, tam mənası ilə təlim-tərbiyəli xanıməfəndi kimi yetişmişdi. Dövrün tanınmış ziyalıları Cənab Şəhabəddin və kişik qardaşı Osman Fəxriddən evdə aldığı xüsusi dərslər sayəsində gənc Şükufə türk, ərəb, fars dillərinin ədəbi məziyyətlərini dərindən öyrənmiş, sənət anlayışını zənginləşdirmişdi. 1919-cu ildə İstanbul Darülfünunun Ədəbiyyat fakültəsinin Coğrafiya şöbəsini bitirərək “Türkiyənin ilk universitet məzunu qadını” adını almışdır. Bundan başqa, ilk türk müəllimələrindən sayılan Şükufə Nihal daha çox təlim-tərbiyə peşəsi üzrə müxtəlif tədris ocaqlarında işləmiş, qız məktəblərinin açılmasında, “Türk Qadınlar Birliyi”nin qurulmasında, qadın dərnəklərinin fəaliyyətlərində yaxından iştirak etmişdir (Müəllif, 1940: 15; Toprak, 1923-1935: 6). Şükufə Nihal dövrünün eyni milli məfkurə uğruna mübarizə aparan xanımları Xalidə Ədib, Meliha Avni, İffət Halim, Nəzihə Muhiddin, Ülviyyə Mevlan və bir çoxları ilə yoldaş idi.

Bilavasitə atasının həvəsləndirməsi və istiqamətləndirməsi ilə ədəbiyyata erkən yaşlarında başlayan Şükufə Nihal dövrün bəzi qəzet və dərgilərində (Varlık, Güneş, Aydabir, Çınaraltı, Şadırvan, İttihat) şeir və məqalələri ilə çıxış etmişdi. Buradakı şeirlərində lirizm və feminist məzmun diqqətçəkicidir. Məqalələrində isə Anadolu qadınının savadlanması, evlilik məsələləri, cəmiyyətin gələcəyi olan uşaqların tərbiyəsində anaların məsuliyyəti, vəzifələri, sosial imkanları, iş həyatına haqq qazanmaları, seçki hüququ və s. kimi mövzular ələ alınmışdır. Şükufə xanımın ədəbi

əsərlərinin əsas obrazları qadınlardır. Həyatı boyu yaşadığı hüzn və kədərləri, mübarizəsinin əngəllərini – bütün dərdlərini ədəbiyyatla dilə gətirmişdir (Burus, 2017; Argunşah, 2011).

Bir neçə uğursuz ailə həyatı yaşamış Şükufə Nihal görkəmi və qadın şəxsiyyəti ilə tanınmış türk şairləri Nazim Hikmətin, Faruq Nafiz Çamlıbelin, Əhməd Qutsi Tecərin, Osman Fəxrinin aşiq olduğu, yolunda nəzmlər düzülən, şərqlər bəstələnən cazibədar xanımdır. Bu aşıqlərini romanlarına obraz olaraq gətirmişdir. “Yaquut qayalar”, “Yalnız Dönüyorum” əsərləri belələrindəndir. Əlbəttə, aşıqləri arasında sadəcə Osman Fəxrinin məhəbbəti Şükufə xanımın qəlbinin dərinliklərinə işləmiş, ömrü boyu qovuşmadığı bu sevgisini unutmadan yaşamış, Osman Fəxri də imkansız eşqi üzündən 30 yaşında intihar edərək həyatına son vermişdi (Argunşah, 2011).

Şükufə Nihal yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdə sərvəti-fünuncuların öndər şairi Tofiq Fikrətin təsirində qalaraq əruz vəznıyla şeirlər yazmış, daha sonra xalq ruhuna yaxınlaşaraq heca vəznli şeirlərlə milli duyğuları tərənnüm etmiş, romantik üslubla xalqı, vətəni haqqında böyük ümidlərini dilə gətirmişdi. Demək olar ki, bütün şeirlərində vətənpərvərlik, məhəbbət, qadın problemlərindən paralel bəhs açılmışdır. Heca vəznli ilə yazılmış şeirlərin toplandığı “Hazan Rüzgərləri” (1926) adlı kitabında ədibəmizin saf və sadə türkcəsi aşkar hiss edilir. Bütün əsərlərində Şükufənin daxili məni obrazlarında gizlənmişdir. Romanlarını yazarkən tez-tez məktublar, gündəliklər kimi nəqlətmə, təhkiyə üsullarına müraciət edirdi. Bu ədəbi üsulla dövrün ədəbiyyatına bir yenilik və təhkiyə təbiiliyi gətirmişdi Şükufə Nihal. Qadınları yazmağa təşviq edən və “qadın həssaslığını” bütün yönərlilə təmsil və təbliğ edən dövrünün ən yaxşı sənətkarlarından idi. Bəzi əsərlərinin adları belədir: kitabları - Yıldızlar və Gölge (1919), Hazan Rüzgərləri (1927), Gayya (1930), Su (1933), Şile Yolları (1935), Sabah Kuşları (1943), Yerden Göge (1960); romanları - Renksiz İstirap (1926), Yakut Kayalar (1931), Çöl Güneşi (1934), Yalnız Dönüyorum (1938), Domaniç Dağlarının Yolcusu (1946), Çölde Sabah Oluyor (1951); səyahət qeydlərindən ibarət Finlandiya (1935) yazısı (Argunşah, 2011).

Bir sözlə, Şükufə Nihal türk ədəbiyyatının ən duyğulu, ən ürək dolusu, ən kədərli ədibəsi, eyni zamanda tarix səhifələrinin kölgədə qalmış portretlərindəndir. Həmçinin Atatürk ziyafətlərinin unudulmaz qonağı və hürriyyət eşqiylə çırpınan, mübariz bir qadındır. Onun sevilən şeirlərindən sadəcə bir bəndi burada təqdim etmək istəyirik:

Bir çölde biten dal gibi ıssızsa da ruhum,
Dost âleminin ettiği kem söz neme yetmez?
Vardır anacak bir gün anıp ismimi elbet,
Bir servinin altında dolan göz neme yetmez? (Özkan, Durbaş, 2002)

Təəssüf ki, qadın azadlığının müdafiəçisi belə bir zərif xanım maşın qəzasında şikəst olur, sonra qızı vəfat edir, dostları ondan uzaqlaşmağa başlayır, nəticədə Şükufə Nihal 1965-ci ildə İstanbulda bir qocalar evinə köçərək yalqızlıq və yaşlılıq illərinin susqunluğuna bürünür və 1973-cü ildə fani dünyaya vida edir.

Leyla (Saz) xanım (1850-1936): “Klassik türk musiqisinin xanıməfəndisi” olaraq dəyərləndirilən Leyla Saz tənzimat, məşrutə (Əbdülməcid, Əbdüləziz, V Murad, II Əbdülhəmid, Mehmet Rəşad, Vəhdəddin xan dövrləri) və cümhuriyyət dövrlərini görüb-yşamış ədibələrdəndir. Yaşadığı dövrlərin mədəni təkamülünü əsərlərində inikas etdirən, xatirələrini yazıb mətbu əsərə çevirən ilk müsəlman qadın yazıçı Leyla Saz Osmanlı İmperiyasının Dilhəyat Kalfadan sonra ikinci ən böyük qadın bəstəkarıdır. Ədəbi fəaliyyətinə görə Leyla xanım Sultan II Əbdülhəmid xan tərəfindən sadəcə qadınlara verilən “Şəfqət nişanı” ilə təltifləndirilmişdir (Beşiroğlu, 2006: 13).

1850-ci ildə sarayda osmanlı həkimlərindən İsmayıl Həqqi Paşanın qızı olaraq dünyaya gələn Leyla xanım burada sultanların uşaqları – şahzadələrlə birlikdə təhsil almış, onlarla yaxın dostluq münasibətləri qurmuş, hətta Əbdülməcid xanın qızı Münirə Sultanın nədiməsi olmuşdur. Sarayın səslili-küylü, çalğılı-nəşəli mühiti anasının laylası ilə birlikdə Leyla xanımın ruhuna işləmiş, mühit onu erkən yaşlarından ədəbiyyata sövq etmiş, ilk şeirini 14 yaşında yazmışsa da, bəstəkarlıq qabiliyyəti daha çox üzə çıxmışdır. Giritli Qütbi əfəndidən osmanlı şeiri və əruz dərslərini alaraq

ərəb-fars dillərini dərinləndirən mənimsəmiş, ayrıca fransızca və rumca da yazıb-oxumağı, səlis danışmağı öyrənmiş, Mədəni Əziz əfəndidən klassik türk musiqisi dərslərini almış, qərb və şərq musiqisinin sirlərinə bələd olmuş, bütün bu təlimlər onun sənətkarlığını yüksək səviyyədə yetişdirmişdir (Özcan, 1979: 158). Leyla xanım bəstələdiyi şərqlərin güftəsini (sözlərini – A.B.) də özü yazırdı. Zərafəti və əzmi ilə dövrünün xanımlarına örnək olmuşdur. Leyla xanımın yaşadığı dövrdə qadın məclislərində çəng, qanun, bendir, dairə, dəf, qopuz, Xorasan tənburu, rübab, kamança və ney kimi alətlərdən istifadə edildiyi mənbələrdə qeyd olunmuşdur (Beşiroğlu, 2006: 8-9). Lakin bu dövrün qadınları sərbəst təhkiyəçilikdə tam mənası ilə azad olmadığı üçün öz həyatından bəhs açmaq, xüsusən də şəxsi həyatın məhrəm təfərrüatlarına toxunmaq xoş qarşılanmırdı. Ona görə də, dövrünün digər qadınları kimi Leyla xanım da mənləyin arxa planda qaldığı üstüörtülü məzmunlara üstünlük verirdi. Beləliklə, Leyla xanım dövrün qadınlarının səsinə çevrilərək qadın mövzularına rəhbərlik edir, cəsarətli münasibəti ilə yaddaşlara həkk olunurdu.

Leyla xanım dövrün padşahları II Mahmud və I Əbdülməcrid xanın qızlarına Bahariyyə qəsidəsini hədiyyə etmişdir. Üstəlik, Sultan Mahmudun qızları Atiyyə Sultan, Münirə Sultan və Fatma Sultanın doğumları, şahzadələr Əbdülməcrid və Əbdüləzizin sünnətləri, Əbdülməcrid xanın taxta oturma mərasimilə bağlı tarixi şeirlər yazmışdır. 19 yaşında şair, xəttat və dövlət adamı Giritli Səlim Sırrı əfəndi ilə evlənən Leyla xanım yoldaşının dövlət təyinatları səbəbilə ölkəsinin bir çox yerlərini gəzib dolaşır, musiqi zövqünü təkmilləşdirir, 26 illik ailə həyatı yoldaşının xəyanəti nəticəsində bitir (Özcan, Leyla, 1979: 158).

Bundan sonrakı həyatında Leyla xanım əzmkar və mübariz tövrlərilə müxtəlif qəzet və dərgilərin səhifələrində qadın haqlarını müdafiə edən yazılar çap etdirir. Çağdaşı Fitnət xanımla birlikdə dövrün ilk açıq imzalı ədəblərindən olur. Leyla xanımın osmanlı hərəmxana həyatını və imperatorluğun son dövründə qadınların həyatını təsvir edən xatirələri müxtəlif dillərə tərcümə edilərək diqqət çəkmişdir. Divan ənənəsi ilə qələmə aldığı şeirlərində dayısı Keçəcizadə İzzət Mollanın, Şeyx Qalibin ədəbi təsiri hiss olunur. Bu şeirlərin toplusu hissəsi ilk dəfə 1928-ci ildə “Solmuş çiçəklər” adı ilə nəşr edilmiş, məşhur şair Əbdülhak Hamit Tarhan əsərə yazdığı ön sözündə Leyla Sazın ədəbi üslubunu və mövzularını yüksək qiymətləndirmişdir (Demir, 2000). Leyla xanım, həm də bir peyğəmbər aşığıdır. Onun Həzrət Məhəmməd əleyhissəlamı mədh edən zərif qələminə məxsus nətləri məşhurdur və bəstələri sevilərək oxunur. Klassik osmanlı şeirləri ilə yanaşı, sadələşdirilmiş türkcə ilə yazdığı şeirlər də Leyla xanımın köklü və güclü sənətkarlığa malik olduğunu göstərir. Bəzi şeirlərinin ilk misraları belədir: “Seni sevda çiçəyim, tac-ı serim” (hicaz), “Nerdesin, nerde acep, gamla bıraktın beni” (hicazkar), “Mâni oluyor halimi takrire hicabım” (hicazkar), “Ey sabah-ı hüs-i anın aftab-ı enveri” (hüzzam), “Harab-ı intizar oldum, aman gel” (hüzzam), “Etmedim asla terahhum pek çok üzdün” (mahur), “Dilberim terk-i sebata her zaman amadedir” (sultaniyyəgah) kimi musiqilərin bəstəkarıdır (Özcan, Leyla, 1979). Xüsusilə, “Ağdəniz marşı” məşhurdur:

Yaslı gittim, şen geldim;
Aç koynunu ben geldim.
Bana bir yudum su ver,
Çok uzak yoldan geldim.

Korkma açıl şen yurdum,
Dağlara ordu kurdum;
Açık denizlerine
Süngümle kilit vurdum (Demir, 2000).

Leyla xanım mahnılarında klassik türk musiqisinin 18 məqam (muğam – A.B.) və 9 üsulunu (ritm – A.B.) yüksək duyumluluğu ilə istifadə etmiş, şeir və musiqini bütünləşdirən qiymətli əsərlər ortaya qoymuşdur. Leyla xanım öz şeirlərindən başqa Nabizadə Nazım, Süleyman Nazif, Yaşar

Şadi, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm və Nigar xanım kimi dövrünün tanınmış şairlərinin şeirlərinə də musiqi bəstələmişdir (Yazıcıoğlu, 2011: 59).

Leyla xanım, saray mühitini və adət-ənənələrini təsvir edən “Hərəm və Saray Adatı Kadiməsi” adlı xatirələri ilə də məşhurdur. Bu xatirələr ilk dəfə 1920-1922-ci illərdə “Vakit” qəzetində “Hərəmi- Hümayun və Sultan Sarayları” adı ilə, daha sonra isə 1974-cü ildə “Hərəmin İçyüzü” adı ilə kitab şəklində nəşr edilmişdir. Ömrünün ixtiyar çağlarında Leyla xanım faciəvi bir hadisə nəticəsində əsərlərinin ən böyük hissəsini itirir: XX əsrin əvvəllərində İstanbulun işğalı zamanı yaşadığı evi, bağ-bağçası, əsərləri yanıb kül olur. Bəzi əsərlərini yaddaşı sayəsində bərpa etsə də, dövrün qadın dərgilərində nəşr edilmiş şeirlər, oğlunun evində mühafizə olunmuş əsərlərlə birlikdə Leyla xanımın 50-yə yaxın əsəri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Türk ədəbiyyatının və incəsənətinin ən yaşlı xanım yazıçısı olaraq Leyla Saz sarayda yetişməsinə rəğmən, xalq mahnıları tərzində bəstələrilə könullərdə hörmət qazana bilmişdi. Qadınların savadlanması, mübarizəsi, cəmiyyətin aparıcı simasına çevrilməsi yolunda öz şəxsiyyəti və əməllərilə ilə bütün türk qadınlarına nümunə ola bilmişdi (Kaplan, 1988: 141).

Müfidə Fərid Tək (1892-1971): “Parisi özünə heyran buraxan türk xanıməfəndisi” kimi dəyərləndirilən Müfidə Fərid xanım türkcülük hərəkatının roman janrında ilk təmsilçilərindəndir. Türkiyənin ilk daxili işlər naziri Əhməd Fərid Təkin həyat yoldaşı, sənət tarixçisi Emel Esinin anasıdır. Bundan başqa, Müfidə xanımın bacısı Səma xanım məşhur yazıçı Yusuf Akçuranın həyat yoldaşdır (Kaymaz, 2010: 336).

Müfidə Fərid 1892-ci ildə Kastamonuda hərbi ailəsində doğulmuşdur. Atası Ərzincanlı Məzhər Paşanın oğlu Şövkət bəy, anası Plevnə şəhidlərindən Zaimzadə İsmayıl əfəndinin qızı Fəridə xanımdır. Uşaqlıq illəri atasının məsul vəzifədə olduğu yerlərdə - Bağdad və Trablus (Tripoli – A.B.) əyalətlərində keçmiş, sonralar “Şat sahillərində” adlı hekayəsində və atasıyla birlikdə Trablusu anladığı “Gecelerimden” adlı xatirətində məsud və unudulmaz uşaqlıq illərindən sevgilə bəhs açmışdır. Osmanlı dövlətinin hərbi attaşesi vəzifəsində işləyən Şövkət bəy bütün övladlarının təhsili üçün əlindən gələni etmişdi. Belə ki, Müfidə 3 yaşından Trablusda təhsil həyatına başlamış, Paris, London şəhərlərində yüksək təhsilini tamamlamışdı. Fars, ərəb, Fransız, İtalyan dillərini mənimsəmiş, piyano çalmağı, üzgüçülüğü, ata minməyi hobbisi kimi öyrənmişdi. Dövrünün elit ailələri arasında rəqabət kimi məşhur olan bu hobbilər sonralar Müfidənin əsərlərində baş qəhrəmanların məşğuliyyəti olaraq əksini tapmışdı. 1907-ci ildə diplomat və dövlət adamı Əhməd Fərid Tək ilə Parisdə ailə quran Müfidə xanım Mütərəkə, Milli Mücadilə, Qurtuluş savaşı illərində həm həyat yoldaşına mənəvi dəstək olur, həm də yazıçı kimi qələmilə mübarizə aparır. “Türk qadını”, “Türk yurdu”, “Şehbal” jurnallarında, Hakimiyyəti-milliyə, İradəyi-milliyə, İrfan qəzetlərində fəal olaraq yazılar, kiçik həcmli hekayələr dərc etdirir. Hekayələrində əsasən Süyüm Bikə təxəllüsünü istifadə etmişdir. Yazılarından birində isə Müfidə xanım Qazi Antep ifadəsini istifadə etməklə Antep şəhərinə Qaziantep adının verilməsinə vəsilə olmuşdur (Emel, 1971).

Osmanlı imperiyasını düşdüyü çətin vəziyyətdən xilas etmək üçün tətbiq edilən türkcülük hərəkatı 1913-cü ildə dövlət siyasətinə çevrilmişdi və ədəbi aləmdə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu mənada türkcülüğün ədəbiyyatdakı ilk nümunələrindən olan Xalidə Ədib Adıvarın 1912-ci ildə işıq üzünə görmüş “Yeni Turan” romanının izlərini Müfidə Fəridin məşhur “Aydemir” romanı davam etdirmişdi.

Bu romanda Müfidə xanım simvolik olaraq qayını Yusuf Akçuranın həyatından təsvirlərə də yer vermişdi. Əsər ilk dəfə 1918-ci ildə Türk qadını jurnalında dərc olunmuşdu. Əsərin baş qəhrəmanı Aydemir II Məşrutə illərində Türkünə gedərək buradakı soydaşlarını maarifləndirmək yoluyla milli şüuru oyandırmaq üçün fədakarlıq göstərən bir idealist türkdür. Fuad Köprülü Müfidə Fəridin bu romanını şərh edərkən onun milliyyətçilik baxımından Xalidə Ədibdən sonra birinci olduğunu, habelə xaricdə yaşayan türklərdən bəhs etməsi baxımından əhəmiyyətli olduğunu vurğulamış, əsərin digər mühüm cəhətinin isə bir türk qadını tərəfindən yazılması olduğunu qeyd etmişdi (Köprülü, 2007: 123). Bu əsərdəki əsas mesaj “Fukaraya beşaret, üseraya serbestlik, kalbi kırık olanlara teselli, zulüm altında ezilenlere hürriyet vermek” idi.

Müfidə Fərid Tək türk milliyyətçisi bir ədibə idi. Onun feminizmə baxışı da milli mübarizə çərçivəsində və millətçilik nöqtəyi-nəzərdən formalaşmışdı. Müfidə xanım qadınların azadlığını, bərabərliyini, ictimai həyatda iştirakını, peşə və iş həyatına addım atmasını, özlərini təkmilləşdirməsini müdafiə edərkən, kişilərə itaət etməyi, evliliyin yalnız uşaq baxmaq və böyütməkdən ibarət olduğu düşüncəsini rədd edirdi. O, qadın məsələsini milli-ictimai mənafeələr baxımından nəzərdən keçirərək “milli-sosial məsələ” kimi qiymətləndirmiş, patriarxal hegemoniya içində qadınlığın səsinə duyurmuşdu. “Pərvanələr”, “Leyla” və “Affolunmayan günah” romanlarında, “Həyat xanım” hekayəsində Müfidə xanım qadın mövzusunda qərb-şərq mədəniyyəti sintezində münasibət nümayiş etdirmişdi. Əslində, ailə və təhsil mühitinin, atasının, qaynı Akçüranın, həyat yoldaşı Əhməd Fərid bəyin ictimaiyyətlə bilavasitə əlaqədar olması Müfidə xanımın sosiallaşmasını daha çox önə çıxarmış, yazıcılığını ictimai fəaliyyətlərinə dəstək olaraq göstərmişdi. Parisdə türk qadını, türk milli hərəkatı, feminizm mövzularında verdiyi konfranslardakı təbliğatları, iqrarlı düşüncələri onun şəxsiyyətinin əsalətini və milli mövqeyini açıq ortaya qoymuşdu. Hətta Qurtuluş savaşı illərində Mustafa Kamal Atatürklə Pier Lotti arasında yazışmalara aracılıq etdiyi üçün ingilizlər tərəfindən təqib edilmiş cəsur bir xanımdır Müfidə Fərid Tək (Demircioğlu, 1998; Yazıcıoğlu, 2011: 59).

Bütün ömrünü ölkəsinin və türk insanının siyasi-mənəvi azadlığı, haqları uğrunda mübarizə meydanlarında keçirən ədibəmiz 1971-ci ildə 77 yaşında xəstəlikdən vəfat etmişdir.

Nəticə

Türk qadınlarının Məşrutə (konstitusiyalı monarxiya – A.B.) illərindən Cümhuriyyətə qədər keçdiyi proseslər axıcı olmamışdır. Xalidə Ədib, Nəzihe Muhiddin, Şükufə Nihal Başar, Leyla Saz, Güzidə Səbri Aygün, Müfidə Fərid Tək kimi bir çox ədəbələr Osmanlı dövrünü, şəraitini, tarixi-ictimai, ədəbi mühitini seçdikləri həyat tərzlərində davam etdirmiş, o ruhu cəsurca cümhuriyyət illərinə gətirmişlər.

Unudulmaq üzrə olan bu dəyərli xanımlar tarixdə öz izlərini qoyub, adından söz etdirən, işləyən, yetişdirən qadınlar kimi bu günə qədər gəlib çatmışlar. Hələ yeniyetməlik çağlarından böyük bir imperatorluğun çöküşünü, dövrün təzyiqlərini görərək hadisələri əsərlərində əks etdirən dərin duyğulu bu ədəbələr Osmanlı dövləti ilə yeni cümhuriyyət arasında körpü olmuş, kişi yazıçılardan fərqli olaraq, irəli sürüb müdafiə etdikləri mövzularla türk ədəbiyyatına yeni baxış, yeni tərz gətirmiş, xüsusilə qadın obrazlarıyla türk romanında yeni cığır açmış, qadın hərəkatlarına öncüllük etmiş, konfranslar, dərnəklər səviyyəsində fəaliyyətlərilə ictimaiyyətin bir parçası olmağı bacarmışlar.

Bu gün dünyanın dörd tərəfində çalxalanan şəraitlərin bilavasitə qadın dünyasına vurduğu zərbələri diqqətə alsaq, bir zamanlar haqqında bəhs ediyimiz ədəbələrimizin düşüncələrinin aktual olduğunu, izlərinin ortaya çıxarılması, tədqiq və təbliğ olunmasının, həmçinin günümüzün qadın təşkilatlarının işində örnək alınmasının vacibliyini vurğulamaq bütün sahələr üçün bir ehtiyacdır.

Ədəbiyyat

1. Avcı, M. (2016). “Osmanlı İmperatorluğunda Qadın Haqları Uğrunda Mübarizə Edən Pioner Qadınlar və Qadın Hüquqlarının İnkişafı”. A.Ü. Türksünaslıq İnstitutunun jurnalı [TAED], 244 s.
2. Akagündüz, Ü. (2018). Mübarizə aparən qadın nümunəsi: Nezihe Muhiddin, marş.
3. Malkoç, N. (1954). “Qadınlarımız Edipslə Müsahibələr”. Yeni İstanbul.
4. Yaraman, A. (1999). Türkiyədə Qadınların Siyasi Nümayəndəliyi, İstanbul: Axşam Yayınları, 44 s.
5. Şahin, C., Şahin, M. (2013). Son Osmanlı Dövrü və Milli Mübarizə İllərində Türk Qadınlarının İctimai, Siyasi və Hərbi Fəaliyyətləri, YDÜ İctimai Elmlər İnstitutu Jurnal 2, s.53-72.
6. Altınkaynak, H. (2007). Türk Ədəbiyyatında Şair və Yazarlar Sözlüğü. İstanbul: Doğan Kitab Yayınları, 632 s.
7. Zihnioğlu, Y. (2003). Qadinsız İnkilab, İstanbul: Metis Yayınları, s.21-45.

8. Özen, H. (1990). Tarixi Prosesdə Türk Qadınları Qəzet və Jurnalları (1968-1990). İstanbul, 14 s.
9. Naci, E. (1940). “Şükufe Nihal”, Yarım Ay jurnalı, 8:118, s.15-16.
10. Ayşe, Ö. (2021). Qadın Hüquqlarına Həsr Edilmiş Həyat: Nezihe Muhiddin, Kartal Bələdiyyəsi Ədəbiyyat Mədəniyyət və İncəsənət jurnalı, may-iyun.
11. Şenol Cantek, F. (2011). Wilds and Natives, İstanbul: İletişim Yayınları, 2-ci nəşr, s.34-35.
12. Balcı, M., Tuzak, M. (2017). “Nezihe Muhiddin Xüsusi İşində Cümhuriyyətin İlk İllərində Türk Qadınlarının Siyasi Haqqar Uğrunda Mübarizəsi”. Marmara Universiteti Qadın və Gender Araşdırmaları Jurnalı, Cild 1, Sayı 1, 46 s.
13. Önberk Armağanı, N. (1997). Çağdaş Türk Ədəbiyyatına Kritik Baxış, Ankara: Şafak Matbaacılık, 257 s.
14. Uğurlu, S.B. (2015). Populyar Roman və Nezihe Muhiddin, Ərzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 129 s.
15. Hamzaoglu, M. (2018). Tənzimatdan İlk Cümhuriyyət Dövrünə Türk İctimai və Siyasi Həyatında Görkəmli Qadınlar, 2-ci cild, 1-ci Sayı.
16. İnan, A. (1969). Atatürk və Qadın Hüquqlarının Qazanılması, İstanbul: Milli Təhsil Nazirliyi Nəşrləri.
17. Çaha, Ö. (1996). Sivil Qadın, Türkiyədə Sivil Cəmiyyət və Qadınlar, Ankara: Vadi Yayınları, 10 s.
18. Çakı, C., Doğan, D.K. (2018). Leyla Saz Xanımın Sənət Anlayışı ilə İttifaq və Tərəqqi Təbliğatı: Türk Klassik Musiqisi Vicdan-ı Muazzam, Konservatoriya jurnalı, s.66-81.
19. Şükufə, N. (2001). Tənzimatdan Bu günə Ədəbiyyat Ensiklopediyası, 2-ci cild, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 773 s.
20. Çakır, S. (2013). Osmanlı Qadın Hərəkatı, Ankara: Metis nəşrləri, s.59-116.
21. Dik, T. (2012). Məkanın Tənzimatdan Cümhuriyyətə çevrilməsi: Nezihe Muhiddin və Leyla Ərbil, Nəşr olunmamış magistr dissertasiyası, Bilkent Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu, 4 avqust.
22. http://www.turkkadınlarbirligi.org/index.php?p=genel_icerik&content=tarihce_tuzuk
23. Ötüş, B., Baykan, A. (1999). Nezihe Muhittin ve Türk qadını 1931. İstanbul: İletişim Yayınları, 117 s.
24. Gülcü, E., Tunç, S. (2012). “Osmanlı Mətbuat Həyatında Qadın Dünyası Jurnalı”, Çankırı Karatekin Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu Jurnal 3, 170 s.
25. Kurnaz, Ş. (1992). Cümhuriyyətdən əvvəl türk qadınları (1839-1923). İstanbul: Milli Təhsil mətbəəsi, 151 s.
26. Müəllif, M.B. (1940). “Ədəbiyyat Sənətçilərimizi Tanıyaq (Şükufe Nihal Başar)”. İstanbul: Yedigün jurnalı cild 15, Y:3, 15 s.
27. Toprak, Z. (1923-1935). “Türkiyədə Siyasət və Qadınlar: Qadınlar Xalq Partiyasından Qadınlar Birliyi Konqresinə”, 6 s.
28. Argunşah, H. (2011). Bir Cümhuriyyətçi Qadın. İstanbul: Timaş Yayınları, s.236-250-262-283-306.
29. Özkan, A., Durbaş, R. (2002). Cümhuriyyətdən Günümüzdə Türk Şiir Antalogiyası, I cild, İstanbul: Siz Yayınları, 256 s.
30. Beşiroğlu, Ş.Ş. (2006). İstanbulun qadınları və onların musiqi kimlikləri, İTÜ Sosial Elmlər Dərgisi, 13 s.
31. Özcan, N. Leyla, S. (1979). İslam Ensiklopediyası, İstanbul: Milli Maarif mətbəəsi, 27-ci cild, 158 s.
32. Dəmir, S. (2000). Leyla Saz Xatirələri. İstanbul: Dünən Bu Gün Sabah Nəşrləri.
33. Kaplan, L. (1988) Türk Qadınları Cəmiyyətlərdə və Siyasi Örgütlərdə, Ankara: Yüksek Okulu Yayınları, 141 s.
34. Kaymaz, İ.Ş. (2010). Çağdaş sivilizasiyanın məhək daşı: Türkiyədə qadınların ictimai mövqeyi, Ankara Universiteti Türk İnkılab Tarixi İnstitutu, Atatürk Yolu Dərgisi, 336 s.
35. Emel, E. (1971). “Müfide Ferit Tek”, Türk Mədəniyyəti İli 9-cu Sayı 103 May.

36. Köprülü, M.F. (2007). Bugünkü Ədəbiyyat, Akçağ Nəşrləri, 240 s.
37. Demircioğlu, C. (1998). Müfide Ferit Tek və Romanlarında Milliyətçilik, Boğaziçi Universiteti, TDE Bölümü Magistrlik Tezi, 25 s.
38. Yazıcıoğlu, T. (2011). Tənzimatdan Cümhuriyyətə Leyla Saz və Əsərlərinin Sosioloji Təhlili, NÜ, SBE, İyun, 59 s.

Göndərib: 21.01.2023

Qəbul edilib: 01.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/32-37>

Sevinc Sadıqova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

ELEKTRON KOMMUNİKASIYA İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN ƏSAS NÖVLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Elektron kommunikasiya müasir dövrdə işgüzar kommunikasiyanın qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır, onun effektiv inkişafını təmin edir. Ümumiyyətlə, kommunikasiyaların inkişaf tarixi üç böyük mərhələdən (bu mərhələləri kommunikatív inqilab da adlandırmaq olar) keçmişdir: yazının kəşf olunması; çap maşınının hazırlanması; elektron kütləvi medianın tətbiqi. İnternetin tətbiqi kommunikasiyanın inkişafında yeni mərhələ, nəhəng sıçrayış olmuşdur. Hal-hazırda ümumdünya "informasiya toru" nə fiziki, nə coğrafi, nə administrativ, nə də senzura sərhədlərinə malik deyildir.

Elektron poçt vasitəsilə ilk dəfə fayl mübadiləsi 1971-ci ilin oktyabrında ABŞ-da R.Tomlinson tərəfindən həyata keçirilmişdir. İlk dövrlərdə elektron kommunikasiya ABŞ-da sürətlə yayılaraq inkişaf etsə də, XXI əsrin əvvəllərindən digər ölkələrdə onun inkişafı bəzən daha intensiv olmuşdur. Belə ki 2001-ci ilin martında YUNESKO, Dünya bankı və Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının nümayəndələrinin yekdil rəyinə əsasən, dünyanın ən informativləşdirilmiş ölkəsi İsveç hesab edilmişdir. Onlar müxtəlif ölkələrdə informasiyanın qəbul edilməsi imkanlarını araşdıraraq bu qənaətə gəlmişdilər. İkinci yerdə Norveç, üçüncü yerdə Finlandiya, dördüncü yerdə isə ABŞ olmuşdur. Dünya üzrə İnternet-in ən yaxşı inkişaf etdiyi ölkələr İsveç, Sinqapur və Avstraliya, kompyuter infrastrukturunun inkişafına görə ilk yerdə ABŞ-dır. Azərbaycanda da elektron kommunikasiya işgüzar ünsiyyətin qurulmasında əvəzsiz rola malikdir, bu kommunikasiya formasına tələbat mütəmadi olaraq artmaqdadır.

Elektron poçt öz üstünlüklərinə – gecə-gündüz əlçatan olmasına, operativliyinə və istifadəsinin sadəliyinə görə işgüzar yazışmalarda özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Açar sözlər: elektron, kommunikasiya, işgüzar ünsiyyət, elektron poçt, elektron imza

Sevinj Sadıqova

Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in philology
sevincsadigova@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

Electronic communication as one of the main types of business communication

Abstract

Electronic communication plays an important role in establishing business communication in modern times, ensures its effective development. In general, the history of the development of communication has passed through three major stages (these stages can also be called the communicative revolution): the discovery of writing; preparation of printing machine; application of electronic mass media. The introduction of the Internet was a new stage, a huge leap in the development of the community. Currently, the global "information network" has neither physical, nor geographic, nor administrative, nor censorship boundaries.

The first file exchange through electronic mail was carried out by R. Tomlinson in the USA in October 1971. Although electronic communication developed rapidly in the United States in the early days, from the beginning of the 21st century, its development has sometimes been more

intensive in other countries. So, in March 2001, according to the unanimous opinion of the representatives of UNESCO, the World Bank and the International Telecommunication Union, Sweden was considered the most informative country in the world. They came to this conclusion after researching the possibilities of receiving information in different countries. The second place was Norway, the third place was Finland, and the fourth place was the USA. The countries with the best Internet development in the world are Sweden, Singapore and Australia, the United States is in the first place in terms of the development of computer infrastructure. In Azerbaijan, electronic communication has an indispensable role in establishing business communication, the demand for this form of communication is constantly increasing. E-mail has taken a strong place in business correspondence due to its advantages - availability 24/7, efficiency and ease of use.

Keywords: *electronic, communication, business communication, e-mail, electronic signature*

Giriş

İşgüzar kommunikasiya sosial ünsiyyətin ən kütləvi növüdür. O, hüquqi-administrativ, iqtisadi-siyasi, diplomatik və ticari münasibətlər sferasını əhatə edir. Yeni iqtisadi və sosial şərtlər əhalinin geniş kütlələrini ticari və təşkilati fəaliyyətə yönləndirmişdir. Bu durum işgüzar ünsiyyətin linqvistik formalarının öyrənilməsi, insanlara rəhbərlik edən, hüquqi-sosial münasibətlər quran şəxslərin dil-ünsiyyət bacarıqlarının yüksəldilməsi zərurətini ön plana çəkmişdir.

Dil səriştəsi yüksək kvalifikasiyalı peşəkar mütəxəssis hazırlığının, bütün sahələr üzrə idarəedici-rəhbər hazırlığının mütləq komponentini təşkil edir. İşgüzar danışıqları uğurla aparmaq bacarığı, sənədlərin mətninin yüksək peşəkarlıqla tərtib edilməsi, sənədlərlə işləmə bacarığı – səlahiyyətli mütəxəssisin professionallığının vacib elementləridir. Zəif nitq qabiliyyəti toplantıların, danışıqların səmərəsizliyi; düzgün tərtib olunmaması səbəbindən icrasının imkansız olduğu qanunların iflic vəziyyətinə düşməsi və s. ilə birbaşa əlaqəlidir.

Cəmiyyətin sosial, iqtisadi göstəriciləri ilə yüksək nitq qabiliyyətinin əlaqəsi düz mütənasibdir; və əksinə, cəmiyyətdəki aşağı səviyyəli nitq qabiliyyəti onun (cəmiyyətin) inkişafının səviyyəsini və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin uyğun səviyyəsini müəyyənləşdirir. İşgüzar ünsiyyət bu gün ictimai həyatın bütün sferalarına sirayət edir. Hər cür mülkiyyət formasına malik müəssisələr, fərdi şəxslər işgüzar münasibətlərə daxil olurlar. İşgüzar ünsiyyət sahəsindəki səriştə istənilən bir işdə (təhsildə, elmdə, incəsənətdə, istehsalatda, ticarətdə və s.) uğur qazanmaq, yaxud uğursuzluğa düşməklə birbaşa əlaqəlidir. Menecerlər, sahibkarlar, istehsalat təşkilatçıları, idarəetmə ilə məşğul olan şəxslər üçün iş ünsiyyət bacarığı peşəkar simanın ən vacib elementidir.

İşgüzar kommunikasiyanın vacib komponentlərindən biri də elektron işgüzar kommunikasiyadır. Elektron poçt öz üstünlüklərinə – gecə-gündüz əlçatan olmasına, operativliyinə və istifadəsinin sadəliyinə görə işgüzar yazışmalarda özünə möhkəm yer tutmuşdur. Digər əlaqə kanalları ilə müqayisədə, elektron poçt aşağıda sadalanan imkanları təqdim edir:

- məlumatların bir neçə saniyə ərzində göndərilməsi və qəbul edilməsi;
- məktub göndərənlərin ünvanlarından istifadə etməklə onlara cavab məktubu göndərmək;
- məktubların surətlərini eyni anda bir neçə ünvana göndərmək;
- yalnız mətn və qrafik (şəkil, illüstrasiya) formalı məlumatları deyil, həm də proqramları göndərmək (Sadıqova, 2023: 120).

Elektron məktubun tərtib olunma xüsusiyyətləri işgüzar məktubların tərtibinin ümumi qaydaları və şəbəkə etiketi (*netiquette* – şəbəkə etiketini ifadə edən termin, elektron işgüzar yazışmaların aparılmasının ümumməqbul qaydaları) ilə təyin olunur. Bir çox qurumlarda elektron məktubların tərtibatı üçün vahid korporativ standartlar mövcuddur, bu standartlara məktubun strukturu, adresata müraciət qaydaları, imza rekvizitləri (soyad, ad, ata adı, vəzifə, iş telefonları, elektron poçt ünvanı, qurumun saytının linki) aiddir (Xəlilov, 2022: 179). Bundan əlavə, həmin standartlara işgüzar sahəyə aidiyyəti olmayan emotikonlardan (smayllardan) istifadə edilməməsi də daxil edilə bilər.

İşgüzar yazışmalarda elektron imzanın tətbiqi ilə bağlı qaydalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 mart 2004-cü il tarixində (№602-IIQ) imzaladığı “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir. Həmin qanuna əsa-

sən, elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövriyyəsində tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqları müəyyən edilir, aralarında yaranan münasibətlər tənzimlənir.

Elektron imza digər verilənlərə (informasiya texnologiyaları vasitələri ilə emal edilməyə yararlı informasiya) əlavə edilən və ya onlarla məntiqi əlaqəli olan, imza sahibini identifikasiya etməyə imkan verən verilənlər; *gücləndirilmiş elektron imza* imza sahibinin nəzarəti altında olan elektron imza vasitələri ilə yaradılan və yalnız imza sahibinə məxsus olmaqla onu identifikasiya edən, əlaqəli olduğu məlumat bildirişinin bütövlüyünü, dəyişməzliyini, təhrif olunmadığını və saxtalaşdırılmadığını müəyyən etməyə imkan verən elektron imzadır. İmza sahibi bir neçə imza yaratma məlumatlarına malik ola bilər və onlar sertifikatlarında göstərilən münasibətlərdə istifadə edilir. İmza sahibi sertifikat olmayan elektron imzadan istifadə edərkən qarşı tərəfi xəbərdar etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, elektron imza və elektron sənəd müvafiq vasitələr tətbiq olunmuş bütün fəaliyyət sahələrində istifadə oluna bilər.

Elektron sənəd informasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim edilən və elektron imza ilə təsdiq olunmuş sənəddir, onun vasitəsilə rəsmi və qeyri-rəsmi yazışmalar, hüquqi məsulyyət və öhdəliklər doğuran sənəd və informasiya mübadiləsi aparıla bilər. Elektron sənədin həqiqiliyi elektron imzanın həqiqiliyinin yoxlanması yolu ilə elektron sənədin tamlığının (zəruri rekvizitlərə malik olması) və bütövlüyünün (ötürülmə zamanı texniki xətalardan və təhriflərdən olmaması) təsdiq edilməsidir.

Elektron sənəd texniki və proqram vasitələrinin köməyi ilə yaradılır, saxlanılır, emal edilir, ötürülür və qəbul edilir, identifikasiya etməyə imkan verən rekvizitlərə malik olur, texniki və proqram vasitələrinin köməyi ilə əyani qavranılan – vizual şəkildə təqdim olunur, ümumi və xüsusi hissələrdən ibarət quruluşa malik olur, elektron sənədin məzmununu və ünvanlandığı şəxs barədə məlumatlar onun ümumi hissəsində, elektron sənədə əlavə edilən elektron imza və vaxt göstəriciləri isə xüsusi hissəsində qeyd edilir.

Elektron sənəd daxili və xarici təqdimat formalarına malikdir: elektron sənədin verilənlər daşıyıcısında yazılmış şəkli onun *daxili təqdimat forması* (sənədin əsl yalnız bu formada olur, bir-biri ilə eyni olan bütün nüsxələr əsl hesab edilir və bərabər hüquqi qüvvəyə malik olur), verilənlər daşıyıcısından fərqli digər maddi obyektə (displaydə, kağızda və s.) əyani qavranılan – vizual şəkildə əks etdirilməsi onun *xarici təqdimat formasıdır* (3). Elektron sənədin surəti onun kağız daşıyıcıda əks edilmiş xarici təqdimat formasının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilməsi ilə hazırlanır və həmin sənədin əsl ilə eyni hüquqi qüvvəyə malik olur.

Elektron yazışmaların aparılmasında bir sıra qaydalara riayət olunması zəruridir:

- Elektron məktublar lakonik və mahiyyətə uyğun tərtib olunmalıdır. Məktubun həcmi ünsiyyət üslubuna müvafiq gəlməlidir: əgər sadəcə olaraq, suala cavab verilsə, bunu qısa şəkildə, mövzudan kənara çıxmada etməkdir. Elektron məktub kağız üzərində yazılmış məktubdan iki dəfə qısa olmalıdır. Bu, ilk olaraq onunla şərtlənir ki, orta statistik istifadəçi gün ərzində ənənəvi poçt vasitəsilə alınan məktublardan daha çox elektron məktub alır, deməli, elektron məktub mübadiləsində informasiya axınının sıxlığı xeyli yüksək olur. Daha sonra, ekran ölçüləri, yaxud poçt proqramının “pəncərələri” də məhdudiyət yaradır. Lakin əgər böyük həcmli vacib informasiyanı göndərmək zərurəti yaranmışdırsa, elektron məktubda qısa müşayiət mətni yazaraq, tam məlumatı qoşma sənəd şəklində tərtib etmək daha yaxşıdır. Əgər 200-500 kilobytdan artıq həcmdə qoşma sənəd göndəriləcəkdirsə, respondent bu barədə mütləq şəkildə məlumatlandırılmalıdır. Məktubda bəhs olunan irihəcmli məlumatlar İnternetdə varsa, mətnə həmin sənədlərin əks olunduğu linkləri daxil etmək kifayətdir.

- Mövzudan uzaqlaşmaq olmaz, yeni məsələ haqqında məlumat vermək zərurəti yaranmışdırsa, başqa bir məktub göndərmək daha məqsədəuyğundur ki, adresat həmin məlumatı ayrıca saxlaya bilsin.

▪ Elektron məktubda qeyd olunmuş bütün suallara cavab verilməli və çalışılmalıdır ki, yarana biləcək suallar da əvvəlcədən cavablandırılınsın.

▪ Çox uzun cümlələrdən istifadə etmək doğru deyildir, məktubun məntiqi abzaslara bölünməsi daha məqsədəuyğundur.

▪ Tərtibatın parametrlərinə diqqət yetirilməlidir: əgər sizin poçt proqramınız mətnin tərtibatının müxtəlif parametrlərini (qalın şrift, kursiv və s.) dəstəkləyirsə, adresatın proqramının da bu imkanlara malik olduğunu bildiyiniz halda, onlardan istifadə etmək olar.

▪ Elektron sənəd hazırlayarkən orfoqrafik, qrammatik və punktuasiya səhvlərinə yol vermək olmaz. Bir daha xatırlatmaq yerinə düşər ki, savadlı yazılı nitq – insanın mədəni səviyyəsinin vacib göstəricilərindən biridir, elektron yazışmalarda bu vacib göstərici çox zaman unudulur. Elektron ünsiyyət zamanı bir çox insanlar düzgün yazı qaydalarına riayət etmirlər, halbuki, işgüzar ünsiyyətdə bu, yolverilməzdir.

▪ Adresata şəxsən müraciət edilməlidir. Azərbaycan dilində rəsmi-işgüzar yazı ənənəsinə müvafiq olaraq, adresata adı və soyadı ilə müraciət olunması qəbul edilmişdir. Çox zaman ad və soyaddan əvvəl “hörmətli, möhtərəm” kimi təyinlərdən də istifadə olunur.

▪ Tez-tez göndərilən cavabların tərtib olunması üçün şablonlardan istifadə edilməlidir.

▪ Elektron məktublara dərhal cavab verilməlidir. Elektron poçt qutusu gündəlik olaraq yoxlanmalıdır. E-mail ən gec iki gün ərzində cavablandırılmalıdır. Əgər cavab üçün daha artıq vaxt tələb olunursa, bu barədə qarşı tərəfə xəbərdarlıq etmək, gecikmənin səbəblərini açıqlamaq lazımdır. Qoşma sənədi olan məktublara cavab verərkən, qarşı tərəfə həmin sənədlərin açılıb oxunması barədə məlumat vermək zəruridir.

▪ Tərəf-müqabillərinə elektron məktub göndərilərkən, məktubun alınması barədə bildirişin olması yolverilməzdir, çünki bu, qarşı tərəfə hörmətsizliyin və inamsızlığın əlaməti kimi dəyərləndiriləcəkdir. Məktub göndərildikdən sonra adresatla telefon vasitəsilə əlaqə saxlayaraq məktubun çatmasını dəqiqləşdirmək daha yaxşıdır.

▪ Lazımsız fayllar məktuba qoşulmamalı, elektron məktubun düzgün qurulması təmin olunmalıdır. “Çox təcili, çox vacib” opsiyalarından həddindən artıq istifadə edilməməlidir, qədərindən artıq istifadə edildikdə bu məlumatla inam azalacaqdır.

▪ Məktubun mətni bütünlüklə baş hərflərlə yazılmamalıdır, elektron yazışmanı başlayan tərəf onu bitirməlidir.

▪ Elektron məktubu göndərməmişdən öncə mətnini bir daha oxuyub yoxlamaq zəruridir, məktubun mətninin formatlaşdırılmasında, abbreviaturların və emotikonların istifadəsində diqqətli olmaq lazımdır.

Sadalanan bu qaydalar elektron kommunikasiyanın etik normalarını – şəbəkə etiketini müəyyənləşdirir. “Şəbəkə etiketi” anlayışı ilk şəbəkə xidmətinin – elektron poçtun yaranmasıyla birgə meydana çıxmışdır. Xoşagəlməz vəziyyətdə düşməmək, hüquqi normaları pozmaq, ünsiyyət tərəfdaşlarına narahatlıq törətməmək üçün şəbəkə etiketi qaydalarına riayət etmək vacibdir.

Netiket qaydalarını hər bir şəbəkə istifadəçisi özü müəyyənləşdirir və bu qaydalar hər bir istifadəçi üçün sərfəlidir. Şəbəkələrdən istifadə etiketi elmi dairələrdə möhkəmlənmiş ünsiyyət normalarına və informasiya mübadiləsinə əsaslanmışdır. 1994-cü ildə “Netiquette” adlı kitab nəşr olundu, bu kitabda şəbəkə etiketinin – netiketinin on əsas qaydası (Məmmədli, 2021: 110) müəyyənləşdirilmişdi:

1) Yadda saxlayın ki, insanla danışırınsınız: bu, ən aydın, ancaq buna baxmayaraq, ən çox pozulan şəbəkə qaydasıdır, bir çoxları unudurlar ki, həmsöhbətləri kompyuter deyildir, ekrandakı yazıların ardında canlı insan vardır və ona çox real təsir göstərmək olar;

2) Real həyatdakı davranış standartlarına riayət edin: internet anonimlik hissi yaradır, sanki sizə heç kim heç nə edə bilməz, bu, elektron şəbəkədə davranış qaydalarının çox da ciddi olmaması kimi yanlış fikir yaradır. Həm real həyatda, həm də virtual məkanda ünsiyyət etikasına riayət etmək, həmçinin qanun çərçivəsində davranmaq zəruridir;

3) Yadda saxlayın ki, kiberməkandasınız: əgər siz aktiv şəbəkə istifadəçisisinizsə, müxtəlif şəbəkə və forumlarda həmsöhbətlərinizin hansı ünsiyyət üslubundan istifadə etmələrini bilmək vacibdir;

4) Başqalarının vaxtına və imkanlarına hörmət edin: hər hansı informasiyanı bölüşərkən, onun vacibliyinə əmin olun;

5) Reputasiyanızı qoruyun: elektron şəbəkələrdə sizi hamı tanımasa da, tanıyanlar da vardır, ona görə də reputasiyanızı qorumaq real həyatda olduğu qədər vacibdir;

6) İmkanınız olan yerdə başqalarına yardım edin: internetdə yayımlanan informasiya geniş kütlənin marağını təmin etmək üçündür, insanları maraqlandıran bir çox sualların isə cavabını tapmaq olmur. Əgər həmin sualları cavablandıra bilərsinizə, bu, böyük yaxşılıqdır.

7) Münaqişələrə girməyin: səbrli olun, əsəblərinizi cilovlamağı bacarın;

8) Şəxsi yazışma hüququna hörmət edin: başqa insanların şəxsi məlumatlarını – real adlarını, ünvanlarını, telefon nömrələrini, şəkillərini onların icazəsi olmadan yayımlamayın.

9) İmkanlarınızdan sui-istifadə etməyin: digər istifadəçilərdən üstün biliklərə malik olduqda, onları insanlara qarşı istifadə etmək olmaz.

10) Başqalarının səhvlərini bağışlamağı öyrənin: yaxud da hərdən özünüzün nə qədər səhvə yol verdiyinizi xatırlayın.

İşgüzar kommunikasiya, onun effektiv təşkili, xüsusiyyətləri və s. məsələlərə həsr olunmuş xeyli sayda (Musayev, 2005: 6; Sorokina, 2004: 222; Titova, 2006: 271; Zeldoviç, 2007: 356; Koltunova, 2005: 308; Malxanova, 2005: 221; Masşenbruk, 1993; Mitroşenkov, 2000). araşdırmaların mövcudluğuna baxmayaraq, bu mövzuda yeni və əsaslı tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Nəticə

Elektron işgüzar kommunikasiya zamanı vaxt itkisinə yol verilmədiyi üçün bu ünsiyyət növü rahat, işgüzar görüşlərin keçirilməsi üçün əlavə xərclərə (işgüzar səfərlər zamanı nəqliyyat, otel və s. xərcləri) ehtiyac yaratmadığı üçün isə sərləlidir.

Bu kimi üstün cəhətləri olsa da, elektron kommunikasiyanın qüsurlu yönələri də vardır: məlumatlar göndərilərkən səhvlərin olması labüddür, lakin dərhal müdaxilə edərək həmin səhvləri islah etməyin (şifahi işgüzar kommunikasiyada olduğu kimi) mümkün olmaması, göndərilən ismarıqların spama düşməsi və s.

Həmçinin unutmamaq olmas ki, elektron məktublara məxfi məlumatları yerləşdirmək olmaz, çünki həmin məlumatların başqalarının əlinə keçməyəcəyinə təminat verilmir. Elektron məktublar sırf verbal məlumatlardır, həmsöhbətə münasibəti, yaxud məlumatın mahiyyətinə münasibəti ifadə edən qeyri-verbal informasiya daşımır, bu səbəbdən fikirlərin dəqiq ifadə edilməsi üçün sözlər düzgün seçilməli, yanlış anlaşılmalara yol verilməməlidir.

Elektron yazışmalarda ümumməqbul qaydalara riayət edilməsi etibarlı və dayanıqlı tərəfdaşlığa təminat verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Sadıqova, S. (2023). Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: "Zəngəzurda".
2. Xəlilov, B. (2022). Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: ADPU.
3. <https://e-qanun.az/framework/5916>
4. Məmmədli, N. (2021). Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil.
5. Musayev, R. (2005). Kargüzarlıqda kompüterləşmə. Bakı: ADİU, 176 s.
6. http://www.aup.ru/books/m_96/.
7. Sorokina, A.V. (2004). Osnovi delovogo obsheniya: konspekt leksiy. Rostov-na-Donu: Feniks, 222 s.
8. Titova, L.Q. (2006). Delovoye obsheniye: uchebnoye posobiye. M.: Yuniti, 271 s.
9. Zeldoviç, B.Z. (2007). Delovoye obsheniye. M.: "Alfa-Press", 356 s.

10. Koltunova, M.V. (2005). Delovoye obşeniye: normı, ritorika, etiket: uşebnoye posobiye dlya vuzov. M.: Loqos, 308 s.
11. Malxanova, İ.A. (2005). Delovoye obsheniye: uchebnoye posobiye. M.: Akademicheskiy proyekt: Triksta, 221 s.
12. Masshenbruk, V. (1993). Peregovori. Kaluga: KISI.
13. Mitroshenkov, O.A. (2000). Effektivniye peregovori. M. INFRA.

Göndərib: 23.12.2023

Qəbul edilib: 02.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/38-53>

Fatma xanım Bunyatova
İdrak məktəbi
fatmaxanum@rambler.ru

BÜNYATOVANIN UNIVERSAL TAQLARI İLƏ TƏBİİ AZƏRBAYCAN DİLİNİN EMALI VƏ SÜNİ DİLƏ ÇEVRİLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalədə təbii Azərbaycan dilinin morfoloji cəhətdən universal taqlarla təbii və süni emalından bəhs edilir. Məqalə dörd hissədən: giriş, əsas hissə, müqayisə və nəticədən ibarətdir. Giriş hissəsində NLP inkişafının vacibliyindən, ingilis, rus və Azərbaycan dillərinin milli korpuslarının yaradılmasında istifadə edilən taqlara nəzər salınır. Bu taqlara alternativ olaraq Bunyatovanın yeni "*xI-xn* və *yI-yn*" "*x0,I-xn* və *y0,I-y0,n*" universal taqlarının hansı zərurətdən necə və nə cür yaradılması və harada tətbiq edilməsi haqqında qısa məlumat verilmişdi. Əsas hissə 3 bölümdən ibarətdir. 1. Azərbaycan dilini morfoloji səviyyədə universal *x* və *y* taqlarla taqlanmasının metodologiyası. Bu bölümdə Azərbaycan dilinin qaydalarının təsnifatı və onlara taq (kod, işarə) verilməsində Bunyatovanın universal taqlarından necə istifadə edilməsi göstərilir. Universal taqlar rəqəmlərlə indeksəndirilmiş iki riyazi işarələrindən – *x* və *y*-dən ibarətdir. 2. İsveç gsixoloqu J, Piajenin idrak nəzəriyyəsinin anamlarına əsaslanaraq Azərbaycan dilinin tamlıq modeli (ADTM) -təbii dil modeli qurulmuşdu. Bu modeldə *xI-xII*-lə dilin invariantı (sözün lüğət forması, kökü), *yI-y8* –lə dilin dəyişəni (şəkilçiləri)-kateqoriyası göstərilmişdi.

Azərbaycan dilinin tamlıq modelinə əsasən Lütfü –Zadənin qeyri səlis məntiqinin alətləri ilə Azərbaycan dilinin tamlıq və qeyri səlis modeli (süni dil modeli) (ADTvəQSM) yaradılmışdı. Bu modeldə *x0,I-xI,I*-lə dilin invariantı (sözün lüğət forması, kökü), *y0,I-y0,8* –lə dilin dəyişəni (şəkilçiləri)-kateqoriyası göstərilmişdi. 3 Hissədə natural və süni Azərbaycan dilinin morfoloji qaydalarının dilin təbii və süni modelində taq edilməsi, 11 nitq hissələrinin emalının nümunələri və dil trafaretlərinin nəyə xidmət etdiyi göstərilmişdi.

3-cü hissədə ADTvəQSM-nin qaydalarının taq edilməsinin nəticələri Azərbaycan ingilis və rus dillərinin morfoloji emalında istifadə edilən taqlarla müqayisə edilir. Dördüncü hissə universal taqlardan harada istifadə edilməsindən və onun əsasında yeni kompüter texnologiyalarının yaradılması barəsində bəhs edilir..

Açar sözlər: *NLP, universal taqlar, dil korpusları, təbii və süni dil, modelləşdirmə, qaydalı trafaretlər*

Fatma xanım Bunyatova
“Intellect School”
fatmaxanum@ram

Natural Azerbaijani language with Bunyatova's universal tags processing and conversion to artificial language

Abstract

This article deals with the natural and artificial processing of the natural Azerbaijani language with morphologically universal tags. The article consists of four parts: introduction, main part, comparison, and conclusion. In the introductory part, the importance of NLP development and the frameworks used in the creation of national corpora of English, Russian, and Azerbaijani languages are reviewed. As an alternative to these tags, Bunyatova's new "*xI-xn* and *yI-yn*" "*x0,I-xn* and *y0,I-y0,n*" universal tags were given a brief description of how and where to apply them. The main part consists of 3 parts. The methodology of tagging the Azerbaijani language at the morphological level with universal *x* and *y* tags. In this section, it is shown how Bunyatova's universal tags are

used in classifying the rules of the Azerbaijani language and assigning tags (codes, signs) to them. Universal tags consisted of two mathematical symbols - x and y - indexed with numbers.

The integrity model of the Azerbaijani language (IMAL) - a natural language model - was built based on the meanings of the cognitive theory of the Swedish psychologist J. Piaget. In this model, $xI-xII$ indicated the invariant of the language (the dictionary form, root of the word), and $yI-y8$ indicated the variable (figures)-category of the language.

Based on the completeness model of the Azerbaijani language, the completeness and fuzzy model (artificial language model) of the Azerbaijani language (I & FMAL) was created with the tools of Lutfu-Zade's fuzzy logic. In this model, $x0, I-xI, I$ indicated the invariant of the language (the dictionary form, root of the word), and $y0, I-y0,8$ indicated the variable (images)-category of the language. The morphological rules of the natural and artificial Azerbaijani language were attached to the natural and artificial model of the language, and examples of the processing of 11 parts of speech, and the purpose of language stencils were shown.

The results of tagging the rules of (I&FMAL) are compared with the tags used in the morphological processing of English and Russian languages.

This part talks about where universal arches are used and the creation of new computer technologies based on them.

Keywords: *NLP, universal tags, language corpora, natural and artificial language, modeling, rules stencils*

Giriş

NLP kompüter texnologiyasında prioritet inkişaflardan biridir. NLP maşın tərcüməsində, dilin müqayisəli öyrənməsində, maşın təlimində, proqramlaşmada və s. istifadə edilir. Dil emalı üçün bir çox teq dəstləri var: «Brown Corpus», «Lob corpus», «Penn Treebank», «taggers Brill». Onların arasında ən məşhur “POC” teq dəsti və “Renn” teq dəstləridir” (1). “POS” etiket alqoritmləri iki fərqli qrupa bölünür: qaydalara əsaslanan və təsadüfi. «Brill tagger» nitqin bir hissəsini işarələmək üçün induktiv üsuldur. O, Eric Brill (Erik, 1992: 112-114) tərəfindən icad edilmiş, 1993-cü ildə doktorluq dissertasiyasında təsvir edilmiş və "səhvlərə əsaslanan transformasiyanı etiketləmə aləti" kimi xarakterizə olunmuşdur.

Bunlar: nəzarət edilən öyrənmə forması, səhvləri minimuma endirməyə yönəlmiş metoddu. Hər bir sözə etiket təyin edilməsi və əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalar toplusundan istifadə etməklə dəyişdirilməsi mənasında transformasiyaya əsaslanan prosesdir.

«Taggers Brill» yanaşmasına bənzər yanaşma “Öyrətmənin məntiqi üsulu. Alternativ təhsil” – “Логический способ обучения. Альтернативное образование” (Bunyatova, 1990) kitabında göstərilmişdi. Bu yanaşma J.Piagenin idrak nəzəriyyəsi üzərində qurulmuşdu. Müəllif tərəfindən icad edilən və kitabda innovativ metodologiya kimi təsvir edilən nitq hissələrinin dərin kodlaşdırılması 5 didaktik məqsədə xidmət edir: 1) tələbələrin öz şəxsi ehtiyaclarına əsaslanaraq lüğətlərinin inkişafı; 2) nitqin uyğunlaşdırılması (həm ana dili, həm də ikinci dil), 3) morfologiyanın sintaksis ilə inteqrativ öyrənilməsi; 4) dillərin müqayisəli öyrənilməsi; 5) bilikləri tamlıq sxemində öyrənilməsi. Sonrakı illərdə müəllif tərəfindən yaradılmış rəqəmsal kodlar təhsilin müxtəlif sahələrində istifadə edilmişdir: fən bilik strukturlarının tamlıq və qeyri-səlis modelləşdirilməsi - IKMF (4); maşın öyrənməsində; bilik strukturlarının qeyri-səlis modelləşdirilməsi (Bunyatova, 2022), süni və təbii dil strukturlarının modelləşdirilməsi, konstruktiv təlim texnologiyasının yaradılmasında (Bunyatova, 2008). Tədrisən bu taqlar " $xI-xn$ və $yI-yn$ " və " $x0, I-x, n$. və $y0, I-y0, n$ " universal taqlarına çevrilmişdi (7). Bu universal taqlar əsasında rus dilinin tamlıq (5) və qeyri səlis (süni dil) modeli yaradılmış və rüs dilinin morfoloji cəhətdən təbii və süni emalı aparılmışdı (Bunyatova, 2002). Azərbaycan dilinin morfoloji emalı (Mahmudov, 2018) - ADMK rus dilinin (10) emalı prinsipləri əsasında qurulmuşdu. Əl ilə emalda dilin bütün qaydaları demək olarkı göstərilmişdi. Kompüter emalında isə bu qaydaların 67 kodlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilinin maşın emalının səviyyəsini yüksəltmək üçün dilin təbii və qeyri səlis modelini yaradıb, dilin hər qaydalarına təbii və süni taq verməklə dilin emalının səviyyəsini qaldırmaq olur.

II. Əsas hissə.

1. Azərbaycan dilini morfoloji səviyyədə universal x və y taqlarla taqlanmasının metodologiyası.

1.1. Azərbaycan dilinin qaydalarının təsnifatı və onların işarələnməsi.

1.2. Azərbaycan dilinin tamlıq modelinin-(ADTM) qurulması.

1.3. Azərbaycan dilinin tamlıq modelinə əsasən dilin tamlıq və qeyri səlis modelinin (ADTvəQSM) yaradılması.

1.4. Azərbaycan dilinin morfoloji qaydalarının dilin süni modelində qeyri səlis taq edilməsi və sözlərin emalı.

Azərbaycan dilini morfoloji səviyyədə maşın və əl emalı üçün yeni nəsil taqların (kodların) yaradılmasında Bunyatovanın universal taqlarından istifadə edilləcəkdir. Universal taqlar Piajenin idrak nəzəriyyəsinin (Bunyatova) anlamlarını interpretasiya etmək üçün yaradılmış psixolinqvodidaktikanın – dil vasitəçilərinin (12) vasitəçiliyi ilə yaradılmışdı. Universal taqlar rəqəmlərlə indeksləşdirilmiş iki riyazi işarələrindən – x və y -dən ibarətdi; x - dilin invariantı (sözün lüğət forması, kökü), y - dilin dəyişəni (şəkilçiləri)-kateqoriyasıdır. Dilin tamlıq məntiqi modeli koordinat şəbəkəsində qurulur. Şəbəkənin üfüqi oxunda x biliklər, şaqulu oxunda isə y biliklər yerləşdirilir. (sxem 1.)

Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, əgər modelin yaradılmasında riyazi işarələrindən istifadə edilirsə onda bu model riyazi model də adlandırılır. Dilin tamlıq modelinin qurulmasında Piajenin idrak nəzəriyyəsinin tamlıq məntiqinin alətlərindən istifadə edildiği üçün qurduğumuz model Azərbaycan dilinin Təbii Dil (TD) və Təbii İntellekt (Tİ) modelidir. Dil biliklərinin təsnifatında əsasən M.Mahmudovun (9) “Türk dillərinin milli korpusu” kitabından istifadə edilmişdi.

1.1. Azərbaycan dilinin qaydalarının təsnifatı və onların işarələnməsi.

Dil bilik strukturları invariant (dəyişilməyən) və kateqorial (dəyişən) bilik strukturları kimi təsnifat edilir. Sualı olan və olmayan (sözlər, nitq hissələri) invariant strukturlardı, dəyişən strukturlar isə dili hərəkətə gətirən, onu mobil edən dilin kateqoriyalarıdır (şəkilçiləri).

Invariant strukturlar x -la, dəyişənlər isə y –lə işarələnir.

Azərbaycan dilində 11 nitq hissəsi və 8 kateqoriya vardı.

11 nitq hissəsi $x1-x11$, 8 kateqoriyalar isə $y1-y8$ kimi taqlanır, (işarələnir, nişanlanır).

Nitq hissələrinin taqları:

$x1$ - isim; $x2$ - sifət; $x3$ - say;

$x4$ - əvəzlik; $x5$ - feil; $x6$ - zərf;

$x7$ - qoşma; $x8$ - bağlayıcı; $x9$ - ədat;

$x10$ - modal sözlər; $x11$ - nida;

Dil kateqoriyalarının taqları.

$y1$ - tək və cəm;

$y2$ - hal;

$y3$ - şəxs;

$y4$ - zaman;

$y5$ - ismin mənsubiyyət kateqoriyası;

$y6$ - ismin xəbərlik kateqoriyası;

$y7$ - növ kateqoriyası;

$y8$ - feilin şəkilləri;

1.2. Azərbaycan dilinin tamlıq modelinin qurulması - (ADTM). Koordinat şəbəkəsi çəkilir. Üfüqi oxun üzərində $x1-x11$ işarələnir. Bu işarələr nitq hissələrin (söz çoxluğu) taqlarıdır. Şaqulu oxun üzərinə isə $y1-y8$ işarələri yerləşdirilir. Bu işarələr Azərbaycan dilinin qrammatikasının kateqoriyalarıdır. Taqları $x1-x11$ olan xanalarda sözlərin – **tokenlərin** morfoloji emalı üçün onlara aid qrammatik əlamətlər toplanıbdır. $y1-y8$ xanalarında isə **qramemlər** -Azərbaycan dilinin qrammatikasını əlamətləri yığılmışdı.

Məsələn: $x1$ - tokenin (ismin) xanasında ona aid olan əlamətlər:

konkret maddi varlıq bildirənlər (daş, ağac, qoyun, sərçə); mücərrəd mənəvi anlayış adı bildirənlər (gözəllik, cəsurluq, sevgi, arzu və s. toplanmışdı.

Tokenlərin (sözlərin) və qramemlərin (şəkilçilərin) əlamətlərinin taqlaşması təkrarlanmasın deyə, işarələr aşağıda dilin qeyri səliss modelini qurulanda aparılacaq. Qurulan model təbii Azərbaycan dilinin tamlıq modelidir – ADTM (sxem 1.) və o təbii intellektin -Tİ əksidir, çünki dil insana fikrini izah etmək üçün bir vasitədir.

Azərbaycan dilinin tamlıq modeli -ADTM

Y8												
Y7												
Y6												
Y5												
Y4												
Y3												
Y2												
Y1												
	x1	x2	x3	x4	x5	x6	x7qo	x8	x9	x1m	x1,1	
	isim	Sifət	say	əvəz	feil	zərf	şma	bağl.	ədat	od.s	nida	

(Sxem 1.)

1.3. Azərbaycan dilinin tamlıq modelinin əsasında dilin tamlıq və qeyri səliss modelinin - (ADT&QSM) yaradılması.

Təbii Azərbaycan dilinin tamlıq modelinə (TADTM) əsaslanaraq Lütfi-Zadənin (Lotfi-zadeh, 1976) qeyri səliss məntiqinin mexanizmləri ilə Azərbaycan dilinin qeyri səliss (süni) modeli – (ADQSM) yaradılır. Lütfi-Zadənin yaratdığı qeyri səliss məntiqin anamları Piagenin tamlıq məntiqinin anamları ilə eynidir, çünki onların hər ikisi də riyazi məntiqin alətlərindən istifadə etmişlər. Fərq ondan ibarətdir ki, Piaje məntiqi anamları psixoloji, Lütfi-Zadə isə riyazi dillə izah edilə bilər. Təbii Azərbaycan dilinin tamlıq modelinin (ADTM) psixoloji anlayışlarını qeyri səliss məntiqin anlayışlarına dəyişdirəndə Azərbaycan dilinin tamlıq və qeyri səliss modeli (ADT&QSM) yaradılır. ADT&QSM Azərbaycan dilinin süni tamlıq modelidir, çünki o süni idrak (Sİ) mexanizmləri ilə yaradılmışdı (13).

Dəyişdirmələr:

1. Piagenin “kateqorial biliklər” anlayışı və $y1-y8$ qramemlərinin taqları qeyri səliss məntiqin “çoxluğun elementləri” anlayışına və $y0,1-y0,8$ qramemlərinin taqlarına dəyişdirilir.
- 2.
3. “İnvariant bilik strukturları” anlayışı və $x1-x1,1$ tokenlərinin taqları qeyri səliss məntiqinin “universal bilikər” anlayışına və $x0,1-x1,1$ taqlarına dəyişdirilir (sxem 2.)

Azərbaycan dilinin tamlıq və qeyri səliss-(ADT&QS) modeli

Y0,8												
Y0,7												
Y0,6												
Y0,5												
Y0,4												
Y0,3												
Y0,2												
Y0,1												
	x0,1	x0,2	x0,3	x0,4	x0,5	x0,6	x0,7	x0,8	x0,9	x,1	x1,1	
	isim	Sifət	say	əvəz.	feil	zərf	qoşma	Bağl...	Ədat	mod.s	nida	

(Sxem 2.)

Yaradılmış Azərbaycan dilinin tamlıq və qeyri səliss model (ADT&QSM) Azərbaycan dilinin süni modelidir. Bu sxemdə nitq hissələrinin əlamətləri $x0,1-x1,1$ taqları ilə işarələnibdir. Dilin qrammatik əlamətləri –qrammemlər isə $y0,1-y0,8$ kimi işarələnibdir. İşarələnmiş $y0,1-y0,8$ və $x0,1-x1,1$ xanalarında $y1-y8$ və $x0,1-x1,1$ aid olan biliklər toplanmışdı.

1.4. Azərbaycan dilinin morfoloji qaydaları dilin süni modelində qeyri səliss taqlandırması.

1.4.1. Taqlar:

X-universal biliklər - Azərbaycan dilinin lüğət fondu

$x0,1$ - isim; $x0,2$ - sifət; $x0,3$ - say $x0,4$ - əvəzlik;
 $x0,5$ - feil $x0,6$ - zərf; $x0,7$ - qoşma; $x0,8$ - bağlayıcı;
 $x0,9$ - ədat; $x1$ - modal sözlər; $x1,1$ - nida;

Y- çoxluğun elementləri – kateqoriyalar

$y0,1$ - tək və cəm; $y0,2$ - hal; $y0,3$ - şəxs;
 $y0,4$ - zaman; $y0,5$ - ismin mənsubiyyət kateqoriyası;
 $y0,6$ - ismin xəbərlilik kateqoriyası;
 $y0,7$ - növ kateqoriyası; $y0,8$ - feilin şəkilləri.

Bələliklə $x0,1-x1,1$ taqları ilə nitq hissələrinə aid olan sözlər- yəni 11 növ tokenlər, $y0,1-y0,8$ taqları ilə dilin kateqoriyaları yəni – qrammemlər göstərmişdi. Tokenlərə-nitq hissələrinə və qrammemlərə -şəkilçilərə aid olan əlamətlər onların xanalarında toplanır və indeksləşdirilir, buda taqların klasterləşdirilməsini yaradır.

1.4.2. Əl ilə və süni X { $x0,1-x1,1$ } və Y { $y0,1-y0,8$ } taqların indeksləşdirilməsi (taqların taqlaşdırılması).

Nitq hissələrinin -{ $x0,1-x1,1$ } əlamətlərinə və onlara aid olan qrammatik əlamətlərin- { $y0,1-y0,8$ } taq edilməsi aşağıdakı ardıcılıqla aparılacaqdır:

- hər bir nitq hissəsi - $x0,1$ dən $x1,1-dək$ morfoloji olaraq ayrı ayrılıqda taqlaşdırılacaq;
- Y { $y0,1-y0,8$ } qrammemlər X { $x0,1-x1,1$ } lemmalarına münasibətdə taqlaşdırılacaq;
- $x0,1-x1,1$ tokenlərin (lemmaların) $y0,1-y0,8$ qrammemlərlə birləşdirilməsi;
- sözlərin əl ilə və süni emalı;
- tokenlərin uzlaşması.

1.4.3. Nitq hissələrinin qrammatik əlamətlərinin taqlaşdırılması

1.4.3.1. $x0,1_{1-6}^{1-6}$ - İsim (kim? nə? hara?)

$x0,1_1$ konkret maddi varlıq bildirənlər (daş, ağac, qoyun, sərçə);
 $x0,1_1^2$ mücərrəd mənəvi anlayış adı bildirənlər (gözəllik, cəsurluq, sevgi);
 $x0,1_2^{1-2}$ canlı (insan, heyvan), cansız əşyalar (dəniz, qum),
 $x0,1_3^{1-2}$ xüsusi isimlər (Araz, Alabaş); ümumi isimlər (meşə, dağ, su)
 $x0,1_4^{1-3}$ sadə (daş, saç), düzəltmə, (neftçi), mürəkkəb (qaynata).
 $x0,1_5^{1-6}$ ismin halları

1.4.3.2. $x0,1_5^{1-6}$ İsmnin halları

$x0,1_5^1$ adlıq hal (müəllim, kitab, Bakı);
 $x0,1_5^2$ yiyəlik hal (müəllim-in, kitab-ın, Bakı-nın);
 $x0,1_5^3$ yönlük hal (müəllim-ə, kitab-a, Bakı-ya);
 $x0,1_5^4$ təsirlik hal (müəllim-i, kitab-ı, Bakı-nı)
 $x0,1_5^5$ yerlik hal (müəllim-də, kitab-da, Bakı-da)
 $x0,1_5^6$ çıxışlıq hal (müəllim-dən, kitab-dan, Bakı-dan).

İsmə aid olan Azərbaycan dilinin qrammatik kateqoriyaları

1.4.3.3 $y0,1_{1-2}$ Tək və cəm.

$x0,1 y0,1_1$ İsmnin tək

$x0,1 y0,1_1$ ev, oğul, qardaş, şəhər və s.

$x0,1 y0,1_2$ İsmnin cəmi

$x0,1 y0,1_2$ evlər, oğullar, qardaşlar, şəhərlər və s.

1.4.3.4. $y0,2_{1-6}$ Hal

$x0,1, y0,1_1 y0,2_{1-6}$	İsmin hallanması (təkdə)
$x0,1 y0,1_1 y0,2_1$	adlıq hal (müəllim, kitab, Bakı);
$x0,1 y0,1_1 y0,2_2$	viyətlik hal (müəllim-in, kitab-ın, Bakı-nın);
$x0,1 y0,1_1 y0,2_3$	yönlük hal (müəllim-ə, kitab-a, Bakı-ya);
$x0,1 y0,1_1 y0,2_4$	təsirlik hal (müəllim-i, kitab-ı, Bakı-nı)
$x0,1 y0,1_1 y0,2_5$	yerlik hal (müəllim-də, kitab-da, Bakı-da)
$x0,1 y0,1_1 y0,2_6$	çıxışlıq hal (müəllim-dən, kitab-dan, Bakı-dan).

1.4.3.5. $y0,3_{1-3}$ Şəxs kateqoriyası

$x0,4 y0,3_1 y0,1_{1-2}$	1-ci şəxs təkində- mən; cəmində-biz
$x0,4 y0,3_2 y0,1_{1-2}$	2-ci şəxs təkində-sən; cəmində-siz
$x0,4 y0,3_3 y0,1_{1-2}$	3-cü şəxs təkində -o cəmində -onlar

1.4.3.6. Mənsubiyyət kateqoriyası - $y0,5_{1-3}$

$x0,4 x0,1 y0,3_{1-3} y0,1_{1-2} y0,5$ İsmin mənsubiyyət kateqoriyası

$x0,4 x0,1 y0,3_1 y0,1_1 y0,5$	1-ci şəxs təkində: mənim kitab-ım, ata-m;
$x0,4 x0,1 y0,3_1 y0,1_2 y0,5$	1-ci şəxs cəmində: bizim kitab-ımız, ata-mız;
$x0,4 x0,1 y0,3_2 y0,1_1 y0,5$	2-ci şəxs təkində: sənin kitab-ın, ata-n;
$x0,4 x0,1 y0,3_2 y0,1_2 y0,5$	2-ci şəxs cəmində: sizin kitab-ınız, ata-nız;
$x0,4 x0,1 y0,3_3 y0,1_1 y0,5$	3-cü şəxs təkində: onun kitab-ı, ata-sı
$x0,4 x0,1 y0,3_3 y0,1_2 y0,5$	3-cü şəxs cəmində: onların kitab-ları, ata-ları.

1.4.3.7. Xəbərlilik kateqoriyası $y0,6$

$x0,4 x0,1 y0,3_{1-3} y0,1_{1-2} y0,6$ İsmin xəbərlilik kateqoriyası

$x0,1 y0,3_1 y0,1_1 y0,6$	1-ci şəxs tək: müəllim-əm, tələbə-yəm;
$x0,1 y0,3_1 y0,1_2 y0,6$	1-ci şəxs cəmi: müəllim-ik, tələbə-yik;
$x0,1 y0,3_2 y0,1_1 y0,6$	2-ci şəxs tək: müəllim-sən, tələbə-sən;
$x0,1 y0,3_2 y0,1_2 y0,6$	2-ci şəxs cəmi: müəllim-siniz, tələbə-siniz;
$x0,1 y0,3_3 y0,1_1 y0,6$	3-cü şəxs tək: müəllim-dir, tələbə-dir;
$x0,1 y0,3_3 y0,1_2 y0,6$	3-cü şəxs cəmi: müəllim-dirlər, tələbə-dirlər.

1.4.3.8. $x0,1$ İsimlərin təbii və süni emalı.

$x0,1$ tokenlərin emalı

“Sadıq” (isim, kişi, canlı, xüsusi, sadə, tək, adlıq hal)

“ $x0,1_5^2 (1^1) (3^1) (4^1) y0,1_1 y0,2_1$ ”

“kişi-nin” (isim, kişi, canlı, ümumi, sadə, tək, viyətlik hal)

“ $x0,1_5^2 (2^1) (3^2) (4^1) y0,1_1 y0,2_2$ ”

“oğlu” (isim, kişi, canlı, ümumi, sadə, mənsubiyyət, III şəxs, tək)

“ $x0,1_1^2 (2^1) (3^2) (4^1) y0,5_3 y0,3_3 y0,1_1$ ” “Məmməd vəlinin” (isim, kişi, canlı, xüsusi, mürəkkəb, tək, viyətlik hal) $x0,1_1^2 (2^1) (3^1) (4^1) y0,1_1 y0,2_2$

Tokenlərin süni emalı zamanı sözlərə verilən taqlar dilin qaydalı *trafaret* (nümunəsi) olur.

Məsələn: qardaşı (isim, kişi, canlı, ümumi, sadə, mənsubiyyət, III şəxs, tək) sözünün emalından sonra alınan trafaret

qardaşı (isim, kişi, canlı, ümumi, sadə, mənsubiyyət, III şəxs, tək) “ $x0,1_1^2 (2^1) (3^2) (4^1) y0,5_3 y0,3_3 y0,1_1$ ”

eyni taqlarda olan isimlərə aid olaraq avtomatik taqlaşma yaradır (qardaşı, nəvəsi, atası, əmisi, dayısı və s.)

İsmin morfoloji emalı zamanı 43 trafaret düzənlənmişdi və maşın emalı zamanı bu trafaretlərin ətrafında onlara uyğun sözlər avtomatik olaraq özləri emal olunacaqlar (Zaliznyak, 1980).

1.4.2. $x0,2$ Sifət

1.4.2.1. Sifətin əlamətləri.

$x0,2_1^1$ sadə sifət (sarı, ağ, şirin, turş);

$x0,2_1^2$ düzəltmə sifət (ağıllı, duzsuz, qəndsiz çay, ətirli);

$x0,2_1^3$ mürəkkəb sifət (uzunsaçlı, şirin-şirin, qısaboy, uzunburun);

$x0,2_2^1$ sifətin substantivləşməsi (*cavan qocaya* yer verdi);

$x0,2_2^2$ sifətin adverbiallaşması (gözəl danışmaq, yaxşı qaçmaq).

1.4.2.2. $x0,2_3^{1-3}$ **Sifətin dərəcələri:**

$x0,2_3^1$ adi dərəcə (ağ, qırmızı, şirin)

$x0,2_3^2$ azaltma dərəcəsi (qırmızımtıl, sarımtıraq, ağımsov, sarışın, gödərək);

$x0,2_3^3$ çoxaltma dərəcəsi (qıpqırmızı, gömgöy, tünd qırmızı, lap qırmızı).

1.4.2.3. **Sifətə aid olan qrammatik əlamətlər.**

Substantivləşən sifətlər:

$x0,2 y0,1_1$ təkdə - qoca

$x0,2 y0,1_2$ cəmdə - qocalar

1.4.2.4. $x0,2_{1-6}$ **Hal**

$x0,2 y0,1_1 y0,2_{1-6}$ **İsimləşən sifətlərin hallanması (təkdə)**

$x0,2 y0,1_1 y0,2_1$ adlıq hal (qoca);

$x0,2 y0,1_1 y0,2_2$ yiyəlik hal (qoca-n-ın);

$x0,2 y0,1_1 y0,2_3$ yönlük hal (qoca-ya);

$x0,2 y0,1_1 y0,2_4$ təsirlik hal (qoca-nı)

$x0,2 y0,1_1 y0,2_5$ yerlik hal (qoca-da)

$x0,2 y0,1_1 y0,2_6$ çıxışlıq hal (qoca-dan).

$x0,1, y0,1_2 y0,2_{1-6}$ **İsimləşən sifətlərin hallanması (cəmdə)**

$x0,2 y0,1_2 y0,2_1$ adlıq hal (qoca-lar);

$x0,2 y0,1_2 y0,2_2$ yiyəlik hal (qoca-lar-ın);və s.

1.4.2.5. $x0,4 x0,2_1^1 y0,3_{1-3} y0,1_{1-2} y0,5$ **Sifətin mənsubiyyət kateqoriyası**

$x0,4, x0,2_1^1 y0,3_1 y0,1_{1-2} y0,5$ 1-ci ş.tək, cəm.mənim, bizim (qoca-m, -larımız) $x0,4 x0,2_1^1 y0,3_2$

$y0,1_{1-2} y0,5$ 2-ci ş. tək., cəm. sənin, sizin qoca-n, -nız;

$x0,4 x0,2_1^1 y0,3_2 y0,1_{1-2} y0,5$ 3-ci ş. tək, cəm. onun, onların qoca-sı, -ları

1.4.2.6. $y0,6$ **Xəbərlilik kateqoriyası**

$x0,2_2^1 y0,3_1 y0,1_{1-2} y0,6$ 1-ci ş. təki, cəmi: xəstə-yəm,-yik;

$x0,2_2^2 y0,3_2 y0,1_{1-2} y0,6$ 2-ci ş. təki, cəmi: xəstə-sən,-siniz

$x0,2_2^2 y0,3_3 y0,1_{1-2} y0,6$ 3-ci ş. təki, cəmi: xəstə-di, -dilər

1.4.2.7. $x0,2$ **Sifətlərin təbii və süni emalı.**

“sol” (sifət, sadə)

“ $x0,2_1^1$ ”

“qoca” (sifət, sadə) “cavana” (isimləşən sifət, tək, yönlük hal

“ $x0,2_1^1$ ” “ $x0,2_2^1 y0,1_1 y0,2_3$ ”

“evdaram” (sifət, xəbərlilik, tək, 1-ci şəxs)

“ $x0,2_2^2 y0,1_1 y0,2_3 y0,6$ ”

“qıpqırmızı” (sifət, çoxaltma dərəcəsi)

“ $x0,2_3^3$ ”

$x0,1 x0,2$ **İsmlə sifətin birləşməsi**

“Böyük” (sifət, sadə)

“ $x0,2_1^1$ ”

“bacım” (isim, qadın, canlı, ümumi, mənsubiyyət 1-ci şəxs, tək, ad. h.)

“ $x0,1_5^1 (2^1) (3^2) y0,5 y0,3_1 y0,1_1, y0,2_1^1$ ”

Emal edilən hər bir sifətə və onun birləşmələrinə aid olan sozər Azərbaycan dilinin sifət trafareti sayılır və maşın emalı zamanı yaradılan 34 trafaretlərin ətrafında bu qaydalara aid olan sözlər toplanaraq avtomatik emal olunurlar.

Nümunə:

$x0,2_2^I$ $y0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,6$
sifət, 1-ci şəxsin tək: xəstə-yəm; xəbərlik

sağam, balacayam, cavanam, həkim-əm və s.

1.4.3. $x0,3_{1-5}$ Say

1.4.3.1. Sayın qrammatik əlamətləri.

$x0,3_1$ miqdar sayları (bir, beş, min);

$x0,3_{1-2}$ müəyyənlik bildirən (bir, iki, üç,) q\ müəyyənlik bildirənlər (az);

$x0,3_3$ kəsir sayları (beşdə bir, ikidə bir);

$x0,3_4$ sıra sayları (birinci, beşinci).

1.4.3.2.. İsimləşən saylar.

Saylar isimləşərək cəm, mənsubiyyət, hal, xəbərlik şəkilçiləri qəbul edirlər

$x0,3$ $y0,1_1$ tək - bir

$x0,3$ $y0,1_2$ cəm- bir -lər

$x0,3$ $y0,2_{1-6}$ hallanır

1.4.3.3. $x0,3$ $y0,1_1$ $y0,2_{1-6}$ Sayın hallanması (təkdə)

$x0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,2_1$ adlıq hal (iki);

$x0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,2_2$ yiyəlik hal (iki-n-ın);

$x0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,2_3$ yönlük hal (iki-yə);

$x0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,2_4$ təsirlik hal (iki-nı)

$x0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,2_5$ yerlik hal (iki-də)

$x0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,2_6$ çıxışlıq hal (iki-dən).

1.4.3.4. $y0,5$ mənsubiyyət kateqoriyası

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_{1-3}$ $y0,1_{1-2}$ $y0,5$ Sayın mənsubiyyət kateqoriyası:

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_1$ $y0,1_{1-2}$ $y0,5$ 1-ci ş. tək.,c. mənəm, bizim birinci-m,-miz

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_2$ $y0,1_{1-2}$ $y0,5$ 2-ci ş. tək.cəm. sənin, sizin birinci-n,-iz

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_3$ $y0,1_{1-2}$ $y0,5$ 3-cü ş. tək., cəm. onun, onların birinci-sı, -ləri

1.4.3.5. $y0,6$ xəbərlik kateqoriyası

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_{1-3}$ $y0,1_{1-2}$ $y0,6$ Sayın xəbərlik kateqoriyası

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,6$ 1-ci ş., tək, cəmi: mən, biz:birinci-yəm,-yik;

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_2$ $y0,1_1$ $y0,6$ 2-ci ş., tək, cəmi: sən, siz:birinci-sən,-siniz;

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_2$ $y0,1_2$ $y0,6$ 3 -ci ş., tək, cəmi: o, onlar:birinci-dir, dilər.

$x0,3_{1-5}$ Sayların təbii və süni emal

Bu bölümdə sayların - 32 forması təbii və süni emal edilmişdi və buda saya aid 32 trafaretin yaradılması deməkdir. Nümunə:

$x0,4$ $x0,3_5$ $y0,3_2$ $y0,1_2$ $y0,6$
2-ci şəxsin cəmi: say, siz birincisiniz;

Bu trafaretin ətrafında onun qaydalarına uyğun olan söz birləşmələri toplanaraq, avtomatik sürətdə taq olunurlar. Məsələn: siz on beşincisiz, siz ikincisiniz və s. Saylar, isimlə, sifətlə birləşirlər.

1. "Birinci" - say, sıra, təkdə, adlıq hal

" $x0,3_5$ $y0,1_1$ $y0,2_1$ "

"gün" - isim, ümumi, cansız, təkdə, adlıq halında

" $x0,1_2^1$ (3^2) (4^1) $y0,1_1$ $y0,2_1$ "

"beşincilərım" -say, sıra sayı, cəmdə, adlıq halda, mənsubiyyət, 1-ci ş

" $x,0,3_5$ $y0,1_2$ $y0,2_1$ $y0,3_1$ $y0,5_1$ "

1.3.4. $x0,4_{1-8}$ Əvəzlik

1.3.4.1. Əvəzlikərin əlaməti.

- $x0,4_1$ şəxs əvəzlilikləri (mən, sən, o, biz, siz, onlar);
 $x0,4_2$ qayıdış əvəzlilikləri (öz, özüm, özümüz, özün, özünüz, özləri);
 $x0,4_3$ sual əvəzlilikləri (kim, nə, hara, neçə, necə, nə üçün, haçan);
 $x0,4_4$ qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər (kimi, kimisi, kimsə, hər kim, hər nə, biri);
 $x0,4_5$ inkar əvəzlilikləri (heç kim, heç kəs, heç biri, kimsə);
 $x0,4_6$ işarə əvəzlilikləri (o, bu, elə, belə, həmin, haman);
 $x0,4_7$ nisbi əvəzliliklər (kim, nə, hara, nə qədər, necə, nə cür, hansı, haçan, nə zaman);
 $x0,4_8$ təyini əvəzliliklər (bütün, hər, hər bir, filan, bəzi).

$x0,4_{1-8}$ Əvəzliliklərin (kateqoriyaları) qrammatik əlamətləri.

1.4.4.2. $y01_{1-2}$ Tək və cəm

$x0,4_1 y01_1 y0,3_1$ tək - mən, sən və s.

$x0,4_1 y01_2 y0,3_1$ cəm-biz, siz və s.

1.4.4.3.. $y02_{1-6}$ Hal

$x0,4_1 y0,1_1 y0,2_1$ adlıq hal (mən)

$x0,4_1 y0,1_1 y0,2_2$ yiyəlik hal (mən-in)

$x0,4_1 y0,1_1 y0,2_3$ yönlük hal (mən-ə)

$x0,4_1 y0,1_1 y0,2_4$ təsirlik hal (mən-i)

$x0,4_1 y0,1_1 y0,2_5$ yerlik hal (mən-də)

$x0,4_1 y0,1_1 y0,2_6$ çıxışlıq hal (mən-dən)

$x0,4, y0,1_2 y0,2_{1-6}$ Əvəzliliklərin hallanması (cəmdə)

$x0,4_1 y0,1_2 y0,2_1$ adlıq hal (biz-lər)

$x0,4_1 y0,1_2 y0,2_2$ yiyəlik hal (biz-lər-in) və s.

1.4.4.4. $y0,5$ Mənsubiyyət.

$x0,4_1 y0,3_1 y0,1_{1-2} y0,5$ 1-ci ş. tək.: mən-im; cəm.: biz-im

$x0,4_1 y0,3_2 y0,1_{1-2} y0,5$ 2-ci ş. tək.: sən-in; cəm.: siz-in

$x0,4_1 y0,3_3 y0,1_{1-2} y0,5$ 3-cü ş. tək.: on-un; cəm: on-lar-in.

1.4.4.5. $x0,4_1 y0,3_{1-3} y0,1_{1-2} y0,6$ Əvəzliyin xəbərlik kateqoriyası

1.4.4.6. $x0,4_1 y0,3_1 y0,1_1 y0,6$ 1-ci ş. tək.: mən-əm; cəmi: biz-ik;

1.4.4.7. $x0,4_1 y0,3_2 y0,1_{1-2} y0,6$ 2-ci ş. tək.: sən-sən; cəmi: siz-siniz;

1.4.4.8. $x0,4_1 y0,3_3 y0,1_{1-2} y0,6$ 3-cü ş. tək.: o-dur; cəmi: on-lar-dılar.

1.4.4.6. $x0,4$ tokenlərin emalı

• “sən” (əvəzlik, II şəxs, tək)

“ $x0,4_1 y0,3_2 y0,1_1$ ”

• “mənim” (əvəzlik, I-ci şəxs tək mənsubiyyət)

“ $x0,4 y0,3_1 y0,1_1 y0,5$ ”

“evim” (isim, ümumi, cansız, mənsubiyyət, I-ci şəxs, tək)

“ $x0,1_2^1 (4^1) y0,3_1 y0,1_1 y0,5$ ”

• “bizim” (əvəzlik, I-ci şəxs, cəm, xəbərlik)

“ $x0,4 y0,3_1 y0,1_1 y0,5$ ”

“beşincilərimiz” (say, sıra sayı, I-ci şəxs, tək, xəbərlik)

“ $x0,3_5 y0,3_1 y0,1_1 y0,5$ ”

• “onun sevimli kitabı” sözlərin birləşməsinin emalı

“onun” (əvəzlik, 3-ci şəxs, tək, mənsubiyyət)

“ $x0,4 y0,3_2 y0,1_1 y0,5$ ” “sevimli” (sifət, sadə)

“ $x0,4_1$ ”

“kitabı” (isim, ümumi, cansız, III-cü şəxs, tək, mənsubiyyət)

“ $x0,1_2^1 (4^1) y0,3_3 y0,1_1 y0,5$ ”

Əvəzlik bölməsində seçimlə 34 trafaret yaradılmışdı.

$x0,4_1 y0,3_2 y0,1_1 y0,5$ sən-in əvəzlik 2-ci ş. tək mənsub.

1.4.5. Feil.

1.4.5.1. Feillərin əlamətləri.

$x0,5_1$ sadə feillər (bax, de, ye, as)

$x0,5_2$ düzəltmə feillər (başla, səslən, sağal, arıqlaş);

$x0,5_3$ mürəkkəb feillər (dərsə getmək, yeyə bilmək, qalxa bilmək)

$x0,5_4$ məsdər - maq,-mək şəkilçi get-mək, al-maq

$x0,5_5$ Feilin şəxssiz formaları. Feili sifət:

$x0,5_5$ $y0,4_1$ Keçmiş zaman feili sifətləri

$x0,5_5$ $y0,4_1$ (-mış, -miş, -muş, -müş – sulan-mış, əkil-miş, qurumuş, üzül müş);

$x0,5_5$ $+an,-ən$ $y0,4_2$ İndiki zaman feili sifətlər, -an -ən şəkilçisi ilə düzəlir (yaz-an, oxu-yan, ged-ən).

$x0,5_5$ $y0,4_3$ Gələcək zaman feili sifətləri:

$x0,5_5$ $y0,4_3$ acaq, -əcək şəkilçisi az işlənəndir (atıl-acaq, gəl-əcək)

$x0,5_6$ Feili bağlama

$x0,5_6^1$ -ıb, -ib, -ub, -üb şəkilçisi (al-ıb, gəl-ib, dur-ub, de-yib);

1.4.5.2. Feilin qrammatik əlamətləri.

$y0,1_{1-2}$ Tək və cəm

$x0,5$ $y0,1_1$ feilin tək - gedirəm, alıram

$x0,5$ $y0,1_{1-2}$ feilin cəmi - gedəcəyik, alacağıq

1.4.5.3. $y0,2_{1-6}$ Hal

$x0,5$ $y0,2_{1-6}$ feilin (məsdərin) hallanması

$x0,5$ $y0,2_1$ adlıq hal: nə? Oxu-maq

$x0,5$ $y0,2_2$ yiyəlik hal: nəyin? Oxu-mağın

$x0,5$ $y0,2_3$ yönlük hal: nəyə? Oxu mağa

$x0,5$ $y0,2_4$ təsirlik hal: nəyi? Oxu-mağı

$x0,5$ $y0,2_5$ yerlik hal: nədə? Oxu-maqda

$x0,5$ $y0,2_6$ çıxışlıq hal: nədən? Oxu-maqdan

1.4.5.4. $y0,3_{1-3}$ şəxs kateqoriyası

$x0,5$ $y0,3_{1-3}$ $y0,1_{1-2}$ feilin şəxs kateqoriyası

$x0,5$ $y0,3_1$ $y0,1_{1-2}$ 1-ci ş. tək. mən ged-irəm; cəm. biz ged-irik

$x0,5$ $y0,3_2$ $y0,1_{1-2}$ 2-ci ş. tək. sən ged-irsən; cəm. siz ged-irsi

$x0,5$ $y0,3_3$ $y0,1_{1-2}$ 3-cü ş. tək. o ged-ir; cəm. onlar ged-irlər

1.8.2.4. $y0,4_{1-3}$ Zaman kateqoriyası.

1.4.5.5. $x0,5$ $y0,4_{1-3}$ Feilin zamanları

$x0,5$ $y0,4_1^{1-2}$ Keçmiş zaman:

$x0,5$ $y0,4_1^1$ şühudi keçmiş: -dı, -di, -du, -dü (gəl-di, al-dı, dur-du)

$x0,5$ $y0,4_1^2$ nəqli keçmiş: -mış, -miş, -muş, -müş (al-mış-am)

$x0,5$ $y0,4_2$ İndiki zaman:

$x0,5$ $y0,4_2$ İndiki zaman: -ır, -ir, -ur, -ür (al-ır-am, gəl-ir-əm, dur-ur-am).

$x0,5$ $y0,4_3^{1-2}$ Gələcək zaman:

$x0,5$ $y0,4_3^1$ qəti gələcək zaman: -acaq, -əcək (al-acaq, gəl-əcək);

$x0,5_4$ $y0,4_3^2$ qeyri-qəti gələcək: -ar, -ər (al-ar, gəl-ər).

1.4.5.6. $y0,5$ Mənsubiyyət

$x0,4$ $x0,5$ $y0,1_{1-2}$ $y0,3_{1-3}$ $y0,5$ -feilin mənsubiyyət kateqoriyası

$x0,4$ $x0,5$ $y0,1_1$ $y0,3_1$ $y0,5$ 1-ci şəxs təkdə - mənim oxu-mağ-ım

$x0,4$ $x0,5$ $y0,1_2$ $y0,3_1$ $y0,5$ 1-ci şəxs cəmdə - bizim oxu-mağ-ımız

$x0,4$ $x0,5$ $y0,1_1$ $y0,3_2$ $y0,5$ 2-ci şəxs təkdə - sən oxu-mağ-ın

$x0,4$ $x0,5$ $y0,1_2$ $y0,3_2$ $y0,5$ 2-ci şəxs cəmdə -sizin oxu-mağ-ımız

$x0,4$ $x0,5$ $y0,1_1$ $y0,3_3$ $y0,5$ 3-cü şəxs təkdə - onun oxu-mağ-ı

$x0,4$ $x0,5$ $y0,1_2$ $y0,3_3$ $y0,5$ 3-cü şəxs cəmdə -onların oxu-maq-lar-ı

1.4.5.6. $y0,6$ Xəbərlilik

$x0,5_4+dır+dır$ $y0,6-$ feilin xəbərlilik kateqoriyasıdır
 $x0,5_4+dır$ $y0,6$ - feilin xəbərlilik kateqoriyası oxu-maq-dır, yaz-maq-dır
 $x0,5_4+ -ma, -mə$ $y0,6$ feili isim – alma, vermə.

1.4.5.7. $y0,7_{1-7}$ Növ kateqoriyası:

$x0,5$ $y0,7_1$ məlum növ (yazdı, açdı, alacaq, oxumuşdu);
 $x0,5$ $y0,7_2$ məchul növ (yazdırılmaq, doğranmaq, silinmək,oxunmaq
 $x0,5$ $y0,7_3$ qayıdış növ (geyinmək, yuyunmaq, çırpınmaq, silkinmək);
 $x0,5$ $y0,7_4$ qarşılıq növ (gör-üşmək, sev-işmək, did-işmək)
 $x0,5$ $y0,7_5$ icbar növ (yazdırmaq, açdırmaq, gözlətmək, aldırmaq);
 $x0,5$ $y0,7_6$ təsdiq feillər (al-acaq, bax-acaq, oxu-dum, de-di);
 $x0,5$ $y0,7_7$ inkar feillər (al-mayacaq, bax-mayacaq, oxu-madım),

$y0,8_{1-7}$ Feilin şəkilləri:

1.4.5.8. $x0,5$ $y0,8_1$ - əmr şəkli.

$x0,5$ $y0,3_{1-3}$ $y0,2_{1-2}$ $y0,8_1$ əmr şəkli=feilin kökü + şəxs

+ şəkilçiləri+ tək və cəm

$x0,5$ $y0,3_1$ $y0,2_1$ $y0,8_1$ 1-ci şəxs, tək – aç-ım, gəl-im;
 $x0,5$ $y0,3_1$ $y0,2_2$ $y0,8_1$ 1-ci şəxs cəm – aç-aq, gəl-ək;
 $x0,5$ $y0,3_2$ $y0,2_1$ $y0,8_1$ 2-ci şəxs, tək – aç, gəl;
 $x0,5$ $y0,3_2$ $y0,2_2$ $y0,8_1$ 2-ci şəxs cəm – aç-ın, gəl-in
 $x0,5$ $y0,3_3$ $y0,2_1$ $y0,8_1$ 3-cü şəxs, tək – aç-sın, gəl-sin;
 $x0,5$ $y0,3_3$ $y0,2_2$ $y0,8_1$ 3-cü şəxs cəm – açsınlar, gəlsinlər;

1.4.5.9. $x0,5$ $y0,8_2$ Xəbər şəkli

$x0,5$ $y0,3_{1-3}$ $y0,2_{1-2}$ $y0,8_2$ xəbər şəkli=feil kökü və ya əsası+zaman şəkilçisi+şəxs şəkilçiləri:

$x0,5$ $y0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,8_2$ 1-ci şəxs tək – yaz-dı-m
 $x0,5$ $y0,3_1$ $y0,1_2$ $y0,8_2$ 1-ci şəxs cəm – yaz-dı-q;
 $x0,5$ $y0,3_2$ $y0,1_1$ $y0,8_2$ 2-ci şəxs tək – yaz-dı-n;
 $x0,5$ $y0,3_2$ $y0,1_2$ $y0,8_2$ 2-ci şəxs cəm – yaz-dı-nız;
 $x0,5$ $y0,3_3$ $y0,1_1$ $y0,8_2$ 3-cü şəxs tək – yaz-dı;
 $x0,5$ $y0,3_3$ $y0,1_2$ $y0,8_2$ 3-cü şəxs cəm – yaz-dı-lar;

1.4.5.10. $x0,5$ $y0,8_3$ Vacib şəkli

$x0,5$ + *malı- məli* $y0,3_{1-3}$ $y0,2_{1-2}$ vacib şəkli=feil kökü və ya əsası+-malı, -məli+şəxs şəkilçisi

$x0,5$ + *malı-məli* $y0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,8_3$ 1-ci ş. tək al-malı-yam, gəl-məli-yəm;
 $x0,5$ + *malı-məli* $y0,3_1$ $y0,1_2$ $y0,8_3$ 1-ci ş. cəm al-malı-yıq, gəl-məli-yik
 $x0,5$ + *malı-məli* $y0,3_2$ $y0,1_1$ $y0,8_3$ 2-ci ş. tək - al-malı-san, gəl-məli-sən
 $x0,5$ + *malı-məli* $y0,3_2$ $y0,1_2$ $y0,8_3$ 2-ci şəxs cəm - al-malı-sınız, gəl-məli-siniz
 $x0,5$ + *malı-məli* $y0,3_3$ $y0,1_1$ $y0,8_3$ 3- cü ş. tək al-malı-dır, gəl-məli-dir
 $x0,5$ + *malı-məli* $y0,3_3$ $y0,1_2$ $y0,8_3$ 3-cü şəxs cəm - al-malı-dır-lar, gəl-məli-dir-lər

1.4.5.11. $x0,6$ $x0,5$ $y0,8_4$ Arzu şəkli

$x0,6$ $x0,5$ + *a-ə* $y0,3_{1-3}$ $y0,2_{1-2}$ $y0,8_4$ arzu şəkli=feil kökü+-a, -ə+şəxs şəkilçiləri, tək və cəm.

$x0,6$ $x0,5$ + *a-ə* $y0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,8_4$ 1-ci şəxs tək - gərək al-a-m
 $x0,6$ $x0,5$ + *a-ə* $y0,3_1$ $y0,1_2$ $y0,8_4$ 1-ci şəxs cəm - gərək al-a-q
 $x0,6$ $x0,5$ + *a-ə* $y0,3_2$ $y0,1_1$ $y0,8_4$ 2-ci şəxs tək - gərək al-a-san
 $x0,6$ $x0,5$ + *a-ə* $y0,3_2$ $y0,1_2$ $y0,8_4$ 2-ci şəxs cəm - gərək al-a-sınız
 $x0,6$ $x0,5$ + *a-ə* $y0,3_3$ $y0,1_1$ $y0,8_4$ 3-cü şəxs tək - gərək al-a-sın
 $x0,6$ $x0,5$ + *a-ə* $y0,3_3$ $y0,1_2$ $y0,8_4$ 3-cü şəxs cəm - gərək al-a-lar

1.4.5.12. $y0,8_5$ Lazım şəkli

$x0,5$ + *ası-əsi* $y0,3_{1-3}$ $y0,2_{1-2}$ $y0,8_5$ lazım şəkli=feil kökü və ya əsası+ (-ası,-əsi)+şəxs şəkilçisi tək və cəm)

$x0,5$ + *ası-əsi* $y0,3_1$ $y0,1_1$ $y0,8_5$ 1-ci şəxs tək al-ası-yam, gəl-əsi-yəm
 $x0,5$ + *ası-əsi* $y0,3_1$ $y0,1_2$ $y0,8_5$ 1-ci şəxs cəm al-ası-yıq, gəl-əsi-yik

$x0,5 + ası-əsi y0,3_2 y0,1_1 y0,8_5$ 2-ci şəxs tək al-ası-san, gəl-əsi-sən

$x0,5 + ası-əsi y0,3_2$

$y0,1_2 y0,8_5$ 2-ci ş. cəm al-ası-sınız, gəl-əsi- sizin

$x0,5 + ası-əsi y0,3_3 y0,1_1 y0,8_5$ 3-cü şəxs tək - al-ası-dır, gəl-ə-sidir

$x0,5 + ası-əsi y0,3_3 y0,1_2 y0,8_5$ 3-cü ş cəm- al-ası-dırlar, gəl-əsi-dirlər

1.4.5.13. $y0,8_6$ Şərt şəkli

$x0,5 + sa-sə y0,3_{1-3} y0,2_{1-2} y0,8_6$ - şərt şəkli=feil kökü və ya əsası+ (-sa, -sə)+şəxs şəkilçiləri tək və cəm)

$x0,5 + sa-sə y0,3_1 y0,1_1 y0,8_6$ 1- ci şəxs tək- al-sa-m, gəl-sə-m, $x0,5 + sa-sə y0,3_1$

$y0,1_2 y0,8_6$ 1- ci şəxs cəm -al-sa-q, gəl-sə-k $x0,5 + sa-sə y0,3_2 y0,1_1 y0,8_6$ 2- ci şəxs tək, gəl-sən, al-sa-n

$x0,5 + sa-sə y0,3_2 y0,1_2 y0,8_6$ 2- ci ş. cəm - al-sa-nız, gəl-sə-niz

$x0,5 + sa-sə y0,3_3 y0,1_1 y0,8_6$ 3- cü şəxs tək, gəl-sə, al-sa

$x0,5 + sa-sə y0,3_3 y0,1_2 y0,8_6$ 3- cü şəxs cəm - al-sa-lar, gəl-sə-lər

1.4.5.14. $y0,8_7$ Feilin bacarıq tərzii.

$x0,5_4 + -a-ə + x0,5_4 y0,8_7$ feilin bacarıq tərzii=feil kökü+ (-a,-ə)+bilmək

$x0,5 + -a-ə + x0,5_4$ (yaz-a bilmək, gəl-ə bilmək).

Bölmədə feilin 88 forması təbii və süni emal edilmişdi, bu isə feilə aid 88 trafaretin yaradılması deməkdir. Nümunə:

$x0,5 + malı-məli y0,3_3 y0,1_1 y0,8_3$ feil 3- cü şəxs, tək vacib-qoy-malı-dır

Feillərin emalı

Feillər isimlə, sifətlə, əvəzlə, saylarla birləşib, ayrılı bilirlər.

- “Get” (feil, sadə, əmr şəkli, II şəxs, tək)

“ $x0,5_1 y0,8_1 y0,3_2 x0,1_1$ ”

“sən” (əvəzlə, II şəxs, tək)

“ $x0,4_1 y0,3_2 y0,1_1$ ”

“gözləri” (isim, cansız, tək, adlıq h.)

“ $x0,1_2^1 y0,1_2 y0,2_1$ ”

“ağrıyırdı” (feil, təsirli, indiki zamanın hekayəsi)

“ $x0,5 y0,4_2$ ”

“oynuyurdun” (feil, düzəltmə, indiki zamanın, I şəxs, cəm).

“ $x0,5_2 y0,4_2 y0,3_1 y0,1_2$ ”

“burun” (isim, ümumi, adlıq hal, tək)

“ $x0,1_2 y0,2_1 y0,1_1$ ”

“qanadan” (feili sifət, indiki zaman)

“ $x0,5_5 y0,5_2$ ”

“burnunu” (isim, ümumi, mənsubiyyət, III şəxs, tək, təsirlik hal)

“ $x0,1_2 y0,5 y0,3_3 y0,1_1 y0,2_5$ ”

“qanadı” (feil, icbar növ, keçmiş zaman).

“ $x0,5_2 y0,7_5 y0,4_1$ ”

1.4.6. $x0,6_{1-4}$ Zərf

1.4.6.1. $x0,6_1$ Tərzi hərəkət zərfləri.

Tərzi hərəkət zərfləri aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir:

-la, -lə şəkilçisi (həyəcan-la, təəccüb-lə);

-dan, -dən (asta-dan, ürək-dən);

-casına, -cəsinə (amansız-casına, dəli-cəsinə);

-ca, -cə (ehmal-ca, sakit-cə);

-akı, -əki (yan-akı, çəp-əki);

-yana, -anə (adam-yana, mərd-anə);
-dıqca, -dikcə (bax-dıqca, de-dikcə).

1.4.6.2. $x0,6_2$ Zaman zərfləri:

$x0,6_2^1$ Sadə zaman zərfləri:

-indi, bayaq, dünən, hələ, daim, həmişə, sonra, əvvəl, səhər,
axşam, gecə, bildir, sabah, bəzən, tez, gec və s.

$x0,6_2^2$ Düzəltmə zaman zərfləri:

-dan, -dən şəkilçisi (bayaq-dan, tez-dən);
-liklə, -likdə (tez-liklə, indi-likdə);

-ca, -cə (əvvəl-cə, yeni-cə).

$x0,6_2^3$ Mürəkkəb zaman zərfləri:

-səhər-səhər, tez-gec, bugün-sabah, gecə-gündüz.

1.4.6.3. $x0,6_3$ Yer zərfləri:

$x0,6_3^1$ Sadə yer zərfləri: -irəli, geri, aşağı;

düzəltmə, orta-lıqda, geri-likdə; mürəkkəb yer zərfləri - ora-bura, yuxarı-aşağı. $x0,6_3^3$

Düzəltmə yer zərfləri: - tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə, qədərincə.

1.4.6.4. $x0,6_4$ Miqdar zərfləri:

$x0,6_4^{1-2}$ Sadə miqdar zərfləri: -az, çox, xeyli, tamam; mürəkkəb: çox-çox.

1.4.6.5. İsimləşən zərflər.

Zərflər isimləşəndə onlar təkdə və cəmdə olular, hallanırlar, xəbərlik və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edirlər.

1.9.6. Zərflərin emalı.

Bu bölümdə zərfin 14 forması təbii və süni emal edilmişdi və 14 trafaret alınmışdı.

Zərflər isimlə, sifətlə, əvəzliliklə, feillə, sayla birləşib ayrıla bilirlər.

• “sakitcə” (zərf, tərzli hərəkət)

“ $x0,6_1$ ”

• “xeyli” (zərf, sadə miqdar)

“ $x0,6_4^1$ ”

• “sağa-sola” (zərf, mürəkkəb yer zərfləri)

“ $x0,6_3^2$ ”

• “bir xeyli” (zərf, mürəkkəb miqdar zərfləri)

“ $x0,6_4^2$ ”

• “vaxt” (isim, ümumi, adlıq halı, tək)

“ $x0,1_2^1$ $y0,2_1$ $y0,1_1$ ”

• “keşmişdi” (feil, sadə, nəqli keçmiş, tək, 3-cü şəxs)

“ $x0,5_1$ $y0,4_1^2$ $y0,1_1$ $y0,3_3$ ”

1.10. İkinci dərəcəli nitq hissələri $x0,7_{1-7}$ Qoşma

- $x0,7_1$ $x0,1$ $y0,2_1$ Yalnız ismin adlıq halında olan sözlərə qoşulan qoşmalar:

haqda, barədə, halda, içrə;

- $x0,7_2$ $x0,1$ $y0,2_{1-2}$ $x0,1$ $y0,2_2$ adlıq, həm də yiyəlik halda olan sözlərə qoşulanlar: tək/ tək, haqqında, barəsində, üçün;

- $x0,7_3$ $x0,1$ $y0,2_3$ yönlük hal ilə işlənən qoşmalar: görə, qarşı, tərəf, doğru, sarı, məxsus, aid, dair;

- $x0,7_4$ $x0,1$ $y0,2_{1-3}$ -adlıq, $x0,1$ $y0,2_2$ $x0,1$ $y0,2_3$ yiyəlik, yönlük halda olan sözlərə və birləşmələrə qoşulanlar: kimi, qədər, -can, -cən;

- $x0,7_5$ $x0,1$ $y0,2_6$ çıxışlıq halda olan sözlərə qoşulanlar: əvvəl, qabaq, sonra, bəri, başqa, özgə, qeyri, savayı, ötrü, çox, artıq;

- $x0,7_6^1$ sabit qoşmalar: üçün, ötrü, görə, kimi, üzrə, içrə, tək, sarı, dair, sayaq;

- $x0,7_6^2$ qeyri-sabit qoşmalar: tək, doğru, bəri, əlavə, əvvəl, sonra, qabaq;

$x0,7_7$ şəkilçiləşən qoşmalar: -can, -cən, -ca, -cə;

1. $x0,8_{1-2}^{1-4}$ Bağlayıcı

$x0,8_{1-2}^{1-4}$ Tabesizlik bağlayıcıları:

$x0,8_1^1$ birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə, həm, həm də, həmçinin, da, də, nə;

$x0,8_1^2$ qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki, yoxsa;

$x0,8_1^3$ bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, yaxud da, gah, gah da, gah da ki;

$x0,8_1^4$ aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, yəni ki.

$x0,8_2$ Tabelilik bağlayıcıları:

$x0,8_2^1$ aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki;

$x0,8_2^2$ səbəb bağlayıcıları: çünki, zira, ona görə ki, buna görə ki, ondan ötrü ki, bundan ötrü ki, bunun üçün ki;

$x0,8_2^3$ nəticə bildirən bağlayıcılar: ona görə, buna görə, ona görə də, buna

1.11 $x0,9_{1-10}$ Ədat

$x0,9_1$ Sabit ədatlar: ən, lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı, di, mağul, təki, bəli, yox, xeyr;

$x0,9_2$ həm əsas nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənənlər: elə, belə;

$x0,9_3$ Şəkilçiləşən ədatlar: -sana,-sənə; -mı, -mi, -mu, -mü;

$x0,9_4$ Qüvvətləndirici ədatlar: ən, lap, daha, daha da, bir daha, düm, ha

$x0,9_5$ Təsdiq ədatları: bəli, hə, bəli də;

$x0,9_6$ İnkaz ədatları: yox, xeyr, heç, heç də, əsla;

$x0,9_7$ Sual ədatları: axı, bəs, məgər, yoxsa, olmaya,

$x0,9_8$ Təkid bildirən ədatlar: qoy, qoysana, bax, gəl,

$x0,9_9$ Fərqləndirici, istisnaedici ədatlar: amma, ancaq,

$x0,9_{10}$ Emosionallıq bildirən ədatlar: kaş, barı, ki, belə,

1.13 $x1_{1-8}$ Modal sözlər

$x1_{1-3}$ Sadə, düzəltmə, mürəkkəb modal sözlər: əlbəttə, xülasə, zsüz, şübhəsiz, əvvələn, daha doğrusu, yəqin ki, tutaq ki;

$x1_4$ Yəqinlik bildirənlər: əlbəttə, şübhəsiz, doğrudan da, həqiqətən də;

$x1_5$ Güman, ehtimal, şübhə bildirənlər: bəlkə, bəlkə də;

$x1_6$ Bənzətmə, müqayisə bildirənlər: elə bil, elə bil ki

$x1_7$ Nəticə, sıra, ümumiləşdirmə bildirənlər: ümumiyyətlə

$x1_8$ Mənbə və isnad bildirənlər: mənəcə, sənəcə, deyilənə görə, fikrimcə;

1.13. $x1,1_{1-3}$ Nida

$x1,1_1$ əsli nidalar: a, ax, eh, əh, oh, of, ay, ba, pa, uf, uy, ux, buy, və s.

$x1,1_2$ emosionallıq bildirənlər: ah, aha, ax, oh, oho, oy, afərin və s.

$x1,1_3$ çağırış bildirənlər: a, a, a!, Çəkil!, Ayy! və s.

• 1.14. $x0,7-x1,1$ İkinci dərəcəli nitq hissələrinin emalı. “biz (əvəzlik, 1-ci şəxs, cəm) və (birləşdirmə bağlayıcısı) siz (əvəzlik, 1-ci şəxs, cəm)”

“ $x0,4_1 y0,1_2$ $x0,8_1^1$ $x0,4_1 y0,1_2$ ”

• “mən” (əvəzlik, I-ci şəxs, tək)

“ $x0,4_1 y0,1_1$ $y0,3_1$ ” “gedəcəm” (feil, sadə, tək, I-ci şəxs, q/müəyyən gələcək zaman)

“ $x0,5_1 y0,1_1$ $y0,3_1$ $y0,3_2$ ”

“amma” (qarşılaşdırma bağlayıcısı)

“ $x0,8_1^2$ ”

“sən” (əvəzlik, şəxs, tək, II-ci şəxs)

“ $x0,4_1 y0,1_1$ $y0,3_2$ ”

“qalacaqsan” (feil, sadə, tək, II-ci şəxs, q/müəyyən gələcək zaman).

III. Bunyatovanın universal taqlarının mövcud olan taqlarla müqayisəsi. POS taqların sadələşdirilmiş dəsti ingilis dilində 48 taqlardan ibarətdir. Sonralar ayrı-ayrı layihələrdə bu kodların sayı 197 çatdırılmışdı. Taqların saylarının artırılması dilin ayrı-ayrı sinif sözlərinə ideal kod (14) yaratmaq idi. Rus dilinin milli korpusu (HKPЯ) (10) 2 milyarda yaxın sözlərin linqvistik kodlaşdırmasından və axtarış alətlərindən ibarətdir. Korpusun morfoloji bölməsi [15] “Rus dilinin qrammatik lüğəti” əsasında qurulmuşdu. Lüğətdə əlifba yox inversion sırası ilə 100 000 sözün dəyişilmə qaydaları 6 səviyyədə işarələnmişdi. Lüğətdə sözün tərkibi morfemləri probellə

ayrılmışdı və hər bir qaydalı və qaydasız dəyişməyə istinad verilir. Rus dilinin milli korpusunda (HKPЯ) sözlərin avtomatik kodlaşdırılmasında 123 taqlardan istifadə edilir.

Azərbaycan Dilinin Milli Korpusunun –ADMK morfoloji bölümündə sözlər öncə fonetik, sonra isə morfoloji səviyyədə incələnməmişdi. Sözünl əl ilə aparılan morfoloji taqlaşmasında 164 işarələnmə edilmişdi. Türk sözlərinin kökünə *n* sayılı şəkilçi birləşdirməyi mümkün olduğu üçün sözlərin avtomatik emalı lemmatizasiyadan –söz-formanı ilkin, yəni lüğət formasına salınmasından başlanır.

Lemmatizasiya prosesi isə sözünl hərflərini azalda-azalda sözünl kökünə catmaqla qurtarır. Morfoloji təhlildə söz düzəldici şəkilçilər 9 qrupa bölünübüdü. 1-ci qrupda 9 hərflü, 2-ci qrupda 8 hərflü9-cu qrupda isə 1hərflü şəkilçilər vardı. Bu qruplarda 120 sözdüzəldici şəkilçilər işarələnibdi. İşarələnmiş şəkilçilərlə işləyən 6 nitq hissəsi və işləməyən 5 nitq hissəsi kodlaşdırılmışdı. Dilin kateqoriyasından 6 hal, xəbərlük, mənsubiyyət-2, feilin kateqoriyaları -22, ad və feil üçün ümumi olan kateqoriyalar-6, omonim əsaslar-7, və 11 omonim şəkilçilər işarələnmişdi. Ümumilikdə sözlərin avtomatik morfoloji təhlili üçün 170 işarələr qoyulmuşdu. Təqdim etdiyimiz universal taqlarının POS, rus və Azərbaycan dilinin kodları ilə fərqi nədədir? Fərqlər:

-Sözlər 11 nitq hissələrinə təsnifat edilir.

-Azərbaycan dilinin qrammatik qaydaları dəyişənə *y* – (sözünl şəkilçisi, kateqoriyası) və dəyişməyə *x* (invariant) -nitq hissələrinin əlamətlərinin qaydalarına ayrılır.

- İnvariant olan 11 nitq hissəsi, *x0,1-x1,1* taqları ilə və 8 kateqoriya – 8 növ şəkilçi *y0,1-y0,8* taqları ilə taqlaşdırılıb.

- *x0,1-x1,1* və *y0,1-y0,8* taqlarında Azərbaycan dilinin qrammatikası klasterləşdirilmişdi.

- Piajenin tamlıq və Lütfi-Zadənin qeyru səliss məntiqləri əsasında yaradılmış Azərbaycan dilinin təbii və süni modelində dil qaydalarının koordinatları koordinat şəbəkəsində göstərilmişdi.

- Koordinat şəbəkəsində göstərilən indeksləşmiş qaydaların açmasını verəndə yaradılmış şəbəkə dilin matrisası və neyron biliklər seti olur.

-Hər bir invariant və kateqorial biliklərin trafareti yaradılır; trafaretdə göstərilən sözünl qaydaları təbii və süni dildə taqlaşdırılmışdı.

-Əl ilə və ya kompüter vasitəsi ilə sözlərin emalı zamanı bu trafaretlərin ətrafına trafaretdəki qaydaya uyğun sözlər avtomatik toplaşib trafaretin taqlarına uyğun kodlaşib emal olunurlar.

-Trafaretləri bir-biri ilə məntiqlə birləşdirmək, ayırmaq, zənginləşdirmək və onların üzərində çox sahəli operasional əməllər aparmaq olur.

-Azərbaycan dilinin 9 sonluq şəkilçidən ibarət olan sözlərin trafareti tam yaradıldıandan sonra mətn cümləyə, cümlə tokenlərə, tokenlər lemmalara ayrılmadan bir başa emal olunacaq.

IV. Bunyatovanın universal taqlarından istifadəsi NLP nə kimi yeniliklər gətirə bilər?

-Maşın tərcüməsində: mətnlərin bir dildən digərinə müqayisəli tərcümə sistemləri yaratmağa imkan verəcək.

-Maşın təlimində yeni dönəm yaradılacaq. Maşın özü verilənə əsasən proqram tərtib edib təlimə keçəcək, qiymətləndirəcək və yönəldəcək.

-Yaradılmış Azərbaycan dilinin süni və təbii modeli cat-botlar və virtual köməkçilərin işini təbii səviyyəyə çatdırmağa nail olacaq.

Sintaksis-morfoloji lüğətlərin yaradılmasında.

-Orfoqrafik səhvlərlə yanaşı sintaksis düzəlişlərin aparılmasında.

-Dil korpusunun inkişaf etdirməyə.

-Təhsil proqramlarının yeni quruluşda tərtib edilməsində

Ədəbiyyat

1. https://web.stanford.edu/~jura/sky/slp3/old_oct19/8.pdf
2. Erik, B. (1992) Prostoye ustroystvo dlya gboznacheniya chastey rechi na osnove pravil. Materialı seminarına po rechi i estestvennomu yazıku. Morrystaun, Nyu Cersi SSHA. Assosiasiya kompüternoy linqvistiki, s.112-116.
doi:10.3115 / 1075527.1075553, ISBN 1-55860-272-0.

3. Bunyatova, F. (1990). Logiceski sposob obucenia Alternativnoe_obrazovanie Baku: Maarif.
4. https://www.researchgate.net/publication/329561725_Technology_of_modeling_of_integrity_and_fuzzy_model_of_knowledge_-_IFMK F.Bunyatova. G.Salamov
5. Bunyatova, F. (2022). “whole (formal-logical) model and smart programs in russian language” Journal of Preschool and Primary Education.
6. Bunyatova, F. (2008). Konstruktiv təlim: mahiyyəti, prinsip, vəzifələr və dərslərdən nümunələr. Bakı.
7. https://www.researchgate.net/publication/369169851_Universal_tags_by_Bunyatova_for_Natural_Language_Processi
8. Bunyatova, F. (2002). Whole (formal-logical) model and smart programs in Russian language. Journal of Preschool and Primary Education.
9. Mahmudov, M. (2018). Türk dillərinin milli korpusları. Bakı: Elm və təhsil.
10. <https://ruscorpora.ru/> Национальный корпус русского языка
11. Piaje, J. (2001). İzbrannie sochineniya. Moskva.
12. Bunyatova, F. YAzykovyye posredniki. Psixolingvodidaktika. https://www.researchgate.net/publication/355499539_Azykovyye_posredniki_Psiholingvodidaktika
13. Lotfi-Zadeh, A. (1976). Ponyatie lingvisticheskoy peremennoy i ego primeneniye k prinyatiyu priblejennix resheniy. Moskva.
14. Building a Large Annotated Corpus of English: The Penn Treebank. <https://aclanthology.org/J93-2004.pdf>
15. Zaliznyak, A. (1980). Qrammaticheskiy slovar russkoqa yazıka. Moskva, İzdatelstvo Russkiy yazık.

Göndərilib: 10.12.2023

Qəbul edilib: 11.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/54-61>

Fizzəxanım Nurizadə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

magistrant

fizzamazahirova@gmail.com

XX ƏSR MEMARLIĞI, DÖVRÜN TANINMIŞ MEMARLARI

Xülasə

XX əsrdə Azərbaycan memarlığı daha da inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan memarlığında yeni bir mərhələ başladı. Milli memarlıq ənənələri Avropa üslubu ilə birləşərək əzəmətli və möhtəşəm abidələr ərsəyə gətirdi. XX əsrdə memarlıqda geniş yayılmış istiqamət Le Korbuzye tərəfindən yaradılmış konstruktivizm idi. Memarlıqda daş və ağaclardan deyil, şüşə və dəmir-beton konstruksiyalardan istifadə edilir. Konstruktivizmin 5 prinsipi geniş istifadə olunur: sütunlar üzərində dayanan tikili, fasadın sərbəst kompozisiyası, zolaqvari pəncərələr, düz terras, kontruksiya daxilində sərbəst planlaşdırma. Bu istiqamətin Azərbaycanda əsas nümayəndəsi Mikayıl Hüseynov olmuşdur. Mikayıl Hüseynov Bakıda yerləşən bir çox memarlıq nümunələrinin müəllifi olmuş, XX əsr milli memarlıq tarixində xüsusi yer tutmuşdur.

XX əsrdə artıq irihəcmli tikililər, 2, 3 mərtəbəli binalar inşa olunurdu. Bakıda həm yerli, həm avropalı memarlar işləyirdi. Buda öz növbəsində memarlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. XX əsrdə artıq metro stansiyalar yardılmağa başladı. İlk dəfə dənizdə, polad dirəklər üzərində Neft Daşları şəhərciyi salındı. XX əsrdə Mikayıl Hüseynov, Sadiq Dadaşov, Altay Mir-Bağirov, H.Qədimov, Ş.Zeynalova və s kimi yerli, İ.K.Ploşko kimi avropalı memarlar yaşayıb yaratmışdılar.

XIX – XX əsrdə Azərbaycan memarlığına yeniliklər gətirən bir çox memarlar haqqında danışa bilərik. Bakıda həm yerli həm də avropalı memarlar yaşayıb yaratmışdılar. Hətta bir çoxlarının inşa etdiyi memarlıq abidəsi hələdə ölkəmizi bəzəyir. Avropada təhsil almış azərbaycanlı memarlar avropalı memarlar ilə birlikdə Azərbaycanda çox gözəl işlər ərsəyə gətirmişdilər

***Açar sözlər:** XX əsr memarlığı, memarların həyat və yaradıcılığı, konstruktivizm, yeni üslublar, metro stansiyalar, Neft Daşları layihəsi*

Fizzakanım Nurizadə

Azerbaijan State University of Culture and Arts

master student

fizzamazahirova@gmail.com

20th century architecture, famous architects of the time

Abstract

Azerbaijani architecture began to develop further in the 20th century. During this period, a number of innovations appeared. A new stage begins in Azerbaijan's architecture. National architectural traditions combining with European style create magnificent and perfect monuments. In the 20th century, a widespread trend in architecture was constructivism, created by Le Corbusier. Glass and reinforced concrete structures are used in architecture, replacing stones and trees. There are mainly 5 principles of constructivism that are widely used: building standing on columns, free composition of the facade, strip windows, flat terrace, free planning within the structure. Mikayıl Hüseynov was the main representative of this trend in Azerbaijan. Mikayıl Hüseynov was the

author of many architectural examples located in Baku, and occupied a special place in the history of national architecture of the 20th century.

In the 20th century, large-scale buildings, 2 and 3 floored buildings were built. Both local and European architects worked in Baku. And this in turn, had a positive impact on the development of architecture. In the 20th century, subway stations began to be built. For the first time, an oil rig was built on steel poles in the sea. Local architects such as Mikayil Huseynov, Sadiq Dadashov, Altay Mir-Bagyrov, H.Gadimov, Sh.Zeynalova, etc., and European architects such as I.K.Ploshko lived and created in the 20th century.

We can talk about many architects who brought innovations to Azerbaijani architecture in the 19th - 20th centuries. Both local and European architects lived and created in Baku. Even the architectural monument built by many people still decorates our country. Azerbaijani architects who studied in Europe created many beautiful works in Azerbaijan together with European architects

Keywords: *20th century architecture, life and creativity of architects, constructivism, new styles, subway stations, Oil Stones project*

Giriş

XX əsrdə artıq Azərbaycan memarlığında yeni mərhələ başlanır. Bu yeniliklər Bakı şəhərində və digər bölgələrdə özünü büruzə verməyə başlayır. Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri ictimai-inzibati binaların tikilməsi və Bakı şəhərinin yenidən qurulması idi.

XX əsrdə konstruktivizm memarlıqda geniş yayılmış istiqamət idi. Konstruktivizmin əsas xüsusiyyətləri qənaət, fayda və gözəllik idi. Banisi Le Korbuze olan konstruktivizm Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında yaranmağa başladı. Memarlar daş və ağaclardan imtina edirdilər. Əvəzində isə şüşə və dəmir-beton konstruksiyalardan istifadə edərək irihəcmli tikililər yaradırdılar. Le Korbuzenin yaradıcılığında konstruktivizmin 5 prinsipindən geniş istifadə edirdi (Əbdülrəhimov, Abdullayeva, 2013: 33):

1. Sütunlar üzərində dayanan tikili
2. Fasadın sərbəst kompozisiyası
3. Zolaqvari pəncərələr
4. Kontruksiya daxilində sərbəst planlaşdırma
5. Düz terras

Konstruktivizmin görkəmli nümayəndəsi olan Mikayıl Hüseynov sovet memarlığının yaradıcılarından biri olmuş, XX əsr milli memarlıq tarixində xüsusi yer tutmuşdur. Mikayıl Hüseynov Bakı şəhərində yerləşən bir çox memarlıq nümunələrinin müəllifi olmuşdur. Mikayıl Hüseynov memarlıqda rus klassisizminin irsini ətrafı öyrənirdi. Memar dünya memarlığının qabaqcıl və yeni meyillərindən imtina etməyərək Azərbaycan memarlığına milli koloriti gətirmişdi. Mikayıl Hüseynovun tikililəri milli memarlıq üslubu ilə seçilir. Həmçinin memar Qərb və Şərq memarlıq məktəbinin sintezindən yararlanaraq, möhtəşəm, əzəmətli yaşayış və ictimai binalar layihələndirmişdir. Bakı Musiqi Akademiyası, M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, Milli Elmlər Akademiyasının binaları memarın layihəsi əsasında hazırlanmışdı. Müasir dövrümüzdə də bu tikililər Bakı şəhərinin ən möhtəşəm binalarından hesab olunur. Moskvada Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisində Azərbaycan pavilyonunun, Bakı metrosunun Nizami stansiyasının, Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyinin layihələrində Şərq forma və motivlərini görmək olur (Fətullayev-Fiqarov, Memar, 2013).

M.Hüseynov Politeknik İnstitutunda təhsil almışdı. Memar Politeknik İnstitutunun ilk buraxılış tələbələrindən olmuşdur. M.Hüseynov, burada təsil alarkən konstruktivizm üslubunda layihələr hazırlamış və hazırladığı bu layihələrin bir qismini reallaşdırma bilmişdi. Həndəsi lakonizm, üfqi və

şaquli xətlərin kəşiməsi, həcmli səthlər və formalar layihələrinin əsasını təşkil edirdi. Qalereyalar, dam örtükləri, yüngül talvarlar, daxili həyət kimi vacib elementlər bütün tikililərində rast gəlinən vacib elementlərdəndir. O, yaradıcılıq axtarışlarında ənənəvi – Azərbaycan milli üslublarına da toxunurdu. 1924-cü ildə Şirvanşahlar sarayının ölçülərini dəqiqləşdirmişdi. Buda mütəxəssislər arasında sensasiya doğurmuşdu. 1926-cı ildə XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi məzarı üzərində abidə müsabiqəsi keçirildi və bu müsabiqənin qalibi öz üslubu ilə seçilən Mikayıl Useynov olmuşdur. Bu layihə memarın ənənəvi üslubda olan nümunəvi layihə idi. Həmçinin Bakı, Gəncə, Naxçıvan və Azərbaycanın bir sıra bölgələrində memarın layihəsi ilə binalar tikilmişdir (Fətullayev-Fiqarov, 2013: 46).

Mikayıl Hüseynov müasir Azərbaycan memarlığında yeni bir dövr açmışdır. Milli Azərbaycan memarlığı Mikayıl Hüseynovun bənzərsiz, nadir dəstixətti ilə zənginləşmişdi. XX əsr Azərbaycanın peşəkar memarlıq məktəbinin banilərindən olan Mikayıl Hüseynovun 200-ə yaxın layihəsi uğurla həyata keçirilmişdi. Memar bir çox layihələrini demək olar ki, 1946-cı ilə qədər hazırladığı layihələri Sadiq Dadaşovla birgə hazırlamışdı.

Mikayıl Hüseynov memarlıqla yanaşı elmi, pedoqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, bir neçə dəfə Azərbaycan Respublikası Parlamentinin üzvü seçilmişdi. O, 1948-1988-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutuna, 1947-ildən isə Azərbaycan Memarlar İttifaqına rəhbərlik etmişdi. 100-dən çox elmi əsərin müəllifi olmuşdur. Yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, beynəlxalq aləmdə də nüfuz qazanmış memar Mikayıl Hüseynov 1992-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Onu I Fəxri xiyabanda dəfn etdilər.

XX əsrin görkəmli memarlarından biri də Azərbaycan memarlıq irsinin ilk elmi tədqiqatçısı olan Sadiq Ələkbər oğlu Dadaşovdur. Sadiq Ələkbər oğlu Dadaşov 1905-ci ildə Bakıda anadan olub. Memar Bakı Politeknik İnstitutunun İnşaat fakültəsini bitirmişdir. Sadiq Dadaşov 1941-ci ildə SSR Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. 1945-ci ildə isə Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. Memar Azərbaycanın Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adını qazanmışdı (İskəndər, 1996: 71).

Sadiq Dadaşov Azərbaycan memarlıq tarixini öyrənmək məqsədi ilə 1934-1940 və 1944-1946-cı illərdə Azərbaycanın bir sıra ərazilərində elmi səfərlərdə olmuşdu. Bununlada o Azərbaycan memarlığının tarixinin öyrənilməsinin əsasını qoymuş, Mikayıl Useynov ilə birlikdə memarlığa aid elmi-nəzəri əsərlərini yaratmışdı. Bakıda və bir çox şəhərlərdə memarın layihəsi ilə hazırlanmış yaşayış yerləri, ictimai və mədəni məişət binaları mövcuddur. Sadiq Dadaşov Azərbaycan memarlığının inkişafında böyük rol oynamışdır. 1938-ci ildə Bakı Musiqi Akademiyasının binasını layihələndirdi və bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin heykəlini ucaltdı. Burada memarlıq və heykəltəraşlıq məzmunu və sənətkarlıq baxımından bir birini tamamlayan bitkin bir kompozisiya yaratdı. 1940-cı ildə həmkarı Mikayıl Useynov ilə birlikdə layihələndirdiyi Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi memarın yaradıcılığında xüsusi yeri tutur. Sadiq Dadaşovun Mikayıl Useynov ilə birlikdə hazırladığı digər bir layihə Moskvada tikilmiş Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisi kompleksinin Azərbaycan pavilyonu keşmiş SSRİ məkanında memarların yüksək marağına səbəb olub və bu layihəyə görə Mikayıl Useynov və Sadiq Dadaşov SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdülər (Fətullayev, 2013).

1934-cü ildə Hökumət Evinin layihəsinin hazırlanması üçün müsabiqə keçirilir. Bu müsabiqə sayəsində memarlar arasında yaradıcılıq axtarışları güclənir, sənətkarlıq daha yüksək səviyyəyə qalxır. Hökumət binasının tikintisi 1952 - ci ildə dəniz sahilində tikilmişdi. Bu tikili indiyə qədər Bakı memarlığında əsas yerlərdən birini tutur.

Nizami kinoteatrı və onunla üzbəüz duran inzibati bina XX əsrin gözəl memarlıq nümunələrindəndir. Bu tikili Bülbül prospekti ilə 28 May küçəsinin kəsişdiyi yerdə yerləşir.

Memarları S.Dadaşov və M.Useynov olmuşdu. Tikinti zamanı köhnə binaların üslubu nəzərə alınaraq klassik ənənələrdən istifadə edərək yeni tipli ictimai bina yaradıldı. *“Şəhərin ən mühüm və gediş-gəlişli yerlərindən birində tikilən bu binalar, bütün ətraf binaları özünə tabe etdirərək, hər iki küçənin memarlığında gözəl ansambl yaratmışdır”* (Əfəndi, 2007: 152).

“30-cu illərdə Azərbaycan memarları milli ənənələri həvəslə öyrənərək, yaradıcılıq təcrübələrində tətbiq edirdilər. Bədii irsdəki mütərəqqi cəhətləri müasir memarlığın məzmununu ilə əlaqələndirmək sahəsində aparılan axtarışlar bir sıra hallarda gözəl nəticələr vermişdir” (Əfəndi, 2007: 153).

Azərbaycan memarlıq irsinə əsil yaradıcı münasibət Sadıx Dadaşov və Mikayıl Useynovun birgə yaratdıqları bir sıra binalarda öz əksini tapmışdı. Sadıx Dadaşov və Mikayıl Useynovun layihəsi əsasında tikilmiş Moskvada Kənd Təsərrüfat Sərgisinin Azərbaycan pavilyonu və Bakıdakı Nizami Muzeyinin binası bunun bariz nümunəsidir.

1860-cı illərdə tikilmiş "Metropol" mehmanxanası XX əsrdə memar S.Dadaşov və M.Useynovun layihəsi ilə bina yenidən quruldu. Binanın daxili və xarici quruluşu tamamilə dəyişdirildi. Bina Nizami dövrünün abidəsinə çevrildi. Daha sonralar orada şairin heykəli qoyuldu və bağ salındı.

Binanın bədii tərtibatında heykəltəraşlıq Fuad Əbdürrəhmanov, Cəlal Qaryağdı, dekorativ-tətbiqi sənət nümayəndələrindən Lətif Kərimov və Hüseyn Babayev fəal iştirak etmişdilər. Nizami dövrünün ədəbi irsi öz əksini binanın interyerində tapmışdı. Muzeydə yer alan rəsmlər öz rəng çalarlarına görə Şuşa, Şəki Təbriz və digər şəhərlərdə yerləşən qədim yaşayış evlərində və saraylardakı divar rəsmlərinə bənzəyir. 1950-ci illərdə Bakıda və bir sıra bölgələrdə müasir ictimai xarakterli binalar tikilməyə başlandı. Memar M.Hüseynov tərəfindən inşa edilən M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanası, Ə.İsmayılov tərəfindən tikilən Gəncənin mərkəzi hissəsində yerləşən inzibati bina, Q.Əlizadə və M.Mədətovun layihəsi əsasında hazırlanmış Azərbaycan Dövlət Akademik Dövlət Teatrının binası və Elmlər Akademiyası şəhərciyinin kompleksi xüsusi yer tutur. Bu binaları birləşdirən başlıca xüsusiyyət hər bir memarın Azərbaycan klassik memarlığının ənənələrindən istifadə edərək, binaların abidə olmasına çalışmasıdır.

Bakı sirki bu dövrün ən əhəmiyyətli tikililərindən biridir. Dövlət sirki Səməd Vurğun küçəsində hündür ərazidə yerləşir. Bu tikili müasir səviyyədə həll olunmuş interyeri və xarici fasadlarının memarlıq bölgüləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada adi sirk maneji ilə yanaşı mexaniki vasitələrlə təciz edilmiş buz üzərində və suda tamaşaların verilməsi üçün daha iki maneje malikdir. Bu möhtəşəm tikilinin memarı Ənvər İsmayılov olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində şəhərin yeni yaşayış rayonlarını qurmağa başladılar.

“XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Azərbaycan memarlığında yeni mərhələ başlanır” (Əfəndi, 2007: 152). Mühəndis M.H.Hacınski yeni rayonların işləri hazırlanmasında fəal iştirak etmişdi. M.H.Hacınski şəhər idarəsinin inşaat şöbəsinin müdiri idi. 1900-cü ildə Duma tərəfindən qalanın və şəhərin yoxsul sakinləri üçün qərar qəbul edildi. Qərar qalanın və şəhərin sakinləri üçün müsəlman qəsəbəsi salınması haqqında idi. Həmin qəsəbə “Veyer” adı aldı. Bu qəsəbənin planı şəhərin ümumi planı ilə əlaqəli idi. Bu layihəyə lazım olan kompozisiya elementlərini mühəndis M.H.Hacınski daxil etdi. XIX əsr Azərbaycan memarlığı rus şəhərsalma sənəti əsasında şəhərlərin böyüməsi və inkişafı, Gəncə, Şamaxı, Bakı kimi şəhərlərin baş planlarının işlənilməsi ilə səciiyyətlənir. Prosesə uyğun olaraq şəhər tipli yaşayış evləri inkişaf edir.

XIX – XX əsrdə Azərbaycan memarlığına yeniliklər gətirən bir çox memarlar haqqında danışa bilərik. Bakıda həm yerli həm də avropalı memarlar yaşayıb yaratmışdılar. Hətta bir çoxlarının inşa etdiyi memarlıq abidəsi hələdə ölkəmizi bəzəyir. Avropada təhsil almış azərbaycanlı memarlar avropalı memarlar ilə birlikdə Azərbaycanda çox gözəl işlər ərsəyə gətirmişdilər. Memarlıq

abidələri modernizm, neoklassisizm, neoqotika və milli üslubda inşa olunurdu. Memar İ.Ploşko tərəfindən 1910-cu ildə inşa olunan Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı qotika üslubunda inşa edilmişdir. İlk olaraq bina “Fenomen” kinematoqrafiyasının binası olmuşdu. Daha sonra 1931-ci ildən burada uşaqlar üçün teatr yaradıldı.

Nəqliyyatdan istifadə geniş magistralların açılmasına səbəb oldu. Balaxanskaya şossesi, Bayıl Bibiheybət şossesi və Ağ şəhər şossesi həmin magistral yollardan idi (Salamzadə, 1958).

1913-cü ildə şəhər idarəsi baş bağbanın bir sıra sahələri daşdan təmizlənilib bağ salınmasını həvalə etdi. Bu əraziyə Petrovski, Birja, Belvyu, Şah və Vorontsov meydanları daxil idi.

Quba meydanı ən hərəkətli meydanlardan biri idi. Forştatın yarandığı dövrlərdə daxili və xarici küçələrin kəsişdiyi ərazidə formalaşmışdı. Burada əsasən bir mərtəbəli dükənlər yerləşirdi. Bu ərazinin çox hissəsi demək olarki kasıb əhaliyə üçün ayrılmışdı. Burada firma mağazaları və tacir dükənləri yox idi. Meydanın tikintisi tacirlərin öhdəsinə buraxılmışdı. Elə buna görə də Quba meydanı şəhərin ən baxımsız ərazilərindən idi. 1903-cü ildə Quba meydanı bazardan və daimi basırıqdan təmizləndi.

Digər bir meydan Vorontsov meydanı olmuşdur. Böyük əraziyə malik olduğu üçün bura bazar və şəhər tərzisi yeri olaraq seçildi. Ağac kömürü və yem ticarəti Vorontsov meydanına köçürüldü. Buna görə də bu meydan “Kömür meydanı” adlandırıldı (6).

Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş digər bir istedadlı memar İosif Kasperoviç Ploşko olmuşdur. Memar 1867-ci ildə Polşada anadan olmuşdur. İosif Kasperoviç Ploşko Peterburq İmperator İncəsənət Akademiyasında daha sonra isə İmperator I Nikolay adına Mülki Mühəndislər İnstitutunda təhsil almışdı. Memar 12 dən çox yaşayış binası layihələndirib. Həmçinin memarın layihəsi ilə ictimai mülki və dini tikililərdə inşa olunub. Ploşko layihələrində Avropa klassikası, yüksək səviyyəli Venesiya və fransız qotikasından və ən əsası əsrin əvvəllərində dəbdə olan modern üslubundan geniş istifadə edirdi. Yaşayış evləri onun yaradıcılığında xüsusi yer tuturdu. Memarın sifarişçiləri məşhur milyonçular olmuşdur. Milyonçu Ağamusa Nağıyev sifarişçiləri arasında xüsusi yer tutur. Ploşko A.Nağıyevin memarı olmuşdur. Memarın monumental səciyyəli ilk işi “İsmailiyyə” binası olmuşdur. İsmailiyyə binası onu şəhərin memarlıq mühitində birinci sıralara çıxartdı. İsmailiyyə binası tikilməsindən əvvəl bu sahədə İ.Qoslavski tərəfindən hazırlanmış layihəyə əsasən bazar tikilməli idi. Daha sonra bazar layihəsi alınmadı 10 il sahə boş qaldı və burada məscid tikmək istədilər lakin, Bakı qubernatoru şəhərin mərkəzində məscid tikintisinə icazə vermədi. 1907-ci ildə Ağamusa Nağıyev sahəni aldıqdan sonra erkən vəfat etmiş oğlunun xatirəsinə “İsmailiyyə” binasını tikdirdi. Memarı İ.Ploşko olan bu bina ictimai-xeyriyyə cəmiyyətinin binası idi. Venesiya qotikası üslubunda tikilmişdi. Ağamusa Nağıyevin Nizami 93 küçəsində yerləşən evi Bakı modern üslubunda tikilmişdi. Bina yan çıxıntılara ayrılıb, qoşa pəncərə aşırımlarına bölünmüşdü (7).

Memarın digər böyük sifarişi Bakı milyonçusu olan Murtuza Muxtarovun verdiyi məscid olmuşdu. Bu məscid Vladıqafqaz şəhərində milyonçu Osetin xanımının arzusunu yerinə yetirmək üçün M.Muxtarov tərəfindən verilmişdi. Memar Bakıda yaşadığı müddətdə islam memarlığı ilə tanış olmuşdu. Məscidin tikintisi 1908-ci ildə başa çatdı.

İosif Ploşko 1897-ci ildə memar Qoslovskinin dəvəti ilə Bakıya gəlib burada Şəhər İdarəsində sahə memarı işləmiş, şəhər memarı vəzifəsinə yüksəlmişdi. İ.Ploşko 1920-ci ildə memar Zivər bəy Əhmədbəyov ilə birlikdə Abşeron bağ-şəhərlərin salınması layihəsinin müzakirəsində iştirak edib. Ploşko Azərbaycanda olduğu müddətdə şəhərin memarlıq həyatı ilə tanış olub. Yerli tikinti materiallarını, ən əsasında gözəl bədii keyfiyyətə malik olan əhəngdaşı haqqında ətraflı öyrənir və öz tikililərində əhəngdaşından məharətlə istifadə edir. Bakı qalasının nadir abidələri memarın diqqətini çəkir. Daş üzərində nəfis oyması və ornament motivləri ilə seçilən Şirvanşahlar sarayı ansamblına

İ.Ploşko daha çox maraq göstərir. Ploşko Bakıda çoxlu yaşayış evlərin, və binaların, ictimai, mülki tikililərin layihəsini hazırlamışdı (Fətullayev, 2013).

İ.K.Ploşko ilk sifarişi 1907-1908-ci illərdə Bakı varlılarının tanınmış əsl-nəcabətli ailələrindən olan Nuru Əmiraslanovdan almışdır. Sifariş Sahil küçəsi, 65 ünvanında yerləşən yaşayış binasının tikintisi olmuşdu.

1910-cu ildə bina hazır oldu və Nuru Əmiraslanov öz yaxın dostlarını və qohumlarını dəvət etdi. Binanın hər mərtəbədi gözəl interyerə malik idi. Divar naxışları, dekorativ elementlər, zəif bəzədilməsi və göz oxşayan mebel interyerdə xüsusi yer tuturdu. *“Bayıl tərəsinin yamacında əsas şəhər magistralının strukturunda mühüm şəhərsalma mövqeyinə malik və geniş həyati olan perimetral tikintidən ibarət idi. Evin fasadında daşın yüngülcə yonulması ilə üfüqi və şaquli bölgülər nəzərə çarpır”* (Əliyev, Dadaşov, Hüseynov, 2013: 6).

İ.K.Ploşko üçün istifadə olunan materialın səlis şərhi və fərdi interpretasiya təqdim olunan klassik üsullar üstünlük təşkil edirdi. Tikililərdə uzunsov pəncərə açırımlarına, haşiyə və sandriklərə üstünlük verirdi. Bununla yanaşı inşa etdiyi binaların mərtəbələri kronşteynlərin üzərində, fransız üslubunda irəli çıxmış balkonlarla təchiz olunmuşdur.

“1911-1912-ci ildə mülki mühəndis P.K.Ploşkonun layihəsinə əsasən hazırlanmış Muxtarovun evinin memarlıq mahiyyətini daş üzərində geniş surətdə əks olunmuş fransız qotikası təyin edirdi. Evin təsirli siluet kompozisiyası nəinki ətraf tikililər arasında, həm də ümumən şəhər landşaftın aydın seçilir. Ploşko tərəfindən hazırlanan bina kilsə meydanının memarlıq baxımından mükəmməl şəkildə ifadə olunmuş son hissəsidi Parapet və Kilsə meydanı arasındakı tikililər, Nikolayevski küçəsinin memarlıq həlli bir birini tamamlayaraq özünəməxsus kompozisiyası yaratmışdı” (Əliyev, Dadaşov, Hüseynov, 2013: 206).

Memarların uğurlarından biri də Bakı metrosunun yeraltı perronlarının və xarici vestibüllərinin memarlıq quruluşudur. Bakı metropoliteninin layihəsi hazırlandığı zaman Azərbaycan memarlığının milli nümunələrindən geniş istifadə olunmuşdu. Bakı metropoliteni yüksək keyfiyyəti ilə seçilir. Memarı M.Hüseynov olan “Nərimanov” stansiyasının yeraltı vestibülü tirsiz-sütunludur. Yeraltı zalda olan işıqlar və genişlik bu tikiliyə xüsusi gözəllik verir. Orta keçid yolunda olan “Ulduzlu” tavanı çiçəyə bənzər biçimli sütunlar saxlayır.

“Bakı Soveti” metro stansiyası Ş.Zeynalova, H.Qədimov və T.Xanlarov tərəfindən hazırlanmışdır və İçərişəhərə yaxın tarixi ərazidə yerləşir. Bu stansiya Bakının ən qədim ictimai bağı ilə həmsərhəddir.

“Nizami” metro stansiyası şəhərin köhnə hissəsində yerləşir. Memar Mikayıl Hüseynovun layihəsi əsasında hazırlanmış bu metro stansiya üç-dörd mərtəbəli binaların əhatəsində yerləşirdi. *“Memarlıq quruluşunda milli memarlıq ənənələrindən geniş istifadə olunmuşdu. Stansiyanın yeraltı vestibülü dərinədir, pilon tiplidir. Onun memarlığında sırayı tağlar sənətdə sintez üçün böyük imkan yaradan dekorativ tağlar, pilonlar aparıcı rol oynayır”* (Əfəndi, 2007: 153-154).

Mozaikadan ilk dəfə olaraq “Nizami” metro stansiyasında geniş istifadə olunmuşdu.

Metroya xüsusi gözəllik verən bu mozaikaları xalq rəssam M.Abdullayev işləmişdi. *“Böyük ideya və bədii estetik əhəmiyyət kəsb edən mozaika lövhələr stansiyanın geniş yeraltı vestibüllərini şəkil qalereyasına bənzətmiş, buraya muzey ab-havası vermişdir. Bu əsərlərdəki monumental divar boyakarlığı ilə memarlığın sintezi nəinki təkə rəssamın, həmçinin memarın da qarşısında bir sıra mühüm tələblər qoymuşdur. Çünki, layihə müəllifi binanın memarlıq tərtibatında rəssamlıq əsəri üçün hansı guşəni ayıracağı haqqında aydın təsəvvürə malik olmaqla yanaşı, bu əsərlərin nə kimi məziyyət daşdığını da bilmişdir”* (Əfəndi, 2007: 154).

“Xəmsə” sujetli mozaikalar tarixi zəmin üzərində qurulmuşdu. Baş divarda Nizami Gəncəvinin porteti və ətrafında isə poemalardan müxtəlif sujetlər təsvir edilmişdir. Sujetli mozaikalar

Azərbaycan təsviri sənətində ilk dəfə olaraq fırçaya alınmışdı. Bunlardan “Nəqqaş Mani”, “Kərpickəsən kişinin dastanı”, “Məcnun və atası”, “Daranın ölümü” və s. kimi mozaikaları misal göstərmək olar.

1940-cı illərdən sonra ilk dəfə olaraq açıq dənizdə, polad dirəklər üzərində Neft Daşları şəhərciyi salındı. Neft Daşlarının tikintisi müharibədən sonrakı memarlığda xüsusi yer tutur. 1949-cu ildə Xəzərdə zəngin neft yatağı tapıldıqdan sonra Neft Daşları layihəsi hazırlandı.

1960-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının paytaxtı olan Bakı şəhəri paytaxt tipli böyük şəhərə çevirməyə başladı. Şəhərin ən görkəmli yerlərində müasir binalar ucaldılmış, memarlıq ansamblları yaradılmışdır. Bu tikililərin bir çoxu Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə öz nəzarəti altında layihələndirib və tikilmişdir. Heydər Əliyev Bakının baş planının hazırlanmasında əvəzsiz rol oynamışdı. O, öz bacarığı, istedadı və uzaqgörənliyi ilə paytaxtımızı çağdaş şəhərsalma tələblərinə uyğun olaraq hazırladı (Fətullayev-Fiqarov, 2013: 476).

1960-1980-cı illərdə artıq Bakıda Ə.İsmayılov və F.Leontyevanın birgə layihələndirdiyi Dövlət Sirkisi, “Azərbaycan”, “Abşeron”, “Moskva” və “Qarabağ” mehmanxanaları, Respublika Statistika İdarəsinin binası (T.Xanlarov və b.), Nərimanov rayon İcra Hakimiyyətinin binası (T.Xanlav), H.Əmirxanov, N.Hacıbəyov, T.Şarinski, F.Rüstəmbəyova, N.İsmayılov, K.Kərimov tərəfindən layihələndirilmiş “Gülüstən” şadlıq sarayı kompleksi, Bakı şəhəri Nizami rayonu İcra Hakimiyyətinin binası, Azərbaycan Respublika Prezident Aparatının binası, S.Şulgin, B.İ.Ginzburq, E.R.Melxisdekov və mühəndis K.Kəimovun birgə hazırladığı Respublika Sarayı və s. iri ictimai binalar tikilmişdir. Bu və digər binalar şəhərin memarlıq görünüşünü gözəlləşdirmişdi.

Memar Altay Seyid Hüseyn oğlu Mir – Bağırov Bakı şəhərində 1934-cü ildə anadan olmuşdu. İlk təhsilini Bakıda 201 sayılı orta məktəbdə almışdır. Daha sonra Bakı Neft texnikumunda Neft quyularının qazılması texniki ixtisas üzrə təhsil almışdır. Həmçinin, Azərbaycan Politexnik İnstitutunun Memarlıq fakültəsində təhsil almış, “Çoxmərtəbəli rampalı qaraj” mövzusunda diplom işini uğurla müdafiə etmişdir. 1962-1963-cü illərdə Novokuznetsk şəhərində “Sibir Promproekt” layihə institutunda memar vəzifəsində işləyib (Əliyev, Dadaşov, Hüseynov, 2012: 46).

Memarın Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarında bir çox binalar layihələndirmişdi. 1998-2004-cü illərdə paytaxtda və ölkəmizin bir çox şəhərlərində şəhid ailələri və əlillər yaşayış binaları layihələndirmişdi. Bu binalar 4 mərtəbəli, 3 sekiyalı və 36 mənzilli idilər. 1981-ci ildə Pırşağı qəsəbəsində yerləşən Veteran sanatoriyasında oyun, əyləncə və yay kinoteatrı, Göygöldə xəstəxana, K.Səidov ilə birlikdə 1973-1975-ci illərdə Nafalan şəhərində 50 sərnişinlik hava limanını və s. tikililəri layihələndirib (Əbdülrəhimov, Abdullayeva, 2013).

Nəticə

XX əsrdə milli memarlıq ənənələri müasir üslublarla birləşərək memarlıqda yeniliklər yaratdı.

Yerli memarla və avropadan ələn memarların əməyi nəticəsində bu gündə memarlıqda xüsusi yer tutan tikililər ərsəyə gəldi.

Bir sıra memarla avropada təhsil alaraq daha da inkişaf etdilər.

Binalar, meydanlar, villalar, bağlar, metro stansiyalar tikildi.

Ədəbiyyat

1. Fətullayev-Fiqarov, Ş., Memar, İ.K. (2013). Ploşko-“İsmailiyyə”nin müəllifi. Bakı.
2. Fətullayev-Fiqarov, Ş. (2013). Bakıda Şəhərsalma. Bakı, 345 s.
3. İskəndər, H. (1996). Azərbaycan yol tarixi (1990-1945-ci illər). “Dünya nəşriyyatı”, 71 s.
4. Əfəndi, R. (2007). Azərbaycan İncəsənəti. Bakı, 156 s.
5. Salamzadə, Ə.V. (1958). Azərbaycan memarlıq abidələri. Bakı.
6. <https://azerbaijan.az/related-information/48>

7. <https://az.baku-art.com/az/tikdim-ki-izim-qala-memar-altay-mir-bagirov>
8. Əliyev, N., Dadaşov, S., Hüseynov, M. (2013). Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 46 s.
9. Fətullayev-Fiqarov, Ş. (2013). “Abşeron memarlığı”. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 476 s.
10. Əliyev, N., Dadaşov, S., Hüseynov, M. (2012). “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 46 s.
11. Fətullayev, Ş. (2013). Bakı memarları XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində. Bakı: Şərq-Qərb.
12. Əbdülrəhimov, R., Abdullayeva, N. (2013). Erkən kapitalizm dövrünün memarlığı (XIX-XX əsrin əvvəli). Bakı, 33 s.

Göndərilib: 10.01.2024

Qəbul edilib: 29.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/69-74>

Hədiyyə Nəşibova
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
hediyenesibova@gmail.com

XİDMƏT SAHƏLƏRİNDƏ KEYFİYYƏT MENECEMENTİ SİSTEMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Xidmət sahələrinə ictimai iaşə, maliyyə, məlumat, mənzil-kommunal, məişət, kirayə, turizm, hüquq, mehmanxana, mühafizə, tərcümə, təmir, ticarət, nəqliyyat, səhiyyə və rabitə xidmətləri daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, xidmət sahələrində davranış normalarını bilmək və onlara riayət etmək, insanlara qarşı nəzakətli, diqqətli və qayğıkeş olmaq, bir sözlə, cəmiyyətdə yaxşı tərz kimi qəbul edilmiş hər şey insanın davranış mədəniyyətinə aid edilir və etiketlə tənzimlənir.

Xidmət sahələri istehsal prosesi olmadan, başqalarının ehtiyacını ödəmək üçün həyata keçirilən əmək fəaliyyətidir. Əhaliyə göstərilən xidmət fiziki və mədəni sahələrə ayrılır.

Fiziki xidmətə- istehlakçının maddi və gündəlik tələbatını ödəmək üçün edilən xidmət, məhsulların istehsal xassəsinin artmasına və dəyişdirilməsinə, vətəndaşların arzusuna görə yeni məhsulların istehsalı, istehlak məhsullarının və insanların daşınmasının təmin edilməsi, iaşə xidmətləri, mənzil kommunal xidmətləri, nəqliyyat xidmətləri, təmir işləri ilə bağlı fərdi fəaliyyətin həyata keçirilməsi başa düşülür.

Sosial-mədəni xidmətlərə-insanların mənəvi, intellektual ehtiyaclarını qarşılamaq, istehlakçının normal həyatını təmin etmək üçün edilən xidmətlərdir. Bu sahəyə insanların sağlamlığı, mənəvi inkişafı, peşə bacarığının artırılması daxildir. Sosial-mədəni xidmətlərə- tibbi xidmətlər, mədəniyyət xidmətləri, turizm, təhsil və s. daxildir.

***Açar sözlər:** xidmət sektoru, menecment, restoran biznesi, maliyyə menecmenti, turizm meneceri*

Hadiyya Nasibova
Azerbaijan Technical University
master student
hediyynesibova@gmail.com

Improvement of quality management systems in service areas

Abstract

Service areas include public employment, finance, information, utility, housing, rent, tourism, law, hotels, security, translation, repair, commerce, transportation, health, and communications. It should be noted that knowing and following the norms of behavior in service areas, being polite, attentive, and caring towards people, in short, everything accepted as good manners in the society is attributed to the human behavior culture and regulated by etiquette.

Service industries are labor activities performed to satisfy the needs of others without the production process. The service provided to the population is divided into physical and cultural areas.

Physical services are provided to meet the material and daily needs of the consumer, increase and change the production properties of products, produce new products according to the wishes of citizens, provision of consumer products and transportation of people, catering services, housing utilities, transport services, and individual related to repair works implementation of the activity is understood.

Socio-cultural services are services provided to meet the spiritual and intellectual needs of people and ensure the normal life of the consumer. This field includes improving people's

health, spiritual development, and professional skills. Socio-cultural services include medical services, cultural services, tourism, education, etc.

Keywords: *service sector, management, restaurant business, financial management, tourism manager*

Giriş

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə xidmətlər bazarı formalaşmağa başlamışdır. Ondən əvvəl əksər xidmətlər dövlət tərəfindən göstərilir və tənzimləndir.

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyanın xidmətlərlə əlaqədar işçi qrunun rəhbəri, iqtisad elmləri doktoru, professor Ədalət Muradovun AZƏRTAC-ın müxbirinə bildirdiyinə görə, hazırda tikinti, telekommunikasiya və rabitə, nəqliyyat, ticarət, turizm, bir sıra digər xidmət sahələri böyük sürətlə inkişaf edir. Dinamik inkişaf nəticəsində ayrı-ayrı xidmət sahələrinin ümumi daxili məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisi ilbəl artır. Hazırda xidmət sahələrinin ÜDM-də çəkisi 33,3 faizdir. Ölkə əhalisinin məşğulluğunda xidmət sektorunun əhəmiyyəti böyükdür. Əhalinin ümumi məşğulluğunun təqribən yarısı bu bölmənin payına düşür. Belə ki, topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının, motosikletlərin təmirində 640 min, təhsil sahəsində 335 min, tikintidə 195 min, nəqliyyat, anbar fəaliyyəti və istehlakçılara xidmət göstərilməsi sahəsində 100 mindən çox insan çalışır.

“Xidmət sektoru ən çox liberallaşdırılmış sahələrdəndir. Təsadüfi deyildir ki, ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi 76 faiz təşkil etdiyi halda, bu göstərici ticarətdə 99, tikintidə 97, nəqliyyatda 84, rabitədə xidməti sahəsində isə 84 faizə çatmışdır” (1).

İnsanlara göstərilən xidmətlərdən biri də ictimai-iaşə xidmətidir. Restoran insanların dincəlmək, dadlı yeməklərdən dadmaq, yaxşı musiqi dinləmək üçün getdiyi yerdir. Amma bəziləri üçün restoran iş yeridir. Restoran meneceri çox müxtəlif bilik tələb edən çətin, məsuliyyətli bir peşədir.

Qida müəssisələri min illərdir mövcuddur. Onlar qədim Çin, Roma və Yunanıstanda olublar. Rusiyada yemək yeyə biləcəyimiz müxtəlif müəssisələrə istinadlar var. Lakin onlar əsasən insanlar üçün yaşayış məntəqələrinin yanında nəzərdə tutulmuşdu.

Restoranın inkişafında menecerin rolunu və onun populyarlığını başa düşmək üçün bu peşənin mahiyyətini bilmək lazımdır. Restoran meneceri, demək olar ki, arzusunu gerçəkləşdirmiş bir insandır. Çox vaxt menecer fikirləşən, pul tapan və qurum qurmağı bacaran şəxs olur. Ona görə də o, həm konsepsiyanıyaradıcısı, həm restorani bazara çıxaran, həm də nəslinin firavanlığını düşünen sahib kimi çıxış edir.

“Bu peşə karyeranın zirvəsidir və ona çatmaq üçün bütün prosesləri daxildən bilməli və bu qurumda daha aşağı vəzifələrdə çalışmalıdır. Düzgün təhsil almaq vacibdir. Restoranın bazarda yerləşdiyi yer əsasən restoran menecerindən asılıdır. O, restoranın yerləşdiyi yerin, ölçüsünün, dizaynınınqərarını verir. Onun kulinariyabacar təklifləri ilə bağlı qərarı, eləcə də bütövlükdə restoranın uğuru müştərilərlə ünsiyyət qurmaq bacarığından asılı olan heyətin tərkibi mühüm rol oynayır.

Restoran idarə etmək geniş bilik və bacarıqları özündə birləşdirir. Burada siz marketoloq, mühasib və psixoloq olmalısınız. Restoranın meneceri mühasibat uçotu aparmağı bacarmalıdır, çünki bu təhlükəsizliyin təminatıdır” (2).

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də müəssisələr (təşkilatlar, birliklər) səviyyəsində menecmentin nəzəri və metodoloji problemlərini işləyib hazırlamaq və həyata keçirməkdir. Nəzəri menecmentin müasirliyi iki nöqtəyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, ölkənin bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əsas təsərrüfat sahələrində idarəetmənin mütərəqqi forma və metodlarının tətbiq edilməsi, ikincisi, müəssisənin dünya səviyyəsinə yüksəlməsinə nail olmalıdır. Əks təqdirdə müəssisə səviyyəsində səmərəli işləmək mümkün olmaz.

“Restoran biznesinin əsasını istehlakçı tələbatını ödəmək qabiliyyəti təşkil edir. Buna görə də, yeni bir restoran açmazdan əvvəl, sahibkar bir sıra marketing araşdırmaları aparmalıdır. Lakin tez-

tez olur ki, lazımi məlumatları aldıqdan sonra belə təşkilatlar bundan sonra nə edəcəyini və ictimaiyyəti öz qurumuna necə cəlb edəcəklərini bilmirlər. Bunun üçün PR kimi bir idarəetmə funksiyası var. Bu, təkcə reklamın (“publicity”) yaradılmasına deyil, həm də potensial müştərilərlə qurum arasında hər iki tərəf üçün faydalı olacaq belə bir əlaqənin saxlanmasına kömək edir” (3).

Xidmət sahələrindən olan səhiyyə xidməti çox vacib sahədir. Səhiyyənin idarə olunması- yəni menecmenti, səhiyyə sahəsindəki şirkət və təşkilatların fəaliyyətində, idarə edilməsində və planlaşdırılmasında lazımlı səlahiyyətlərə və biliklərə sahib insanları yetişdirməyi hədəfləyən ixtisadır. Səhiyyə menecmenti ixtisasını oxuyan bir şəxs sağlamlıq müəssisəsinin fəaliyyətini tənzimləmə və əlaqələndirmə prosesini təyin edir. Səhiyyə meneceri bir səhiyyə təşkilatının iş və inzibati hərəkətlərinə, klinik olmayan işçilərə, tərəfdaş təşkilatlara, sığorta şirkətlərinə, dövlət qurumlarına və s. bunlar da daxil olmaqla ümumi daxili sağlamlıq sistemi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bir sözlə, bu ixtisas tibb müəssisələrinin və onların iş prinsiplərinin, işçilərinin idarə olunmasına xidmət edir.

“Menecmentlik ixtisası verən bir çox ali təhsil müəssisələri var. Amma səhiyyə menecmenti tamamilə başqadır. Səhiyyə sahəsində menecmentlik digər sahələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Səhiyyə menecmentinin tibbə aid bilikləri olmalıdır. Xəstələrin bölüşdürülməsi, klinikaların, səhiyyə ocaqlarının iş prinsipi, klinikaların düzgün fəaliyyət göstərməsi üçün səhiyyə menecmenti gərəkən təfəsilatı bilməlidir. Ona görə də səhiyyə menecmenti üzrə magistr hazırlığına qərar verilib və bu, doğru qərarıdır.

İcbari tibbi sığortanın artıq ölkə üzrə tətbiqinə başlanıb. Bu səbəbdən də səhiyyə menecmentlərinin olması tələbatə çevrilir. Qardaş Türkiyədə, yaxın qonşumuz Gürcüstanda, Avropa ölkələrində, harada icbari tibbi sığorta varsa, orada səhiyyə menecmentlərinə ehtiyac və tələbat yaranır. İcbari tibbi sığortanın düzgün tətbiqi həm də səhiyyə menecmentlərinin işindən, onların nə dərəcədə ixtisaslı olmasından asılıdır. Hesab edirik ki, səhiyyə menecmentliyi üzrə magistratura pilləsini bitirənlər icbari tibbi sığortanın tətbiqində çox faydalı olacaqlar” (4).

Aktual xidmət menecment sahələrindən biri olan maliyyə və bank xidməti bazar iqtisadiyyatı sistemində çox aktualdır.

Maliyyə menecmenti bir elm kimi bir neçə tərifə malikdir. Maliyyə menecmenti, bir təşkilatın, bir müəssisənin maliyyə mənbələrinin formalaşması və istifadəsini əhatə edən müxtəlif pul axınlarının idarə edilməsi üçün bir sistem və prosesdir. Digər tərəfdən maliyyə münasibətləri quran, maliyyə menecmentini öyrənən bir elmdir.

Maliyyə menecmentinin obyektivi pul dövriyyəsinin həyata keçirilməsi, dəyər dövriyyəsi, sahibkarlıq subyektivi, yəni müəssisə və dövlət arasındakı münasibətlərin məcmusudur. Maliyyə menecmentinin subyektivi menecerlərdir, yəni bir müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasında iştirak edən xüsusi yaradılmış qruplardır.

“Maliyyə menecmenti elminin aşağıdakı funksiyaları ayırd edilə bilər. Bunlara maliyyənin cari və strateji planlaşdırılması fondların istifadəsi və formalaşdırılması qaydası, maliyyə dövriyyəsi sisteminin yaradılması, maliyyə axınlarının balanslaşdırılması, kapital sisteminin səmərəliliyinin yaradılması, istifadəsi və axını üzərində nəzarət daxildir.

Maliyyə menecmenti elmi müxtəlif problemlərin və məsələlərin həlli ilə məşğul olur. Bunlardan təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin təşkili, hesablama və maliyyə alətləri, investisiya risklərinin hesablanması, şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin cari və uzunmüddətli planlaşdırılması, təşkilatın maliyyə vəziyyəti, mövcud investisiyaların idarə edilməsini göstərmək olar.

Maliyyə menecmenti bir intizam olaraq idarəetmə və maliyyə məsələləri ilə məşğul olan bir ixtisasdır. Bununla birlikdə, onlar bir çox iqtisadi fənlərə xasdırlar- müəssisə maliyyəsinə qiymətli kağızlar bazarına qədər. Bu səbəbdən bu intizam bir çox digər iqtisadi elmlə sərhəd sayılır” (5).

İnsanların istirahətinin təmin olunması turizm menecmentindən və menecerindən çox asılıdır.

Turizm meneceri maraqlı və perspektivli bir vəzifədir. Turizm meneceri müəyyən bir şəxsiyyət xüsusiyyətinə sahib olmalıdır. Bunlara, məsələn, insanlara əlaqə tapmaq qabiliyyəti, yaxşı yaddaş,

səbir, məsuliyyət, təşkilatçılıq daxildir. Özünüzdən səyahət təcrübənizin olması məsləhətdir. Bu, səyahət paketləri seçimi ilə bağlı digər insanlara məsləhət verməyinizi asanlaşdırır.

“Turizm meneceri layiqli bir gəlir gözləyə bilər, ancaq turizm bazarındakı mövsümi dalğalanmalara alışmalı olacaq. Tətillər zamanı, eləcə də uzun tətillər zamanı daha yüksək gəlir gözləmək olar. Ancaq turizm üçün yalnız bahalı çeklərin mövcud olduğu dövrlərdə maaş səviyyəsi daha aşağı olacaq. Səyahət menecerinin gəlirinin əmək haqqı və sövdələşmə faizlərindən ibarət olduğunu unutmayın” (6).

Xidmət sektorunda mehmanxana xüsusi yer tutur. Mehmanxananın əsas vəzifəsi qonaqları müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin etmək və onlara xidmət göstərməkdən ibarətdir. Mehmanxananın təşkilatı strukturu onun müəyyən olunmuş təyinatı, yerləşdiyi ərazi, qonaqların spesifikliyi və digər amillərlə müəyyən olunur. İri mehmanxanaları baş menecer və əsas şöbələrin menecerlərinin daxil olduğu icraçı komitə idarə edir.

Mehmanxananın əsas şöbələri aşağıdakılardır:

- qəbul və xidmət şöbəsi (Front Office);
- qida və içkilər şöbəsi (Food & Beverage);
- marketing və satış şöbəsi (Sale & Marketing);
- kadrlar şöbəsi (HR);
- maliyyə və mühasibat şöbəsi (Accounting);
- mühəndis istismar şöbəsi (Building Administration).

Bu şöbələrin menecerləri (direktorları) korporativ və regional səviyyədə rəhbərlərlə adətən əlaqədə olur, onlara mütəmadi hesabat verirlər, lakin birbaşa mehmanxananın baş menecerinə tabedirlər.

Mehmanxananın nailiyyəti, nüfuzu burada çalışan müxtəlif insanların əlbir fəaliyyətindən asılıdır. Mehmanxanada hər iş vicdanla görülməli və müəyyən şöbə tərəfindən işin kətfiyyəti nəzərə alınmalıdır.

“Ümumiyyətlə mehmanxananın marketing və satış bölməsi, rəqabət aparmalı, digər mehmanxanaların göstəricilərini araşdırmalı, bölmənin zəif və güclü tərəflərini bilməli və işi müasir tələblər səviyyəsində qurmalıdır.

Bölmənin satış üzrə menecerləri yeni müştərilər axtararaq, müqavilələr bağlayır və daimi müştərilər ilə əlaqələri saxlayıb, inkişaf etdirirlər...

Bölmənin meneceri hər həftənin sonu baş menecərə hesabat təqdim edir. Mehmanxanada qalan qonaqların siyahısı kompüterə daxil edilir və günləri və s. qeyd olunur. Məsələn, qonaq mehmanxanada 50 dəfədən çox yaşayıbsa, onun üçün yubiley tədbiri keçirilir, lüks nömrə pulsuz təqdim olunur, hədiyyələr verilir...” (7)

Qeyd etmək lazımdır ki, xidmət sahələrində davranış normalarını bilmək və onlara riayət etmək, insanlara qarşı nəzarətli, diqqətli və qayğıkeş olmaq, bir sözlə, cəmiyyətdə yaxşı tərz kimi qəbul edilmiş hər şey insanın davranış mədəniyyətinə aid edilir və etikətlə tənzimlənir.

Davranış real (təcrübi hərəkət və rəftar şəklində) və verbal (sözlə ifadə edilmiş) yanaşı, prinsiplər, cəmiyyətin əxlaqi normaları onun daxili əqidəsinə çevrilir.

“Təsadüfi deyil ki, davranış mədəniyyəti normaları siyahısında ilk pillədə nəzakətliklik durur. Nəzakətliklik ünsiyyətin əsas şərtidir.

İnsanlar mağazaya alış-veriş etməklə yanaşı, nəzərdə tutulacaq endirimlərlə bağlı məlumat toplamaq (və ya almaq) üçün də daxil olurlar. Təbiidir ki, mağazada da davranış digər istənilən ictimai yerlərdə olduğu etiket qaydaları ilə tənzimlənir. Mağazada alıcı, adətən, üç kateqoriya insanla ünsiyyətdə olur: satıcılar, kassir və digər alıcılarla. Hamı ilə mütləq ədəblə və ümumi qəbul edilmiş etiket normaları çərçivəsində davranmaq lazımdır” (8).

Yaşadığımız d-vrünün bir özəlliyi də odur ki, bütün istiqamətlərdə elektron təhlükəsizlik xidməti geniş yayılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr tarixli 708 nömrəli Fərmanının 5-ci hissəsinə əsasən Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi yaradılıb. “Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 yanvar

2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Mərkəz Elektron Təhlükəsizlik Xidməti kimi nazirliyin strukturuna daxil edilib.

“ETX- kibertəhlükəsizlik sahəsində informasiya infrastrukturunu subyektlərinin fəaliyyətinin koordinasiyasını, mövcud və yarana biləcək elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanı, əhalinin özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsini və onlara metodik kömək göstərilməsini təmin edən əlaqələndirici qurum olan dövlət orqanıdır” (9).

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda daxildə sahələri dinamik inkişaf edir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı, internetin cəmiyyət sənayenin gündəlik həyatının aparıcı tərkibinə çevrilməsi ilə dinamik tərəqqi edən xidmət sektoru istehsal sferasını üstəməkdədir. Artıq bir çox inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-də xidmət sektorunun payı 60 faiz və onun üzərindədir. Qlobal məkana sürətlə inteqrasiya edən Azərbaycanda da xidmət sektorunun müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə İKT-nin inkişafı, o cümlədən mövcud potensial imkanlar ölkəmizdə də xidmət sahələrinin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini vəd edir.

“Nəqliyyat xidmətləri sahəsində də müsbət dinamika təmin olunub...Analoji vəziyyət, xidmət sektorunun aparıcı istiqamətlərindən olan nəqliyyat sektorunda da müşahidə edilir. 2022-ci ildə nəqliyyat xidmətləri sahəsində də müsbət dinamika təmin olunub. Belə ki, əvvəlki ilə nisbətən, 2022-ci ildə yük daşımaları 12.6 faiz artaraq 216.7 milyon ton, yük dövriyyəsi isə 15 faiz artaraq 90.5 milyard ton-km təşkil edib. Yük daşımalarında 126 milyon ton və ya 58.1 faizlik payla üstünlük avtomobil nəqliyyatına məxsusdur. O cümlədən 2022-ci ildə dəmir yolu ilə 12.7 milyon ton, su nəqliyyatı ilə 7.5 milyon ton, hava nəqliyyatı 0.5 milyon ton, boru-kəməri ilə 66 milyon ton yük daşınıb, dəniz limanlarında yükləmə-boşaltma işləri 32.4 faiz artıb. 2022-ci ildə bütün növ nəqliyyat vasitələri ilə 162,1 milyon nəfər və ya 2021-ci illə müqayisədə 33.5 faiz çox sərnəşin daşınıb. O cümlədən ötən illə müqayisədə sərnəşin dövriyyəsi 40.6 faiz artaraq 28 milyard 583.3 milyon sərnəşin-kilometr olub...” (10)

Bu gün əhaliyə göstərilən xidmətlər içərisində rabitə və informasiya sisteminin də rolu danılmazdır. İnformasiya cəmiyyətinə və dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiya dövründə təhsil alanların informasiya sistemləri menecmenti sahəsində yüksək nəzəri biliklərə yiyələnməsi ölkənin sosial-iqtisadi və informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində mövcud olan obyektiv prosesləri, qanunauyğunluqları, menecment sahəsində yeni istiqamətlərin mahiyyətini dərinlən öyrənməyə və zəruri tədbirlərin görülməsinə real kömək edir. Eyni zamanda azad rəqabət şəraitində biznes subyektlərinin səmərəli idarə edilməsi, yüksək texnologiyaların tətbiqi istiqamətində düzgün investisiya və innovasiya siyasətinin reallaşdırılması, qloballaşan dünyada informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması, bank, rabitə, maliyyə şirkətlərinin yüksək texnologiyalarla təmin olunması, informasiya sistemində və rabitə xidmətləri zamanı idarəetmə, təşkilati strukturun formalaşdırılması, informasiya resurslarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. Bunun həyata keçirilməsi kifayət qədər yüksək idarəetmə bacarığına malik mütəxəssislərin hazırlanmasını zəruri edir.

“İnformasiya resurslarından şirkətlərin istifadə etmə imkanlarının xeyli genişləndirilməsi baxımından informasiya sistemləri menecmentinin tətbiq edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti var. İnformasiya sistemləri ilə bağlı olan idarəetmənin vəzifələrinin kompleksini bildirmək üçün amerika ədəbiyyatında “Information Management” anlayışı istifadə olunur. O, həm informasiya sistemləri mühitində idarəetmənin daxili vəzifələrini, həm də təşkilatın əsas fəaliyyəti sferasındakı müxtəlif tapşırıqların həlli üçün onun istifadə edilməsi məsələlərini özündə əks etdirir. İnformasiyanın emalı sferasındakı menecmentin vəzifələrinin bütün kompleksini bildirən ümumi anlayış kimi alman mürəxəssislərinin arasında “informasiyamenecmenti” termini vüsət aldı.

İnformasiya sistemləri menecmentini təşkil edən baza informasiya resursudur. İnformasiya resursu informasiya sistemlərində informasiyanın bnaşqa massivlərini, biliklərin və verilənlərin bazalarını birləşdirən sənədləşdirilmiş informasiyanın təşkil edilmiş məcmusudur” (11).

Müştərilərinə etibar və keyfiyyətli xidmət anlayışını qəbul etdiklərini göstərmək istəyən Tərcümə ofisləri EN 15038 Tərcümə xidmətləri Xidmətləri İdarəetmə Sistemini quraşdırır və Tərcümə Xidmətlərinin İdarəetmə Sistemi sertifikatını alır.

“Dünyada qəbul edilən və Avropa Birliyi tender şərtlərində bir meyar olaraq tələb olunmağa başlayan bu standart, tərcümə agentliklərinə tərcüməyə xüsusi keyfiyyət menecmenti sertifikatı təqdim etmək üçün hazırlanmışdır. Bu sertifikat sertifikatlaşdırma orqanları tərəfindən yerdəki yoxlama və müstəqil olaraq verilir...

Tərcümə xidmətləri İdarəetmə Sistemi sertifikatı, tərcümə ofisləri, tərcümə xidmətləri heyəti sənədləri ilə müvafiq tələblərin yerinə yetirilməsini təmin edir və müştərilərə xidmət keyfiyyətinin daim nəzarətdə olmasına inandırır. Eyni zamanda, bu sertifikata sahib olmaq rəqabət üstünlüyü gətirir. Keyfiyyətli xidmət onsuz da olmalı bir şeydir, lakin sertifikatla birlikdə yüksək keyfiyyət standartları da tutulacaqdır” (12).

Nəticə

Müəllif tədqiqat işində qarşısına xidmət sahələrinin keyfiyyətinin araşdırılmasını məqsəd kimi qoymuşdur. O, daha çox restoran, maliyyə, turizm, bank, otel və informasiya sahələrində xidmətin keyfiyyətinin öyrənilməsinə diqqət ayırmışdır.

Bildiyimiz kimi, keyfiyyət idarəetmə sistemi müştərilərin gözləntilərinə, ehtiyaclarına və tənzimləyici tələblərinə cavab verərək müştəri məmnuniyyətini artırmağı nəzərdə tutan, dünya səviyyəli qəbul edilmiş keyfiyyət idarəetmə sistemidir. Təşkilatın təşkilati strukturundan müştərilərin rəylərinə qədər toplanan məlumatların təhlilindən, proseslərin səmərəli idarə edilməsindən, daxili auditdən məhsul dizaynına qədər, satışdan satışa qədər bir çox nöqtədə Keyfiyyət İdarəetmə Sisteminin şərtlərini müəyyənləşdirir.

Tədqiqat işinin nəticəsinə diqqət yetirəndə aydın olur ki, tədqiqatçı qarşısına qoyduğu məqsədi uğurla həyata keçirməyi bacarmışdır.

Ədəbiyyat

1. azertag.az>xeber/AZARBAYCANDA_XİDMAT_SAHALARI_...
2. az.techoconfronts.com>17162984-restaurant-manager-...
3. az.techoconfronts.com>17185115.restaurant...
4. sherg.az>aktual/118521
5. az.scienceforming.com>Elmi kəşflər
6. az.workingrede.com>10716573-how-to-become-a-...
7. e-derslik.edu.az>noduploads/vet_pdf/mehmanxana-...
8. kayzen.az>bloger/etiket/24361/xidmət-sahələrində...
9. mincom.gov.az>ƏnazirlikƏstruktur/elektron-...
10. enefirms.gov.az>az/ekspert-yazilari/-azerbaycanda-...
11. http://anl.az>2017/pdf
12. http://www.sertifikasyon.net>detay

Göndərilib: 18.01.2024

Qəbul edilib: 28.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/75-79>

Farid Babayev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
farid.babayev2011@mail.ru

DÖVLƏTİN İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN EFFEKTİV DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə informasiya siyasətindən, dövlətin fəaliyyətlərinin şəffaflığı və hesabatvericiliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rolundan bəhs edilir. Məlumatın açıqlığının və şəffaf şəkildə paylanmasının təmin edilməsi, dövlətin işlərinin ictimaiyyətə daha yaxından nəzarət olunmasını və vətəndaşların güvənini artırır. Bundan əlavə, informasiya məlumatının effektiv idarə olunması və təhlükəsizliyi dövlətin məlumat varlığının qorunmasına kömək edir və informasiya sistemlərinin potensial təhlükələrə qarşı qorunması üçün lazımi tədbirlərin görməsini təmin edir.

Əlavə olaraq, informasiya siyasəti, informasiya texnologiyalarının inkişafı və ictimaiyyətin informasiya texnologiyalarına daha geniş və səmərəli daxil olması ilə bağlı təşkilatların dəstəklənməsini də təmin edir. Bu, rəqəmsal inklyuziyanın təmin edilməsi və ətraflı məlumat texnologiyalarından yararlanmaq imkanlarının genişləndirilməsi ilə əlaqəlidir.

Açar sözlər: *informasiya siyasəti, dövlətin fəaliyyətində şəffaflıq, informasiya texnologiyalarının inkişafı, hesabatlılıq, dövlət xidmətləri*

Farid Babayev
Baku State University
master student
farid.babayev2011@mail.ru

The impact of the government information policy on effective state administration

Abstract

The article talks about information policy and its important role in ensuring transparency and accountability of state activities. Ensuring openness and transparency in the dissemination of information increases greater public scrutiny of government affairs and increases citizen confidence. In addition, effective management and security of information information helps protect the state's information assets and ensures that necessary measures are taken to protect information systems from potential threats. In addition, information policy also provides support to organizations related to the development of information technology and wider and more effective public access to information technology. This is about ensuring digital inclusion and enhancing the use of detailed information technologies.

Keywords: *information policy, transparency of government activities, development of information technology, accountability, public services*

Giriş

Dövlətin informasiya siyasətinin effektiv dövlət idarəçiliyinə təsiri dedikdə məlumatın idarə olunması, yayılması və əlçatanlığı ilə bağlı dövlət siyasətinin dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinə, şəffaflığına, hesabatlılığına və ümumi fəaliyyətinə təsiri və ya nəticələri nəzərdə tutulur. Daha açıq ifadə etsək, o, hökumətin informasiyanın idarə edilməsi və paylaşılması ilə bağlı müəyyən etdiyi qayda və proseslərin dövlətin və ya ona bağlı qurumların fəaliyyətinə, öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə, vətəndaşlar ilə qarşılıqlı əlaqəsinə və məqsədlərinə nail olmasına necə təsir etdiyini vurğulayır. Bu təsir şəffaflıq, hesabatlılıq, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi, qərar qəbulətmə

prosesləri, vətəndaşların cəlb edilməsi və hökumət institutlarının etibarlılığı kimi müxtəlif aspektləri əhatə edə bilər. Bu səbəbdən də, dövlətin informasiya siyasətinin öyrənilməsi effektiv dövlət idarəçiliyinə təsirinin araşdırılması aktual problemlərdən biridir.

Dövlətin informasiya siyasətinin əsas məqsədi, dövlətin məlumatları, məlumat resursları və məlumat texnologiyalarının planlanması, idarə olunması, tənzimlənməsi və istifadəsi ilə bağlı təyin edilmiş siyasət və məqsədləri müəyyən etməkdir. Dövlətin informasiya siyasətində tətbiq edilən strategiyalar çoxsaylı və çeşidlidir. Bu strategiyalar, məqsədlərə və prioritetlərə uyğun şəkildə hazırlanır və dövlətin məlumatları və informasiya resurslarının effektiv idarə olunmasını və istifadəsini təmin etməyə yönəlmişdir. Buna görə də, fərqli dövlətlər və fərqli sahələr üçün fərqli tətbiq edilən strategiyalar mövcuddur. Bura məlumat şəffaf təminatı strategiyası, məlumat təhlükəsizliyi və gizliliyi strategiyası, rəqəmsal inklyuziya və məlumat texnologiyalarının istifadəsi strategiyasını qurmaqdır. Azərbaycanın dövlət informasiya siyasətinin formalaşması, dövlət idarəçiliyinin effektivliyini və səmərəliliyini artırmağa nail olmaqda əhəmiyyətli bir rolə malikdir. Bu siyasət ölkədə informasiyanın necə toplandığını, idarə olunduğunu, paylaşıldığını və qorunduğunu nizamlayan və tənzimləyən prinsiplər və tədbirlər bütünüdür.

Azərbaycanda müxtəlif tədbirlər və siyasətlər dövlətin informasiya bazası vasitəsilə idarəçilik proseslərinin dövlət təşkilatları, vətəndaşlar və başqa paydaşlar üçün daha düzgün və effektiv olmasına, onun əlçatanlığına imkan yaradır. İnformasiya siyasətinin formalaşması informasiya ehtiyatlarının, xidmətlərinin və sistemlərinin inkişafını, onun istifadəsini və bu məqsədlə monitoring proqramlarının təşkilinə rəhbərlik edən siyasətləri əhatə edir. Ölkədə informasiya siyasəti informasiyanın sürətli şəkildə yayılmasını təmin edəcək resursların, xidmətlərin və sistemlərin inkişafı və istifadəsinin məqsədləri və vəzifələrinin müəyyənləşməsi vacibdir. Bu prinsipləri, təcrübələri və proqramları müəyyən edən mühim vasitədir (1).

İnformasiyanın istifadəsi və paylanması

"İnformasiyanın istifadəsi və paylanması" ifadəsi, bir təşkilatın İnformasiyanın effektiv qaydada istifadənin təmin, paylanması və bütün təşkilatın müəyyən İnformasiyalara əlçatan olmasını təmin etməyə yönəlmiş proseslər və tədbirlərin icrasını ifadə etməkdədir. Bu, informasiya siyasətinin önəmli bir hissəsidir və məlumatın dövrüyyəsini, tətbiqi və paylanmasını düzəltməyi hədəfləyir. Bu bölməyə aid əsas məqsədlər aşağıdakı kimi olub bilər:

Effektiv istifadə. İnformasiyanın təşkilatın əsas məqsədlərinə və hədəflərinə nail olmağın əsas yoludur və ona kömək məqsədilə effektiv qaydada istifadəsi aparılır. Bu, İnformasiyanın verilənlər bazasından doğru vaxtında əldə edilməsini və bunun təşkilatın qərar vermə prosesinə və fəaliyyətlərinə güclü və müsbət şəkildə təsir etməsini əks etdirir.

Əlaqələr qurma və paylanma. İş prosesləri və strukturlar arasında əlaqələrin qurulması üçün informasiyanın düzgün paylanması. Bu, fərqli bölmələr, şöbələr və əməkdaşlar daxilində əlaqələri və əməkdaşlığın qorunmasını təmin edərək təşkilat içində İnformasiyanın sərbəst axması mənasını verir.

Qərar vermə prosedurları. İnformasiyanın qərar vermə proseslərinə daxil olması və bu proseslərə təsir etməsi. Məlumatın doğru və əvvəlcədən nəzərdən keçirilən məqsədlərə uyğun şəkildə qulluq edilməsi və qərarlar alınarkən əsaslı bir rol oynamağı təmin etmək.

İnformasiyanın gəlir mənbəyi. İnternal və external gəlir mənbələrindən məlumatın doğru və təhlükəsiz şəkildə əldə edilməsi. Bu, müştərilərdən, tədarükçülərdən və digər partnyorlardan gələn məlumatların effektiv şəkildə qəbul edilməsini və işlənilməsini göstərir.

İnformasiyanın hərəkətindən yararlanma. Məlumatın hərəkətindən maksimum yararlanmaq. Bu, məlumatın müxtəlif platformalarda, cihazlarda və digər texnologiyalarda effektiv şəkildə dövryə salınması və bütün təşkilat üçün əlçatanlığının olmağını təmin etməyə çalışır (Rəhimzadə, 2016).

Bu məqsədlər təşkilatın məlumatın bölgüsünü və istifadəsini effektiv yollarla təmin etməyə yönəlmiş informasiya siyasəti çərçivəsində qurulur. İnformasiyanın təhlükəsizliyi isə bir təşkilatda ya da sistemə daxil olan məlumatların müstəqil, qorunmuş və təhlükəsiz şəkildə saxlanması, işlənilməsi və paylanması məqsədilə tətbiq olunacaq tədbirlərin bütününi ifadə etməkdədir. Bu, informasiyanın qərarlılığını və müstəqil qalmasını, məlumatın müəyyən edilməsi və konkret müddət

boyunca müəyyən bir standart və təhlükəsizlik səviyyəsində qorunmasını təmin etməsini məqsəd tutur. İnformasiyanın təhlükəsizliyi, müstəqil məlumatları qorumağa, müəyyən təhlükə faktorlarına qarşı müdafiəyə və məlumatın əlçatanlığına nail olmağa nail olmağı hədəfləyir.

İnformasiyanın təhlükəsizliyi tədbirləri müvafiq hüquqi bazada əks edilən maddələr də nəzərə alınaraq aşağıdakı sahələrdə görülə bilər (1; 2; 3; 4; 5; 6):

Gizliliyin qorunması. Hassas məlumatların təhlükəsiz və gizli saxlanması. Bu, təhlükəsiz şəkildə saklanan məlumatların qeyri-ixtiyari şəxslər tərəfindən əldə edilməsinin qarşısını almağı hədəfləyir.

İnformasiyanın bütövlüyü. Məlumatın müstəqil, dəyişilməmiş və orijinal şəkildə saxlanılmasını və dəyişikliklərə qarşı müdafiənin təmin etməyi hədəfləyir. Bu, məlumatın müxtəlif bölmələr və tədbirlər tərəfindən manipulyasiya edilməsinin qarşısını almağa nail olmağı hədəfləyir.

Əlaqəsiz daxil olmağa qarşı müdafiə. Məlumat sistemlərinə əlaqəsiz daxil olmağa qarşı təhlükəsizlik tədbirləri. Bu, yetki verilməmiş şəxslərin, təcrübəsiz istifadəçilərin və ya potensial təhlükələrin sistemə daxil olmasının qarşısında durur.

Məlumatın əlçatanlığı. Məlumatın müəyyən platforma, cihaza və ya şəxsə təhlükəsiz şəkildə daxil olması və paylanması. Bu, müəyyən standartlar və protokollar çərçivəsində informasiyanın təhlükəsiz şəkildə ötürülməsinin təmin edilməsini hədəfləyir.

Qanuni və etik standartlara riayət. Qanuni və etik standartlara riayət etmək məqsədilə informasiyanın təhlükəsizlik qaydalarını təmin etməkdir. Bu, məlumatın qanuni tələblərə və etik normativlərə uyğun şəkildə işlənilməsinin və paylanılmasının təmin edilməsini hədəfləyir.

İnformasiyanın təhlükəsizliyi, bu və buna bənzər tədbirlər vasitəsilə məlumatın möhkəmlənməsini, qorunmasını və əlçatanlığını təmin etməyə çalışan bütün mədaxillərin bütünüdür.

Qanuni və etik standartlara riayət, bir təşkilatın, şəxslərin və ya qurumların hüquqi normativlərə və etik prinsiplərə uyğun şəkildə davranmağı ifadə edirdi. Bu, məsuliyyətli və qanuni bir şəkildə hərəkət etməyi, sosial qaydada və hüquqi normativlərə hörmət etməyi və etik prinsiplərə riayət etməyini tələb edirdi. Qanuni və etik standartlara riayət etmək, təşkilatlar və fərdlər üçün bir məsuliyyət vəzifəsidir və toplumun ümumilikdə ədalət və etik normativlərə inamını qazandıranmağa yardım edir (Kərimov, 2008: 676).

Qanuni standartlar:

Qanuni qaydalar. Hüquq normativlərinə əməl etmək, təşkilatın fəaliyyətlərini qanun və nizamlar çərçivəsində icra etmək deməkdir. Bu, vergi qanunlarına, sahibkarlıq tələblərinə, əmək müqavilələrinə əsasən, habelə müvafiq hüquq normativlərinə uyğunluğu təmin etməyə əks etdirir.

Lisenzialaşdırma və sertifikatlaşdırma. Məsuliyyət sahəsində təhlükəsizlik və başqa sahələrdən tələb olunan lisenziyaların və sertifikatların əldə edilməyinə və bunların aktual olması tələb edilir.

Etik standartlar:

Dürüstlük və ədalət. Qanuni və etik normativlərə riayət etmək, ədalətli və dürüst davranmağı ifadə edirdi. Bu, müştərilər, əməkdaşlar və digər tərəflərlə olan münasibətlərdə dürüst olmağı, müstəqil məlumatların gizliliyinə hörmət etməyi və məsuliyyətli qərarların qəbulu prosesini əhatə edirdi.

Cəmiyyətin faydası üçün işləmək. Təşkilatda və ya fərdin, öz faydası üçün görülən hər bir hərəkətə etik baxış açısından yaxlaşmaq yerinə, toplumun ən yaxşılıqlarına xidmət etməyə nail olmağı ifadə edir.

Fərqlilik və inkluzivlik. Hər bir şəxsə aid, eyni zamanda qrupun haqlarına hörmət etmək, fərqliliyə və inkluzivliyə riayət etmək və fərdlərin hüquqlarını qorumaq etik standartların bir parçasıdır.

Müstəqil fikirlər və inkişaf. Təşkilatlar və fərdlər etik normativlərə uyğun şəkildə fikirlərini ifadə etməli və öz inkişaflarını həvəsləndirməlidir.

Qanuni və etik standartlara riayət, bir təşkilatda qoyulan kodeksləri bilmək, fərdin təhlükəsiz və etik fəaliyyət göstərməsinin əsasında hərəkət etməkdir. Bu standartlara riayət etmək, təşkilatın reputasiyasını qorumağa və toplumda etik və məsuliyyətli bir simada olmaq və etik kodeksi

qorumağa dəstək olmaq. Onu da qeyd edə bilərik ki, 8 dekabr 2020-ci il tarixində “İkinci rəqəmsal jurnalistikaya doğru” başlığı ilə təlim keçirilmişdir. Bu təlim proqramı üzrə əsas hədəf media mənsuallarının jurnalistika sahəsindən və əlaqəli digər sahələrdən yeniliklərlə, həmçinin də tendensiyalardan xəbərdar olmasıdır. Başqa sözlə bu sahənin əməkdaşlarını elektronlaşmış xidmətlərlə, rəqəmsal həllərlə tanış etmək, məlumatları çatdırmaq, verilən xidmətlərlə bağlı vətəndaşlarda düzgün təqdimat formalaşdırmaqdır (Qasimov, 2019).

Elektronlaşdırılmasına ehtiyac hiss edilən sahələr və xidmətlər Azərbaycanda mövcuddur və bu sahələrdə fəaliyyətin təşkil vacibdir. Elektronlaşdırılmasına ehtiyacı xüsusilə hiss edilən sahələrdən və xidmətlərdən biri texnologiya aspektindən sürətlə inkişaf etmişdir, 21-ci əsrdən etibarən bu günə qədər və hazırda da inkişaf etməkdədir. Bütün sahələrdə arzu olunan inkişafa nail olmağa çalışır. Hər hansı bir iş sahəsinin elektronlaşdırılmağı və avtomatlaşdırılmağı, o təşkilatın insan amilini sıradan çıxardaraq, inkişafını təmin edir. İş proseslərinin elektronlaşdırılmağı, müəssisənin fəaliyyətində bütün məlumatları eyni bazada qorumağa imkan verməkdədir. Buna görə də şəbələrin və bölmələrin daxilində aparılan məlumatın mübadiləsinin təşkilə asanlaşdırılır. Belə ki, şəxsin öz kartında edilmiş müəyyən dəyişikliyi başqa strukturlarda işləyənlərin rəylərində görməsi mümkün olacaqdır. Başqa sözlə, müxtəlif sektorlara heçbir sorğunu yönəltmədən və ondan cavab almadan da istənilən məlumatları əldə etmək və fəaliyyət aparmaq mümkündür (Kərimov, 2010).

İnformasiya siyasətini milli səviyyədə nəzərə alaraq ortaya çıxan siyasətlər milli informasiya siyasətidir. Milli informasiyanın formalaşması üzrə siyasəti bəzən dövlətin tətbiq etdiyi siyasətdə bir sahə olaraq görülür. Bura məlumatın istehsalı, istifadəsi, saxlanması, ötürülməsi və təqdim edilməsini təşviq edən, yanlışlardan çəkindirən və ya tənzimləyən dövlət sektoru qanunları, qaydaları və siyasətlərinin məcmusunu əks etdirir.

Milli informasiya siyasətinə daxil edilməli olan komponentlər aşağıdakı qaydada sadalamaq mümkündür:

- Aydın qanunvericilik və hüquqi tənzimləmələr (məlumatların mühafizəsi, informasiya azadlığı, radio-TV yayımı, rabitə sənayesi),
- Alt strukturun inkişafı və təkmilləşdirilməsi (məsələn, fiber optik şəbəkələr),
- İnformasiyanın istismarı (yeni xidmətlər),
- İnformasiya xidmətlərindən istifadənin genişlənməsi (işçilərin təlimi və geniş əhali arasında kompüterdən istifadə biliklərinin təkmilləşdirilməsi),
- Mədəni informasiya siyasəti (mədəniyyətlə bağlı, millətin mənşəyi).

Qeyd etmək olar ki, dövlət həyata keçirdiyi müxtəlif siyasətlər arasında koordinasiya təmin edilməlidir. Milli informasiya siyasətinin komponentləri informasiya mühiti, informasiyaya ehtiyac və informasiyadan istifadə və ya faydalanma, informasiya sistemlərinin hazırlanması, informasiya siyasəti problemləri (giriş, çıxış), məlumat transferi, siyasətin formalaşması və həyata həyata keçirilməsinin təşkili, beynəlxalq ölçüm kimi sadalana bilər. İnformasiya siyasəti ölkələr arasında müxtəliflik göstərsə də, yuxarıda sadalanan komponentlərin çoxu bu siyasətlərin ümumi xüsusiyyətlərini əks etdirir (Əliyev, 2008).

Azərbaycan və digər ölkələrlə aparılan mübadilə zamanı “beynəlxalq səs” nəqliyyatı çox tərəfdaşlı olub, müəyyən təşkilat və şirkətlər arasında icra edilir. Beynəlxalq səs nəqliyyatı, telekommunikasiya şirkətləri və operatorları, birləşmiş şirkətlər və regionların telekommunikasiya infrastrukturuları arasında müxtəlif anlaşmalar və layihələr əsasında aparılır. Burada əsas məsələlər arasında xüsusilə bəziləri qeyd edilməlidir. Bunlardan biri telekommunikasiya operatorlarıdır. Azərbaycanın telekommunikasiya operatorları, xarici operatorlar və beynəlxalq operatorlar arasında səs trafik mübadiləsi üçün müxtəlif anlaşmalar bağlayır. Beynəlxalq sözləşmələr də bu sahədə xüsusi rol oynayır. Ölkələr arasında beynəlxalq telekommunikasiya sözləşmələri və müqavilələr, ölkələr arasında səs xidmətini aparmaq məqsədilə tərtib olunur. Kooperativ layihələri də xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Regionlar və ölkələr arasında beynəlxalq telekommunikasiya infrastrukturuları üçün təşkilatlar və kooperativ layihələr, səs və məlumat trafikini effektivliyin idarəsi məqsədilə qurulur (Qasimov, 2011: 110).

Nəticə

Ümumilikdə, informasiya siyasəti, dövlətin idarəçilik təcrübəsini və performansını yaxşılaşdırmağa kömək edir, daha sürətli qərarlar verməyə və effektiv məsuliyyət daşımağa kömək edir, ictimaiyyətə daha yaxşı xidmət göstərməyə kömək edir və demokratik proseslərin inkişafını təmin edir. Dövlətin informasiya siyasətini gücləndirmək üçün aşağıdakı yollar əhəmiyyətli ola bilər:

- Qanunvericilikdə dəyişikliklər. Informasiya siyasəti sahəsində tətbiq ediləcək dəyişikliklər, informasiya məlumatının paylaşılması, məlumat təhlükəsizliyi və şəffaflığın təmin edilməsi üçün daha möhkəm qanunlar və tədbirlər təşkil edilə bilər.

- Təlim və inkişaf proqramları. Informasiya siyasəti sahəsində mütəxəssislərin və işçilərin təlim və inkişafına dəstək olmaq üçün təlim və inkişaf proqramları təşkil edilməlidir. Bu, informasiya texnologiyalarının və məlumat idarəetməsində ən son inkişafın izlənilməsi və tətbiq edilməsi üçün lazımı biliklərin artırılmasına kömək edəcəkdir.

- Məlumat texnologiyalarının inkişafı. Dövlət, informasiya siyasəti sahəsində işləyən məlumat texnologiyalarının və informasiya infrastrukturunun inkişafını dəstəkləməlidir. Bu, informasiya sistemlərinin daha effektiv idarə olunmasını və informasiya məlumatının daha effektiv şəkildə paylaşılmasını təmin edəcəkdir.

- Təhlükəsizlik tədbirləri. Dövlət, informasiya təhlükəsizliyinin qorunması üçün lazımı tədbirləri görməlidir. Bu, məlumatın şifrələnməsi, informasiya təhlükəsizlik birləşmələrinin tətbiqi və məlumatın təhlükəsiz şəkildə paylaşılmasını təmin edəcəkdir.

Bu yollar dövlətin informasiya siyasətini gücləndirmək üçün effektivdir və informasiya məlumatının daha effektiv idarə olunmasını və paylaşılmasını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/33717>
2. Rəhimzadə, V. (2014). Dövlətin İnformasiya Siyasəti: Beynəlxalq Təcrübə və Nəzəriyyə, Dövlət idarəçiliyi. № 4(48), s.173-178.
3. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, №602-IIQ, 9 mart 2004.
4. “Hökumət buludu”nun (G-cloud) yaradılması və “bulud” xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 3 iyun 2019-cu il, <https://e-qanun.az/framework/42560>
5. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 1024-IIQ, 30 sentyabr 2005, <https://e-qanun.az/framework/11142>
6. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 460-IQ, 3 aprel 1998 <https://e-qanun.az/framework/3525>
7. “Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 927-IIQ, 14 iyun 2005.
8. Kərimov, S.Q. (2008). “İnformasiya sistemləri”. Bakı, 676 s.
9. Qasimov, V.Ə. (2009). İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasları”. Bakı, 339 s.
10. Kərimov, S.Q. (2010). “İdarəetmənin informasiya texnologiyaları və korporativ informasiya sistemləri”. Bakı, 426 s.
11. Əliyev, T.Q. (2008). İnformasiyanın iqtisadiyyatı. Bakı, 220 s.
12. Qasimov, V.Ə. (2011). İnformasiyanın qorunmasının müasir texnologiyaları. Bakı, 110 s.

Göndərilib: 18.12.2023

Qəbul edilib: 11.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/80-86>

Məryam Atakişiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
matakisiyeva@gmail.com

DÖVLƏT SATINALMALARİ MÜQAVİLƏ HÜQUQU KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

“Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (bundan sonra - Qanun) dövlət orqanları tərəfindən dövlət satınalmalarının iqtisadi, hüquqi və təşkilati əsaslarını və qaydalarını müəyyən edir və satınalan təşkilatlar tərəfindən malların, işlərin və xidmətlərin satın alınmasını tənzimləyir. Dövlət satınalmaları dövlət vəsaitinin səmərəli və qənaətlə istifadəsinə yönəlmiş və satınalma prosedurlarında şəffaflıq, aşkarlıq, ədalətlik və rəqabətliyin təmin olunması, həmçinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş istisna hallar nəzərə alınmaq şərtilə bərabərliyin təmin edilməsinə diqqət yetirən xüsusi bir sahədir.

Qanun satınalma prosedurlarına dövlət nəzarətini həyata keçirən orqan (bundan sonra – Nəzarət orqanı) tərəfindən satınalma proseduru ilə əlaqəli sənədləri (məlumatları) tələb etmək, məlumatların dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı müraciət etmək, müşahidəçi qismində iştirak etmək və s. bu kimi digər məsələləri tənzimləyir. Sözügedən məsələləri tənzimləyən müddəalar satınalma prosedurunun tərəflərinin bir-biri qarşısında öhdəliklərinin icrası və yarana biləcək mübahisələrin həlli üçün tənzimləmələri təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında satınalma prosedurları hal-hazırda qüvvədə olan 14 iyul 2023-cü il tarixli 988-VIQ nömrəli “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yeni Qanun 01 yanvar 2024-cü il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. Bundan əvvəlki müddətdə isə həmin münasibətləri 27 dekabr 2001-ci il tarixli 245-IIQ nömrəli köhnə Qanunla tənzimləniirdi. Əvvəllər qüvvədə olmuş köhnə Qanunun mövcud praktikaya uyğunlaşdırılması üçün kifayət qədər dəyişikliklərə zərurət yarandığından yeni Qanunun qəbulu bu sahədə daha əlverişli addım hesab oluna bilər. Həmçinin qeyd etmək mütləqdir ki, satınalma prosedurlarının bir hissəsi olan satınalma müqavilələrinin tərtib edilməsi eyni zamanda yerli və beynəlxalq qanunvericiliyin bir hissəsi olan müqavilə hüququ kontekstində də nəzərə alınmalıdır.

***Açar sözlər:** Dövlət satınalmaları, müqavilə hüququ, hüquq konteksti, hüquq normativləri*

Maryam Atakishiyeva
Baku State University
master student
matakisiyeva@gmail.com

Public procurement in the context of contract law

Abstract

The Law of the Republic of Azerbaijan "On Public Procurement" (hereinafter - the Law) defines the economic, legal, and organizational basis and rules of government procurement by state bodies) and regulates the procurement of goods, works, and services related to procurement companies. Procurement is a special field focused on the use of public funds with value and implementation and ensuring transparency, disclosure, state fairness, and competitiveness in procurement procedures, as well as providing exceptional circumstances provided for in the legislation.

To request documents (information) related to the body that carries out state control of procurement procedures (hereinafter referred to as the Control Body), apply for clarification of information, participate in the control part, etc. other such issues are regulated. The provisions

governing the said issues provide for the parties to the procurement procedure to speak to each other and make arrangements for solving the problems that arise.

Procurement procedures in the Republic of Azerbaijan are currently regulated by the Law of the Republic of Azerbaijan "On Public Procurement" dated July 14, 2023 No. 988-VIQ, but it should be noted that the new Law entered into force on January 1, 2024. In addition, it was regulated by the old Law No. 245-IIQ dated December 27, 2001. It is possible to adopt a new Law due to the necessity of certain changes in order to adapt the old Law to the current practice in the previously created situation. It should also be noted that the drafting of procurement contracts, which are part of procurement procedures, must also be obtained in the context of "Contract Law" which is part of the same domestic and international contract.

Keywords: *State procurement, contract law, legal context, legal regulations*

Giriş

Ümumi mənada dövlət satınalmaları Qanunun 7-ci fəslə ilə müəyyən edilmiş qaydada tətbiq olunan açıq tender, ikimərhələli tender, qapalı tender, kotirovka sorğusu və bir mənbədən satınalma metodlarından istifadə etməklə satınalma predmetini satın alan dövlət orqanları, büdcədən kənar dövlət fondları, dövlət adından yaradılan publik hüquqi şəxslər, paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər və digər dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri) tərəfindən həyata keçirilən proseduru tənzimləyir (1).

Satınalma sənədləri satınalma və ya prosedur elementlərini təsvir etmək üçün satınalma təşkilatı tərəfindən hazırlanmış və ya istinad edilən hər hansı bir sənəd, o cümlədən müqavilə bildirişi, rəqabətə çağırış vasitəsi kimi istifadə edildiyi təqdirdə əvvəlcədən məlumat bildirişi, texniki spesifikasiyalar, təsviri sənəd, müqavilənin təklif olunan şərtləri, namizədlər və iddiaçılar tərəfindən sənədlərin təqdim edilməsi formatları, ümumi tətbiq olunan öhdəliklər haqqında məlumat və hər hansı əlavə sənədlər olmaqla geniş şəkildə müəyyən edilir (2). Satınalan təşkilat tələb olunan malların, xidmətlərin və ya işlərin tam və dəqiq təsvirini təqdim etməlidir. Texniki spesifikasiyalar aydın və asan başa düşülən olmalı və tələblərin funksiyasına əsaslanmalıdır. Brend adlarından çəkinmək lazımdır (3).

Yeni Qanun dövlət satınalmalarına nəzarət, satınalmaların təşkili, təkliflərin qəbulu və açılması, onların qiymətləndirilməsi və satınalma komissiyasının qərarları, hesabatın hazırlanması və satınalma müqaviləsinə dair digər tələblər və s məsələləri detallı şəkildə tənzimləməklə satınalma prosedurunun tərəfləri olan təchizatçıların və satınalan təşkilatların hüquq və öhdəliklərini müəyyən edir.

Həm Müqavilə hüququ, həm də satınalma qanunvericiliyi kontekstində maraqların toqquşmasının qarşısının alınması məsələsinə yeni Qanunda da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, Qanunun 6-cı maddəsi satınalma predmetinin yalnız hər hansı konkret təchizatçıda olduğu, yaxud satınalma predmetinin əvəzedicisi və alternativini olmadığı hallar istisna olmaqla, təchizatçıların satınalmalarda iştirakına yol verilmədiyini halları, o cümlədən satınalmalar zamanı satınalma komissiyasının üzvü, satınalan təşkilatın nümayəndəsi, kənar məsləhətçisi və ya satınalmalarla əlaqədar digər vəzifələrin icraçısı ola, o cümlədən satınalmaya dair sənədlərin hazırlanmasına cəlb edilə bilməyən şəxslərin dairəsini müəyyən edir (1).

Maraqların toqquşması kontekstində məhz maraqların toqquşmasının aradan qaldırılması məsələlərini, satınalmalara cəlb olunan vəzifəli şəxslərin konkret satınalmalarda maraqlarının olub-olmamasının bəyan edilməsini, satınalmalara cəlb olunan vəzifəli şəxslərin qanunla müəyyən olunan məsuliyyətini, peşə hazırlığını və onların yoxlanılması norma və qaydalarını müəyyən edən, şəxsi məsuliyyət, qanuna riayət edilməsi, ictimaiyyətlə münasibətdə etik davranış və digər məsələlərin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 11 yanvar 2024-cü il tarixli 2 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Satınalmalara cəlb olunan vəzifəli şəxslərin Davranış Kodeksi" adlı normativ hüquqi aktın mühüm əhəmiyyəti vardır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Davranış Kodeksinə dair tələblərlə bağlı Qanunun 9-cu maddəsində də müəyyən məsələlər müəyyən edilmişdir (4). Belə ki, Davranış Kodeksində satınalmalarda maraqlar toqquşmasının aradan qaldırılması, satınalmalara cəlb olunan vəzifəli şəxslərin konkret satınalmalarda maraqlarının olub-olmamasının bəyan edilməsi, o

cümlədən satınalmalara cəlb olunan vəzifəli şəxslərin qanunla müəyyən edilən məsuliyyəti kimi tələblər, peşə hazırlığı və onun yoxlanılması prosedurları müəyyən edilmişdir.

Qanunun 6.5-ci maddəsi maraqların toqquşması ilə bağlı məlumatların Elektron Hökumət İnformasiya Sistemi vasitəsilə nəzarət orqanına təqdim edilməsini, satınalma praktikasında rəqəmsallaşmanın və hesabatlılığın təşviq edilməsini tələb edir (1). Satınalan təşkilatlar maraqların toqquşması ilə bağlı məlumatları təchizatçılar və digər etibarlı mənbələr tərəfindən təqdim olunan sənədlər vasitəsilə yoxlamalıdır. Bu yoxlama prosesi satınalma prosedurlarının bütövlüyünü və etibarlılığını artırır.

Dövlət satınalmaları müqavilə hüququ Azərbaycan nümunəsində.

Dövlət satınalmalarını müqavilə hüququ kontekstində təhlil etməmişdən qabaq ümumilikdə dövlət satınalmalarının mərhələlərini nəzərdən keçirmək zəruridir. Sözügedən mərhələlər yeni Qanunun 17-ci maddəsi ilə müəyyən edilir (1). Belə ki, ilkin olaraq satınalma planının hazırlanır və ehtimal olunan qiymət müəyyənləşdirilir, bundan sonra satınalma komissiyasının tərkibi müəyyən edilir. Satınalan təşkilat tərəfindən tender komissiyası formalaşdırıldıqdan sonra şərtlər toplusu hazırlanır və təkliflərin cəlb edilməsi barədə elan verilir. Kifayət sayda təchizatçıların iştirakı ilə təkliflərin qəbulu, açılması və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Qiymətləndirmədən sonra satınalmanın nəticələri haqqında yekun protokolun hazırlanır və təsdiq olunması məqsədilə nəzarət orqanına təqdim edilir. Nəhayət məqalənin də mövzusunun əsası hesab ediləcək mərhələ kimi çərçivə sazişi tətbiq edildiyi təqdirdə, çərçivə sazişinin bağlanması və ya təklifin akseptinə dair bildirişin və imzalanması üçün satınalma müqaviləsinin təchizatçıya təqdim edilməsi mərhələsi həyata keçirilir. Müqavilə təchizatçıya təqdim edildikdən sonra əvvəlcə təchizatçı, daha sonra satınalan təşkilat tərəfindən imzalanır və qüvvəyə minir.

Qanunun 38-ci maddəsinə əsasən satınalan təşkilat təklifin şərtlər toplusunda göstərilmiş qüvvədə olma müddətinin bitməsinə 3 (üç) iş günü qalanadək qalib təchizatçının təklifini aksept edir və satınalma müqaviləsinə tərtib edib təchizatçıya aksept bildirişi ilə birlikdə göndərir (1). Qalib təchizatçı 5 (beş) iş günü ərzində satınalma müqaviləsinə imzalayır və satınalan təşkilata bu Qanuna əsasən tələb olunan icra təminatını təqdim edir. Satınalan təşkilat satınalma müqaviləsinə şərtlər toplusunda müəyyən edilmiş müddət ərzində, lakin 10 (on) iş günündən gec olmayaraq imzalayır. Qalib təchizatçının bu Qanunun qeyd olunan müddət ərzində satınalma müqaviləsinə imzalamaması və (və ya) bu Qanuna əsasən tələb olunan icra təminatını təqdim etməməsi onun öz öhdəliklərini icra edə bilməməsi kimi qiymətləndirilir və təklifin təminatının geri qaytarılmaması ilə nəticələnir.

Satınalma müqaviləsi satınalan təşkilat tərəfindən imzalandığı gün qüvvəyə minir. Müqavilənin icrasına başlanması üçün müvafiq dövlət orqanlarından (qurumlarından) razılıq (müvafiq sahibkarlıq fəaliyyəti növünün həyata keçirilməsi və ya sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün “Lisenzialar və icazələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulan icazələr istisna olmaqla) alınması tələb olunduğu təqdirdə, satınalan təşkilat belə icazələrin müqavilə imzalanana qədər əldə olunmasını təmin edir. Əks halda bu, müqavilənin etibarsızlığına səbəb ola bilər. Satınalan təşkilat satınalma müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmadıqda, müqavilə imzalandıqdan sonra 5 (beş) iş günü ərzində təchizatçıya müqavilənin icrasına başlama tarixi, habelə tələb olunduğu halda əldə edilmiş razılıqlar barədə bildiriş göndərir. Qanuna əsasən Satınalma müqaviləsinə imzalamış tərəflər arasında münasibətlər həm Qanunla, həm də Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və digər normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Bu cümlədən də aydın olur ki, satınalma prosesi özü-özlüyündə müqavilələr hüququ ilə də birbaşa tənzimlənir (1).

Yazılı satınalma müqaviləsi və/və ya başqa orqan tərəfindən təsdiq tələb edilmədikdə, uğurlu təqdim etmə şərtlərinə uyğun olaraq satınalma müqaviləsi müvafiq təchizatçıya və ya podratçıya qəbul haqqında bildiriş göndərildikdə qüvvəyə minir, bildiriş təqdim etmə qüvvədə olduğu müddətdə göndərilir (5).

Şərtlər toplusunda nəzərdə tutulmuşdursa, qalib təchizatçı işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar subpodratçılarla müqavilə imzalaya bilər. Bu halda da müvafiq olaraq Mülki Məcəllənin podrat (subpodrat) müqaviləsinin müddəaları həmin münasibətlərə şamil

olunacaqdır. Belə ki, Mülki Məcəllənin 752-ci maddəsinə görə podrat müqaviləsinə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi, sifarişçi isə podratçıya razılaşıdırılmış müddətə ödəməyi öhdəsinə götürür. Əgər podratda hər hansı məmullatın hazırlanması nəzərdə tutularsa və podratçı onu özünün əldə etdiyi materiallardan hazırlayarsa, hazırlanmış məmullata mülkiyyəti sifarişçiyə verir. Əgər əvəz edilən əşya hazırlanmışdırsa, alqı-satqı qaydaları tətbiq edilir. Podratla bağlı smetanın tərtibi, əgər razılaşmada ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, ödənilmir (6).

Bütün digər hallarda satınalma müqaviləsinin icrası subpodratçılara həvalə edilə bilməz. Belə ki, Mülki Məcəllənin 755-ci maddəsinə əsasən Podratçı işi şəxsən yerinə yetirməyə yalnız bunun müqavilədən, yaxud konkret hallardan və ya işin xarakterindən irəli gəlmiş hallarda borcludur. Subpodrat müqaviləsinin (müqavilələrinin) məbləği satınalma müqaviləsinin ümumi dəyərinin 50 faizindən çox olmamalıdır (6).

Qanuna əsasən Satınalma komissiyası satınalma müqaviləsi qüvvəyə mindiyi gündən 3 (üç) iş günü ərzində satınalan təşkilatın və müqaviləni bağlamış təchizatçının adı (fiziki şəxs olduqda soyadı, adı, atasının adı), VÖEN-i, satınalma predmeti, satınalma metodu, müqavilənin məbləği və icra müddəti barədə portalda məlumat yerləşdirir (1).

Satınalma müqaviləsində tərəflərin götürdükləri öhdəliklərin icra edilməməsi və ya natamam icra edilməsi üçün qanuna əsasən məsuliyyət tədbirləri, dəbbə pulu, təminatlar, mübahisələrin həlli qaydası, satınalma müqaviləsinin icra müddətinin başlanması və ya bitməsi müddətinin dəyişdirilməsinə əsas verən hallar və bunun şərtləri, habelə tətbiq edildikdə sığortalama şərtləri göstərilməlidir.

Satınalma predmeti üzrə satınalma müqaviləsinin nümunəvi forması müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən müəyyən olunur. Müəllif düşünür ki, satınalma predmetindən asılı olaraq hər birinə münasibətdə ayrıca müqavilənin nümunəvi formasının təsdiqlənməsinin əsas səbəbi praktikada müqavilələrin uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması və tərəflərin işinin daha da asanlaşdırılması, o cümlədən müqavilədə tənzimlənməsi mütləq olan məsələlərin artıq müəyyən edilməsini həll etmək hesab oluna bilər. Belə ki, "Dövlət satınalmaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 14 iyul tarixli 988-VIQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 avqust 2023-cü il tarixli 2307 nömrəli Fərmanının (7) 2.2.15-ci yarımbəndinin tələbinə əsasən malların, işlərin və xidmətlərin satın alınmasına münasibətdə satınalma müqaviləsinin nümunəvi forması Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il 30 dekabr tarixli 502 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir (8).'

Həmçinin məlumdur ki, dövlət satınalmalarında müqavilələr satınalma prosedurunun ən mühüm sənədi hesab oluna biləcək şərtlər toplusu əsasında tərtib olunur və bu səbəbdən də müqavilə ilə şərtlər toplusu arasında ziddiyyətlər meydana çıxdığı halda şərtlər toplusunun bəndləri üstünlük təşkil edə bilər. Lakin burada bir nüansa diqqət yetirmək lazımdır ki, təsdiq olunmuş müqavilələr nümunəvi forma hesab edildiyindən tərəflər predmetin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən əlavə və ixtisarlara edə bilər.

Eyni zamanda başda bir mənbədən satınalma metodunun tətbiqi olmaqla, digər metodlarla keçirilən satınalma prosedurlarında müəyyən sahədə ixtisaslaşmış xarici təşkilatlarla müqavilə bağlandıqda yerli qanunvericiliyin tələbləri ilə yanaşı, müqavilə hüququnu və satınalma prosesini tənzimləyən beynəlxalq qanunvericiliyin müddəalarını da nəzərə almaq zəruridir.

Qanunun 42-ci maddəsində isə Satınalma müqaviləsində dəyişiklik edilməsi şərtləri və qaydası müəyyən olunur. Satınalma müqaviləsi qüvvəyə mindikdən sonra, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 422-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqədar müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi halları istisna olmaqla, müqavilənin şərtlərinin dəyişdirilməsinə yol verilmir. Satınalma müqaviləsinin şərtlərinin dəyişdirilməsi barədə tərəflərin bir-birinə etdiyi yazılı müraciətlərə 10 (on) iş günü müddətində baxılır. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 422-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halların satınalma müqaviləsinə təsirinin qiymətləndirilməsi qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən müəyyən edilir (1; 6).

Həmçinin bəzi hallarda satınalma planına dəyişikliklər edilməsi və bəzi yeni prosedurların keçirilməsinə zərurət yaranır. Qanunun 18.6-cı maddəsinə əsasən satınalan təşkilatın yenidən təşkilati, maliyyələşdirmə mənbələrində baş verən dəyişikliklər, eləcə də bazarda baş verən qiymət dəyişikliyi səbəbindən satınalan təşkilat ehtimal olunan qiymətin yenidən hesablanması zərurətinin yaranması səbəbindən ayda 1 (bir) dəfədən çox olmamaq şərti ilə satınalma planında dəqiqləşdirmə apara bilər (1).

Metodun növündən asılı olaraq müddətlər baxımından bəzi hallarda satınalan təşkilat qalib təchizatçı ilə müqaviləni bağladıqdan sonra satınalmada nəzərdə tutulmuş işlərin və xidmətlərin hamısından yararlına bilmir. Bu zaman tərəflər mülki qanunvericiliyin tələblərinə riayət etmək şərti ilə bağlanmış satınalma müqaviləsinin müddətinin uzadılmasına dair qarşılıqlı yazılı razılıq əsasında (bu, adətən, müqaviləyə Əlavə formasında tərtib edilir) nəzarət orqanına məlumat verərək müqavilənin icrasının təmini məqsədilə növbəti il ərzində müqavilədə nəzərdə tutulmuş xidmətlərin yekunlaşmasına qədər müqavilənin müddətini uzadırlar.

Avropa İttifaqı ölkələrinin praktikasına əsasən Razılığa gələn tərəflər dövlət satınalma qaydaları islahatında tətbiq edilən “iqtisadi cəhətdən ən sərfəli tender” (most economically advantageous tender - MEAT) meyarına əsasən dövlət müqavilələri verməsi tələb olunur. MEAT ən aşağı qiymət əvəzinə keyfiyyət, ətraf mühit və sosial amillər, həyat dövrü xərcləri və innovasiyaları nəzərə alaraq pul üçün ən yaxşı dəyəri vurğulayır (9).

Müqavilə hüququnun beynəlxalq normalarının tətbiqi halı.

Dövlət satınalmaları dövlət idarələri və ya yerli hakimiyyət orqanları kimi dövlət orqanlarının şirkətlərdən iş, mal və ya xidmətlər alması prosesinə aiddir (10). İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) uzunmüddətli davamlı və inklüziv artımı və hökumətə inamı təmin etmək üçün dövlət satınalma sistemlərində islahatların aparılmasında hökumətləri dəstəkləyir (11).

İƏİT ölkələri öz satınalma sistemlərində islahatlar aparmaqda onları qiymətləndirərək, təkmilləşdirmələr üçün təkliflər və dəstək alətləri təqdim etməklə dəstəkləyir. Qanunun 5.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəlikləri ilə nəzərdə tutulduğu və ya dövlət təhlükəsizliyi baxımından müəyyən xarici təchizatçıların və ya müəyyən ölkələrdən (o cümlədən Azərbaycan Respublikasının diplomatik əlaqələri olmadığı ölkələrdən) olan xarici təchizatçıların satınalmada iştirak etməsinə məhdudiyətlər qoyulduğu hallar istisna olmaqla, istənilən rezident və qeyri-rezident təchizatçı Azərbaycan Respublikasında keçirilən satınalmalarda iştirak edə bilər. Belə olan halda hər iki tərəf – satınalan təşkilat və təchizatçı müvafiq qanunvericiliyə riayət etməlidir. Bu sahəni tənzimləyə biləcək beynəlxalq sənədlərdən biri də “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur.

Həmin Qanunun 1-ci maddəsi qanunvericiliyin ümumi məqsədini və əhatə dairəsini müəyyən edir. O, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya və beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsiplərinə uyğun olaraq beynəlxalq öhdəliklərinə riayət etmək öhdəliyini vurğulayır. Nomenklaturadan, müddətli müqavilələr, konvensiyalar, paktlar və ya protokollar olmasından asılı olmayaraq, qanun bütün yazılı beynəlxalq müqavilələrin müəyyən edilmiş hüquq normalarına uyğun olaraq bağlanmasını və icrasını tapşırır. Bu müddəə Azərbaycanın qanunun aliliyinə sadıqlığını və beynəlxalq öhdəliklərin məcburi xarakterini tanıdığını vurğulayır (1).

Sözgedən qanunun 2-ci maddəsinə əsasən dövlət adından bağlanan və hökumət tərəfindən bağlanan müqavilələri fərqləndirir (12). Azərbaycan Respublikasının suveren subyekt kimi maraqlarını təmsil edən dövlətlərarası müqavilələr və dövlət orqanları tərəfindən razılaşdırılan hökumətlərarası müqavilələr bu müddəaya uyğun olaraq tanınır. Bu fərq Azərbaycanın dövlət aparatında beynəlxalq müqavilələrin müzakirəsi və icrası ilə bağlı müxtəlif şəxslərin rol və məsuliyyətlərini aydınlaşdırır. Bu qanunda qeyd olunan hüquqi baza Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində suverenlik, qanunçuluq və qarşılıqlı hörmət prinsiplərini qorumağa vacibliyini əks etdirir. Azərbaycan müəyyən edilmiş hüquqi norma və prosedurlara riayət etməklə dünya birliyində öz nüfuzunu yüksəltməyə, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı təşviq etməyə çalışır. Bundan əlavə, qanun beynəlxalq müqavilələrin müzakirəsi və icrasında iştirak edən dövlət

rəsmiləri, diplomatlar və hüquqşünaslar üçün, xarici işlərin aparılmasında şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsində rəhbər rolunu oynayır.

O, həmçinin Azərbaycanın xarici siyasət arxitekturasının təməlini təşkil edərək, beynəlxalq öhdəliklərin bağlanması və icrası üçün aydın və hərtərəfli çərçivə təmin edir. Azərbaycan beynəlxalq hüquqa və diplomatik protokollara bağlılığını bir daha təsdiqləməklə qlobal birliyin məsuliyyətli üzvü statusunu vurğulayır. Beynəlxalq münasibətlərin dinamikası inkişaf etməkdə davam etdikcə, qanunda təsbit olunmuş prinsiplər Azərbaycanın dünya ilə əlaqəsi üçün əsas istiqamət funksiyası daşıyır.

17-ci maddədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və dövlət müəssisələrinin öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycanın beynəlxalq müqavilələr üzrə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmək öhdəliyi vurğulanır. Bu müddəa beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyətin bölüşdürülmüş xarakterini vurğulayır və müxtəlif dövlət qurumları və təşkilatları arasında əməkdaşlığın zəruriliyini vurğulayır (12).

Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərində çevikliyi və uyğunlaşma qabiliyyətini saxlamaq, eyni zamanda hesabatlılığı və müəyyən edilmiş hüquqi norma və prosedurlara riayət etmək öhdəliyini əks etdirir. Bu sahəni tənzimləyən beynəlxalq qanunvericilik aktları uyğunluğun monitorinqi, pozuntular aşkar edildikdə müraciət və lazım gəldikdə müqavilələrə xitam verilməsi üçün aydın prosedurlar müəyyən etməklə Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərində yaxşı idarəetmə, şəffaflıq və qanunun aliliyi prinsiplərinə əməl edilməsini nümayiş etdirir (1).

Bundan əlavə, Qanunun 3.3-cü maddədə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirilən satınalmaların müvafiq müqavilələrdə razılaşdırılmış şərtlərə uyğun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu müddəa beynəlxalq təşkilatların iştirak etdiyi satınalma razılaşmalarının unikal xarakterini etiraf edir və müqavilə öhdəliklərinə riayət olunmasının vacibliyini vurğulayır.

Nəticə

Dövlət satınalmaları müqavilələri hər bir ölkə üçün tənzimləmə prosesində mühüm aspektlərdəndir. Bu prosesin təşkili və nəzarət müəyyən qaydalar çərçivəsində aparılır. İqtisadi artımın və inkişafın asanlaşdırılmasında hökumətin rolu həm də əhəlinin sosial rifahının hər zaman ən yüksək səviyyədə saxlanıldığı kimi pozulmamasına yönəldilməlidir, buna görə də hökumət satınalma orqanı vasitəsilə maliyyələşdirilən layihələrin ictimaiyyətin ən yaxşı maraqlarına xidmət etməsini və xüsusi maraq qrupuna və ya təşkilata qarşı qərəzli olmamasını təmin etməlidir. Yeni Qanunun tətbiqi dövlət vəsaitinin səmərəli xərclənməsinə, o cümlədən korrupsiya hallarının qarşısının alınmasına çox böyük töhfələr verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2023-cü il tarixli 988-VIQ nömrəli Qanunu.
2. <https://www.local.gov.uk/our-support/financial-resilience-and-economic-growth/procurement/national-procurement-strategy-2>
3. https://www.oas.org/juridico/PDFs/mesicic5_blz_resp_annex33.pdf
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 11 yanvar 2024-cü il tarixli 2 nömrəli Qərarı.
5. UNCITRAL Model Law on Public Procurement. (2014). New York.
6. <https://e-qanun.az/framework/46944>
7. “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 14 iyul tarixli 988-VIQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 avqust 2023-cü il tarixli 2307 nömrəli Fərmanı.
8. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il 30 dekabr tarixli 502 nömrəli Qərarı.
9. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/34/public-procurement-contracts>

10. https://single-market-economy.ec.europa.eu/single-market/public-procurement_en#:~:text=Public%20procurement%20refers%20to%20the,goods%20or%20services%20from%20companies.
11. <https://www.oecd.org/gov/public-procurement/>
12. “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 1995-ci il tarixli 1057 nömrəli Qanunu.

Göndərilib: 12.01.2024

Qəbul edilib: 28.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/94-99>

Əmrah XXX

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
emrah.xaliqov.2000@gmail.com

TÜRKİYƏNİN ORTA ASIYA TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRİ İLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

1992-ci ildən etibarən Türkiyə və Asiyada yerləşən Türkdilli dövlətlər arasında diplomatik əlaqələr quruldu. Türkiyə regionda iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirmək üçün Orta Asiyada yerləşən Türkdilli ölkələrlə bir sıra azad ticarəti dəstəkləyən müqavilələr imzaladı. XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində onlar arasında iqtisadi əlaqələr gözlənilən səviyyədə olmasa da 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması ilə Türkiyə və Orta Asiya Türkdilli ölkələri arasında ticarət əlaqələri nəzərə çarpacaq qədər artdı.

Açar sözlər: Türkiyə, Türkdilli ölkələr, Mərkəzi Asiya, xarici ticarət, ticarət dövriyyəsi

Amrah XXX

Azerbaijan State University of Economics
master student
emrah.xaliqov.2000@gmail.com

Analysis of trade relations of Turkey with turkish-speaking countries of Central Asia

Abstract

Since 1992, diplomatic relations have been established between Turkey and the turkish-speaking countries located in Asia. To strengthen economic cooperation in the region, Turkey has signed some agreements supporting free foreign trade with turkish-speaking countries located in Central Asia. Although economic relations between them were not at the expected level at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, trade relations between Turkey and the Turkish-speaking countries of Central Asia increased significantly with the establishment of the Organization of Turkic States in 2021.

Keywords: Turkey, Turkish-speaking countries, Central Asia, foreign trade, total trade

Giriş

Orta Asiya Türkdilli ölkələr və Azərbaycan müstəqilliklərini elan edən zaman onların müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə Türkiyə oldu. Orta Asiya Türkdilli dövlətlər dedik də Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan nəzərdə tutulur. 1992-ci ildən etibarən Türkiyə və adı çəkilən ölkələr arasında diplomatik əlaqələr quruldu və xarici ticarət münasibətləri formalaşmağa başladı. Türkiyə yeni müstəqillik qazanmış Türkdilli ölkələrin iqtisadiyyatını gücləndirmək və regionda əməkdaşlığı artırmaq üçün addımlar atmağa başladı. 1992-ci ildə Ankarada baş tutan Türkdilli Ölkələrin Dövlət Prezidentlərinin ilk zirvə görüşündə, Türkiyə Prezidenti Turqut Özal ortaq bazar, gömrük rejimlərinin sadələşdirilməsi və iqtisadi əlaqələrin inkişafının önündə olan digər maneələrin aradan qaldırılması fikrinin zəruriliyini vurğuladı (Amirbek, Anuarbekuly, Makhanov, 2017: 166-167). Lakin XX əsrin əvvəllərində regionda əməkdaşlığın artırılması söyləri gözlənilən dərəcədə olmadı. Bunlara baxmıyaraq, Türkdilli Ölkələrin Dövlət Prezidentlərinin Naxçıvan zirvə görüşündə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasına dair qərar qəbul etdilər (2).

2021-ci ildən Türk Şurasının adı Türk Dövlətləri Təşkilatına dəyişdirildi və həmin ildən başlayaraq ölkələr arasında xarici ticarət həcmində böyük həcmdə artımlar müşahidə olunur.

Türkiyə ilə Qazaxıstan arasındakı xarici ticarətin təhlili.

Qazaxıstan 2.725 km² sahəsi ilə dünyanın ən böyük doqquzuncu ölkəsi olaraq bilinməkdədir. Ölkə ÜDM həcmi və əhalisini görə Türkdövlətləri içərisində Türkiyədən sonra ikinci yerdə qərarlaşmaqdadır. Qazaxıstan 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən bölgədə əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi artıma nail olmuşdur. Yeni və böyük bir bazar olması, zəngin yeraltı sərvətlərə sahib səbəbilə Türkdövlətləri içərisində ən çox xarici investisiya cəlb edən ölkədir. Əlavə olaraq, Qazaxıstanda ən çox yer alan xarici şirkətlər məhz Türkiyə mənşəli firmalardır (Balıqçı, 2009: 234-235). Qazaxıstan ilə digər Türk dövlətləri arasında ticarət, bölgəsəl əməkdaşlıq və iqtisadi əməkdaşlıq üçü strateji bir əhəmiyyətə malikdir. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv və müşahidəçi üçün energetika resursları və kənd təsərrüfatı məhsulları kimi əmtəələr istehsal etmək iqtidarındadır və sektorlarda ticarət əlaqələri hər keçən gün intensivləşir.

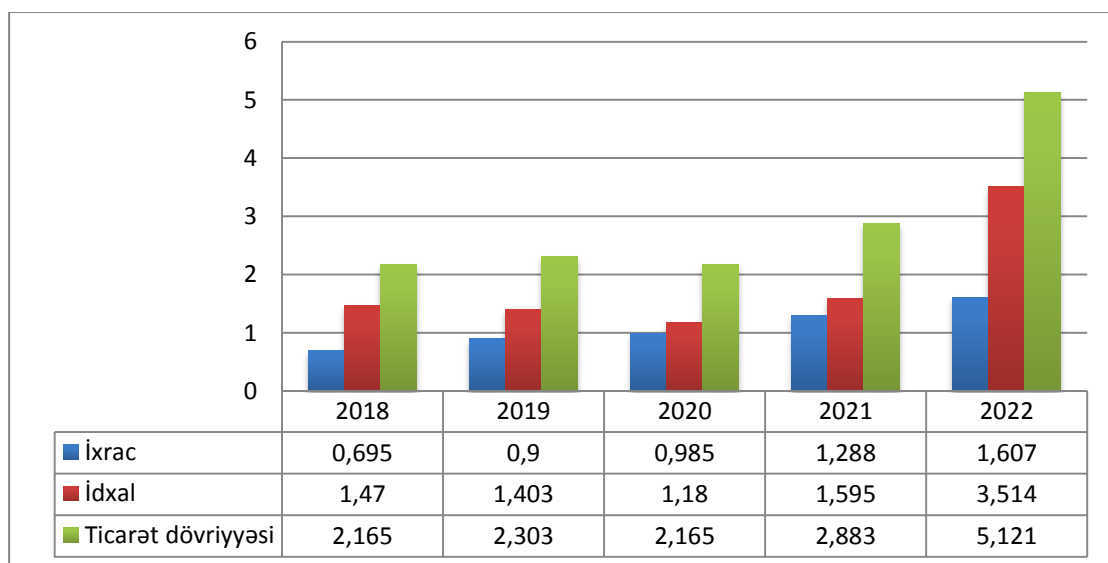
Qazaxıstan, iqtisadi inteqrasiyanı artırmaq məqsədi ilə Türk Şurası çərçivəsində ticarət sazişləri və protokollara imza atmışdır. Bu sazişlər, gümrük maneələrini azaltmağı, ticarətin azadlaşdırılmasını və əməkdaşlıq sahələrini genişləndirməyi hədəfləyir. Beləliklə, Qazaxıstan ilə digər Türkdövlətləri arasındakı ticarət münasibətləri yalnız iqtisadi inkişafı təşvik etməklə kifayətlənmir, həm də bölgəsəl sabitliyi gücləndirməkdə davam edir.

Qazaxıstan və Türkiyə arasında ticarət əlaqələrinin artırılması üçün razılaşmalar və protokollar aşağıdakılardır:

- Ticarət və İqtisadi Texniki Əməkdaşlıq Sazişi
- Gömrük Məsələlərində Qarşılıqlı İnzibati Yardım və Əməkdaşlıq razılaşma
- İqtisadiyyatın Qarşılıqlı Təşviqi və Qorunması haqqında Saziş
- İkiqat vergitutmadan yayınma müqaviləsi
- Uzunmüddətli Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq Sazişi
- Türkiyə Respublikası Gömrük və Ticarət Nazirliyi ilə Qazaxıstan Respublikasının
- Maliyyə Nazirliyi arasında Birgə Gömrük Komitəsinin yaradılmasına dair Anlaşma Memorandumu (Kuryshzhan, Altıntaş, 2022: 284).

Qazaxıstanın Türkdövlətləri arasındakı ən böyük ticarət partnyoru Türkiyədir. Diaqram 1-də Türkiyənin 2018-ci ildən 2022-ci ilə qədər Qazaxıstan ilə həyata keçirdiyi ixrac və idxal göstəriciləri verilmişdir.

Diaqram 1.
Türkiyənin Qazaxıstan ilə ticarət göstəriciləri (milyard ABŞ dolları ilə).

Mənbə: (5) əsasında hazırlanmışdır.

Diaqram 1-dən aydındır ki, 2021-2022 illərdə ölkələr arasında əmtəələrlə ticarətin həcmi əvvəlki illərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bunun başlıca səbəbi 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) yaradılmasıdır. Bildiyimiz kimi, adı çəkilən təşkilatın məqsədi digər regional təşkilatların başlıca məqsədi kimi üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın artırılmasıdır. TDT-nin çox hələ gənc təşkilat olmasına baxmayaraq bu yolda irəlləməyə nail olmuşdur. Türkiyə ilə Qazaxıstanın ticarət həcmi 2022-ci ildə 5.121 mlrd. dollar qeydə alınmışdır.

2022-ci ildə Türkiyənin Qazaxıstandan idxal etdiyi məhsullar içərisində neft və neft məhsulları, qızıl, gümüşvə mis kimi qiymətli metallar, ixrac olunan məhsullar içərisində isə dərman peraparətləri, avtomobil, tekstil kimi məhsullar əhəmiyyətli çəkiyə malikdir/ Əlavə olaraq Türkiyənin Qazaxıstandan 2020-ci ildə 1.18 mlrd. dollar həcmində əmtəə idxal etdiyi diaqramdan aydındır, bu isə 2019-cu ilə nisbətən 223 mln. dollar həcmində azalma deməkdir. Bunun əsas səbəbi COVID-19 pandemiyası ərzində yaranan böhranla əlaqədardır (T.C. Ticarət Bakanlığı, Kazakistan Ülke Profili, 2023: 13).

Türkiyənin Özbəkistanla xarici ticarət əlaqələrinin rəqəmlərlə təhlili.

Özbəkistan TDT ölkələrinin bazarlarına tekstil məhsulları, elektrik enerjisi, avtomobil materialları, bağçılıq və qara metal məhsulları ixrac edir. Bununla yanaşı, ölkəyə metal məmulatları, alüminium, tikinti materialları, neft məhsulları və taxıl idxal olunur. Özbəkistan üçün TDT nöqtəsində ən mühüm prioritet iqtisadi əlaqələri və buna görə də qarşılıqlı ticarət həcmi artırmaqdır. Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, 2017-2021-ci illər arasında TDT üzv dövlətləri Özbəkistana təxminən 2,5 mlrd. dollar sərmayə qoymuşdur. Bu, ölkəyə yatırılan ümumi xarici sərmayənin 10%-nə bərabərdir. Bundan əlavə, 2017-ci ildən bəri TDT dövlətləri tərəfindən ölkəyə qoyulan investisiyalarda 30% artışı müşahidə olunmuşdur (7).

Özbəkistanın Qazaxıstandan sonra Türk Dövlətləri Təşkilatında ən böyük ticarət partnyoru Türkiyə Cümhuriyyətidir. Özbəkistanın Türkiyəyə ixrac etdiyi əmtəələr içərisində pambıq, mis və mis ərintiləri, etilən polimerlər, Türkiyədən idxal etdiyi mallar içərisində isə dərman peraparətləri, məişətdə istifadə edilən avadanlıqlar xüsusi çəkiyə sahibdir. Aşağıda verilmiş cədvəldən (Cədvəl 1) məlumdur ki, Türkiyənin Özbəkistanla ixracatı və idxalatı artan tendensiya göstərmişdir. 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyası səbəbi ilə ölkələr arasındakı ticarətdə bir qədər gerilimə müşahidə edilmişdir. Dövr ərzində Türkiyənin Özbəkistana olan ixracatı idxalatını üstələdiyindən Türkiyə ticarətdə müsbət ticarət balansına sahib olmuşdur. Ölkələr arasındakı ticarət balansında və ümumi ticarət həcmində 2017-2022-ci illərdə dalğalanmalar müşahidə edilsədə, ümumilikdə artım qeydə alınmışdır. 2021-ci ildən etibarən ölkələr arasındakı ticarət həcmi pik həddə çatmışdır ki bunun əsas səbəbi Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması ilə ölkələr arasındakı əməkdaşlıq əlaqələrinin artmasıdır.

Cədvəl 1.
Türkiyənin Özbəkistanla ilə həyata keçirdiyi xarici ticarət göstəriciləri
(milyard ABŞ dolları ilə).

	İxrac	İdxal	Ticarət balansı	Ticarət dövriyyəsi
2018	0.951	0.795	0.156	1.746
2019	1.232	1.140	0.092	2.372
2020	1.154	0.969	0.184	2.123
2021	1.841	1.8	0.041	3.641
2022	1.877	1.682	0.195	3.6

Mənbə: (8) əsasında hazırlanmışdır.

Türkiyənin Qırğızıstanla xarici ticarət əlaqələrinin rəqəmlərlə təhlili.

Qırğızıstanın Türkdillli dövlətlərlə ticarət əlaqələri kənd təsərrüfatı və tekstil kimi məhsullarla daha geniş inkişaf etmişdir. Qırğızıstan təşkilata üzv və müşahidəçi ölkələrlə iqtisadi işbirliyini artırmağı və diplomatik bağları gücləndirməyi dəstəkləməkdədir. Bu kimi əlaqələr yalnız

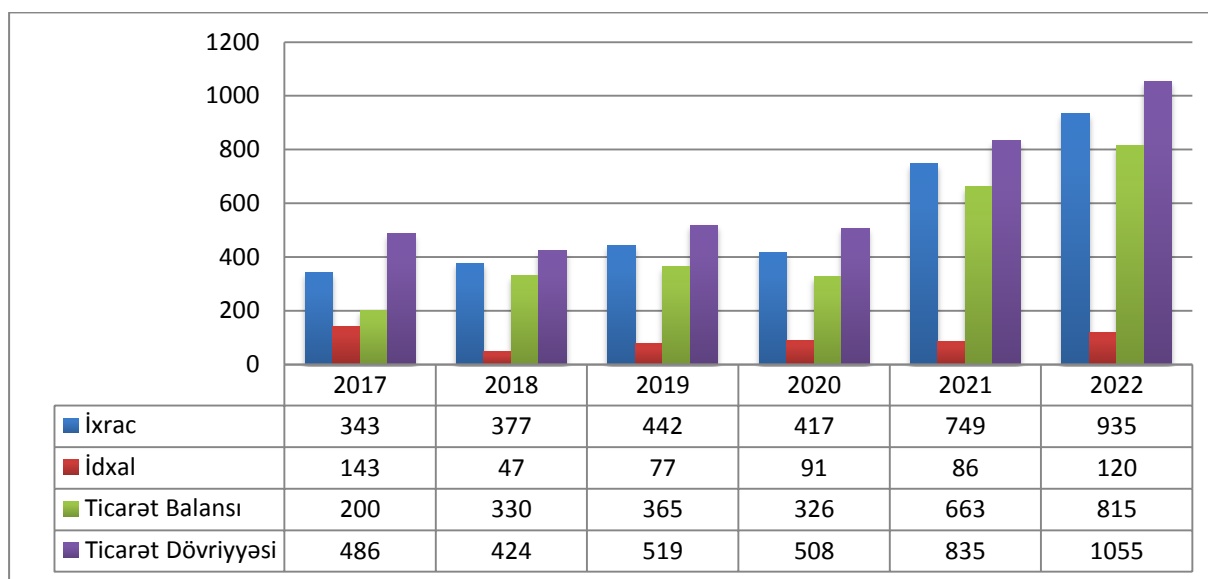
Qırğızıstanın iqtisadi irəliləyişini inkişaf etdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda Türk dövlətləri arasında bölgəsəl əməkdaşlığı gücləndirir.

Ölkə Türkiyə ilə ticarət infrastrukturunu yaxşılaşdırən sazişlər və protokollar imzalamışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1997-ci il Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında Saziş
- 1998-ci il Gömrük Məsələlərində Qarşılıqlı İnzibati Yardım haqqında Saziş
- 1999-cu il İkiqat vergitutmanın qarşısının alınması haqqında Saziş
- 2018-ci il İntestisiyaların Qarşılıqlı Təşviqi və Qorunması haqqında Saziş
- Birgə Gömrük Şurasının yaradılmasına dair 2018-ci il tarixli Anlaşma Memorandumu (Argalı, 2023: 803).

Diaqram 2.

Türkiyənin Qırğızıstan ilə olan xarici ticarət göstəriciləri (milyon dollar ilə).

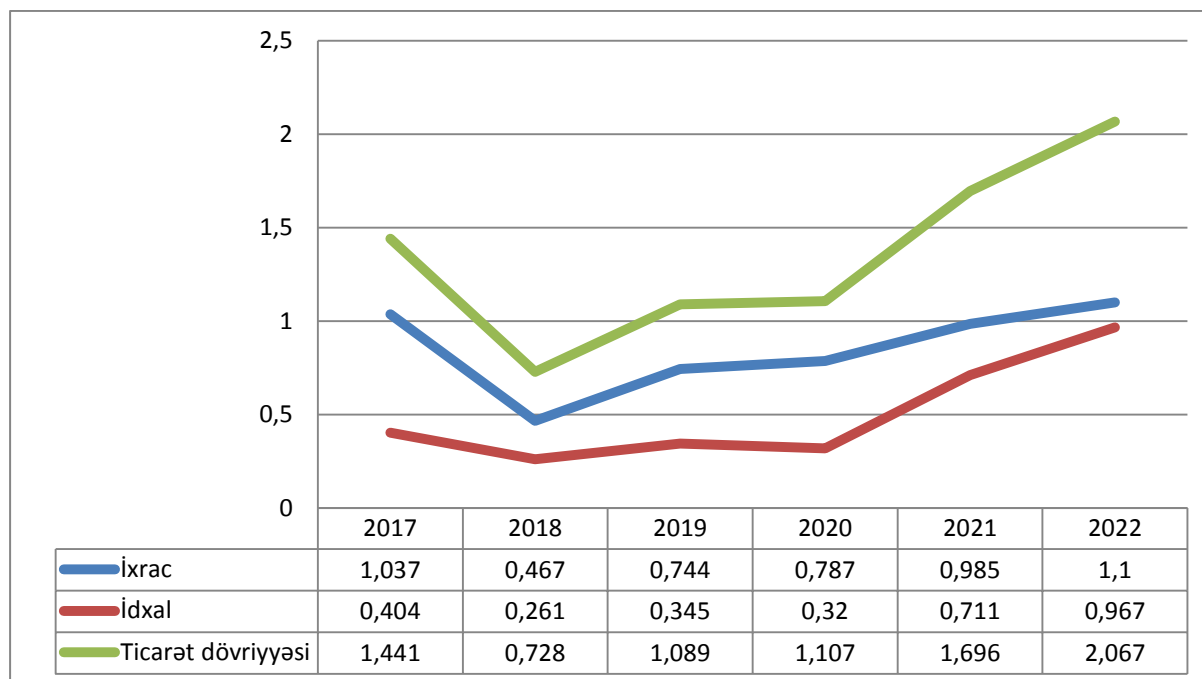
Mənbə: (10) əsasında hazırlanmışdır.

Diaqram 2-dən aydındır ki, Türkiyənin Qırğızıstana ixracatı 2020-ci il istisna olmaqla daim artmışdır. 2020-ci ildəki geriləmənin səbəbi çox güman ki Covid-19 pandemiyasından qaynaqlanan böhran olmuşdur. Türkiyənin Qırğızıstana olan idxalatında 2017-2022-ci illər ərzində azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki 2017-ci ildə 143 mln. dollar olan idxalat həcmi, 2022-ci ildə 120 mln. dollar olaraq qeydə alınmışdır. Türkiyənin Qırğızıstana olan ixracatı idxalatından çox olduğundan, Türkiyə Qırğızıstanla ticarətdə müsbət ticarət balansına sahib olmuşdur. Ölkələr arasında 2017-2022-ci illərdə baş tutmuş ticarət həcminə gəldikdə isə, periodun sonunda periodun əvvəlinə nisbətən 2 dəfədən artıq artma müşahidə olunur ki, bunun əsas səbəbi Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması ilə regionda dövlətlər arasındakı ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsidir. Türk Dövlətləri Təşkilatı yalnız, iqtisadi sahədə yox, təhsil, mədəniyyət və səhiyyə kimi sahələrdə əməkdaşlığın artırılmasını hədəfləyir.

Türkiyənin Türkmənistanla xarici ticarət əlaqələrinin rəqəmlərlə təhlili.

Türkmənistan müstəqillik qazandıqdan sonra türk sahibkarlarının ölkədə 600-ə yaxın türk şirkəti fəaliyyət göstərməsi ilə onun inkişafında mühüm rolunu oynayıb. Türkmənistan son illərdə Türk şirkətlərinin çoxsaylı layihələr həyata keçirməsi ilə Türk podrat firmaları üçün Orta Asiyada aparıcı yer kimi ortaya çıxıb. Türkmənistanın yarandığı gündən bu günə qədər türk firmaları ümumi dəyəri 50 milyard dollardan çox olan müqavilə işlərində iştirak etmişlər (11).

Qrafik 3.
Türkiyənin Türkmənistana 2017-2022-ci ildə xarici ticarət göstəriciləri (mlrd. dollarla).

Mənbə: (12) əsasında hazırlanmışdır.

Qrafik-3 dən aydındır ki, 2017-2022-ci illərdə Türkiyənin Türkmənistanla ixracatı 2017-2022-ci illərdə idxalatından artıq olmuşdur. Bu səbəbdən Türkiyə Türkmənistanla xarici ticarətdə dövr ərzində müsbət ticarət balansına malik olmuşdur. Ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi 2018-ci ildə kiçilsə də, 2018-2022-ci ilə qədər daim artan tendensiya nümayiş etdirmişdir. 2022-ci ildə ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi 2.067 mlrd. dollar həcmində baş tutmuşdur. 2021-2022-ci ildə ölkələrin ticarət dövriyyəsinin hər il təxminən 400 mln. ABŞ dolları atmasının səbəbi, məhz Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması ilə ölkələr arasında əməkdaşlığın artması olmuşdur (T.C. Ticarət Bakanlığı, Türkmənistan Ülke Profili, 2023: 12).

Nəticə

1991-ci ildən Türkiyə Cümhuriyyəti Orta Asiya Türk dövlətlərinin müstəqilliyini tanıdıqdan sonra 1992-ci ildə bu ölkələr arasında diplomatik münasibətlər meydana gəldi. Türkdilli xalqlar 1990-cı illərin əvvəllərində iqtisadi əməkdaşlıq artırmağa çalışsalar da, bu məqsədə çatmaqda müxtəlif çətinliklərlə üzləşdilər. XX əsrin sonlarından başlayaraq Türkiyə digər Türkdilli ölkələrlə ticarətini genişləndirmək üçün bir sıra sazişlər imzalamışdır. Bu sazişlər onların iqtisadi əlaqələrinin artmasına mühüm mərhələ olmuşdur.

2010-cu ildə Türk Şurasının yaradılmasının bu ölkələr inteqrasiyası üçün müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Bu regional təşkilat siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın təşviqində, eləcə də münaqişələrin həllində və regionda təhlükəsizliyin gücləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. COVID-19 pandemiyasının yaratdığı çətinliklər səbəbi ilə Türkiyə ilə adı çəkilən ölkələr arasında xarici ticarət dövriyyəsi 2020-ci ildə bir qədər azalsa da, 2021-ci ildə isə Türk Əməkdaşlıq Şurasının adı Türk Dövlətləri Təşkilatına dəyişdirildikdən sonra Türkiyə ilə Orta Asiyada yerləşən Türk dövlətlərinin arasındakı ticarət əlaqələri əvvəlki illərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Türkiyənin Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanla xarici ticarət əlaqələri 2022-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən ən böyük həcmdə baş tutmuşdur. 2022-ci ildə Türkiyədən Türkmənistanla ixrac olunan əmtəələr içərisində inşaatda istifadə olunan dəmir məmulatları, Türkiyənin Türkmənistanla idxal etdiyi əmtəələr içərisində isə pambıq xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Amirbek, A., Anuarbekuly, A., Makhanov, K. (2017). Türk dili konuşan ölkələr entegrasyonu: Tarihsel geçmişi ve kurumsallaşması, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 1 (3), s.166-167.
2. Azerbaijan State Ministry of Foreign Affairs. Relations between Azerbaijan and the Cooperation Council of Turkic Speaking States <https://www.mfa.gov.az/en/category/regional-organisations/relations-between-azerbaijan-and-the-cooperation-council-of-turkic-speaking-states-ccts>
3. Balıkcıoğlu, N. (2019). Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasında dış ticaretin gelişimi: 2000-2017 dönemi, Fen-Edebiyyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 43 (1), s.234-235.
4. Kuryshzhan, D., Altıntaş, H. (2022). Kazakistan ve Türkiye arasındaki dış ticaret, International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies, 4 (8), 234 s.
5. Trade Map, Trade between Türkiye and Kazakhstan. URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c792%7c%7c398%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1
6. T.C.Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü (2023) Kazakistan Ülke Profili, 13 s.
7. URL: <https://www.ankasam.org/ozbekistan-perspektifinden-turk-devletleri-teskilatinin-onemi/>
8. Trade Map, Trade between Türkiye and Uzbekistan. Available at: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c792%7c%7c860%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c3%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1
9. Argali, M. (2023). The place and importance of Kyrgyzstan in turkish foreign policy from a constructivist perspective, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (2), 803 p.
10. Trade Map, Trade between Türkiye and Kyrgyzstan. URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c792%7c%7c417%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1
11. Republic of Turkey Ministry of foreign Affairs, Economic Relations between Turkey and Turkmenistan. URL: <https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkiye-and-turkmenistan.en.mfa>
12. Trade Map, Trade between Türkiye and Turkmenistan. URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c792%7c%7c795%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1
13. T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü (2023) Türkmenistan Ülke Profili, 12 s.

Gönderilib: 09.12.2023

Qəbul edilib: 02.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/100-105>

Səbinə Cahangirli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sabinaajahangirli@gmail.com

ŞƏBƏKƏ NEYTRALLIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİ: HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏ PERSPEKTİVLƏRİ VƏ PROBLEMLƏR

Xülasə

Texnologiyaların inkişaf etdiyi və internet şəbəkəsinin dünyanın müxtəlif yerlərin istifadə olunduğu bir dövrdə şəbəkə neytrallığı qaydası önəmli qaydalardan biri hesab edilir. Məqalənin əsas məqsədi şəbəkə neytrallığının tənzimləmə perspektivləri və xalis neytrallıq prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlı problemlərin araşdırılması və bununla bağlı təkliflərin verilməsidir.

Bütün yurisdiksiyalarda şəbəkə neytrallığını tənzimləyən normativ baza əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, qanunvericilik çərçivələri, tənzimləyici təlimatlar və icra mexanizmləri fərqlənir. Avropa Birliyinin hərtərəfli tənzimləmə rejimindən tutmuş Birləşmiş Ştatlar daxilində ayrı-ayrı dövlətlərin nüanslı yanaşmalarına qədər, şəbəkə neytrallığının tənzimlənməsində konkret addımlar atılır.

Məqalədə müxtəlif məhkəmə işləri, müxtəlif ölkələrin təcrübələri nəzərdən keçirilmişdir. Nəticə olaraq, qeyd edilməlidir ki, şəbəkə neytrallığının tənzimlənməsi və tətbiqi ilə bağlı vahid təcrübə və qaydalar mövcud deyil və bu tendensiya hələ ki özünün inkişaf mərhələsindədir.

Bununla bağlı məqalədə dövlətlərin bu sahədə, xüsusən də hüquqi çərçivədə tənzimləmə üçün görə biləcəyi konkret və zəruri addımlar tövsiyələr formasında qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *şəbəkə neytrallığı, net neytrallıq, internet provayderləri, servis provayderləri, məhkəmə presedentləri, hüquqi tənzimləmə, internetə bərabər çıxış, icra mexanizmləri*

Sabina Jahangirli
Baku State University
master student
sabinaajahangirli@gmail.com

Enforcing net neutrality: legal regulatory perspectives and challenges

Abstract

At a time when technologies are developing and the Internet is used in different parts of the world, the rule of net neutrality is considered one of the most important rules. The main purpose of the article is to examine the regulatory perspectives of net neutrality and the problems related to the application of net neutrality principles and to provide related proposals.

The regulatory framework governing net neutrality varies significantly across jurisdictions, with differing legislative frameworks, regulatory guidelines, and enforcement mechanisms. From the comprehensive regulatory regime of the European Union to the nuanced approaches of individual states within the United States, concrete steps are being taken to regulate net neutrality.

Various court cases and experiences of different countries were reviewed in the article. In conclusion, it should be noted that there are no unit practices and rules regarding the regulation and implementation of net neutrality, and this trend is still in its development stage.

In this regard, the specific and necessary steps that states can take in this area, especially in the legal framework, are mentioned in the form of recommendations.

Keywords: *net neutrality, net neutrality, internet providers, service providers, court precedents, legal regulation, equal access to the internet, and enforcement mechanisms*

Giriş

İnternetin hər yerdə olduğu müasir dövrümüzdə şəbəkə neytrallığı anlayışı açıq və ədalətli rəqəmsal ekosistemin demokratik ideyaların qorunmasında təməl prinsip kimi ortaya çıxır. Şəbəkə neytrallığı dedikdə giriş üçün istifadə edilən cihazdan, tətbiqdən, veb saytdan və əldə edilən məzmunun asılı olmayaraq hər kəs üçün əlçatan, açıq və bərabər şəkildə internetə giriş imkanı nəzərdə tutulur (Wu, 2002: 5-6).

Şəbəkə neytrallığının əhəmiyyəti informasiyaya bərabər çıxışın təmin edilməsi, innovasiyaların təşviq edilməsi və rəqəmsal əsrdə azad ifadə və rəqabət prinsiplərinin qorunmasından ibarətdir. Şəbəkə neytrallığını dəstəkləməklə biz internetin qlobal ictimai resurs kimi mahiyyətini müdafiə edirik.

Şəbəkə neytrallığının əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün onun mövcudluğunu və tətbiqini tənzimləyən normaları təhlil etmək vacibdir. Bütün dünyada hökumətlər, tənzimləyici qurumlar və beynəlxalq qurumlar rəqəmsal iqtisadiyyatın saysız-hesabsız maraqlarını və dinamikasını idarə edərək xalis neytrallıq prinsiplərini dəstəkləyən siyasətlərin hazırlanması və həyata keçirilməsinin mürəkkəbliyi ilə mübarizə aparırlar (Wu, 2002: 19).

Şəbəkə neytrallığını əhatə edən tənzimləmə mexanizmləri müxtəlif yurisdiksiyalar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən qanunvericilik çərçivələri, tənzimləyici təlimatlar və icra mexanizmlərinin müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Bu mürəkkəb tənzimləmə mexanizmlərinin daxilində saysız-hesabsız perspektivlər və problemlər mövcuddur (Schewick, Barbara, 2010: 7-10).

Şəbəkə neytrallığının təmin edilməsi internet xidmət provayderlərinin (ISP) onlayn trafikə necə münasibət göstərdiyini tənzimləyən möhkəm tənzimləyici mexanizmlər tələb edir. Neytrallıq prinsiplərini qorumaq üçün müxtəlif tənzimləyici yanaşmalar, o cümlədən qanunvericilik, tənzimləyici təlimatlar və icra mexanizmləri tətbiq edilmişdir (Kevin, 2012: 13-15).

Bir çox ölkələr xalis neytrallığın qorunmasına yönəlmiş qanunlar qəbul ediblər. Məsələn, Avropa Birliyinin Açıq İnternet Reqlamenti (2015) ISP-lərə ayrı-seçkiliyi və qanuni məzmunun bloklanması qadağan edərək, bütün internet trafikinə bərabər yanaşmağı tələb edir (4). Eynilə, Birləşmiş Ştatlarda Federal Rabitə Komissiyası (FCC) tərəfindən qəbul edilmiş Açıq İnternet Qaydaları (2015) mövcud idi ki, bu da internet provayderlərini ümumi daşıyıcılar kimi təsnif edərək, məzmunun bloklanmasına və ya məhdudlaşdırılmasına mane olur (Federal Communications Commission. Open Internet Order, 2015). Bununla belə, xalis neytrallıq qanunvericiliyinin statusu müxtəlif yurisdiksiyalarda əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

Tənzimləyici qurumlar da öz növbəsində tez-tez xalis neytrallıq prinsiplərini şərh etmək və tətbiq etmək üçün təlimatlar verirlər. Bu təlimatlar internet provayderlərinin xalis neytrallıq standartlarına riayət etməklə internet trafikini necə idarə etməli olduğuna dair aydınlıq gətirir. Məsələn, ABŞ-ın Federal Rabitə Komissiyasının (FCC) təlimatlarında ISP-lərin qaçınmalı olduğu xüsusi təcrübələr, məsələn, ödənişli prioritetləşdirmə və müəyyən məzmunun məhdudlaşdırılması göstərilmişdir (Steven, 2004: 14).

Eynilə, Avropa Telekomunikasiya Tənzimləyiciləri Qurumu (BEREC) milli tənzimləyici orqanlara Aİ üzv dövlətlərində xalis neytrallıq qaydalarını tətbiq etməkdə kömək etmək üçün təlimatlar dərc etmişdir. Bu kimi tənzimləyici qurumlar şəbəkə neytrallığı ilə bağlı ISP-lərin davranışını tənzimləyən siyasətlərin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə cavabdehdir (Steven, 2004: 16).

Tənzimləyici qurumlar şəbəkə neytrallığı qaydalarını tətbiq etmək və ISP-lərin uyğunsuzluğu ilə bağlı şikayətləri araşdırmaq səlahiyyətinə malikdirlər. Məsələn, FCC istehlakçılar, məzmun təminatçıları və digər maraqlı tərəflər üçün şəbəkə neytrallığı prinsiplərini pozmaqda şübhəli bilinən ISP-lərə qarşı şikayətlər vermək üçün mexanizmlər yaratmışdır. FCC həyata keçirdiyi tədbirlər vasitəsilə ISP-ləri hər hansı ayrı-seçkilik əməllərinə görə cavabdeh tutmağa və şəbəkə idarəetməsində şəffaflığı təmin etməyə çalışırdı (Federal Communications Commission, 2015: 5-8).

Tənzimləyici qurumlar şəbəkə neytrallığı məsələləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılmasında və maraqlı tərəflərlə əlaqənin gücləndirilməsində də mühüm rol oynayır. FCC bu istiqamətdə ictimai dinləmələr keçirmək, sənayenin maraqlı tərəflərindən və geniş ictimaiyyətdən

şərhlər tələb etmək və istehlakçıları rəqəmsal ekosistemdəki hüquq və vəzifələri haqqında maarifləndirmək üçün mütəmadi maarifləndirmə işləri ilə məşğul olur (Sharon, 2018: 23-25).

Effektiv icra mexanizmləri xalis neytrallıq qaydalarına riayət olunmasını təmin etmək üçün vacibdir. Tənzimləyici qurumlar adətən şikayətləri araşdırmaq, cərimələr tətbiq etmək və şəbəkə neytrallığı prinsiplərini pozan ISP-lərə qarşı sanksiyalar tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdirlər. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda FCC şəbəkə neytrallığı pozuntuları ilə bağlı şikayətləri araşdırmaq və uyğun gəlməyən ISP-lərə qarşı icra tədbirləri görmək səlahiyyətinə malikdir (Kevin, 2020: 17). Eynilə, Avropa Birliyindəki tənzimləyici orqanlar cərimələr və qabaqlayıcı tədbirlər də daxil olmaqla xalis neytrallıq qaydalarını pozduqları aşkar edilən ISP-lərə qarşı cəzalar tətbiq edə bilər (Mohamed, 2014: 4).

Qeyd etdiyimiz kimiz net neytrallığın tənzimlənməsi müxtəlif hüquqi, siyasi və mədəni kontekstləri əks etdirən yurisdiksiyalar arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

Avropa: Avropa İttifaqı (Aİ) internet istifadəçiləri üçün bərabər şəraiti təmin etmək üçün hərtərəfli qaydalar qəbul edərək, xalis neytrallığın tənzimlənməsində aktiv rol oynayır. Aİ-nin Açıq İnternet Qaydası onlayn məzmunun bloklanmasını, məhdudlaşdırılmasını və ya ayrı-seçkilik edilməsini qadağan edir, ISP-lərin bütün internet trafikinə bərabər yaşamasını təmin edir. Avropa Telekomunikasiya Tənzimləyiciləri Qurumu (BEREC) kimi tənzimləyici orqanlar üzv dövlətlər arasında xalis neytrallıq qaydalarını tətbiq etmək üçün milli tənzimləyicilərə təlimatlar təqdim edir (Body of European Regulators for Electronic Communications (BEREC), 2006).

Birləşmiş Ştatlar: Birləşmiş Ştatlarda xalis neytrallığın tənzimlənməsi müzakirə və hüquqi çətinliklərin mövzusu olmuşdur. Federal Rabitə Komissiyası (FCC) Açıq İnternet Qaydaları kimi mühüm qərarlar vasitəsilə xalis neytrallıq siyasətinin formalaşmasında mərkəzi rol oynamışdır. Bununla belə, tənzimləyici yanaşmalar zaman keçdikcə dəyişmiş, liderlik və siyasi dinamikada dəyişikliklər xalis neytrallıq tənzimləmələrinin istiqamətinə təsir etmişdir (Michael, 2019: 34).

Asiya-Sakit Okean Regionu: Asiya-Sakit Okean regionundakı ölkələr xalis neytrallığın tənzimlənməsinə müxtəlif yanaşmalar qəbul ediblər. Məsələn, Hindistanın Telekomunikasiya Tənzimləmə Təşkilatı (TRAI) onlayn məzmunu ayrı-seçkilik rəftarını qadağan edən qaydalar çıxarmış, Çin kimi ölkələr isə internet azadlığına və məlumat əldə etməyə təsir edən ciddi senzura tədbirləri həyata keçirmişlər (Michael, 2019: 35).

Latın Amerikasası: Latın Amerikasında xalis neytrallıq qaydaları ölkədən ölkəyə dəyişir. Bəzi dövlətlər Aİ-də olduğu kimi hərtərəfli qaydalar qəbul etmiş, digərləri isə internet trafikini idarə etmək üçün ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi və ədalətli rəqabətin ümumi prinsiplərinə istinad etmişlər. Amerika Dövlətləri Təşkilatı (OAS) kimi tənzimləyici orqanlar şəbəkə neytrallığı da daxil olmaqla internet idarəçiliyi məsələləri üzrə müxtəlif təlimatlar verir (Michael, 2019: 37).

Afrika: Afrikada şəbəkə neytrallığının tənzimlənməsi hələ də inkişaf edir, bəzi ölkələr açıq və əhatəli internet mühitini təşviq etmək üçün qanunlar qəbul edirlər. Bununla belə, məhdud infrastruktur, rəqəmsal uçurumlar və siyasi qeyri-sabitlik kimi problemlər bir çox Afrika ölkələrində xalis neytrallığın effektiv tətbiqinə maneələr yaradır (Michael, 2019: 38).

İnternet azadlığının və innovasiyanın əsas prinsipi kimi şəbəkə neytrallığının əhəmiyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanınması zaman keçdikcə artmaqdadır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və İnternet İdarəçilik Forumu (IGF) kimi təşkilatlar qlobal əməkdaşlığı və qabaqcıl təcrübələri təşviq etmək üçün internet idarəçiliyi məsələləri, o cümlədən şəbəkə neytrallığı ilə bağlı çoxsaylı müzakirələr təşkil edir və qarşılıqlı əməkdaşlıq istiqamətində addımlar atırlar (Michael, 2019: 39-40).

Ümumiyyətlə, tənzimləyici mexanizmlərin müxtəlifliyi qlobal miqyasda internet idarəçiliyini formalaşdıran hüquqi, iqtisadi və sosial amillərin kompleks qarşılıqlı təsirini əks etdirir. Şəbəkə neytrallığının tənzimlənməsində hər kəsə uyğun vahid bir yanaşma olmasa da, beynəlxalq əməkdaşlıq və dialoq yaranan problemlərin həlli və bütün istifadəçilər üçün açıq, əlçatan və bərabər internetin təmin edilməsi üçün vacibdir (Lawrence, 2001: 8-10).

Şəbəkə neytrallığı qaydalarının tətbiqi texnoloji mürəkkəbliklərdən, qeyri-müəyyənliklərdən və internetdən istifadənin inkişaf edən təbiətindən irəli gələn bir sıra praktiki problemlər yaradır. Bu

praktiki və texniki problemlərlə yanaşı internetin global təbiəti, xüsusən də transsərhəd internet trafiki və çoxmillətli ISP-lərlə bağlı işlərdə xalis neytrallıq qaydalarını tətbiq etmək üçün yurisdiksiya problemləri ortaya çıxır. Yurisdiksiyalar üzrə tənzimləmə rejimlərindəki fərqlər tənzimləmə boşluqları və uyğunsuzluqlar yarada bilər ki, bu da ISP-lərə xalis neytrallıq qaydalarına riayət etməkdən yayınmağa imkan verir (Steven, 2004: 23).

Şəbəkə neytrallığının pozulması ilə bağlı şikayətlərə cavab vermək iddia edilən qanunsuzluqları araşdırmaq, ISP-lər, məzmun təminatçıları və istehlakçılar arasında mübahisələri həll etmək üçün səmərəli və şəffaf mexanizmlərə ehtiyac var. Tənzimləyici orqanlar şikayətlərin verilməsi, araşdırmaların aparılması və şəbəkə neytrallığı qaydalarını pozduğu aşkar edilən ISP-lərə qarşı sanksiyaların tətbiqi üçün aydın prosedurlar yaratmalı, eyni zamanda bütün iştirakçı tərəflər üçün lazımı prosesi və prosedur ədalətliyini təmin etməlidir (Middleton, Catherine, Rob, 2017: 2-5).

Net neytrallığın tətbiqi internet xidmət təminatçıları (ISP) və məzmun provayderləri üçün icazə verilən davranış sərhədlərini müəyyən edən bir sıra hüquqi problem və presedentlərə məruz qalır (Milton, 2010: 3).

Məhkəmə işləri və tənzimləyici mübahisələr xalis neytrallıq qaydalarının şərhində, mübahisələrin həllində və gələcək icra hərəkətlərini istiqamətləndirən hüquqi presedentlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Xüsusən ABŞ-da şəbəkə neytrallığı ilə bağlı çoxsaylı presedentlər formalaşmışdır. Onların bir neçəsinə və nəticələrinə nəzər salaq.

Şəbəkə neytrallığının tətbiqində mərkəzi hüquqi problemlərdən biri ISP-lərin təsnifatı ilə bağlıdır. Verizon Communications Inc. FCC-ə qarşı (2014) və United States Telecom Association FCC-ə qarşı (2015) kimi məhkəmə işlərində Rabitə Aktının II Başlığına əsasən ISP-lərin ümumi operatorlar kimi təsnifləşdirilməsinin hüquqi əsasları müəyyən olunmuşdur (United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit, 2014).

Digər bir məhkəmə işi Amerika Birləşmiş Ştatları Telekommunikasiya Assosiasiyası FCC-yə qarşı (2016) işidir ki, bu iş üzrə Telekommunikasiya Assosiasiyası FCC-nin genişzolaqlı provayderləri tənzimləmək və xalis neytrallıq qaydalarını tətbiq etmək səlahiyyətinə etiraz etmişdir. İşin nəticəsində məhkəmə FCC-nin genişzolaqlı provayderləri tənzimləmək və xalis neytrallıq prinsiplərini tətbiq etmək səlahiyyətini təsdiq etdi. Bu qərar FCC-nin xalis neytrallıq qaydalarını tətbiq etmək qabiliyyətini təsdiq etdi (United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit, 2016).

Mozilla Korporasiyası Federal Rabitə Komissiyasına qarşı (2019) işi üzrə FCC-nin 2015-ci ildə müəyyən edilmiş şəbəkə neytrallıq qaydalarını ləğv etmək qərarına Mozilla tərəfindən etiraz edilmişdir. İş üzrə məhkəmə, FCC-nin qaydaları ləğv etmək qərarının qanunsuz olduğunu bildirərək Mozilla-nın xeyrinə qərar verdi (19).

Amerika Birləşmiş Ştatları Telekommunikasiya Assosiasiyası Kaliforniya Ştatına qarşı (2018) məhkəmə işi FCC federal şəbəkə neytrallıq qaydalarını ləğv etdikdən sonra Kaliforniyanın öz dövlət səviyyəsində xalis neytrallıq qaydalarını həyata keçirmək cəhdini əhatə edirdi. Telekommunikasiya Assosiasiyası Kaliforniyanın öz xalis neytrallıq qaydalarını qəbul etmək səlahiyyətinə etiraz edərək, federal qaydaların dövlət səviyyəsindəki təşəbbüsləri qabaqladığını iddia edirdi. Məhkəmə Kaliforniyanın xalis neytrallıq qanununu etibarsız sayaraq, yalnız FCC-nin dövlət səviyyəli xalis neytrallıq qaydalarına əməl etmək səlahiyyətini təsdiq etdi (United States Court of Appeals for the Ninth Circuit, 2018).

Avropa təcrübəsində də şəbəkə neytrallığı ilə bağlı bir sıra işlər mövcuddur. Telenor Norveç Rabitə İdarəsinə qarşı (2012) məhkəmə işi Telenor-un müəyyən mobil internet xidmətlərinə çıxışı bloklamaqla şəbəkə neytrallığı qaydalarını pozduğu iddiası ilə bağlı idi. Norveç Rabitə İdarəsi internet trafikinə bərabər münasibətin vacibliyini vurğulamış və iş üzrə şəbəkə neytrallığının lehinə qərar verilmişdir (Diega, Guido, Monti, 2016: 5-6).

Svenska Kraftnät vs. Eltel Networks (2016) işi üzrə İsveç elektrik şəbəkəsi operatoru Svenska Kraftnät fiber-optik şəbəkəsində öz xidmətlərini rəqiblərin xidmətlərindən üstün tutaraq şəbəkə neytrallığı prinsiplərini pozmaqda günahlandırılırdı. İş üzrə İsveç Poçt və Telekommunikasiya

İdarəsi rəqəmsal bazarlarda ədalətli rəqabətin zəruriliyini vurğulamış və xalis neytrallıq prinsiplərinin xeyrinə qərar qəbul edilmişdir (Diega, Guido, Monti, 2016: 7-9).

Şəbəkə neytrallığı müasir dünyamız üçün əhəmiyyətli olan qaydalardan biridir. Belə ki, gündəlik həyatımızın əsas hissəsini internet şəbəkəsindən istifadənin təşkil etdiyini nəzərə alsaq bu mühitdə istər hüquqi, istərsə də fiziki şəxslərin azadlığının təmin edilməsi və məhdudlaşdırılmaması vacib amillərdən biridir. Şəbəkə neytrallığının mövcud olduğu onlayn mühitlərdə bu azadlıq təmin olunmaqdadır.

Bu səbəbdən də şəbəkə neytrallığının olmaması və ya ləğvi birbaşa şəxslərin ifadə azadlığı, seçim azadlığı və məlumat əldə etmək azadlığının kobud şəkildə məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər. Bütün bunları və şəbəkə neytrallığının vacibliyini nəzərə alaraq şəbəkə neytrallığının təmin edilməsi ilə bağlı tənzimləyici problemlərin həlli üçün hüquqi sferada bir sıra addımların atılması bütün dövlətlər üçün zəruridir (Reidenberg, Joel, 2018).

Hüquqi anlayışlar və standartların aydınlaşdırılması: İnternet trafikinin bloklanması, məhdudlaşdırılması və ayrı-seçkiliyinə qarşı qadağalar da daxil olmaqla, şəbəkə neytrallığı prinsipləri üçün aydın təriflər və standartlar müəyyən edilməlidir. İnternet provayderlərinə şəbəkəni idarə etməyə və xidmət keyfiyyətini təmin etməyə icazə verərkən, şəbəkə neytrallığı qaydalarına uyğunluğu təmin etmək üçün icazə verilən şəbəkə idarəetmə təcrübələri üzrə təlimatlar hazırlanmalıdır.

Tənzimləyici nəzarətin gücləndirilməsi: Şəbəkə neytrallığı qaydalarını effektiv şəkildə izləmək və tətbiq etmək üçün tənzimləyici qurumlar resurslar, səlahiyyətlər və icra mexanizmləri ilə təmin olunmalıdırlar. İnternet idarəçiliyində yaranan problemlər və tendensiyaları həll etmək üçün tənzimləyici orqanlar, maraqlı tərəflər və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları arasında əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi gücləndirilməlidir.

Şəffaflıq və hesabatlılığın təmin edilməsi: İnternet idarəçiliyində şəffaflığı və hesabatlılığı artırmaq üçün ISP-lərin xalis neytrallıq qaydalarına uyğunluğunun ictimai hesabatlılığı, monitorinqi və qiymətləndirilməsi mexanizmləri yaradılmalıdır.

Rəqabətin və innovasiyanın təşviq edilməsi: ISP-lər arasında rəqabəti və innovasiyaları təşviq etmək, qiymətləri aşağı salmaq və istehlakçılar üçün xidmət keyfiyyətini artırmaq məqsədilə yeni iştirakçıların bazara daxil olması hökumətlər tərəfindən təşviq edilməlidir. Bazar ədalətli rəqabətə və istehlakçı seçiminə xələl gətirən sövdələşmələr, və ya ayrı-seçkiliyə əsaslanan şəbəkəyə giriş razılaşmaları kimi rəqabətə zidd təcrübələr qadağan edilməlidir.

Beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək: Tənzimləyici yanaşmaları uyğunlaşdırmaq, ən yaxşı təcrübələri bölüşmək və internet idarəçiliyində transsərhəd problemləri həll etmək üçün şəbəkə neytrallığı məsələləri üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq və dialoqlar inkişaf etdirilməlidir. Bu istiqamətdə İnternet İdarəetmə Forumu (IGF) və Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (ITU) kimi çoxtərəfli forumlarda iştirak etmək, şəbəkə neytrallığı prinsipləri və siyasətləri üzrə qlobal konsensus və əməkdaşlığı təşviq etmək labüddür.

Hüquqi və məhkəmə vasitələrinin təmin edilməsi: İstehlakçılar, məzmun təminatçıları və digər maraqlı tərəflər üçün şikayətlər vermək və ayrı-seçkilik əməllərinə görə kompensasiyanın təmin olunması da daxil olmaqla, şəbəkə neytrallığı qaydalarının pozulması hallarının aradan qaldırılması üçün effektiv məhkəmə müdafiəsi üçün vasitələr yaradılmalıdır. Hesabatlılığı təmin etmək və internet idarəçiliyində qanunun aliliyini təmin etmək üçün məhkəmə nəzarəti mexanizmlərini gücləndirmək labüddür.

Nəticə

İctimai maarifləndirmə və iştirakçılığın təşviq edilməsi: İstehlakçıları, biznesləri və siyasətçiləri açıq və innovativ internet ekosisteminin qorunmasında şəbəkə neytrallığının əhəmiyyəti haqqında maarifləndirmək dövlətlərin qarşısında duran öhdəliklərdəndir. Maraqlı tərəfləri gücləndirmək üçün ictimai məsləhətləşmələr, dinləmələr və maarifləndirmə kampaniyaları da daxil olmaqla, internet idarəçiliyi proseslərində ictimaiyyətin iştirakı və cəlbi təşviq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Wu, T. (2002). A Proposal for Network Neutrality: Proposal. Virginia Law School.
2. Schewick, V., Barbara. (2010). "Internet architecture and innovation". MIT Press.
3. Kevin, W. (2012). "The Myth of Interference: The Real Threat to Network Neutrality." Minnesota Law Review.
4. European Union. Regulation (EU) 2015/2120.
5. Federal Communications Commission. Open Internet Order. (2015). FCC.
6. Steven, B. (2004). "Measuring ISP Topologies with Rocketfuel". ACM SIGCOMM Computer Communication Review.
7. Federal Communications Commission. (2015). "Protecting and Promoting the Open Internet". FCC.
8. Sharon, G. (2018). "The FCC: Regulatory oversight and the digital future". The MIT Press.
9. Kevin, W. (2020). "Digital Tornado: The Internet and Telecommunications Policy." Brookings Institution Press.
10. Mohamed, Z. (2014). "The Role of DPI (Deep Packet Inspection) in Regulatory Enforcement." International Journal of Communication Systems.
11. Body of European Regulators for Electronic Communications (BEREC). (2006). Guidelines on the Implementation by National Regulators of European Net Neutrality Rules. BEREC.
12. Michael, C. (2019). "Net Neutrality: Towards a Co-Regulatory Solution". International Journal of Communication.
13. Lawrence, L. (2001). "The future of ideas: The fate of the commons in a connected world." Random House.
14. Middleton, Catherine, Rob, F. (2017). "Net neutrality: A fast lane to understanding the trade-offs". Journal of Information Policy.
15. Milton, M. (2010). "Networks and States: The Global Politics of Internet Governance". MIT Press.
16. United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit. (2014). "Verizon Communications Inc. v. FCC".
17. United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit. (2016). "United States Telecom Association v. FCC".
18. Reidenberg, Joel, R. (2018). "Restoring Internet Freedom Order." Federal Communications Commission.
19. United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit. "Mozilla Corporation v. Federal Communications Commission".
20. United States Court of Appeals for the Ninth Circuit. (2018). "United States Telecom Association v. State of California".
21. Diega, N.L., Guido, Monti, A. (2016). "Network Neutrality in the EU: Between Utility Regulation and Competitive Law." Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law (JIPITEC).

Göndərilib: 24.01.2024

Qəbul edilib: 05.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/106-111>

Parviz Gasimov
Azerbaijan University
master student
gasimovparviz555@gmail.com

THE DYNAMICS OF LIQUIDITY RISKS: BANKING SECTOR RESILIENCE AND ECONOMIC IMPLICATIONS

Abstract

This article examines the dynamics of liquidity risks within the banking sector, their implications for financial stability, and the consequent effects on the broader economy. Liquidity risks, stemming from the inherent mismatch between a bank's short-term liabilities and long-term assets, pose significant challenges to financial institutions. These risks are exacerbated during periods of financial stress, leading to potential bank runs and systemic crises. The resilience of the banking sector against such risks is critical, hinging on both regulatory measures like the Liquidity Coverage Ratio (LCR) and the Net Stable Funding Ratio (NSFR), and banks' internal liquidity management (such as Stress Tests) practices. This study explores how these mechanisms contribute to the stability of the financial system and examines their effectiveness in the face of evolving market conditions and economic policies. Furthermore, it delves into the economic implications of liquidity risks, highlighting the potential for credit crunches that can hamper economic growth, increase unemployment, and trigger recessions. The analysis concludes that a multifaceted approach, encompassing rigorous risk management, robust regulatory frameworks, and proactive financial oversight, is essential to mitigate liquidity risks and protect the economy. This comprehensive examination sheds light on the intricate interplay between liquidity risks, banking sector resilience, and economic outcomes, offering insights into the importance of safeguarding financial stability in a dynamically changing economic landscape.

Keywords: LCR, NSFR, liquidity, banking, finance, ratio

Pərviz Qasimov
Azərbaycan Universiteti
magistrant
gasimovparviz555@gmail.com

Likvidlik risklərinin dinamikası: bank sektorunun dayanıqlılığı və iqtisadi nəticələr

Xülasə

Bu məqalədə bank sektorunda likvidlik risklərinin dinamikası, onların maliyyə sabitliyinə təsirləri və nəticədə daha geniş iqtisadiyyata təsirləri araşdırılır. Bankın qısamüddətli öhdəlikləri ilə uzunmüddətli aktivləri arasında xas uyğunsuzluqdan irəli gələn likvidlik riskləri maliyyə institutları üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bu risklər maliyyə gərginliyi dövründə daha da güclənir və potensial bank əməliyyatlarına və sistem böhranlarına səbəb olur. Bank sektorunun bu cür risklərə qarşı dayanıqlılığı kritikdir və həm Likvidliyin Örtülmə Əmsalı (LCR) və Xalis Stabil Maliyyələşdirmə Əmsalı (NSFR) kimi tənzimləmə tədbirləri, həm də bankların daxili likvidliyin idarə edilməsi (Stress Testləri kimi) təcrübələrindən asılıdır. Bu tədqiqat bu mexanizmlərin maliyyə sisteminin sabitliyinə necə töhfə verdiyini araşdırmaqda və inkişaf edən bazar şəraiti və iqtisadi siyasətlər şəraitində onların effektivliyini tədqiq etməkdədir. Bundan əlavə, o, likvidlik risklərinin iqtisadi nəticələrini araşdıraraq, iqtisadi artıma mane ola biləcək, işsizliyi artırma və tənəzzüllərə səbəb ola biləcək kredit böhranları potensialını vurğulayır. Təhlil belə nəticəyə gəlir ki, likvidlik risklərini azaltmaq və iqtisadiyyatı qorumaq məqsədilə ciddi şəkildə risklərin idarə edilməsini, möhkəm tənzimləyici bazaları və proaktiv maliyyə nəzarətini əhatə edən çoxşaxəli yanaşmanın

olması vacibdir. Hərtərəfli araşdırma vasitəsilə likvidlik riskləri, bank sektorunun dayanıqlılığı və iqtisadi nəticələr arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəyə nəzər yetirilir və dinamik dəyişən iqtisadi mənzərədə maliyyə sabitliyinin qorunmasının vacibliyi haqqında fikirlər təklif edilir.

Açar sözlər: LCR, NSFR, likvidlik, bankçılıq, maliyyə, əmsal

Introduction

The financial system creates a large capital pool by combining idle and small amounts of funds held by households. Thus, it enables the preparation of the conditions necessary for industrialization, economic growth and development. The traditional functioning of the banking sector is the recovery of idle funds of households and financial intermediation services. For this reason, banks have to hold liquid assets in order to fulfill the demands of depositors, such as withdrawing money, and to meet some of the commitments they have made. For this reason, they attach great importance to the adequacy of the liquidity level. In this context, liquidity is vital for the healthy functioning of the financial system, especially banks.

Lack of liquidity can negatively affect economic growth and create instability by causing large fluctuations in the values of financial assets. Therefore, research on the factors affecting liquidity is essential for the healthy functioning of the banking sector, which provides resources to economic activity.

Banking sector liquidity, which is considered to be the key element of the global financial crisis that broke out in 2008, is a financial irregularity that has a macroeconomic aspect as well as a banking sector problem. In the 2008 global crisis, bankers dragged the global economic system into chaos, but instead of paying the price for their mistakes, they were rewarded by being saved from bankruptcy with public resources financed by millions of taxpayers. As a result, the burden of the liquidity crisis was transferred to central banks, the public and therefore the entire society. In the solution process, the instruments of economic policy and the relationship between macroeconomics and liquidity come to the fore.

Banks carry out very valuable activities on both the asset and liability sides of their balance sheets. On the asset side, they increase credit flow by providing funds to borrowers facing illiquidity. On the liability side, they provide liquidity to depositors upon their request. In addition, through their activities, they transform illiquid assets into demand deposits, which are more liquid assets. However, there may be incompatibility between these two activities. Depositors' liquidity demands may come at an inopportune moment, forcing banks to auction off illiquid assets. These sales can threaten the banking system by causing a rush to bank counters.

In addition, a banking sector restricted in terms of liquidity can slow down economic activity by causing a decrease in total credit. This situation is called liquidity risk. Liquidity risk is one of the most serious risks in the banking sector and is defined as the bank's lack of liquidity to meet its obligations. Considering these factors, revealing the factors that affect liquidity positively (negatively) and encouraging (eliminating) them is of great importance for the health of economic functioning and social welfare.

Liquidity in banking is defined as the bank's ability to fund increases in asset prices and meet maturing liabilities without loss (Bank for International Settlements (BIS), 2010). This definition relates to the funding of liquidity problems in the banking sector and should not be confused with market liquidity. While market liquidity expresses the difficulties in trading assets, funding liquidity indicates the difficulty in obtaining funds. Another type of liquidity that is important for the financial system is central bank liquidity. Central bank liquidity refers to the accessibility of money through central banks. Having a reliable basis for the liquidity structure in the banking sector and taking the necessary precautions against liquidity problems caused by maturity mismatch in bank balance sheets are important not only for the success of banks and financial. For example, according to the Bank for International Settlements (Bank for International Settlements (BIS), 2010), many banks encountered difficulties in providing sufficient liquidity during the 2008 global financial crisis. The resulting shock turned into a crisis that affected the whole world.

A robust and financially sound banking sector is more resilient to adverse events and plays a key role in maintaining the stability of the financial system. Highlighting the significance of profitability, (Dietrich, Wanzenried, 2011) proposed utilizing profitability as an indicator of a bank's operational effectiveness. However, even banks with high-quality assets, robust earnings, and ample capital can falter if they fail to ensure sufficient liquidity (Arif, Nauman Anees, 2012). The dynamic between liquidity and profitability in the banking sector has been the subject of extensive research, yet a clear consensus remains elusive, with mixed findings reported. One faction of researchers (Arif, Nauman Anees, 2012) contends that higher liquidity reserves negatively impact financial development due to the associated higher costs of capital market borrowing for banks facing high liquidity risks. Conversely, another group posits that higher liquidity risks — or a greater proportion of assets being illiquid — might actually be beneficial, as liquid assets typically yield lower returns than their illiquid counterparts (Trujillo-Ponce, 2013: 561-586). Some academics have noted that liquidity reserves, mandated by regulatory bodies, entail an opportunity cost for banks (Olagunju, David, Samuel, 2012).

(Bordeleau, Graham, 2010) suggested a nonlinear correlation between liquid assets and banking profitability, indicating a potential compromise between the short-term profit advantages of lower liquidity and the long-term stability benefits that guard against liquidity crises (Ehiedu, 2014: 81-90). Emphasized the need for banks to strike a balance between maximizing profits and maintaining adequate liquidity (Olagunju, David, Samuel, 2012). Highlighted that both extreme liquidity and excessive liquidity reserves can detrimentally affect a bank's profitability; aiming for high profits without managing liquidity levels can lead to significant liquidity issues, potentially eroding customer trust, while too much liquidity can dampen a bank's profitability. Furthermore, studies on bank liquidity have shown that the competitive pressures that limit loan and deposit volumes, thereby reducing profits — which serve as a cushion against shocks — also hinder the formation of liquidity within banks (Berger, Bouwman, 2009: 3779-3837).

However, even banks that have high-quality assets, strong profits, and adequate capital can fail if they do not have sufficient liquidity, as noted by (Arif, Nauman Anees, 2012). The dynamic between liquidity and profitability in the banking industry has been extensively researched, yet conclusions remain varied, and empirical data is inconclusive. Some researchers (Arif, Nauman Anees, 2012) argue that higher liquidity reserves can hinder financial growth, as banks facing high liquidity risks may incur higher borrowing costs from capital markets. Conversely, others believe that higher liquidity risks can actually be beneficial, as liquid assets typically yield lower returns than illiquid ones, according to (Trujillo-Ponce, 2013: 3779-3837). Furthermore, it's argued that regulatory-required liquidity reserves represent a missed opportunity for banks (Molyneux, Thornton, 1992: 1173-1178).

While the Basel III liquidity regulations could potentially motivate further earnings management, this aspect was not included in our discussion due to the extensive theoretical and empirical complexities associated with earning management in banking, warranting a dedicated analysis beyond the scope of this discussion (Arif, Nauman Anees, 2012).

In the document titled *Liquidity Risk Management and Supervision Principles* published by BCBS (Basel Committee on Banking Supervision) in 2008, the Committee has put forward 17 principles regarding the management, measurement, public disclosure and supervision of liquidity risk by the public authority. Although the principles in question lay out the systems that banks must establish and the general rules for their supervision, they leave the details of implementation to the institutions and supervisory authorities. Liquidity risk, which consists of a section and management principles briefly mentioned in the second structural block of Basel regulations, and the Liquidity Coverage Ratio (LCR) issued in 2013, as well as the Net Stable Funding Ratio (NSFR) published in 2014. It has gained a more detailed structure with its regulations.

The main purpose of LCR is to make banks more resistant to short-term liquidity risk. For this purpose, LCR requires banks to hold sufficient high quality liquid assets (HQLA) without any third party rights (collateral). Since HQLAs can be converted into cash easily and quickly in the market,

they are seen as an important tool in meeting the liquidity needs of banks for up to 30 business days. While LCR helps banks absorb shocks that may occur under financial and economic stress conditions, it also helps prevent the spread of these shocks from the financial sector to the real sector (Bank for International Settlements (BIS), 2013).

LCR was designed by BCBS for banks operating internationally and sets the minimum standards on the subject. Local authorities may set higher thresholds than those stipulated by the BCBS. In addition to the LCR, BCBS has suggested various monitoring tools within the framework of liquidity risk control, and with these tools, the steps that the authorities should take in order to ensure the continuous monitoring and control of liquidity risk have been revealed.

The other basic ratio put forward by BCBS regarding the management and control of banks' liquidity risk is NSFR. The rate in question has been introduced to ensure that BCBS's banking sector is more robust and operates with more stable liquidity resources. NSFR tries to create a more stable funding structure by using banks' assets and off-balance sheet compositions. Ensuring a stable funding structure can reduce the risks of deterioration in banks' regular funding sources and bank default, and furthermore, can reduce possible systemic stresses. While NSFR reduces banks' dependence on short-term funding, it increases funding stability by reducing on-balance sheet and off-balance sheet funding risk. Maturity structure management regarding assets and liabilities is seen as one of the basic management issues of banking activities. Banks' ability to achieve asset growth by using short-term and cheap funding sources and leverage causes liquidity deficits in the medium and long term. Failure to manage these deficits can bring the entire system, within its interdependent financial structure, to a halt (Beatty, Liao, 2014: 339-383).

BCBS revealed that although international banks complied with capital adequacy regulations in the early stages of the 2007 financial crisis, they experienced financial problems due to the weakness of their liquidity management. The liveliness in asset markets and cheap funding sources before the crisis convinced banks that this situation would continue in the long term. However, the sudden change in market conditions revealed how quickly liquidity resources decreased. Especially during the crisis, organizations with weak liquidity management practices were in a difficult situation.

Stress tests are seen as the most important part of the decision-making and planning processes because they are an important part of the risk management process and are especially used in the processes of determining risk appetite and risk limits. Due to this feature, it must be suitable for use at all levels of the risk management process and can be used in upward processes.

In order to ensure that stress test practices gain an official quality, it is aimed to reveal the internal bank application procedures and principles, to allocate resources such as sufficient human resources and information systems during the process, and to reveal the duties and responsibilities of the personnel who will take part in the process (Chong, Huang, Zhang, 2012: 78-93).

This principle ensures that stress tests are reviewed at certain intervals in order to reflect the capital and liquidity structure of the bank and the changes in the economy in which it operates, and to check their functionality.

Sensitivity analyzes have an important place in stress testing applications. Varying effects may occur against risk factors in different portfolios. In this context, in stress test applications, banks are required to conduct sensitivity analyzes in order to reveal the effects that risk factors considered important may have on different portfolios.

Determining and presenting different scenarios in stress test applications allows banks to take precautions against possible negative effects in the future. In this context, the scenarios to be used in stress test applications must be compatible with future expectations and changing conditions and include the combined effects depending on the possibility of different scenarios occurring at the same time (Jiraporn, Miller, Yoon, Kim, 2008).

In their stress test applications, banks should create comprehensive structures that include the effects of risk on all activities of the bank and determine appropriate risk parameters that can show these effects.

In the stress tests to be applied, the interactions of possible risk factors with each other should be taken into account, and especially in case the risk occurs, possible reactions and precautions to be taken should be presented.

Choosing shocks of different severity, including extreme events experienced in the past, in determining the scenarios for stress tests will enable the determination of the set of measures that can be taken against any level of negativity.

In addition to stress tests, the relevant principle envisages reverse stress tests to identify potential weak points that may cause the termination of banks' business processes and the institution's default.

Banks should determine the lines of activity they focus on and the risks they may be exposed to in this regard, focus on these issues in stress tests, and take into account the interaction between the risks determined for each portfolio in the impact analysis.

Banking inherently involves many risks. For this reason, instead of focusing on some risks in stress tests, all risks that the bank is exposed to should be taken into account with a more holistic approach.

Determining in writing the actions to be taken regarding the measures to be taken according to the results obtained from the stress tests is seen as an assurance for the bank to continue its activities.

Banks should internally test the capital and liquidity plans they make based on stress test results through feedback and reflect possible changes in their plans.

Stress tests and scenarios used should be compatible with the bank's scale, structure and future plans and should include measures to be taken against possible negativities.

Conclusion

Liquidity risk management has become a much more discussed issue in the banking sector and the academic world, especially after the crisis that started in 2007 and shook the global economy deeply and whose effects are still ongoing. Liquidity risk can be defined as the risk of insufficient cash and cash equivalent assets owned by a business or the risk of not being able to dispose of assets at a reasonable price level in order to obtain such assets. Basically, liquidity risk can be defined in three different ways: asset liquidity, funding liquidity and central bank liquidity. These risks include various interactions with different channels. These effects differ depending on the period the economy is in. Especially during periods of fluctuation and stress, the interaction becomes stronger and causes crises to deepen.

Different methods are used in the literature to measure liquidity risk. One of the frequently used methods is calculating ratios through financial statements and applying various deduction rates to these ratios. In addition, cash flow analysis using financial statement data is used as another measurement method. In addition to such simple methods, stress testing and model-based applications using more advanced methods have been seen as important tools recently.

Regulations regarding liquidity risk in the world started with a more principle-based structure in the first period and became more detailed in the following period as its importance was understood. In particular, the new banking regulatory structure introduced by BCBS in 2009 has caused and continues to cause significant changes in the liquidity management structure of banks. As of today, two rates (LCR, NSFR) in the short and long term, determined by BCBS and based on a specific stress scenario, are the most important regulations regarding liquidity. These rates are still being discussed in the global banking industry.

In summary, the literature on liquidity and market risk interplay provides a rich foundation for understanding the complexities of banking sector stability. It emphasizes the importance of robust regulatory frameworks, such as Basel III, and the need for banks to implement comprehensive risk management practices that account for the dynamic and interconnected nature of financial markets.

Without employing traditional subdivisions, the article makes a compelling case for a holistic approach to managing liquidity and market risks within the banking sector. It advocates for

stringent regulatory standards, like those outlined in the Basel III framework, while also calling for adaptive risk management practices that can respond to an ever-evolving financial landscape. The ultimate goal presented is to fortify the banking sector against the types of instabilities that have historically led to economic downturns, ensuring a more stable and resilient global financial system.

The literature review underscores a consensus on the criticality of understanding and managing the interplay between liquidity risk and market risk. It highlights the evolution of regulatory frameworks aimed at enhancing bank stability and points to an ongoing need for research into effective risk management practices. Future studies are encouraged to explore innovative risk management tools and strategies, including the application of fintech and machine learning techniques, to better predict and mitigate these risks in a rapidly changing financial landscape.

References

1. Bank for International Settlements (BIS). (2010). Basel: Basel Committee on Banking Supervision. Retrieved from <https://www.bis.org/publ/bcbs188.pdf>
2. Bank for International Settlements (BIS). (2013). Basel: Basel Committee on Banking Supervision. Retrieved from <https://www.bis.org/publ/bcbs238.pdf>
3. Dietrich, A., Wanzenried, G. (2011). "Determinants of banks profitability before and during the crisis": "Evidence from Switzerland."
4. Arif, A., Nauman Anees, A. (2012). "Liquidity risk and performance of banking system".
5. Trujillo-Ponce, A. (2013). "What determines the profitability of banks? Evidence from Spain." *Accounting & Finance*, 53(2), pp.561-586.
6. Olagunju, A., David, A.O., Samuel, O.O. (2012). "Liquidity Risk Management and commercial Banks' profitability".
7. Bordeleau, E., Graham, C. (2010). "The Impact of Liquidity on Bank Profitability". Retrieved from <https://www.bankofcanada.ca/wp-content/uploads/2010/11/wp10-38.pdf>
8. Ehiedu, V.C. (2014). "The financial statement analysis (FSA) approach". *Research Journal of Finance and Accounting*, 5(5), pp.81-90.
9. Berger, A.N., Bouwman, C.H.S. (2009). "Bank liquidity creation." *Review of Financial Studies*, 22(9), pp.3779-3837
10. Molyneux, P., Thornton, J. (1992). "Determinants of European bank profitability: A note." *Journal of Banking & Finance*, 16(6), pp.1173-1178.
11. Beatty, A.L., Liao, S. (2014). "Financial accounting in the banking industry: A review of the empirical literature." *Journal of Accounting and Economics*, 58(2-3), pp.339-383.
12. Chong, G., Huang, H., Zhang, Y. (2012). "International Journal of Accounting and Information Management", 20(1), pp.78-93.
13. Jiraporn, P., Miller, G.A., Yoon, S.S., Kim, Y.S. (2008). "Is earnings management opportunistic or beneficial? An agency theory perspective".

Received: 01.01.2024

Accepted: 16.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/112-117>

Günay Qüdrətli
Bakı, Azərbaycan
magistrant
gunay.qudretli7@gmail.com

“KÖMƏKSİZ VƏZİYYƏT” ANLAYIŞININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ İZAHI, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ EKSPERTİZASI İLƏ BAĞLI TİBBİ VƏ HÜQUQİ MEYARLAR

Xülasə

Tədqiqatda “köməksiz vəziyyət” anlayışı müxtəlif müəlliflərin nəzəriyyələrinə, eyni zamanda qüvvədə olan qanunvericiliyə, xarici ölkələrin qanunvericilik bazasına istinad edilərək nəzəri və praktiki cəhətdən ətraflı izah edilmişdir.

Zərərçəkmiş şəxsin yaş amilinin, yuxulu vəziyyətdə olmasının, sərxoşluq vəziyyətinin və digər amillərin hansı hallarda köməksiz vəziyyət hesab olunması ilə bağlı müəyyən edilmiş hüquqi və tibbi meyarlar cinayət hadisəsinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır və tədqiqatın əsas məzmununu təşkil edir. Eyni zamanda, tədqiqat qətl hadisəsinin və cəsəd üzərində ekspertizanın aparılmasında səlahiyyətli olan şəxsləri və ekspertiza prosesinin həyata keçirilməsi mərhələlərini ətraflı əhatə edir.

Açar sözlər: köməksiz vəziyyət, zərərçəkmiş, qurban, cinayət, şüursuzluq vəziyyəti, hüquqi meyar, tibbi meyar, qətl, məhkəmə-psixiatriya ekspertizası

Gunay Gudratli
Baku, Azerbaijan
master student
gunay.qudretli7@gmail.com

Medical and legal criteria related to the theoretical and practical explanation, evaluation and expertise of the concept of “helpless situation”

Abstract

In the research, the concept of "helpless situation" was explained theoretically and practically in detail, referring to the opinions of various authors, the legislation in force at the same time, the legislative framework of foreign countries.

The established legal and medical criteria regarding the victim's age factor, sleepiness, drunkenness and other factors in which cases are considered a helpless situation play an important role in the evaluation of the crime scene and form the main content of the research. At the same time, the study covers in detail the persons responsible for conducting the homicide and autopsy and the stages of the autopsy process.

Keywords: helpless state, victim, crime, state of unconsciousness, legal criterion, medical criterion, murder, forensic psychiatric examination

Giriş

Köməksiz vəziyyət hadisəni, ətrafda baş verənləri dərk edə bilmədiyi, bu səbəbdən xəbərdar olmama halında, eyni zamanda dərk edib özünü müdafiə etmə qabiliyyətində olmayan şəxsin düşdüyü aşkar situasiyadır. Cinayət törədən təqsirkar şəxs isə zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətindən xəbərdar olmalı və bu hal onun üçün aşkar olmalıdır.

Köməksiz vəziyyətdə qəsdən adam öldürmə cinayəti bir çox ölkələrin cinayət qanunvericiliyinə əsasən adam öldürmə cinayətinin ağırlaşdırıcı halına daxil edilmişdir. Lakin bu hal, yəni şəxsin köməksiz vəziyyətdə qəsdən öldürülməsinin ağırlaşdırıcı hal olub-olmaması bir sıra hüquq alimləri

tərəfindən müzakirələrə səbəb olmuşdur. Məsələn, S.V.Borodin qurbanın köməksiz vəziyyətdə öldürülməsinin məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi tanınmasının tamamilə haqlı olduğunu vurğulayır. Həqiqət budur ki, bu halda qətl ən çox köməksiz vəziyyətdə olduğu üçün özünü müdafiə edə bilməyən qurbanın müqaviməti olmadıqda baş verir (Borodin, 131).

Nruyen Ja. Xa şüursuz bir şəxsin öldürülməsini “köməksiz vəziyyətdə olan şəxsin öldürülməsi” kimi qiymətləndirilməsi ilə razılaşmayaraq, bunun cinayət qanunvericiliyinə zidd olduğu fikrini irəli sürmüşdür. V.Q.Karganova da eyni mövqeyi müdafiə edərək, cinayət qanununun təqsirkarın vəziyyətinin pisləşməsi istiqamətində təfsir edilməsinin qəbul edilməz olduğunu vurğulamışdır.

Bəs hansı vəziyyət “köməksiz vəziyyət” kimi qiymətləndirilməlidir? “Qəsdən adam öldürmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” AR Ali Məhkəməsinin Plenum qərarına əsasən, CM-nin 120.2.9-cu maddəsi ilə məsuliyyət (təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə köməksiz vəziyyətdə olan adamı öldürmə) o vaxt yaranır ki, zərərçəkmiş şəxs özünün fiziki və ya psixi qüsurlarına görə təqsirkara müqavimət göstərmək imkanına malik olmur və cinayət törədən şəxs zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətdə olduğunu dərk edir. Köməksiz vəziyyətdə olmaq dedikdə zərərçəkmişin qoca, xəstə, azyaşlı, bəzi hallarda yetkinlik yaşına çatmamış olması, özündən getmə, huşsuz, yatmış, bərk sərxoş vəziyyətdə olması kimi hallar başa düşülməlidir (12).

Rusiya Federasiyası Ali Məhkəmə Plenumunun "Ölüm hadisələrinə dair məhkəmə təcrübəsi haqqında" 27 yanvar 1999-cu il tarixli qərarında, "qurban ölüm hadisəsi baş verdiyi zaman fiziki və ya psixi vəziyyətinə görə özünü müdafiə etmək, təmin etmək üçün acizdir, günahkarlara qarşı aktiv müqavimət göstərə bilmir. Köməksiz vəziyyətdə olan şəxslərə, xüsusilə ağır xəstələr və yaşlı insanlar, kiçik uşaqlar, baş verənləri düzgün qavramaq qabiliyyətindən məhrum olan zehni pozğunluqlardan əziyyət çəkən şəxslər daxil ola bilər" qeyd edilmişdir (Gaukhman, 1999: 265).

Qurbanın köməksiz vəziyyətini yaradan halları müvəqqəti və davamlı olaraq 2 qrupa ayırmaq olar. Müvəqqəti xarakterinə şüursuzluq vəziyyəti (yuxu, sərxoşluq və s.), müvəqqəti zehni xəstəlik və digər hallar, davamlı köməksizlik vəziyyətinə isə, fiziki və ya zehni qüsurlar, xroniki somatik xəstəliklər və s. aid edilə bilər.

Moskva Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının müəlliflər qrupu. M.V.Lomonosov, xüsusən də G.N.Borzenkov, qurbanın köməksiz vəziyyətini onun yaşı (yetkin olmayan, yaşlı), sağlamlıq vəziyyəti, əliliyi və qurbana cinayətə müqavimət göstərmək imkanı verməyən digər hallarla müəyyən edilə biləcəyini iddia etmişdir (11).

S.Dementeyevin fikrincə, zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətdə olması üçün xüsusi bir şərait yaranmalıdır və o əzab çəkməlidir. “Köməksiz vəziyyəti təyin edərkən, qurbanın S.Dementeyevin düşündüyü kimi əlavə xüsusi əzab çəkməsi heç tələb olunmur. Köməksiz vəziyyət, qurbanın qatilə qarşı təsirli müqavimət göstərmək imkanından məhrum olduğunu nəzərdə tutur. Qatil yalnız qurbanın köməksizliyindən qətlin törədilməsini asanlaşdıran bir vəziyyət kimi istifadə edir” (Morgulova, 2001: 43).

Bəzi hallarda pensiya yaş həddinə çatmış şəxsin yaşının çox olması ilə əlaqədar cinayətin birbaşa qurbanına çevrilməsi situasiyasında “köməksiz vəziyyət” amilinin mövcud olduğu düşünülə bilər. P.V.Poloskov, şəxsin qocalığa çatmasının qocalıq sklerozunun, psixozların və şəxsiyyətin psixofiziki xüsusiyyətlərindəki digər pozğunluqların inkişaf etdiyinin göstəricisi olduğunu vurğulayır (Poloskov, 1985; Sudebnyye ekspertizy, 1980). Şəxsin səhhətində hələ psixofiziki pozğunluqların belə yaşlarda mövcudluğunun güman edilməsi ilə bütün şəxslərdə eyni psixoloji vəziyyətin mövcud olduğunu düşünmək absurd olardı. S.P Şerba, qurbanın köməksiz vəziyyətdə olub-olmadığına qərar verərkən, pensiya yaşına çatmış bir şəxsin tanınması faktının yetərli olmadığını müdafiə edir. Onun fikrinə istinad edərək deyə bilərik ki, pensiya yaşına çatmış bir insan sağlam, fiziki cəhətdən güclü ola bilər, günahkara müqavimət göstərə və ya onu təhdid edən təhlükədən başqa yolla qaça bilər (Shcherba, Zaytsev, Sarsenbayev, 12). E.V.Topil'skaya isə istintaq və məhkəmə təcrübəsini təhlil edərək, əksər hallarda qurbanın qocalığı və köməksiz vəziyyət amilinin eyniləşdirildiyi qənaətinə gəlmişdir (Topil'skaya, 1992: 20). Aydın ki, şəxsin pensiya yaşına çatması, somatik vəziyyəti onun sağlamlığında psixofiziki pozğunluqlar yaratmırsa, avtomatik olaraq köməksiz bir vəziyyət kimi qiymətləndirilə bilməz. Hər bir halda, hərtərəfli

məhkəmə, psixoloji və psixiatriya ekspertizası həyata keçirilməli, həyati təhlükəli vəziyyətdə psixi pozğunluqların mövcudluğu və ya şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir.

Yuxuda olan şəxsin “köməksiz vəziyyətdə olması” aspektindən qəbul edilib-edilməməsini müəyyən etmək üçün bir sıra alimlərin bu barədə nəzəriyyələrini təhlil etdik. Verşininə görə, yuxu şüurun işinin tamamilə dayandığı, xarici stimullara reaksiyaların azaldığı müəyyən fasilələrlə gələn fizioloji bir istirahət vəziyyətidir. Yuxuda olan bir insanın köməksiz vəziyyəti, ibtidai istintaq orqanlarının konkret bir cinayət işində hərtərəfli araşdırılması lazım olan qiymətləndirmə xüsusiyyətidir (Borodin, 45).

S.Demyanovun fikrincə, yuxu köməksiz vəziyyət kimi qəbul edilə bilməz, çünki qatil qanun bərsində biliklərindən istifadə edərək cinayəti törətməzdən əvvəl yatan qurbanı oyadarsa, ixtisaslı bir qətl üçün məsuliyyətdən yayınmış olacaq (Dement'yev, 1999: 43).

A.Popov “Qatil qurbanın köməksiz vəziyyətindən xəbərdar olmalıdır və qurban olmayan şəxs” adlı məqaləsində S. Demyanovun nöqteyi-nəzərini təkzib etmiş və mövqeyini əsaslandırmağa çalışmışdır. Qatilin qüvvədə olan qanunvericiliyi hərtərəfli bilməsi və bu biliklərdən istifadə etməsi onun daha ciddi məsuliyyətdən qaça biləcəyi mənasına gəlir. S.Demyanov hesab edir ki, əgər yatmış bir insanı həyatından məhrum etmə qətlini ixtisaslı bir növü kimi qəbul edilərsə, eyni hal bir insanın qəfildən öldürüldüyü hallara da şamil edilməlidir. Məsələn, arxadan tapançadan açılan atəşlə cinayətin törədildiyi situasiyada qurban xəbərsiz vəziyyətdə olduğu müddətcə həyatına yaxınlaşan təhlükədən şübhələnmədiyi üçün belə hallar da ixtisaslı cinayətlərə aid edilməlidir.

Görünən odur ki, hər halda yatan şəxsin öldürülməsi cinayətkar üçün bilə-bilə köməksiz vəziyyətdə olan bir insanın öldürülməsi kimi qəbul edilməlidir, çünki cinayətkar hadisəni törədərək qurbanın yuxu vəziyyətində olduğunu başa düşür və anlayır ki, o nə özünü qoruya bilər, nə də hər hansı bir müqavimət göstərə bilər.

A.Verşinin, yuxu vəziyyətində bir insanın öldürülməsi ilə bağlı hər bir konkret işdə bütün şərtlərin hərtərəfli araşdırılmasını təklif edir. “Belə vəziyyətdə yatan bir insanın öldürülməsi müəyyən dərəcədə humanistlikdir, çünki qurban həyatından məhrum olduqda əziyyət çəkmir».

S.Sklyarov, yuxunun köməksiz vəziyyət kimi qəbul edilməzliyini müdafiə edir. Yuxunun təbi-fizioloji proses olduğunu, əgər yuxu vəziyyəti köməksiz vəziyyət hesab olunarsa, o zaman insanın həyati təhlükəli bir vəziyyətin olacağını gözləmədiyi və dərk etmədiyi digər halların(qəfildən qətl, məsafədən vurma, pusquya salma) da bu kateqoriyaya aid edilməli olduğunu vurğulayır. “Qurbanın təhlükəni dərk etdiyi, lakin köməksiz vəziyyətə görə müqavimət göstərə bilməyəcəyi hallara isə somatik xəstəlik, fiziki gücsüzlük vəziyyətlərini aid etmək daha məqsədəuyğun hesab edilir”.

Qurbanın köməksiz vəziyyətdə olması faktorundan bəhs edərkən, onun köməksiz vəziyyətinə gətirilməsi hallarını da izah etmək lazımdır:

Birinci halda, zərərçəkən heç bir təzyiqə məruz qalmadan müstəqil olaraq, lakin cinayətkarın təklifi ilə alkoqol, narkotik və digər psixotrop maddələr qəbul edir. Cinayət törətmək istəyən şəxs cinayət törətmək niyyətində idi və cinayətin törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə zərərçəkəni sərxoş və digər vəziyyətə gətirir. Məsələn: Kənddə yaşayan E. adlı şəxs axşam M. Adlı şəxsi qonaq kimi dəvət edərək, digər tanışları ilə birlikdə spirtli içkilər içməyə başladı. M. ağır sərxoş olduqda E. və daha sonra A. ona qarşı zor tətbiq etmişdirlər. Cinayət məsuliyyətindən qorxaraq cinayətkarlar zərərçəkəndən qurtulmağa qərar verdilər. Bu məqsədlə onu otaqdan çıxarıb soyuq dəhlizdəki pilləkənlərin altına qoydular.

Və nəticədə o, hipotermi səbəbindən həyatını itirdi. Buradan da aydın olur ki, zərərçəkmiş şəxs ilk öncə köməksiz vəziyyətinə (sərxoşluq vəziyyəti) gətirilir, daha sonra cinayət törədilir. Sərxoşluq vəziyyətinin diaqnozu narkoloqlar, psixiatrlar və nevropatoloqlar tərəfindən qoyulur. Ölüm baş verdikdə, spirtli içki qəbulu faktı, cinayət zamanı mümkün intoksikasiya dərəcəsi, kəskin alkoqol zəhərlənməsi səbəbindən ölümün baş verməsi və digərləri məhkəmə ekspertləri tərəfindən araşdırılır.

İkinci halda isə, qatil öncə qurbanın əl-ayağını bağlayır, onu müqavimət göstərə bilməyəcək hala gətirdikdən sonra isə öldürür.

Köməksiz vəziyyət faktının qiymətləndirilməsi zamanı hüquqi və tibbi meyarlar nəzərə alınmalıdır. "Köməksiz vəziyyət" in hüquqi meyarı intellektual (xarakteri və mənanı başa düşmə qabiliyyəti) və iradi (müqavimət göstərmək qabiliyyəti) komponentləri ehtiva edir. Bir hadisədən xəbərdar olmaq üçün əvvəlcə o qavranılmalıdır. Hüquqi meyarlara zərər çəkmiş şəxsin cinayət vəziyyətinin daxili məzmununu səhv başa düşməsi, müəyyən bir vəziyyətin ümitsiz olaraq qiymətləndirilməsi, cinayət təcavüzünə qarşı qətiliklə təsirsiz (qeyri-adekvat) taktikaların seçilməsi və istifadəsi, cinayətin vəziyyətini dəyişdirmək və hərəkətlərini (əməllərini) tənzimləmək üçün fiziki və zehni imkanların olmaması aid edilir (Shcherba, Zaytsev, Sarsenbayev, 11).

Cinayət işində qurbanın köməksiz vəziyyətinin hüquqi əhəmiyyətini təyin edərkən, həqiqətən onun köməksizliyinə səbəb olan qeyd edilmiş fərdi psixofiziki halları və xüsusiyyətləri nəzərə alaraq qiymətləndirmək lazımdır. Düşmən münasibətlərindən yaşidlərin öldürülməsi "sadə" qətl kimi qiymətləndirilməlidir, çünki qurbanın yaşı belə günahkar şəxs üçün qurbanın köməksiz vəziyyətdə olduğunu etibarlı göstərmir. Əlbəttə ki, müəyyən amillərin qəbulu yaş, peşə, etnik və fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətləri, o cümlədən həyat təcrübəsi ilə müəyyən edilir. Fərqli insanlar (yeniyyətlər, böyük, kişilər, qadınlar) başqa bir insanın yaşını və "azyaşlı" və ya "yeniyyətmə" yaş anlayışını fərqli şəkildə qəbul edə bilərlər. Praktikada 10 yaşınadək uşaqların görülən hərəkətlərin mahiyyətini və əhəmiyyətini dərk edə bilməməsi demək olar ki, heç şübhə doğurmur. 10-12 yaşlı uşaqlara gəldikdə, bu məsələyə xüsusi aydınlıq gətirilməlidir. 12 yaşdan yuxarı qurbanların düşükləri vəziyyətin şərtlərini başa düşmə səviyyəsini müəyyən etmək daha çətindir. Bəzi mənbələrdə 14 yaşına çatmamış şəxslərin köməksiz vəziyyətdə olması qeyd edilmişdir. 14 yaşınadək uşaqlar yetkinlik yaşına çatmadıqları üçün, bu yaşa çatmamış hər bir yeniyyətmənin köməksiz bir vəziyyətdə olduğu qəbul edilə bilməz. Bu baxımdan qurbanın köməksiz vəziyyətini yalnız yaşı ilə əlaqələndirmək düzgün deyildir. 14 yaşından bir gün əvvəl bir uşağın öldürülməsinin köməksiz vəziyyətlə bağlı əsaslı olacağını, qətlin ertəsi günü eyni cinayət hadisəsi törədildikdə isə köməksiz vəziyyət amilinin aradan qalxdığını təsəvvür etmək düzgün olmazdı. Müqavimət bacarığı yaşdan deyil, vəziyyəti, təqsirləndirilən şəxsin özünəməxsus məzmunu və niyyətlərini dərk etmənin dərinliyindən və tamlığından asılıdır (Popov, 2002-2003).

"Köməksizliyin" tibbi meyarı ümumi populyasiyada geniş yayılan zehni xəstəlikləri əhatə edir. Köməksiz vəziyyətlər üçün tibbi meyar, davranışı özbaşına tənzimləmə bacarığının hüquqi meyarı üçün düsturda müəyyən edilmiş tələblər nöqtəyi-nəzərindən tənzimləmək qabiliyyətinin pozula biləcəyi bütün zehni xəstəliklərin formalarını əhatə etməlidir. Tibbdə zehni xəstəlik dedikdə, beyinə və onun işinə, zehni fəaliyyətinə məcburi və üstünlük təşkil edən zərər ilə bədənin həyati fəaliyyətinin ümumi pozulması başa düşülür.

Ümumiyyətlə, köməksiz vəziyyət amilinin qiymətləndirilməsi məhkəmənin səlahiyyətindədir. Cinayət işlərinin istintaqı və məhkəmə baxışı prosesində bir sıra məsələlərin həllində elmi nailiyyətlərdən və psixologiya elmindən istifadə etməyi tələb edir. Psixiatriya və psixologiya sahəsində elmi biliklərin inteqrasiyası vəzifəsinin, təcrübənin köməyi ilə sübutun tam, hərtərəfli və obyektiv olması üçün prosedur tələblərə nail olmaq məqsədilə ortaya çıxdığı vəziyyətlərdən danışılır. Bu, müəyyən bir vəziyyətin müəyyənləşdirilməsi üçün bir neçə bilik sahəsi ilə əlaqəli biliklərdən istifadə etməyi tələb etdiyi vəziyyətdir, yəni fərqli mütəxəssis (bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə) tərəfindən obyektə öyrənmək lazımdır (Sitkovskaya, Konyshva, Kochenov, 2000: 15).

İş üçün vacib olan halları aydınlaşdırmaq üçün xüsusi psixoloji biliklərin tələb olunduğu hallarda məhkəmə psixiatriya ekspertizası təyin edilir. Belə bir problemi həll etmək üçün məhkəmə psixoloji ekspertizasının təyin edilməsinin səbəbləri azyaşlının məlumatları, intellektual inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, nitqin mənimsənilməməsi ola bilər. Məhkəmə psixiatriya eksperti belə qiymətləndirməni həyata keçirir və o yalnız psixiatr ola bilər. Məhkəmə-psixiatriya ekspertizası müstəntiqin kabinetində həyata keçirilən, ambulator, stasionar, məhkəmədə isə qiyabi və ölümündən sonra növləri tətbiq edilə bilər. Baxılan mövzu çərçivəsində məhkəmə-psixiatriya müayinəsi qiyabi və ya ölümündən sonra yalnız iş materialları əsasında həyata keçirilə bilər. Əyani müayinə isə ambulator, stasionar, müstəntiqin kabinetində aparıla bilər. Məhkəmə-psixiatriya ekspertizası qurbanın psixi vəziyyətini təyin etməli, istintaqın və məhkəmə orqanlarının insanın

ruhi sağlamlığına şübhə etdiyi halları, həyati təhlükəli vəziyyəti düzgün dərk etmə qabiliyyəti barədə rəy verməlidir. Köməksiz vəziyyət qurbanın davranışı özbaşına tənzimləmək və mövcud cinayət vəziyyətinə adekvat hərəkətlər etmək fürsətindən məhrum olacağı bir sıra səbəblərə görə müəyyən edilə bilər. Məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının mövzusu, fiziki qüsurlardan, somatik xəstəliklərdən yaranan fiziki acizliyin müəyyənəşdirilməsini əhatə edə bilməz, bunun üçün xüsusi bilik tələb olunduğu hallarda məhkəmə-tibbi ekspertizası təyin olunmalıdır (Sudebnyye ekspertizy, 1980: 107).

Tibb elmində və təcrübədə somatik xəstəlik adətən daxili orqanların xəstəliyi kimi başa düşülür. Bununla birlikdə, hər bir somatik xəstəlik qurbanın köməksiz vəziyyətinə səbəb ola bilməz. Bunu etmək üçün yalnız fiziki imkanlarını müvəqqəti və ya daimi olaraq məhdudlaşdırma bilən və qurbanı günahkara müqavimət göstərmək qabiliyyətindən məhrum edən xəstəlikləri vurğulamaq lazımdır. Məsələn, ağır ürək çatışmazlığı, qaraciyər serozu (terminal mərhələ), bədənin hərəkətsizliyi və ya ağır qanaxma ilə nəticələnən zədə və s. (Shcherba, Zaytsev, Sarsenbayev, 13).

Qurbanın zehni pozğunluğuna isə şizofreniya, epilepsiya, üzvi beyin zədələnməsinin nəticələri, reaktiv vəziyyətlərin müxtəlif klinik formaları, şüurun qismən və ya tamamilə itirilməsi, oliqofreniya, psixopatiya və zehni infantilizm kimi bir sıra psixopatoloji xəstəliklər səbəb olur (Shcherba, Zaytsev, Sarsenbayev, 49). Müstəntiq, bir qayda olaraq, qurbanın psixi xəstəliklərinin olub-olmadığını müstəqil olaraq təyin edə bilməz, çünki bunlar xüsusi araşdırma aparılmadan müəyyən edilə bilməz.

Nəticə

Ətraflı araşdırma nəticəsində bəzi tədqiqat materiallarında “köməksiz vəziyyət” anlayışı əvəzinə “çarəsiz və şüursuz” anlayışlarından istifadə edildi müəyyən olunmuşdur. Köməksiz vəziyyət bir insanın özündə və ətrafında baş verənlərdən xəbərdar olduğu, ancaq fiziki və ya psixi vəziyyəti səbəbilə baş verənlərə müqavimət göstərə bilmədiyi və ya baş verənlərdən xəbərdar ola bilmədiyi bir vəziyyətdir. Şüursuzluq vəziyyəti isə bir insanın özündə və ya ətrafında baş verənlərdən bir neçə səbəbə görə xəbərdar olmadığı bir zehni vəziyyətdir.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, “köməksiz vəziyyət” anlayışı “şüursuz” anlayışından daha genişdir və “şüursuz” anlayışı da elə “köməksiz vəziyyət” anlayışının tərkib hissəsidir.

Tədqiqatı ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətə gətirilməsi faktı müəyyənəşdirilərkən günahkarın cinayətkar hərəkətləri ilə nəticələr arasındakı səbəbli əlaqə sübut edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Borodin, S.V. Prestupleniya protiv zhizni.
2. “Qəsdən adam öldürmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenum qərarı <https://e-qanun.az/framework/16787>
3. Gaukhman, L.D. Kvalifikatsiyaprestupleniy: zakon, teoriya, praktika. 2 Postanovleniye Plenuma Verkhovnogo Suda RF ot27.01.1999 g.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi <https://e-qanun.az/framework/46947>
5. Morgulova, I.L. (2001). Nekotoryye voprosy kvalifikatsii ubiystva. Zhurnal Rossiyskogo prava. № 2.
6. Poloskov, P.V. (1985). Pravosposobnost' i deyesposobnost' vsovetskom ugo-lovnom protsesse. Avtoref. dis. ...kand. yur.
7. Sudebnyye ekspertizy. (1980). Voyennoye izd-vo Min. Oborony SSSR, 104 s.
8. Shcherba, S.P., Zaytsev, O.N., Sarsenbayev, G.Ye. Okhrana pravbespomoshchnykh poterpevshikh po ugolovnym delam.
9. Topil'skaya, Ye.V. (1992). Bespomoshchnoye sostoyaniye poterpevshego otprestup-leniya. Avtoref. dis. ...kand. yur.

10. Dement'yev, S. (1999). Ponyatiye bespomoshchnogo i bessoznatel'nogosostoyaniya. Ros. yustitsiya. № 1.
11. Popov, A. (2002-2003). Bespomoshchnoyesostoyaniye poterpevshegodolzhenosoznavat'ubiy-tsa, a ne poterpevshiy. Rossiyskaya yustitsiya. № 11. "Yuridisky tsentr Preyee".
12. Sitkovskaya, O.D., Konysheva, L.P., Kochenov, M.M. (2000). Novyyenapravleniya sudebno-psixologicheskoy ekspertizy. Yurlitinform.

Göndərilib: 07.01.2024

Qəbul edilib: 05.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/118-124>

Cavid Soltanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
cavidsoltanov@inbox.ru

COCA-COLA VƏ AZERCELL NÜMUNƏSİNDƏ ŞƏXSİ SATIŞ VƏ SATIŞ TƏŞVİQİNİN MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ

Xülasə

Şəxsi satış və satışın təşviqi iş dünyasında ən çox istifadə edilən marketing kommunikasiyası alətlərindən ikisidir. Şəxsi satış, fərdiləşdirilmiş məhsul və ya xidmətlər təklif edən şirkətlər üçün yüksək təsirli bir vasitədir, satışın təşviqi isə yeni müştərilərin cəlb edilməsi və mövcud müştərilərin saxlanması üçün effektivdir.

Azercell və Coca-Cola təmsalında Azərbaycan bazarında Azercell üçün şəxsi satış, qlobal bazarda isə Coca-Cola üçün satışın təşviqi daha effektivdir. Bununla belə, hər iki şirkət müştəriləri ilə emosional əlaqələr yaratmaq və marka sədaqətini artırmaq üçün müəyyən vəziyyətlərdə hər iki üsuldən istifadə edir.

Məqalə 4 əsas başlıqdan ibarətdir. Məqalədə Şəxsi satış və Satış təşviqi müqayisəsi, Azercell nümunəsində Şəxsi satış və Satış təşviqi, Coca-Cola nümunəsində Şəxsi satış və Satış təşviqi və Coca-Cola üçün şəxsi satış və satış təşviqinin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Şəxsi satış və Satış təşviqi arasındakı fərqlər cədvəl şəklində vizuallaşdırılmışdır. Azercell satıcılarının sayı qrafikdə əks etdirilmiş, performansın kəmiyyət ölçüsü olaraq KPI indeksindən istifadə edilmişdir. Coca-Cola şirkətinin reklam və promosyonlarına bölgələr üzrə xərcləri və buna bağlı olan satış gəlirləri qrafiklərdə öz əksini tapmışdır. Satış gəlirləri şəxsi satış və satış təşviqinin tətbiqinin nəticəsi kimi göstərilmişdir.

Açar sözlər: şəxsi satış, satış təşviqi, azercell, coca-cola, reklam, promosyon

Javid Soltanov
Azerbaijan State University of Economics
master student
cavidsoltanov@inbox.ru

Comparative analysis of personal selling and sales promotion in the case of Coca-Cola and Azercell

Abstract

Personal selling and sales promotion are two of the most widely used marketing communication tools in the business world. Personal selling is a highly effective tool for companies offering customized products or services, while sales promotion is effective for attracting new customers and retaining existing customers.

In the example of Azercell and Coca-Cola, personal selling is more effective for Azercell in the Azerbaijani market, and sales promotion is more effective for Coca-Cola in the global market. However, both companies use both methods in certain situations to create emotional connections with their customers and build brand loyalty.

The article consists of 4 main headings. The article discusses the comparison of Personal selling and Sales promotion, Personal selling and Sales promotion in the case of Azercell, Personal selling and Sales promotion in the case of Coca-Cola and the importance of personal selling and sales promotion for Coca-Cola. The differences between personal selling and Sales promotion are visualized in tabular form. The number of Azercell sellers is reflected in the graph, and the KPI index is used as a quantitative measure of performance. Coca-Cola's advertising and promotion

expenses by region and related sales revenue are reflected in the graphs. Sales revenue is shown as a result of personal selling and the application of sales promotion.

Keywords: *personal selling, sales promotion, azercell, coca-cola, advertising, promotion*

Giriş

Şəxsi satış və satışın təşviqi, marketingdə ən məşhur iki yanaşmadır. Şəxsi satış, müştərilərlə doğrudan əlaqə qurmağı əhatə edərkən, satışın təşviqi, alıcıları bir məhsul və ya xidmət almağa sövq etmək üçün stimullar və aksiyalar tətbiq etməyi daxil edir. Hər iki taktikanın xüsusi faydaları və məhdudiyyətləri var və hər ikisi Azərbaycan və beynəlxalq bazarlarda müxtəlif şəraitdə tətbiq oluna bilər.

Məqalədə, Azercell'in Azərbaycan bazarında şəxsi satış və satış təşviqi tətbiqlərini Coca-Cola'nın qlobal bazar üçün eyni strategiyalarla müqayisə edəcəyik. Hər iki şirkətin marketing taktikalarını araşdıracaq və onların kommunikasiya metodlarının nə dərəcədə uğurlu olduğunu dəyərləndirəcəyik. İki yanaşmanın effektivliyini göstərmək üçün vizual vasitələr, tablolar və statistik məlumatlardan istifadə edəcəyik. Eyni zamanda, bu şirkətlərin həmin bazarlarda şəxsi satış və satış təşviqi strategiyalarını həyata keçirərkən üzləşdikləri problemlər və fürsətlər üzərində müzakirə aparacağıq.

Şəxsi satış və Satış təşviqi müqayisəsi.

Şəxsi satış və satış təşviqi, hər ikisi də məhsulların və xidmətlərin satışını artırmaq üçün istifadə olunan marketing strategiyalarıdır, lakin fərqli yanaşmaları və metodları var.

Şəxsi Satış: Bu, satış nümayəndəsinin potensial alıcılarla birbaşa ünsiyyət qurduğu və onları məhsul və xidmətləri almağa inandırmağa çalışdığı bir prosesdir. Bu metod, alıcıya məhsulu yaxından tanımaq, onun suallarını cavablandırmaq və ona məhsulun necə işlədiyini göstərmək imkanı verir. Şəxsi satış, müştərilərə məhsulları sınaqdan keçirmək və onlar haqqında daha çox məlumat əldə etmək imkanı təmin edir. Bu yanaşma, xüsusilə yüksək dəyərli məhsulların satışında və müştərilərə xüsusi diqqət tələb edən hallarda effektivdir.

Satış Təşviqi: Bu, müştəriləri məhdud bir müddət ərzində məhsulları almağa təşviq etmək üçün xüsusi endirimlər, hədiyyələr və ya digər təşviqatlar təklif edən bir marketing taktikasidir. Satış təşviqi, adətən, müştəriləri tez bir zamanda alış-verişə sövq etmək və satışları qısa müddət ərzində artırmaq üçün istifadə olunur. Bu yanaşma, xüsusilə bayramlar, mövsüm sonları və ya xüsusi kampaniyalar zamanı populyardır (1).

Hər iki metodun öz yerində üstünlükləri və məqsədləri var, lakin əsas fərq onların tətbiq olunduğu vaxt və müştərilərlə qurulan əlaqənin növündədir. Şəxsi satış daha çox birbaşa və uzunmüddətli münasibətlər qurmağa yönəlib, satış təşviqi isə tez və qısa müddətli satış artımına xidmət edir.

Cədvəl 1: Şəxsi satış və Satışın təşviqi fərqlərinin müqayisəsi (2).

Əsaslar	Şəxsi satış	Satış təşviqi
Nəticə	Satışda uzunmüddətli artım	Satışda qısamüddətli artım
Xərclər	Yüksək	Nisbətən az
Ünsiyyət	Üzbəüz	Dolayı
Müştərilər	Az	Çox
Həvəsləndirmə və təkliflər	Həmişə mövcud deyil	Həmişə mövcud
Məhsulun təbiəti	Xüsusi və texniki cəhətdən mürəkkəbdir	Standartlaşdırılmış və asan başa düşülən
Hansı növ məhsul üçün istifadə olunan üsul	Yüksək dəyərli	Aşağı dəyərli

Aşağıdakılar şəxsi satış və satış təşviqi arasındakı əsas fərqlərdir:

1. Şəxsi satışın təsirini satışlarda artım olduqda uzunmüddətli perspektivdə görmək olar. Əksinə, satışın təşviqi fəaliyyətləri satışın ani artımı ilə nəticələnə bilər, ancaq qısa müddətə.
2. Şəxsi Satış Satış Təşviqi ilə müqayisədə bahalı bir vasitədir.
3. Şəxsi satışda bazarın həcmi kiçikdir və buna görə də müştərilər azdır. Satış təşviqində isə fərqli olaraq, bazar ölçüsü böyükdür, buna görə də çox sayda potensial müştərilər var.
4. Satışın təşviqinin əsas vasitəsi həvəsləndirici sxemlər və təkliflərdir, lakin şəxsi satış zamanı bu vasitələrdən istifadə edilmir.
5. Şəxsi Satış məhsulun dəyəri yüksək olduqda və onu başa düşmək çətin olduqda istifadə olunur, Satış Təşviqi isə məhsulun dəyəri nisbətən aşağı və istifadəsi asandır (3).

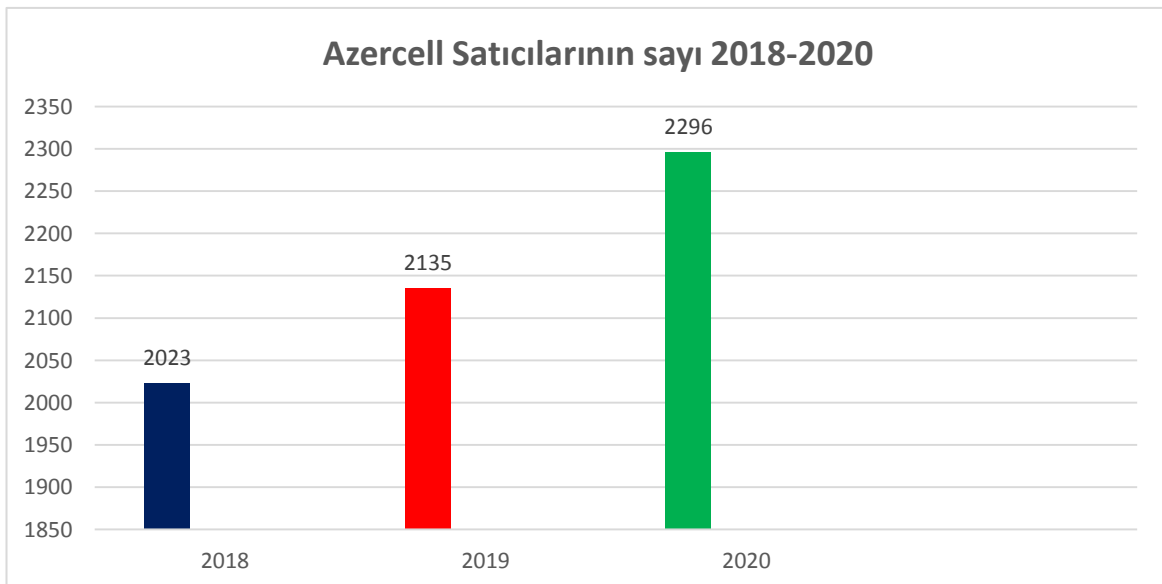
Azercell nümunəsində Şəxsi satış və Satış təşviqi.

Şəxsi satış və satış təşviqi Azərbaycan bazarında fəaliyyət göstərən bizneslər üçün əsas elementlərdir, xüsusilə də telekommunikasiya sənayesində. Bu planda Azercell nümunəsi əsasında, şəxsi satış və satış təşviqinin vacibliyini müzakirə edəcəyik. Həmçinin, mülahizələri dəstəkləmək üçün qrafiklər, cədvəllər və statistikalar təqdim edəcəyik.

Şəxsi satış bir satıcı tərəfindən bir potensial müştərinin etibarını qazanmaq üçün yaradılan bir reklam növüdür. Azərbaycan bazarında, şəxsi satış, insanlar arasındakı münasibətlərin vurğulanması səbəbindən bizneslər üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan müştəriləri tanımadığı şirkətlərdən deyil, tanıdığı və güvəndikləri şəxslərdən xidmət almaya üstünlük verirlər. Şəxsi satış, satıcıların potensial müştərilərlə yaxın əlaqə qurmaq, onların ehtiyaclarını anlamaq və etibar qazanmaq üçün imkan verir.

Ən böyük mobil operator olan Azercell, Azərbaycan bazarında şəxsi satışın vacibliyini tanıyır. Şirkət, potensial müştərilərlə münasibət qurmaq və Azercell-in məhsulları və xidmətləri barədə informasiya vermək üçün geniş satış qüvvəsi işlədir. Azercell-in 2020-ci ilin illik hesabatına əsasən, şirkətin 31 dekabr 2020 tarixində 2,296 satıcısı vardı. Bu satıcılar ölkənin 24 müştəri xidməti mərkəzində və 2,000-dən çox mağazada yerləşir. Onlar müştərilərə yüksək səviyyəli xidmət təqdim etmək və onlarla uzunmüddətli münasibətlər qurmaq üçün təlimdən keçirlər (4).

Qrafik 1: Azercell Satıcılarının sayı, 2018-2020

Mənbə: Azercell 2020 İllik Hesabatı

Şəxsi satışın effektivliyi satıcıların potensial müştəriləri real müştərilərə çevirmək qabiliyyəti ilə ölçülə bilər. Azercell bu göstəricini müxtəlif əsas performans göstəricilərindən (KPI) istifadə edərək izləyir. KPI (key performance indicator) əsas performans göstəricisidir, müəyyən bir məqsəd üçün zaman üzrə performansın kəmiyyət ölçüsüdür. Ən mühüm KPI-lərdən biri satış işçisi ilə əlaqə

saxladıqdan sonra real müştərilərə çevrilən potensial müştərilərin faizini ölçən dönüşüm dərəcəsidir (konversiya dərəcəsi). 2020-ci ildə Azercell-in konversiya nisbəti 39,8% təşkil edib ki, bu da əvvəlki ilin 40,2%-lik göstəricisindən cüzi azalma deməkdir. Lakin bu azalma COVID-19 pandemiyası ilə əlaqələndirilə bilər ki, bu da Azercell-in müştəri xidmətləri mərkəzlərinə və pərakəndə satış məntəqələrinə müraciət edən potensial müştərilərin sayını azaldır (5).

Cədvəl 2: Azercell Konversiya Dərəcəsi, 2018-2020

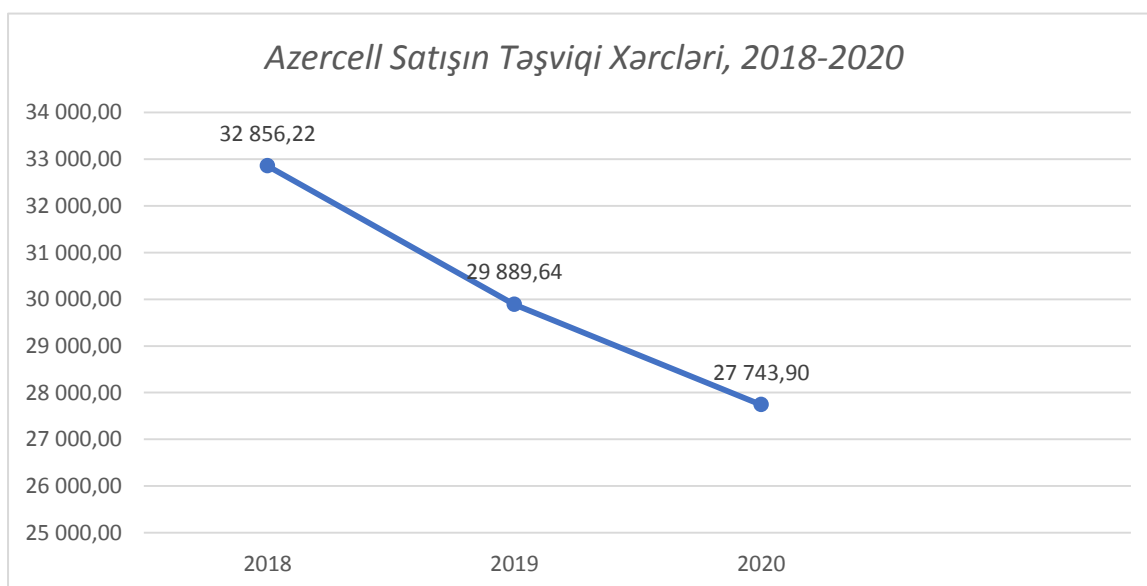
İL	Konversiya Dərəcəsi
2018	42.0
2019	40.2
2020	39.8

Mənbə: Azercell 2020 İllik Hesabatı

Satışın təşviqi Azərbaycanda marketinqin digər mühüm elementidir. Satışın təşviqi satışı stimullaşdırmaq üçün təşviq və ya endirimlərdən istifadəni nəzərdə tutur. Azərbaycan bazarında müştərilər qiymətə həssasdırlar və endirimlər və ya pulsuz hədiyyələr təklif edən aksiyalara yaxşı reaksiya verirlər. Satış təşviqləri, mövcud provayderindən keçməkdə tərəddüd edə biləcək yeni müştərilərin cəlb edilməsində xüsusilə təsirlidir.

Azercell yeni müştəriləri cəlb etmək və mövcud müştəriləri saxlamaq üçün müxtəlif satış kampaniyalarından istifadə edir. Ən çox yayılmış promosyonlardan biri endirimli və ya pulsuz SİM kartların təklifidir. Bu təşviqat digər mobil operatorlardan keçmək istəyən yeni müştərilərin cəlb edilməsində xüsusilə təsirlidir. SİM kart promosyonlarından əlavə, Azercell mobil məlumat və səs paketlərinə endirimlər təklif edir. Bu promosyonlar müştəriləri planlarını təkmilləşdirməyə və şirkətə daha çox pul xərcləməyə təşviq etmək üçün nəzərdə tutulub (6).

Qrafik 2 : Azercell Satışın Təşviqi Xərcləri, 2018-2020

Mənbə: Azercell 2020 İllik Hesabatı

Qrafik 2-də göstəriləndiyi kimi, Azercell-in satış təşviqi xərcləri son üç ildə azalıb. Bu, çox güman ki, şirkətin xərclərinin azaldılması tədbirlərinə və səmərəliliyin artırılmasına diqqət yetirməsi ilə bağlıdır. Bununla belə, satışın təşviqi xərclərinin azalmasına baxmayaraq, Azercell-in müştəri bazası artmaqda davam edir. 31 dekabr 2020-ci il tarixinə Azercell-in 5,4 milyon abunəçisi var ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 4,9% artım deməkdir (7).

Nəticə olaraq qeyd edək ki, şəxsi satış və satışın təşviqi Azərbaycan bazarında, xüsusən də telekommunikasiya sənayesində fəaliyyət göstərən bizneslər üçün vacib elementlərdir. Azərbaycanın ən böyük mobil operatoru olan Azercell, fərdi satışın vacibliyini dərk edir və potensial müştərilərlə əlaqə saxlamaq və onlara Azercell-in məhsul və xidmətləri haqqında məlumat vermək üçün böyük satış qüvvəsindən istifadə edir. Şirkət həmçinin yeni müştəriləri cəlb etmək və mövcud müştəriləri saxlamaq üçün müxtəlif satış promoyonlarından istifadə edir. Satışın təşviqi xərclərinin azalmasına baxmayaraq, Azercell-in müştəri bazası artmaqda davam edir ki, bu da şirkətin marketing strategiyasının effektiv olduğunu göstərir.

Coca-Cola nümunəsində Şəxsi satış və Satış təşviqi.

Coca-Cola 200-dən çox ölkə və ərazidə mövcudluğu ilə dünyanın ən qiymətli brendlərindən biridir. Şirkət qazlı sərincəndirici içkilər, şirələr, çaylar və kofelər daxil olmaqla müxtəlif məhsul çeşidində malikdir. Qlobal bir şirkət olaraq, Coca-Cola məhsullarını müxtəlif bazarlarda tanımaq üçün bir sıra marketing strategiyalarından istifadə edir. Bu planda biz statistik məlumatlar, qrafiklər və cədvəllərdən istifadə etməklə Coca-Cola üçün qlobal bazarda şəxsi satışın və satışın təşviqinin əhəmiyyətinə diqqət yetirəcəyik.

Şəxsi Satış:

Şəxsi satış, satış işçisi ilə potensial müştəri arasında üzbəüz qarşılıqlı əlaqəni əhatə edən marketing strategiyasıdır. Şəxsi satışın məqsədi müştəri ilə şəxsi əlaqə yaratmaq və onları məhsul və ya xidmət almağa inandırmaqdır. Mədəni fərqlər və dil maneələri müştərilərlə effektiv ünsiyyəti çətinləşdirə bilən qlobal bazarda fərdi satış xüsusilə təsirli ola bilər. Coca-Cola, müştərilərlə əlaqələr qurmaq və satışları artırmaq üçün qlobal marketing strategiyasının bir hissəsi kimi şəxsi satışdan istifadə edir. 2020-ci ildə Coca-Cola, satış və marketing işçiləri də daxil olmaqla, dünya üzrə 700.000-dən çox sistem əməkdaşının olduğunu bildirdi. Bu işçilər Coca-Cola məhsullarını müxtəlif bazarlarda tanımaq və müştərilərlə əlaqələrin qurulmasına cavabdehdir. Qapıdan-qapıya satış kimi ənənəvi şəxsi satış üsullarından əlavə, Coca-Cola müştərilərlə əlaqə yaratmaq üçün müasir rəqəmsal marketing metodlarından da istifadə edir (8).

Satış təşviqi:

Satışın təşviqi, müştərilərə məhsul və ya xidmət almağa həvəsləndirmək üçün stimullar təklif etməyi əhatə edən marketing strategiyasıdır. Satış təşviqləri endirimlər, kuponlar, pulsuz nümunələr və müsabiqələr kimi bir çox formada ola bilər. Müştərilərin tez-tez qiymətə həssas və dəyərli olduqları qlobal bazarda satış təşviqləri xüsusilə təsirlidir. Coca-Cola satışları artırmaq və brendə sadıqlıq yaratmaq üçün qlobal marketing strategiyasının bir hissəsi kimi satış təşviqindən istifadə edir. 2020-ci ildə Coca-Cola bütün dünyada reklam və promoyonlara 4 milyard dollardan çox xərclədiyini bildirdi. Buraya endirimlər, kuponlar və hədiyyələr kimi bir sıra satış təşviqi fəaliyyətləri daxildir. Məsələn, Hindistanda Coca-Cola 2020-ci ildə müştərilərə hər bir Coca-Cola məhsulu alışımda pulsuz mobil məlumat paketi təklif edən bir promoyon başlatdı. Bu təşviqat mobil məlumatların çox istifadəçisi olan gənc müştəriləri cəlb etmək məqsədi daşıyırdı (9).

Cədvəl 3:

Coca-Cola Reklam və Promoyonlarına Bölgələr üzrə Xərcləri (milyonlarla dollarla)

Region	2019 Reklam və Promoyon Xərcləri	2020 Reklam və Promoyonlar Xərcləri	% Dəyişiklik
<i>Şimali Amerika</i>	2,065	1,878	-9.1%
<i>Avropa</i>	1,684	1,338	-20.5%
<i>Asiya Sakit Okean</i>	1,134	1,007	-11.2%
<i>Latin Amerikası</i>	601	503	-16.3%
<i>Afrika</i>	228	189	-17.1%
<i>Cəmi</i>	5,712	4,915	-13.9%

Mənbə: Coca-Cola Şirkətinin İllik Hesabatı 2020

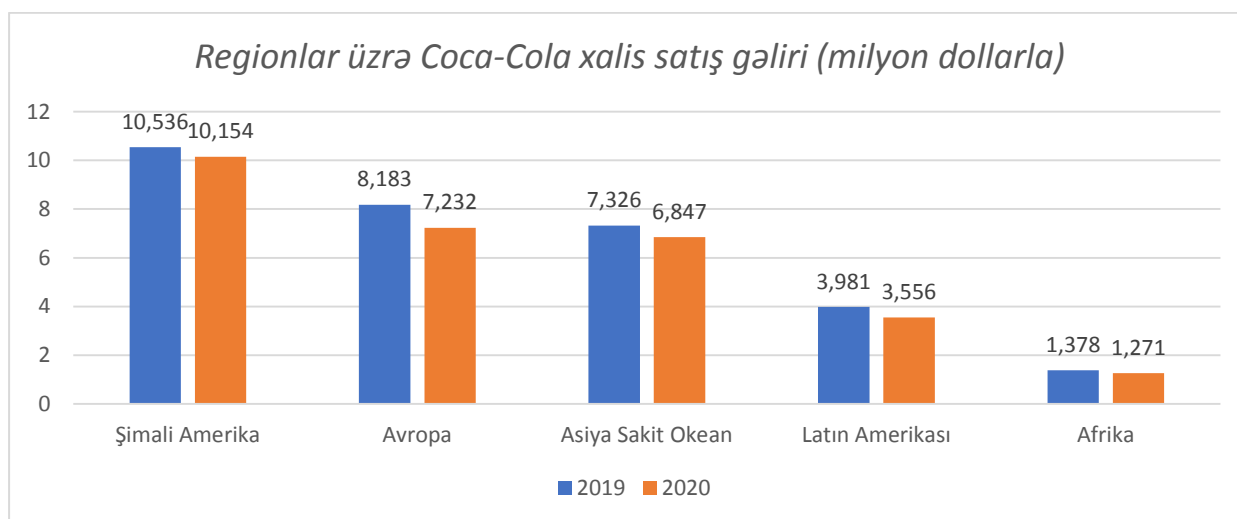
Cədvəl 2, şirkətin illik hesabatında bildirildiyi kimi, Coca-Cola-nın 2019 və 2020-ci illər üzrə bölgələr üzrə xərclədiyi reklam və promosyonları göstərir. 2020-ci ildə Coca-Cola-nın reklam və promosyon xərcləri əvvəlki illə müqayisədə 13,9% azalıb, bütün regionlarda azalma müşahidə olunub. Reklam xərclərinin azalması, çox güman ki, marketinq fəaliyyətlərinin azalmasına səbəb olan COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar idi (10).

Coca-Cola üçün şəxsi satış və satış təşviqinin əhəmiyyəti.

Şəxsi satış və satışın təşviqi həm Coca-Cola üçün qlobal bazarda mühüm marketinq strategiyalarıdır. Bu strategiyalar müxtəlif səbəblərə görə təsirli olur və hər ikisinin satışları artırdığı və marka sədaqətini artırdığı göstərilmişdir.

Fərdi satış qlobal bazarda xüsusilə effektivdir, çünki o, Coca-Cola-ya müştərilərlə şəxsi münasibətlər qurmağa imkan verir. Bu, müştərilərin şəxsi münasibətlərə və etibara yüksək dəyər verdiyi bazarlarda vacibdir. Şəxsi satış həm də Coca-Cola-ya marketinq mesajlarını yerli mədəniyyətlərə və dillərə uyğunlaşdırmağa imkan verir ki, bu da media reklamı ilə çətin ola bilər.

Qrafik 3: Regionlar üzrə Coca-Cola xalis satış gəliri (milyon dollarla)

Mənbə: Coca-Cola Şirkətinin İllik Hesabatı 2020

Qrafik 3-də 2019 və 2020-ci illər üçün Coca-Cola-nın hər bir regionunda xalis satış gəlirləri, eləcə də iki il arasındakı faiz dəyişikliyi göstərilir. Gördüyümüz kimi, bütün regionlar 2020-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə xalis satış gəlirlərində azalma yaşadı, Avropada ən böyük azalma 11,6% ilə yaşandı. COVID-19 pandemiyası, ehtimal ki, bu azalmaya səbəb olan ən əsas amildir (11).

Satışın təşviqi qlobal bazarda Coca-Cola üçün də vacibdir, çünki bu, şirkətə müştərilərə yerli bazar şərtlərinə uyğunlaşdırılmış stimullar təklif etməyə imkan verir. Məsələn, müştərilərin qiymətə həssas olduğu ölkələrdə Coca-Cola müştəriləri öz məhsullarını almağa təşviq etmək üçün endirimlər və kuponlar təklif edə bilər. Satışın təşviqi həm də Coca-Cola-ya məhsullarını rəqiblərindən fərqləndirməyə və müştərilər arasında brend loyallığı yaratmağa imkan verir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, şəxsi satış və satışın təşviqi Coca-Cola üçün qlobal bazarda mühüm marketinq strategiyalarıdır. Bu strategiyalar şirkətə müştərilərlə şəxsi əlaqələr qurmağa, marketinq mesajlarını yerli mədəniyyətlərə və dillərə uyğunlaşdırmağa, müştərilərə yerli bazar şəraitinə uyğunlaşdırılmış təşviqlər təklif etməyə, məhsullarını rəqiblərdən fərqləndirməyə və müştərilər arasında brend loyallığı yaratmağa imkan verir. Coca-Cola-nın satış gəlirləri və reklam xərcləri COVID-19 pandemiyasından təsirlənsə də, şirkət 2020-ci ildə bazarın 44.8 %-ni təşkil edərək qlobal sərincəndirici içkilər bazarında aparıcı oyunçu olaraq qalır (12).

Nəticə

Şəxsi satış bir satıcı ilə potensial müştəri arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Bu üsul bir sıra üstünlüklərə malikdir. Birincisi, o, satıcıya mesajı müştərinin xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir, məhsul və ya xidməti daha cəlbedici edir. İkincisi, o, satıcıya müştərinin hər hansı sualını cavablandırmağa imkan verir ki, bu da inam və inamı artırmağa kömək edə bilər. Üçüncüsü, şəxsi satış müştərilərlə uzunmüddətli əlaqələr qurmaqda çox təsirli ola bilər.

Satışın təşviqi isə satışları sürətlə artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş qısamüddətli taktikaları ehtiva edir. Satış təşviqi nümunələrinə endirimlər, kuponlar, müsabiqələr və pulsuz nümunələr daxildir. Satış təşviqinin üstünlükləri onun dərhal nəticələr əldə etmək, məhsulun sınaq müddətini artırmaq və təkrar alışı stimullaşdırmaq qabiliyyətindən ibarətdir. Satışın təşviqi məhsulu rəqiblərdən fərqləndirmək və ya müştəriləri yeni məhsulu sınaqmağa təşviq etmək üçün də istifadə edilə bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, həm şəxsi satış, həm də satışın təşviqi marketing planı hazırlayarkən nəzərə alınmalı olan üstünlüklər və çatışmazlıqlara malikdir. Şəxsi satış müştərilərlə uzunmüddətli əlaqələr qurmaqda təsirli ola bilər, lakin bu, bahalı və vaxt aparan ola bilər. Satışın təşviqi dərhal nəticələr yarada bilər, lakin uzunmüddətli müştəri loyallığı yaratmaya bilər. Həm şəxsi satışı, həm də satışın təşviqini özündə ehtiva edən balanslaşdırılmış marketing strategiyası hər bir metodun çatışmazlıqlarını minimuma endirməklə yanaşı, müəssisələrə marketing məqsədlərinə çatmağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. "The Effect of Sales Promotion on Consumer Behavior in the Cosmetics Industry" (International Journal of Business and Management Invention).
2. "The Impact of Sales Promotion on Consumer Buying Behaviour of Mobile Phone Users in Nigeria" (International Journal of Business and Management Review).
3. "Sales Promotion: A Study of Consumer Behavior in Retail Industry" (International Journal of Management and Social Science Research Review).
4. Azercell 2020 İllik Hesabatı.
5. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi rəsmi veb saytı: www.stat.gov.az
6. <https://www.azercell.com/az/>
7. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi rəsmi veb saytı: www.economy.gov.az
8. "Coca-Cola China: Investing in the Power of Personal Relationships." Knowledge@Wharton, 23 March 2011.
<https://knowledge.wharton.upenn.edu/article/coca-cola-china-investing-in-the-power-of-personal-relationships/>.
9. "Coca-Cola's Parivartan Program: Lessons in Sustainability." Forbes India, 5 June 2015.
<https://www.forbesindia.com/article/special/cocacolas-parivartan-program-lessons-in-sustainability/40285/1>.
10. "Coca-Cola's 'Buy & Win' Promotion." Marketing Interactive, 13 January 2020.
<https://www.marketing-interactive.com/coca-colas-buy-win-promotion-in-malaysia-offers-up-to-myr-10-million-in-prizes>.
11. <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/KO/cocacola/revenue#:~:text=CocaCola%20annual%20revenue%20for%202023,a%2017.09%25%20increase%20from%202020>.
12. <https://www.statista.com/statistics/225388/us-market-share-of-the-coca-cola-company-since-2004/>

Göndərib: 12.01.2024

Qəbul edilib: 01.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/125-132>

Gülnarə Əsədullayeva
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
magistrant
gulnara.asadullayeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6002-6814>

YENİ ƏHDİ EHTİVA EDƏN İNCİLLƏRİN YAZILMASININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Yeni Əhdə daxil olan kitablar, onların əhatə etdiyi mövzular və İncillər arasında olan fərqlər araşdırılıb. İncillərin yazılma tarixi və müasir zamanəmizə necə çatması maraqlı doğuran məsələlərdəndir. Əlbəttə ki, dörd sinoptik qəbul edilən Matta, Mark, Luka, Yəhya İncillərinin fərqli şəkildə yazılmağına baxmayaraq, onlar bir rəsmi parçaları kimi bir-birini tamamlayır və İsa peyğəmbərin həyatını, onun nəyi təbliğ etdiyini özündə əks etdirir.

Araşdırmalara görə ən qədim İncilin Mark İncili olduğu qeyd edilmişdir, sonra Matta İncili, üçüncü olan Luka İncili isə ilk iki incilə əsaslanır. Ancaq hər üç incilin Arami dilində günümüzə gəlib çatmayan bir İncilə əsaslandığı qəbul edilir. Bu səbəbdən sinoptik incillərin bir-birinə bənzəmələrinin tək səbəbi istifadə etdikləri müştərək qaynaqlardır. İsa peyğəmbərdən sonra onun tələbələri Matta, Mark, Luka və Yəhya onun yolunu davam edərək xristianlığı təbliğ etmiş və sinoptik qəbul edilən incilləri yazıya almışlar. Bu zamana qədər onların təbliğatı şifahi şəkildə idi.

Barnaba İncili kilsənin səhih saymadığı incildir və Yeni Əhdə daxil edilməyib. Bu İncil Allahın birliyini, İsanın İlah deyil Allahın qulu və rəsulu olduğunu bildirir. Bu İncildə olan məlumatlarla Qurani-Kərimdəki məlumatlarda uyğunluqlar vardır.

Səhih sayılmayan Apokrif mətnlər Yeni Əhdə daxil deyil. Ehtimal olunur ki, bu mətnlər II-III əsrdən sonra yazılıb. Kanonik hesab edilməsə də, ilk Xristian həyat və düşüncəsini əks etdirdiyinə görə Xristianlar üçün önəmli İncillər hesab olunurlar.

Açar sözlər: İncil, tarix, sinoptik incillər, apokrif, barnaba, xristianlıq

Gulnara Asadullayeva
Azerbaijan Institute of Theology
master student
gulnara.asadullayeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6002-6814>

Comparative analysis of the Bible containing the new testament

Abstract

The article examines the differences between the Bibles included in the New Testament and the topics they cover. The history of the writing of the Bible and how they came to this day is one of the questions of interest. Of course, although the Bible of Matthew, Mark, Luke and John, taken to be the four weather forecasters, are written differently, they complement each other like pieces of a picture and reflect the life of the prophet Jesus and what he preached.

According to research, the oldest Bible is Mark, followed by Matthew, and the third is Luke, based on the first two Bibles. However, all three Bibles are believed to be based on one Aramaic Bible, which has not survived to this day. Therefore, the only reason the Synoptic Bibles' similarity is the common sources they use. After Jesus, his disciples Matthew, Mark, Luke and John followed in his footsteps and preached Christianity and wrote synoptic bibles. Until this time, their propaganda was by word of mouth.

The Bible from Barnabas is not considered an authentic church and is not included in the New Testament. This Bible proclaims the unity of God, that Jesus is not God, he is a servant and messenger of God. There are correspondences between the information in this Bible and the information in the Holy Koran.

Apocryphal texts, which are not considered authentic, are not included in the New Testament. It is believed that these texts were written after the II-III century. Although they are not considered canonical, they are considered important Bibles for Christians, as they reflect early Christian life and thought.

Keywords: bible, history, synoptic bibles, apocrypha, barnabas, christianity

Giriş

Xristianlıq İsa peyğəmbərin yolu ilə gedən ilk həvarilərlə başlamışdır. İlk dövrlərdə insanların inancından başqa bir şey ifadə etmirdi. Hətta bu ilk toplum daha çox Yahudi örf və adətlərinə bağlı bir toplum idi. İncil Yunan dilində “Evanqelion” yəni, “xoş xəbər”, “müjdə” deməkdir. Buna görə İncil “Xoş xəbər, müjdə mənasında işlənir. Xristianlıqda “Müqəddəs Üçlük” yəni, Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh bir tanrının dəyişik təzahürləridir.

Bundan əlavə mənbələrdə “İncil” kəlməsinin Yunan dilində “euaggelio” və ya “ euangelion” olub Latın dilinə “evangelium”, Fransız dilinə “evangile” olaraq keçdiyi qeyd olunur. İngilis dilində olan qarşılığı isə “godspel” kəlməsindən gələn “gospeldir”. “Euaggelion” kəlməsinin Həbəş dilində olan “wangle” ifadəsi ilə Ərəb dilinə “İncil” olaraq keçdiyi iddia edilsə də bu iddia əsassızdır (Harman, 2000: 270).

Xristianlıq daha çox Pavel tərəfindən yahudilər xaricində millətlər arasında yayılmış, Romalı və bütürəst qövmələr içində tərəfdarlar toplamışdır. Buna görə də Pavelə “Əcnəbilərin Həvarisi” deyilirdi (Mehmet Aydın, 104).

Statistikaya görə xristianların sayı 2,2 milyardan çoxdur. Araşdırma mərkəzi “Pew Research Center” tərəfindən verilən məlumata görə, 2010-cu ildə dünya əhalisinin 32 faizini xristianlar təşkil etmişdir (Əlizadə, 2016: 14).

Xristianlıq Roma imperatorluğunun rəsmi dini olana qədər təzyiqlər altında qalmışdır, 313-cü ildən sonra isə sərbəst şəkildə inkişaf etmişdir. Bu arada çoxlu sayda İncil və məzhəblər yayılmışdır (Mehmet Aydın, 103).

İncillərdə “Xristian” və “Xristianlıq” kimi terminlər işlənmir. Bu terminlər ilk dəfə İsa peyğəmbərdən 20-30 il sonra Antakyada istifadə olunmuşdur. Bu incillər İsa peyğəmbərin həyat hekayəsi kitabıdır (Tümer, Küçük, 1993: 233).

İbri dilində Məsih sözünün Yunan dilindən tərcüməsi “Xristos” deməkdir (Aydın, 103).

Bundan irəli gələrək ümumi Yahudi düşüncəsinə görə Məsih İsraili qurtarmaq üçün tanrı tərəfindən göndərilmiş insandır. İkinci əsrin əvvəllərində yaşamış bir Xristian bidətçisi olan Markionun görüşünə görə dünyanı qurtarmaq üçün göydən enmiş olan tanrıdır. Yeni Xristianlığı qəbul edənlərə görə İsa Məryəmdən doğulmuş ilahi bir varlıqdır.

Xristian ilahiyyətinin üçüncü ünsürü Müqəddəs Ruhdur. Ancaq IV əsrdə Müqəddəs Ruh oğul ilə eyni mahiyyətdən olmaqla bərabər ayrı bir ünsür halına gəlmişdir. Xristian ilahiyyətinə görə Ata nə yaradılmış nə də doğulmuşdur. Müqəddəs Ruh isə Atadan və Oğuldan ayrılmışdır. Ata, Oğul, Müqəddəs Ruh tək ünsürdə toplanmış ünsürdür. Hamısı da əbədidir. Aralarında əlaqə vardır. Bunlar Xristianlığın “təslisin” təşkil edir (Aydın, 104).

İncillərdə işlənən Xristian ilahiyyətinin ən önəmli ünsürlərindən biri də kəffarət problemidir. Bu mövzunun incillərdə çox açıq olmasına baxmayaraq, bu mövzuya canlılıq gətirən Pavel olmuşdur. Pavelə görə Adəm peyğəmbərin işlətdiyi günaha görə dünya günaha düşər olmuşdur. Adəmin işlətdiyi xətdən dolayı bütün bəşəriyyət bu günahın təsiri altındadır. Bəşəriyyəti bu günahdan təmizləmək üçün İsa könüllü olaraq özünü fəda etmiş günahkar insanlar uğrunda can vermişdir. Bu eyni zamanda xristian antropologiyasının əsasını təşkil edir (Əlizadə, 2007: 16-17).

Kəffarət nəzəriyyəsinə görə İsa Allahın (c) oğludur və Allahın (c) əmri ilə göydən enərək insanları qurtarmaq üçün onlara bənzər hala gəlmişdir. Çünki Xristian inancına görə insanıyyət qaçılmaz bir qədərin təsiri altında idi.

Mövzunu fəlsəfi yöndən araşdırmaq məqsədimiz olmasa da bu məqamda xırda bir nüansa diqqət edək. Təfəkkürün bütün formalarını əhatə edən bir sistem kimi fəlsəfə ideyası və mənəvi həyatın bütün sahələri Xristian dünyasına antik dövrdən miras qalmışdır (Zenkovski, 2010: 12).

Məsələn mənbələrdə Xristianlıq ideologiyasının qaynaqlarının tək-cə müxtəlif dinlər deyil, həm də bəzi fəlsəfi və idealist təlimlər olduğu qeyd edilir. Xüsusilə, İsgəndəriyyəli Filo və Seneka kimi antik filosofların xristianlığa böyük təsiri olmuşdur. Filonun təlimlərindən xristianlıq Tanrı ilə dünya arasında vasitəçi kimi ilahi Logos ideyasını çıxardı. O, Tanrını tamamilə mükəmməl hesab edirdi. Seneka isə sərt monoteizm ideyasının əsasını qoymuşdur (Kruglov, 2015: 131-132).

Xristianlıq tərəfindən Yeni Əhd və bu Yeni Əhdəki məktublar miladdan sonra 150-500-cü illər arasında formalaşmışdır. 1546-cı ildə Trente Məclisində müqəddəs kitablar mövzusu yenidən gündəmə gəlmişdir. Xalqın əksəriyyətində mövcud olanlar xaricində digərləri qəbul edilməmişdir.

Yeni Əhdə 27 kitab yer alır. Bunlar: “Matta”; “Mark”; “Luka”; “Yəhya”; “Həvarilərin işləri”; “Paulun Romalılarına məktubu” on altı fəsildən ibarət olub Tanrının təcəlli etməsi, şəriət ilə iman arasındakı əlaqə və vəftiz kimi mövzuları ehtiva edir; “Paulun Korinflilərə birinci məktubu” on altı fəsildən ibarət olub həqiqi hikmətdən, nigahdan, büt-pərəstlərin qurbanından, qiyamətlə əlaqəli mövzuları əhatə edir; “Paulun Korinflilərə ikinci məktubu” on üç fəsildən ibarətdir və imanla bağlı məsələləri ehtiva edir; “Paulun Qalatyalılarına məktubu” altı fəsildən ibarətdir, Paulun özü ilə əlaqəli məsələləri ehtiva edir; “Paulun Efeslilərə məktubu” altı fəsildən ibarətdi, Xristianların həyatı və əxlaq haqqında məlumatlar ehtiva olunur; “Paulun Filipilərə məktubu” dörd fəsildən ibarət olub İsanın gəlişi və insanın İsanın yolunu təqib etməsinin zəruri olduğu bildirilir; “Paulun Kolosselilərə məktubu” dörd fəsildən ibarətdir və burada insanın ilahiliyi ilə əlaqəli mövzunu ehtiva edir; “Paulun Saloniklilərə birinci məktubu” beş fəsildən ibarət olub İsanın ikinci gəlişi ilə əlaqəli müvafiq məsələləri əhatə edir; “Paulun Saloniklilərə ikinci məktubu” beş fəsildən ibarət olub İsanın dünyaya ikinci gəlişinin dərhal baş verməyəcəyi, əvvəl Dəccalın gələcəyi sonra İsanın gələrək onunla mübarizə aparacağı qeyd olunmuşdur; “Paulun Timoteyə birinci məktubu” altı fəsildən ibarətdir və burada İsanın Tanrı ilə insan arasında yeganə vasitə olduğu bildirilir; “Paulun Timoteyə ikinci məktubu” dörd fəsildən ibarətdir, nəsihət və tövsiyələri ehtiva edir; “Paulun Titə məktubu” üç fəsildən ibarətdir iman və şəxsiyyətin formalaşdırılması kimi məsələləri ehtiva edir; “Paulun Filimona məktubu” bir fəsildən ibarətdir və Filimonun evdən qaçan bir köləsi haqqında məlumatlardan ibarətdir; “İbranilərə məktub” on üç fəsildən ibarətdir. Kim tərəfindən yazıldığı bəlli deyil. İsanın Yəhudilərə tanıtılması məqsədi ilə yazılmışdır, burada İsanın Tanrının oğlu, əzəli və əbədi kahin, qurban olması inancı kimi məsələləri ehtiva edir; “Yaqubun məktubu” beş fəsildən ibarətdir. Yeni Əhdə iki Yaqub adı keçir ki, bunlardan biri Yəhyanın qardaşı digəri İsanın qohumu olan Yaqubdur. O İsadan sonrakı dövrdə Qüdsdəki Xristianların rəhbəri olmuşdur. Bu məktubun Yaqub tərəfindən yazıldığı və imanın yaxşı əməllərlə bəzədilməli olduğunun vacibliyi kimi məsələləri ehtiva edir; “Peterin birinci məktubu” dörd fəsildən ibarətdi. İsanın tələbəsi olan Peter bu məktubu Qara Dəniz, Ankara, Qalatiyada, Kayseridə, Efesdə yaşayan xristianlara yazmışdır. Bu məktub nəsihət şəklində olub imanın möhkəmləndirilməsi, insanların bir-birləri və Tanrı qarşısında olan vəzifələri, həmçinin İsanın çəkdiyi əziyyətləri ehtiva edir; “Peterin ikinci məktubu” tam olaraq kimə yazıldığı bilinmir və birinci məktubda olan mövzuları əhatə edir; “Yəhyanın birinci məktubu” beş fəsildən ibarətdir.

Bu məktub Xristianlar üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada “Məsih düşməni” kimi adlandırılan dindən dönənlərlə əlaqəli məlumatlar yer alır. Həmçinin, günah anlayışı və günahla mübarizə mövzularını ehtiva edir; “Yəhyanın ikinci məktubu” üç fəsildən ibarətdir. Burada iman məsələsi və Məsihə qarşı düşmənçiliyin artdığı barədə Xristianlara məlumat verilir; “Yəhyanın üçüncü məktubu” üç babdan ibarətdir. Xristianlara sahib çıxan, bu dini öyrətməyə çalışan Gayus adlı bir şəxs haqqında məlumatları əhatə edir; “Yəhudanın məktubu” bir babdan ibarət olub Yəhudilikdən Xristianlığa keçənlər üçün nəsihətləri ehtiva edir; “Yəhyaya nazil olan vəhy” kitabı

iyirmi iki fəsildən ibarət olub Yəhya tərəfindən 94-95-ci illərdə Patmos adasında sürgündə olduğu dövrdə yazılmışdır.

Bu kitabda dürüst və imanlı olanların dini inkar edənlərə qalib gələcəyi, Tanrının şərə qalib gəlib qiyamətdə bütün insanları xilas edəcəyi və gələcəyə dair bir çox məsələləri ehtiva edir. Xristian inancına görə İncil ilə Vəhy bitmiş hesab olunur. Onlara görə həvarilərin ölümündən sonra heç bir peyğəmbər gəlməmiş və Tanrı adına danışmamışdır. Çünki Xristianlara görə İsa ən mükəmməl və ən uca Vəhydir (Küçük; Tümer; Küçük, 2010: 382-385).

Beləliklə, Paula, Yaquba, Peterə, Yəhyaya aid məktublar üç başlıq altında araşdırılır:

- Paulun məktubları.
- Universal məktublar.
- Vəhy kitabı. Yə ya buna Appokalips kitabı da deyilir (Aydın, 117-118).

Xristianlığın müqəddəs kitabında bu məktublara önəmli yeri vardır. Çünki bu məktublar Xristianlığı başa düşmək və təfsir etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Yeni Əhdə İncillərdən sonra "Paulun məktubları" əsas yeri təşkil edir. Bu məktublar müxtəlif səbəblər və müxtəlif icmalara yazılıb, daha sonra isə Yeni Əhdə yer almışdır.

1. İncilin mövzuları.

İncildə işlənən mövzular ümumilikdə iki yerə ayrılır. Biri dünya ilə əlaqəli olanlar, digəri axirətlə əlaqəli olanlar. Dünya ilə əlaqəli mövzular İsanın həvarilərinin haqqındadır. İsanın bir peyğəmbər olaraq ortaya çıxışı, həvarilərlə qarşılaşması, hadisələrlə əlaqəli olaraq göstərdiyi möcüzələr bura aiddir.

Dünya ilə əlaqəli mövzuların işləndiyi mövzularda insanların dünyada etməli və etməməli olduğu işlər, qarşılıqlı davranışlar aiddir. Bu mövzuları ilə İncil insanlara həyatda yaşama yolunu göstərir (Dinlər tarixi ansiklopedisi, 1976: 266-267).

Axirət ilə əlaqəli olan mövzular isə daha çoxdur. İnsanın yaradılışından sorğu-sual olduğu günə qədər bütün hadisələr nəzərə alınır. Bu mövzularda daha çox ibadət etmə, insanla tanrının əlaqələri, müqəddəslik, ruh, tanrı, mükafat, cəza, Axirətdə insanı nələrin gözlədiyi, mələklər, şeytan və bu kimi məsələlər yer alır (Dinlər tarixi ansiklopedisi, 1976: 267).

1. Sinoptik İncillər.

İsanın mesajları xəbər verdiyi dilin Aramicə olduğu qəbul edilir. Dörd İncilin ən qədim nüsxələri isə Yunanca yazılmışdır. Dörd İncildən Matta, Mark və Luka incillərinə Sinoptik incillər adı verilmişdir. Çünki bu üç incilin mətnlərində çox bənzərliklər vardır. İncili araşdıran tarixçilər Luka və Mattanın istifadə etdiyi 107 hissənin Mark incilindən olmadığını qəbul edirlər (Aydın, 119)

Mənbələrdə İsanın miladdan əvvəl 6 və ya 4-cü ildə dünyaya gəldiyi, 28 yaşında vəftiz olduğu, xidmətə 30 yaşında başlaması və 33 yaşında çarmıxa çəkilməsi nəzərə alınarsa günümüzə qatan ən qədim İncilin İsadan ən az 30 il sonra yazıldığı məlum olur (Küçük, Tümer, Küçük, 2010: 381).

Xristianlar sadəcə dörd incili qəbul edirlər. Matta, Mark, Luka, Yəhya. Bunların xaricindəki İncillər apokrif, yəni uydurma incillər hesab olunur. Yeni Əhdə bir incildən bəhs edilməsinə rəğmən Xristianlar təkcə İncil deyil dörd incilə inanırlar. İncillərdə qeyd olunanlar fərqli olsa da, mahiyyət etibarilə İsanın kim olduğu və Allahın İsa vasitəsi ilə şagirdlərinə nələr gətirdiyi ilə bağlı həmfikirdirlər.

İncillər ilk dövrlərdə yazıya alınmayıb yalnız şifahi şəkildə nəql olunub. Xristianlığa görə İncillərin formalaşdırılmasında Müqəddəs Ruhun rolu böyük olmuşdur. Çünki bu kitabların Müqəddəs Ruhdan ilhamlanaraq qələmə alındığını qəbul edirlər.

Bəzi mənbələrə görə Sinoptik İncillərin 60-85-ci illər arasında yazıldığı düşünülür. Dördüncü İncil olan "Yəhya" isə 100-cü ildən sonra yazılıb və ilk üç İncilin şərhini ehtiva edir (Küçük, Tümer, Küçük, 2010: 381).

2.1. Matta İncili.

Fələstinli bir Yəhudi olan Matta kolleksioner və gömrük məmuru idi. İsanın tələbəsi olmuşdur və Xristianlığı yaymaq üçün çalışmışdır. Yeni Əhdin birinci kitabını "Matta İncili" təşkil edir. Bəzi

Xristian alimləri Mattanın İncilini Fələstində yaşayan və yahudilikdən xristianlığa gələn xristianlar üçün yazdığını qəbul edirlər (Aydın, 119).

Bu incil iyirmi səkkiz bəbdən ibarətdir. İsanın dünyaya gəlməsi, özünü xalqa tanıtməsi, həvarilərini İncili tanıtməsi üçün göndərməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır (Küçük, Tümer, Küçük, 2010: 381-382).

Kanonik incillərdən birincisi olan “Matta” İncilini yazıya alanın həvari Matta olduğu qeyd edilsə də bəzi mənbələrdə bu incilin müəllifinin bilinmədiyi qeyd olunur. II əsrin birinci yarısında yaşayan Hierapolis yepiskopu Papiasın “Matta İsanın sözlərini İbri dilində yazdı və hər kəs gücü çatdığı qədər bunu tərcümə edir” ifadəsinə əsaslanaraq ən qədim kilsə mədəniyyəti və Yunanca yazılmış “Matta” İncilinin Fələstinli Yəhudi Matta-Levi tərəfindən yazıldığına misaldır. Elmi tənqidi iddialara görə Matta bu incili Yunan dilində yazmayıb, İsanın sözlərini onun danışdığı dili olan Arami dilində yazmışdır. Həvari Mattaya aid olan bu mətn Yunan dilinə tərcümə olunmuş, ona əlavələr olunmuş və hal-hazırda bildiyimiz “Matta” incili bu şəkildə dövrümüzə çatmışdır. Bundan əlavə Matta incili yazarkən həvari olmayan Markdan qeydlər aldığı da iddia edilir. Ancaq bu iddia əsassızdır. Matta İncilinin Fələstində yaşayan Yəhudilər üçün Antakyada yazıldığına görə burada davamlı olaraq “Əhdi Ətiqə” və Musa şəriətinə müraciətləri görə bilirik. İncili hansı dildə yazıldığına gəlincə Mattanın həm Arami həm də Yunan dilində yazılan İncillərin müəllifi olduğu qeyd edilir (Harman, 2000: 271).

Matta bu kitabında İsanın vəftiz olunması, onun şeytan tərəfindən sınağa çəkilməsi, möcüzələri barədə məlumat verir. İsanın ölümü və yenidən dirilməyi barədə olan məlumatlara gəlincə, onun son sözlərini “Yeni Əhdin” 26 -cı fəslinin 28-29 cu ayələrində bu şəkildə təsvir edir: “ Bu, Əhdin bağlanması və günahların bağışlanması üçün çoxları uğrunda axıdılan Mənim qanımdır. Mən sizə deyirəm: Atamın Padşahlığında sizinlə birlikdə təzəsini içəcəyim günə qədər üzüm ağacının bu məhsulundan əsla içməyəcəyəm”.

Kitabı yazmaqda məqsədi İsanın gözlənilən peyğəmbər olduğunu Yahudilərə izah etmək istəməsidir. Əsasən İsanın həyatı, ölümü və dirilməyi barədə məlumat vermişdir. Bu kitabın birinci ayəsində İsanın soykökünün İbrahim Peyğəmbərə çatdığını da görə bilirik.

2.2. Mark İncili.

Yeni Əhdin ikinci kitabı “Mark İncilidir”. Kitabın müəllifi olan Mark həvari deyildi. Ancaq Yeni Əhdə görə Pavel və Peterin köməkçisi idi. Yeni Əhdi araşdıranlar bu incilin daha çox Yəhudi olmayan xristianlar üçün yazıldığını söyləyirlər. Mark İsa peyğəmbərin dediklərindən çox, etdiklərinin üzərində dayanmışdır (Aydın, 120).

Mənbələrdə digər adı Yəhya olan Mark xristian inancına görə Peterin şagirdi və tərcüməçisi, Barnabanın isə qardaşı oğlu idi. Orijinal dili Yunanca olan kanonik incillər arasında həm ən qısa olan, bəzi iddialara görə həm də ilk yazılan İncildir. Məzmun baxımından “Matta” İncilinə çox yaxındır və hadisələri daha qısa şəkildə qeyd etmişdir. Son fəslinin sonradan əlavə olunduğu iddia edilir. Mətn tənqidi araşdırmalarına görə, “Mark” İncili əslində Mark tərəfindən nəql olunsa da, bu, əsasən Peterin İncilidir. “Mark” İncili “Matta” və “Luka” ilə müqayisə edildikdə bizi onun mənbəyi olan ilk İncil haqqında düşünməyə vadar edir və tədqiqatçılar onu Urmarkus və ya Proto-Markus adlandırırlar (Harman, 2000: 272).

Kitabın müəllifinin Mark yoxsa Peter olduğu mübahisələrə səbəb olsa da tarixçi Evseybusun nəzərinə görə kitabın müəllifi Markdır. İddiasını bu şəkildə əsaslandırır ki, kitab İtaliyada yazılıb, çünki Pavel və Peter 50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərində Romada Müjdəni təbliğ edirdilər. Markın Yəhudi ənənələrini açıqlamağa ehtiyac hiss etməsi də kitabın İtaliyada yazılma iddialarına uyğundur. Mark Peterin tərcüməçisi olduğuna görə onun dediyi hər bir kəlməni qeyd etmişdir (Nelson, 2000: 37).

İncil on altı fəsildən ibarətdir. Burada Romalılara xitabən İsanın həyatı, Qalileya, Yəhudiyyə və Qüdsdəki təbliğatları, ölümü və dirilməsi əks olunmuşdur (Küçük; Tümer; Küçük, 2010: 382).

Bu kitabda İsa Tanrının oğlu, Yahudilərin gözlədiyi xilaskar kimi tanınılır. “Mark” İncilinin 10-cu fəslinin 45-ci ayəsində insanların günahlarının bağışlanmasına görə İsanın öz canını fəda edərək

onlara xidməti üstün tutduğunu görə bilərik “ Bəşər Oğlu gəlmədi ki, Ona xidmət etsinlər, gəldi ki, Özü xidmət etsin və çoxlarını satın almaq üçün Öz canını fidiyə versin”.

İsanın şəfa verməsi, təlimləri, insanların günahlarının bağışlanması kitabın mövzularını ehtiva edir. Son fəsillərdə İsanın çarmıxa çəkilməsi və dirilməsi təsvir edilir.

2.3. Luka İncili.

Luka Suriyada anadan olmuşdur. İxtisasca həkim idi. Pavel onu “Həkim Luka” deyərək adlandırır. Onlar yaxın dost idilər. Luka savadlı və əxalqlı bir insan idi. Xristian inancına görə İncil II əsrdə yazılmışdır. Luka həm şifahi, həm də yazılı qaynaqlardan istifadə etmişdir. Yazılı qaynaqlar arasında “Mark” incili, “Matta”incilinin Arami dilində olan ilk nüsxəsi və müxtəlif incillər vardır. Luka həmçinin Pavelin də fikirlərindən istifadə etmişdir. İncili yəhudi əsilli olmayan xristianlar üçün yazmışdır (Harman, 2000: 272).

“Luka İncili” İsanın missiyasını ehtiva edir. Burada İsanın həyata keçirməli olduğu missiyaya əhəmiyyət verilir (Aydın, 120).

İyirmi dörd bəndən ibarət olan bu İncil ümumilikdə Yəhudi olmayanlara Tanrının oğlu İsanın bütün İnsanların qurtarıcısı və həyatın qaynağı olaraq tanınması şəklində izah edilir (Küçük, Tümer, Küçük, 2010: 382).

Kitabda İsanın həyatı, onun İsrailin və bəşəriyyətin xilaskarı olduğu təsvir olunur. İsanın dünyaya gəlməsi, vəftiz olunması, günahkar qadını bağışlaması, ölüb yenidən diriləcəyi barədə məlumatlar, İsanın görünüşünü dəyişərək Musa və İlyasla söhbəti kitabın ehtiva etdiyi mövzulardır.

Vəftizçi Yəhyanın dünyaya gəlişinin Zəkəriyyə peyğəmbərə Tanrı tərəfindən bir lütf olduğunu Kitabın birinci fəslə 73-cü ayəsindən görə bilərik: **“Atamız İbrahimə and içdiyi kimi bizə elə güc verdi ki”** (Müqəddəs Kitab, 1207). Buradan İbrahim peyğəmbərin xristian inancı üçün əhəmiyyətli olduğu, onun peyğəmbərlərin atası olduğu nəticəsinə gələ bilərik.

2.4. Yəhyanın İncili.

Miladdan sonra 65-98-ci illər arası yazıldığı qəbul edilir. 1947-ci ildə Qumranda tapılmış vərəqlərlə “Yəhya İncili” arasında əlaqə olduğu görülür. “Yəhya İncili” dörd incil arasında ən mistik olan incildir. Hadisələr qarışıq simvollarla izah olunmağa çalışılmışdır. Yəhya əsasən İsanın möcüzələrinə daha çox üstünlük vermişdir (Aydın, 120).

Tarixi mənbələrə görə 70-ci illərdə Qüdsün Romalı işğalçılar tərəfindən təcibi nəticəsində Fələstindən Efesə getmi, İmperator Dominatus zamanında Patmosa sürgün edilmiş, İmperator Nerva'nın dövründə Efesə qayıdaraq incili bu dövrdə yazmışdır. Ümumilikdə “Yəhya” incilinin I əsrin sonlarında yazıldığı qəbul edilir. Bu incil digər “Sinoptik İncillər” dən fərqlidir. Hekayələrin seçimi sıralaması, coğrafi və xronoloji məlumatlar, hətta dini baxış nəzərindən digərlərindən fərqlənir. XVIII əsrdən sonra “Yəhya” incilinin müəllifinin həvari Yəhya deyil onun şagirdi və ya başqa Yəhya olduğu iddiası irəli sürülmüşdür. Sinoptik İncillər İsa peyğəmbərin Cəlilə bölgəsindəki təbliğinə üstünlük verir, lakin “Yəhya” İncilində isə Qüdsdəki fəaliyyəti təsvir olunur. Vəftiz, İsanın şeytan tərəfindən günaha təhrik edilməsi, şəklini dəyişməsi kimi mövzular bu incildə yoxdur. İsanın risalət müddəti isə digər “Sinoptik” incillərdə bir il, “Yəhya” incilində isə üç ilə yaxın davam etmişdir (Harman, 2000: 272).

Bəzi mənbələrdə isə “Yəhya” incilinin müəllifi İsa peyğəmbərin sevimli şagirdlərindən olan həvari Yəhyanın olduğu qeyd edilir. Çünki, Yeni Əhdin birinci kitabı olan “Matta” incilinin 17-ci fəslinin birinci ayəsində Yəhya İsa peyğəmbərin şagirdi kimi təsvir olunur. Ayədə Peter, Yaqub və Yəhyanın adları qeyd olunduğunu görürük: **“Altı gündən sonra İsa Özü ilə yalnız Peter, Yaqub və qardaşı Yəhyanı götürüb hündür bir dağa çıxdı”**.

Yaqub “Həvarilərin İşləri” kitabının 12-ci fəslinin 2-ci ayəsində qeyd edildiyi kimi şəhid edildiyi üçün, Peter isə 21-ci fəslin 7-ci ayəsinə görə “Yəhya” incilinin müəllifləri ola bilməzdi. Bu səbəbdən sevimli şagird deyildikdə Yəhya nəzərdə tutulur. Kitabın əsas məqsədi İsanın kimliyini açıqlamaqdır. İsaya “Söz”, “Tanrı oğlu”, “Məsih”, “İnsanoğlu” kimi adlar verilmişdir. Bu kitabda İsa Tanrıya 109 dəfə ata deyərək müraciət edir. 23 dəfə “Məni göndərən”deyə qeyd etmişdir (Nelson, 2000, 99).

Yəhya tərəfindən yazılan bu incil iyirmi bir bəbdən ibarətdir. Burada İsanın həyatı, ölümü və dirilişi haqqında məlumatlar qeyd olunub (Küçük, Tümer, Alparlan Küçük, 2010: 382).

2.5. Həvarilərin işləri.

Yeni Əhdə İncillərdən sonra yer alan önəmli bir kitab da “Həvarilərin İşləri”dir. Xristian ilahiyyatçıları bu kitabın Luka tərəfindən yazıldığını qeyd edirlər. Bu kitab xristian cəmiyyətinin necə yarandığını izah edir. Buna görə burada təməl teoloji mövzular yer alır. Tanrı Ruhunun Xristian cəmiyyətini necə formalaşdırmağı və istiqmətləndirməyi Lukanın bu kitabda yazdığı təməl fikirdir (Aydın, 117-120).

Digər məlumatlara görə isə bu İncili kimin yazdığı bəlli deyil. Lakin üslub baxımından Luka İncili ilə oxşardır. Bu baxımdan “Həvarilərin işləri” İncilinin Luka tərəfindən yazıldığı ehtimal olunur. İyirmi səkkiz bəbdən ibarət olan kitabda Xristianlığın yayılması və Xristianların həyat tərzini haqqında məlumatlar vardır (Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparlan Küçük, 2010: 382).

2. Apokrif mətnlər.

Kanonik və ya səhih sayılmayan mətnlər apokrif əsərlər kimi dəyərləndirilir. Apokrif mətnlər arasında Tomas İncili, Yaqub İncili, Filip İncili, Misirlilər İncili, Məryəm İncili, Həqiqət İncili, Yahuda İncili və buna bənzər onlarla incil mətnləri vardır. Bunların bir qismi erkən dövrlərə aiddir. Əslləri itirilən bu incil mətnlərinin bir hissəsi “Kilsə ataları” adlandırılan erkən dövr xristian yazarlarının bidətçi əsərlərində hissələr şəklində qeyd edilmişdir. Bir qismi isə aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində əldə edilmişdir. Bunların arasında 1940-cı illərdə Nec Hammadi bölgəsində əlli dörd kitabdan ibarət olan Nec Hammadi kitabxanasında təsadüfən tapılan Qipti dilində olan beş bibliya mətni və orijinal tərcüməsi olan Yahuda İncilini misal göstərə bilərik. İncil mətnlərindən başqa çeşidli apokriptik, məktublər və buna bənzər materiallar da apokrif mətnlər hesab olunur (Şinasi Gündüz, 2015: 60).

3. Barnaba İncili.

Mübahisə obyektini olan incillərdən biri də Barnaba İncilidir. XX əsrin birinci yarısında iki İngilis alimi Lonsdale və Laura Raggın tərcümələrindən sonra Barnaba incili mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bununla bağlı həm Xristian həm də İslam dünyasında bu mövzuda əsərlər qələmə alınmışdır. Xristianlar bu incili apokrif qəbul edirlər. Çünki bu əsərin XVI əsrin sonuna yaxın yazıldığını iddia edirlər. Müsəlman alimlər isə Barnaba incilindəki İslamiyyətlə uyğunluq təşkil edən hissələri dəlil gətirərək onun haqq İncil ola biləcəyini iddia edirlər (Mehmet Aydın, 1995: 107).

Xristian qaynaqları Barnaba İncilini İslamı qəbul edən bir İspan şəxsin yazdığını söyləyirlər. Bu şəxsin Tra Marino ola biləcəyini qeyd ediblər. Barnaba İncilinin əlyazması Vyana kitabxanasında saxlanılır. Bu əlyazma İtalyancadır. Belə görünür ki, həqiqi nüsxə itirilib. Həmin əlyazma tərcüməsi ilə birlikdə 1977-ci ildə Parisdə nəşr olunmuşdur (Aydın, 1995: 108).

Barnaba İncilinin İslamla uyğun gələn önəmli məqamları bunlardır:

- Çarmıxa çəkilən İsa deyil başqa biridir.
- Məhəmməd peyğəmbərin gəlişi barədə İncildə məlumatlar verilmişdir.
- “Təslis”, yəni “Ata, Oğul, Müqəddəs Ruh” inancı.

Bəzi Xristian yazıçıları Barnaba İncilinin İslam dininə yeni qəbul etmiş biri tərəfindən yazıldığını qənaətdədir. Təlimləri rəsmi incillərin təlimlərinə uyğun gəlmədiyi üçün kilsə bu incili də apokrif incillər olaraq qəbul etmişdir (Aydın, 1995: 108).

Bu kitablardan başqa bəziləri tərəfindən apokrif qəbul edilən əsərlər vardır ki, misal olaraq bunları göstərmək olar: “Peterin işləri”, “Paulun işləri”, “Andreasın İşləri”, “Yəhyanın işləri”.

Bu əsərlərin miladdan sonra ikinci əsrin sonunda yazıldığı təxmin edilir. Bundan başqa “Tomasın İşləri” əsərinin üçüncü əsrdə yazıldığı söylənilir. Burada Tomasın həyatı haqqında məlumat verilir. “Paul və Teklenin işləri” əsərinin 160-180-ci illər arasında Qərbi Anadoluda yazıldığı təxmin edilir. Bu əsərdə Paulun səyahətləri, həmçinin Konyada yaşayan Tekle adlı bir qadının həyatından bəhs edilir (Aydın, 1995: 108-109).

Nəticə

Qərb mədəniyyətinin formalaşmasına təsir göstərmiş Xristianlıq dini yer üzündə ardıcılığının sayına görə birinci yeri tutur. Tanrının üç sifətdən, yəni Ata, Oğul və Müqəddəs Ruhdan ibarət olması, İsa Məsihin Allahın oğlu olaraq bəşəriyyətin xilasını üçün göndərilməsi, xaça çəkildikdən sonra dirilməsi və qeybə çəkilməsi haqqında dini təlimlər Xristianlığın əsasını təşkil edir. Xristianlığın müqəddəs kitabı Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid ibarət olan Bibliyadır. Lakin Xristianlar üçün Əhdi-Cədid daha əhəmiyyətlidir. Dörd kanonik, yəni kilsə tərəfindən tanınmış incillərin müəllifləri İsa Məsihin şagirdləri Matta, Mark, Luka və Yəhya hesab olunur.

Sinoptik incillərin bir-birinə bənzəmələrinin tək səbəbi istifadə etdikləri müştərək qaynaqlardır. Həm Luka həm də Matta hər ikisi Mark İncilinin mətnini qaynaq olaraq istifadə etmişdir. İncil yazan hər həvari topladığı materialları İncilində dəyərləndirmiş və İncillər arasında olan fərqlər belə yaranmışdır.

Dörd incildə Tanrının birliyi, ucalığı, sonsuz gücü vəsf olunub. Ümumilikdə xristianlıqda Müqəddəs Kitab ilahi vəhyin məhsuludur. Müasir dövrümüzdə çatan incillər fərqli dövrlərdə və məkanlarda müxtəlif insanlara xitabən yazılmışdır.

Yeni Əhdə dörd İncil, iyirmi bir məktub, Həvarilərin işləri və Vəhy daxildir. Yazılma tarixinə gəlincə bəzi mənbələr bu kitabların II-III əsrdən sonra Yunan dilində yazıldığını qeyd edir. İddialara görə I əsrin ikinci yarısı ilə II əsrin birinci yarısında yazılması ehtimal olunur. Ümumilikdə sinoptik incillərin 65-90-cı illər arasında, “Yəhya” incilinin I əsrin sonuna doğru yazıldığı qəbul edilir.

Yeni Əhdə daxil olan bu kitabların həvarilərdən gəldiyi və səhih olduğunu qəbul edənlərlə yanaşı, bu kitabları qəbul etməyərək İncillərin İsayaya aid olmadığını, sonradan və ehtiyaca görə yazıldığını iddia edənlər vardır. Bu səbəbdən Kilsə tərəfindən qəbul edilməyən Apokrif kitablar vardır ki, onlar Yeni Əhdə daxil edilməyib.

Həmçinin Barnaba İncili də Qurani-Kərimlə bəzi mövzularda oxşarlıq təşkil etdiyinə görə Xristianlar tərəfindən qəbul edilmir. Bu İncilin müsəlmanlar tərəfindən yazıldığı iddia edilir və Yeni Əhdə daxil edilməyib.

Ədəbiyyat

1. Harman, Ö.F. (2000). Türk Diyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyası. Cild 22. Güzəl Sanatlar Matbaası A.Ş. Yenibosna/İstanbul, 585 s.
2. Aydın, M. Dinlər tarixinə giriş. İlahiyyat fakültəsi professoru, 177 s.
3. Əlizadə, A. (2016). Azərbaycanda Xristianlıq: Keçmişdən bu günə. Elm və Təhsil, 376 s.
4. Tümer, G., Küçük, A. (1993). Dinlər tarixi. Ankara: II Nəşr. PDF, 474 s.
5. Əlizadə, A. (2007). Xristianlıq: tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları” nəşriyyatı, 172 s.
6. Zenkovskiy, V. (2010). Xristianskaya Filosofiya. Moskva. Institut ruskoy tsivilizatsii, 1028 s.
7. Kruglov, A.A. (2015). İstoriya Religiy. Minsk. Belorusskiy Gosudarstvennyy Universitet, 407 s.
8. Küçük, A., Tümer, G., Küçük. M.A. (2010). Dinlərin tarixi. Maltepe/Ankara: Berikan nəşri, 652 s.
9. Dinlər Tarixi Ensiklopediyası. (1976). Cild 2. İstanbul. Gelişim Basım ve Yayım A.Ş., 480 s.
10. Nelson, T. (2000). The new testament: The new king James version. Bible. İstanbul. Zafer Printing House, 334 p.
11. Azərbaycan dilində Müqəddəs Kitab. (Tərcümə: Institute for Bible Translation). (2008). PDF. Müqəddəs Kitab şirkəti, 1458 s.
12. Gündüz, Ş. (2015). Xristianlıq İstanbul: İsam Yayınları, 196 s.
13. Aydın, M. (1995). Xristian mənbələrinə görə xristianlıq. Türkiyə Diyanət Vəqfi, 196 s.

Göndərilib: 16.01.2024

Qəbul edilib: 28.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/133-138>

Əhmədağa Səfərli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
safariaxmed@gmail.com

MÜXTƏLİF İNFLUENSERLƏRİN İSTEHLAKÇI DAVRANIŞLARINA TƏSİRİ

Xülasə

Bu gün brendlər adi kommunikasiya vasitələri ilə yanaşı yeni nəsil kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək, hədəf auditoriyasının üstünlüklərini və meyllərini geniş şəkildə müəyyən edirlər. Sosial medianın gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsi olduğu günümüzdə, yeni marketing metodu olan influencer marketing istehlakçıların satın alma qərarlarında getdikcə daha təsirli olur. Məhsul və xidmətlərdən asılı olaraq bir çox şəkildə qarşılıqlı əlaqədə ola bilən influencerlərin təsiri həm izləyicilərin həcmindən, həm də iştirakından asılıdır. Müəssisələr məhsul və ya xidmətlərini təsirli marketing ilə çox güclü şəkildə bazara çıxara bilirlər. Bu araşdırmada sosial media mühitlərində influencerlərin satın alma qərarlarına təsiri keyfiyyət metodu ilə araşdırılmışdır. Müəyyən mövzular altında toplanan məlumatların təhlilinə əsasən, izləyicilər üçün prioritetin şəffaflıq, etimad və qarşılıqlı əlaqə olduğu üzə çıxıb. Güvən sarsılırsa, izləyicilər asanlıqla izləməyi dayandıra bilirlər. Asanlıqla izləməyi dayandıra bilən izləyiciləri ilə əlaqəni gücləndirmək üçün markalar və influencerlər məzmun istehsalına diqqət yetirməli, təkrarlardan qaçmalı və hədəf auditoriyaya yönəlmiş mesajlarla orijinal məzmun istehsal etməlidirlər. Brendlər influencerlərə öz bilik və yaradıcılıqlarını məzmun istehsal prosesinə əlavə etməyə imkan verməlidir. Digər bir qiymətləndirmə nəticəsi göstərdi ki, influencerlər qarşılıqlı əlaqəni gücləndirərək öz izləyicilərini də əlavə etməlidirlər.

Açar sözlər: influencer, istehlakçı davranışı, sosial media, marketing, brend

Ahmadaga Safarli
Azerbaijan State University of Economics
master student
safariaxmed@gmail.com

Influence of various influencers on consumer behavior

Abstract

Today, brands use next-generation communication technologies in addition to conventional means of communication to broadly identify the preferences and tendencies of their target audience. Today, when social media is an integral part of our daily lives, a new marketing method, influencer marketing, is becoming more and more effective in influencing consumer purchasing decisions. The influence of influencers, who can interact in many ways depending on the products and services, depends on both the size of the audience and the participation. Businesses can market their products or services very strongly with effective marketing. In this study, the influence of social media influencers on purchase decisions was investigated using a qualitative method. Based on the analysis of the data collected under certain topics, it became clear that the priority for the viewers is transparency, trust and interaction. If trust is undermined, viewers can easily unfollow. To strengthen engagement with their followers, who can easily unfollow, brands and influencers need to focus on content production, avoid repetition and produce original content with targeted messages. Brands should allow influencers to add their knowledge and creativity to the content production process. Another evaluation result showed that influencers should also increase their followers by increasing interaction.

Keywords: influencer, consumer behavior, social media, marketing, brand

Giriş

İnfluencer marketing rəqəmsallaşmanın və yeni media və kommunikasiya kanallarının ortaya çıxması ilə müəssisələrin hədəf bazarlarına çatmaq üçün şəxsi, səmimi və interaktiv ünsiyyətlə əlaqələr inkişaf etdirir. Müəssisələrin məhsul və xidmət satışlarını artırmaq üçün müraciət etdiyi bir sahə olaraq yerini tapan influencer marketing, hədəf istehlakçıların qavrayışını, markanın imicini və nüfuzunu idarə edir, rəqəmsal marketing strategiyalarından səmərəli və effektiv istifadə edir (Arklan, Tuzcu, 2019: 971).

İnternet və sosial medianın getdikcə daha çox istifadəsi ilə məşhurlaşan “İnfluencer Marketing” adlanan bu yeni rəqəmsal marketing növündə brendlər ənənəvi reklam üsullarında olduğu kimi məhsul və xidmətlərini birlikdə işlədikləri məşhur və ya tanınmış insanlara satırlar. Onlar həmçinin rəylər, musiqi, kino və s. kimi müəyyən mövzularda bilik və təcrübələri sayəsində onlayn olaraq məşhurlaşan sosial media təsirçiləri ilə çox işləyirlər (Lou, Yuan, 2019: 4-5). Xüsusilə sosial media platformalarında mesajların ağızdan ağıza sürətlə yayılması imkanı markalara və istehlakçılara interaktiv ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə üstünlüyü təmin edir (Zhang, Li, Wang, 2013: 1). Özləri kimi insanlara güvənməyə üstünlük verən və sosial şəbəkələrdən geniş istifadə edən müasir istehlakçılar istifadəçi şərhələrinə əhəmiyyət verir, bloggerlərin tövsiyələrini dinləyir, forumları oxuyur, sosial şəbəkələrdə fikir mübadiləsi aparırlar (Ayhan, 2012: 79). Bu, müəssisələrin diqqətini sosial mediadan istifadə edən istehlakçılarla intensiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan təsir edənlərə və təsir edən marketing təcrübələrinə yönəltdi. Bu kontekstdə bu işin məqsədi istehlakçıların təsir edənlərə baxışlarını, onların etibar və sədaqətini, təsir edənlərdən təsir səviyyəsini və onların satın alma qərarlarına təsirini araşdırmaq və markalara təkliflər verməkdir.

Dünyada və ölkəmizdə sosial mediadan istifadə günü-gündən artır. Ən çox istifadə olunan sosial media platformaları sırasıyla Youtube, Instagram, Whatsapp, Facebook, Twitter, Facebook Messenger, Pinterest, LinkedIn, Tiktok, Skype-dir (5).

Sosial media platformaları insanların həyatında tamamilə yeni ünsiyyət modellərinə və qarşılıqlı əlaqəyə səbəb olub. Sosial şəbəkələrin və sosial media variantlarının sayının artması səbəbindən marketing menecerləri istehlakçılara çatmaq və onların satın alma qərarlarına təsir etmək üçün bu platformaları çox aktiv şəkildə araşdırır və istifadə edirlər. Təşkilatlardan başqa, sosial media platformalarında nüfuzlu rol oynayan, fikirlərini kütləyə çatdıran məşhurlar, aktyorlar, bloggerlər, siyasətçilər də var. Bu nöqtədə təsir edənlərin də böyük rolu var, çünki onların arxasınca gələn insanlara təsir etmək qabiliyyəti və gücü var. Bu insanlar öz fikirlərini, təcrübələrini və hətta bildikləri gündəlik fəaliyyətlərinin bütün dünyadakı izləyicilərinə, pərəstişkarlarına və izləyicilərinə təsir etdiyini bölüşürlər. Bu şəxslər daha çox əhatə və məzmunun yayılması üçün bu platformaların birləşməsindən istifadə edirlər. Bu səbəbdən bizneslər məhsul və xidmətlərini tanımaq və reklam etmək üçün təsir edənlərə üstünlük verirlər, beləliklə brendlər məhsullarını saniyələr ərzində milyonlarla insana təqdim edə bilirlər (Arora, Bansal, Kandpal, Aswani, Dwivedi, 2019: 88).

İnfluencer hərfi mənada təsir edən şəxs deməkdir. Sosial media hesabları, bloqlar və rəqəmsal kanallar vasitəsilə hər hansı bir marka, məhsul və ya xidmətlə bağlı təcrübə və təəssüratlarını izləyiciləri ilə bölüşərək marketing fəaliyyəti həyata keçirən, müəyyən bir markaya təsir və yönləndirmə gücünə malik olan şəxs, şəxslər və qruplara aiddir. İnfluenserlərin çoxlu sayda izləyicisi var və bu izləyicilərin brend üstünlüklərini və satın alma qərarlarını dəyişmək imkanı var (7).

İnfluenserlər, özünü məşhurlar kimi tanıyan və sosial mediada geniş bir izləyicilər topluluğuna, öz izləyiciləri şəbəkəsində əhəmiyyətli dərəcədə sosial təsirə malik olan şəxslərdir. Məşhurlarla əlaqədar olaraq, onlar təsdiqlənmiş bir rəsmi mənbəyə sahib deyillər, əksinə, öz məzmunlarını paylaşmaq və izləyiciləri cəlb etmək üçün sosial mediada fəal olurlar. Bəzi influencerlər çox böyük izləyicilər toplayırlar və onlar sosial mediada məşhur statusu əldə edirlər. Lakin influencerlərlə məşhurlar arasında fərq onların şöhrət mənbəyindədir. Bəzi hallarda (məsələn, aktyorluq, musiqi, idman və s. sahələrdə) uğur qazanmış məşhurlardan fərqli olaraq, influencerlər heç bir rəsmi qurum tərəfindən sertifikatlaşdırılmır və sosial mediada məzmun paylaşaraq izləyicilər toplayırlar (McQuarrie, Miller, Phillips, 2013).

Bloq yazmaq, vloglar və ya qısa məzmunlar yaratmaq (məsələn, Instagram, TikTok və s.) vasitəsilə influencers onların öz gündəlik həyatlarını, təcrübələrini və fikirlərini əks etdirən məzmunlar yaradırlar. Onlar sosial mediada aktiv əlaqələr saxlayır, mütəmadi olaraq izləyicilərin şərhələrinə və suallarına cavab verir və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Influencerlər məzmununu, imiclərini diqqətli şəkildə idarə edərək şəxsi brend yaratmağı hədəfləyirlər (Lee, Eastin, 2020).

Frost (2017) influencersləri real və ya qəbul edilən səlahiyyətləri, mövqeləri, bilikləri, bacarıqları və əlaqələri sayəsində başqalarının brend seçimlərinə və satınalma qərarlarına təsir etmək gücünə malik olan insanlar kimi müəyyən edir. O, həmçinin bildirir ki, təsir edən brendlərin müdafiəçiləri və tərəfdarları, həmçinin hədəf istehlakçılar və brend arasında bağ yaradan ortağ dostdur (Tam, 2020: 1344).

Brendlər influencerslərdən istifadə etdikdə ortaya çıxan təsirli marketing yanaşması brendlərə potensial müştərilərlə birbaşa, sərfəli, üzvi və interaktiv ünsiyyət qurmağa imkan verir (Lou, Tan, Chen, 2019). Influencer marketingində məqsədlərdən biri çox sayda izləyicisinin davranışına təsir etmək qabiliyyətinə malik influencersləri iş götürərək müsbət ağızdan-ağıza marketing yaratmaqdır. İzləyicilər və ya pərəstişkarlar məlumat axtararkən və hansı məhsul və ya xidmətləri almağa qərar verərkən düşüncə lideri kimi gördükləri təsir edənlərin təsiri altına düşsələr də, həmyaşdılar tərəfindən paylaşılan mesajlara getdikcə daha çox etibar edirlər. Bundan əlavə, təsir edənlər rəqəmsal mühitdə istehlakçılarla qurula bilən şəxsi və etibarlı istinadlar kimi görülür. Bu mənada influencerslərin potensialını reallaşdıran müəssisələr bu marketing yanaşması ilə marka şüurunu artırır, markanın qəbul edilən riskini azaldır və izləyicilərə dəyərli məlumatlar verə bilər (Francisco, Rafael, Steven, Morgan, 2020: 1805-1806).

Bloq səhifələri, tvitlər və digər sosial media istifadələri vasitəsilə izləyicilərin münasibət və davranışlarına təsir edən və formalaşdıran influencerslər müstəqil və yeni bir cins olaraq ortaya çıxdılar. Influencerlər mütəmadi olaraq sosial media hesablarında təcrübə sahələrinə aid videolar, fotolar, statuslar və digər yenilikləri yaradır və dərc edirlər. Sosial media müxtəlif sahələrdə təcrübəsi olan insanların olması ilə doludur və buna görə də marketing kommunikasiyaları üçün sosial media influencerslərdən istifadə brendlər üçün səmərəli və dəyərli bir vasitə kimi görülür. Influencerlər öz təcrübə və maraq sahələrinə aid brendlərə sponsorluq etdikdə, istehlakçıların təsir edənlərin fikir və mülahizələrinə asanlıqla inanması və qəbul etməsi mümkün olur. Beləliklə, influencer marketingi münasib qiymətlər və yüksək dövrüyyə ilə brendlər üçün getdikcə populyarlaşır (De Veirman, Veirman, Cauberghe, Hudders, 2017: 803-805).

Influencer marketingi, hədəf istehlakçıların narahatlıqlarını verdikləri məsləhətlərlə həll etməklə onların satın alma qərarlarına təsir edən insanlar vasitəsilə tanıtım fəaliyyətlərini həyata keçirir (Brown, Hayes, 2008: 11). İstehlakçıların qərar verməsində həvəsləndirici və istiqamətləndirici funksiyaya malik olan bu insanlar istehlakçıların formalaşdığı sosial quruluşu, şəxsi xüsusiyyətlərini, təcrübə və təcrübələrini nəzərə alaraq bu prosesləri idarə edirlər. Nəhayət, onlar əsas məqsəd olan satınalma davranışına səbəb ola bilərlər. Bu marketing fəaliyyətində inandırmağa əsaslanan kommunikativ proses yaşanır (Kim, Jeong, 2016: 1251).

Əvvəlki tədqiqatlar göstərir ki, tanınmış şəxslərin markaları kimi şəxsi markalar, istehlakçıların münasibət və davranışlarını formalaşdırmaq üçün qeyri-maddi resurslar kimi bir strateji rol oynaya bilər. Influencerlər, sosial mediada brendə strateji təsir etmədən şəxsi markalarını idarə etmək üçün postlar, hekayələr və şəkillər paylaşaraq öz mövqelərini təbliğ edirlər. İnsanlar xüsusilə cəlbedici influencersləri izləyir və sonra, influencerin mövqeyi, şəxsiyyəti və dəyərləri ilə əlaqədar ortağ fikirlər formalaşdırırlar.

Influencerin fəaliyyəti, onun sosial mediada paylaştığı məzmunun ötürmə tezliyinə əsaslanır (məsələn, mesajlar, fotolar, videolar). Influencerlər tez-tez paylaşım etdikdə, izləyicilər influencerslər tərəfindən göndərilən məlumatın təzə və aktual olduğu qənaətinə gəlirlər. Üstəlik, influencerslər tez-tez sosial mediada məzmun yazdıqları üçün izləyicilər onları yaxından tanıdıqlarına inanırlar, bu da onların influencerslərə inamını artırır. Daha tez-tez paylaşım edən bir influencerslərə xərclənən vəsaitin artması daha çox əlaqə yaratmalıdır, çünki izləyicilər influencersləri

yenilənmiş, etibarlı kimi qəbul edir və buna görə də cavab vermə ehtimalı daha yüksəkdir (Leung, Gu, Li, Zhang, Palmatier, 2022: 93-115).

Ənənəvi reklam və məzmun marketinginin hibridi olan influenser marketingdə influensərlər dostluq rəhbərliyi və tətbiq olunan məzmunla üstün müştəri xidməti və təcrübə təqdim edirlər. Onlar istehlakçıları brend haqqında öz üzvi və orijinal yazıları ilə satın almağa təşviq edirlər. Influensərlərin əhəmiyyəti təkcə onların izləyicilərinin sayından asılı deyil. Nəşrlərində qeyd olunan təcrübə, etibarlılıq, brend, həmin brendlə uyğunluq, qarşılıqlı əlaqələrinin və izləyiciləri ilə əlaqələrinin gücü, eləcə də onların sosial media platformasına uyğunluğu da onların sosial media platformasına uyğunluğundan asılıdır (Arora, Bansal, Kandpal, Aswani, Dwivedi 2019: 86). Məhsul və xidmətlərdən asılı olaraq, influensərlər bir çox şəkildə qarşılıqlı əlaqə qurmaq olar və onların təsiri həm izləyicilərin həcmindən, həm də cəlb edilməsindən asılıdır. Çünki oxşar nəticələr milyonlarla izləyicisi olan, lakin qarşılıqlı əlaqəsi az olan influencerdən və orta hesabla izləyici sayına və təəccüblü dərəcədə yüksək iştiraka və qarşılıqlı əlaqəyə malik olan təsir edəndən əldə edilə bilər. Təbii ki, burada güclü məzmunla yüksək qarşılıqlı əlaqəyə nail olmaq mümkündür. Normalda, influensərlər gücü onların sponsorlarla əlaqəli olmamasından irəli gəlir. Brendlər də bu gücdən faydalanmaq istəyir. Marketoloqlar üçün influensərlərin etibarlılığı, mövzuya və ya brendə bağlılığı və yazılarının kommersiya nəticələri vacibdir. Influenser marketing yanaşmasında, ümumiyyətlə, hamı üçün qarşılıqlı faydanın təmin edilməsi və influensərlər vasitəsilə istehlakçılarla strateji cəhətdən güclü və interaktiv münasibətlərin qurulması vacibdir (Arora, Bansal, Kandpal, Aswani, Dwivedi, 2019: 89).

Dünyanın bir çox tanınmış məşhurları influenser olsalar da, brendlər mikro təsir edənlərə üstünlük verirlər. Influenser marketingində uğur qazanmağın yolu ətraflı təhlillə düzgün hədəf auditoriyaya diqqət yetirməkdir. Bundan əlavə, düzgün təsir edənin seçilməsi və büdcənin idarə edilməsi ən vacib məsələlərdir. Bununla belə, brendlər sırf moda olduğu üçün təsir edən marketinglə məşğul olsalar, istədikləri nəticələri ala bilməyəcəklər.

Marketoloqların influenser marketingindən istifadə etmələrinin ən əhəmiyyətli beş səbəbini sıralamaq mümkündür: 1) brendin təbliğatını artırmaq; 2) brend şüurunu genişləndirilmək; 3) yeni hədəf auditoriyalarına çatmaq; 4) səs payının artması (yəni, rəqibləri ilə müqayisədə brendin bütün məzmunun və söhbətlərin faizi); 5) satışın yaxşılaşdırılması. Müxtəlif son araşdırmalar, influenser marketingin əksər brendlər üçün sosial media marketinginin mühüm komponentinə çevrildiyi fikrini təsdiqləyir.

Biznes və brendlər üçün sosial media vasitəsilə məhsul və xidmətlərini tanımaq üçün bu platformalarda düzgün influensərləri müəyyən etmək çox vacibdir. Brendlər yüksək miqdarda istehlakçıya çatmaq və qarşılıqlı əlaqə əldə etmək üçün öz tanıtımlarını və ictimaiyyətlə əlaqələri təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün bu marketing yanaşmasından birbaşa faydalanır (De Vries, Gensler, Leeflang, 2011: 86-87). Brendlərin influensərlər vasitəsilə hədəf auditoriyalarına təsirini artırmaq üçün ən əsası, müxtəlif səviyyələrdə mühüm rol oynayan düzgün marketing strategiyası və effektiv sosial media influenseri müəyyən etməkdir. Müəssisələr cari və potensial müştəriləri ilə daha çox qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, müxtəlif onlayn icmalarda görünmə qabiliyyətini artırmaq və bunun üçün sosial təsir göstərmək üçün daha çox əlaqə yaratmalıdırlar (Lou, Yuan, 2018: 15).

Təcrübədə, influenser marketingi influensərin marketing mesajını yaymasına nail olmaqdan başqa bir çox formalar alır. Məsələn, marketoloqlar pulsuz hədiyyələr/nümunələr göndərə və ya influensərləri tədbirlərə dəvət edə bilərlər. Influensərlərlə davamlı olaraq əlaqələrin qurulması tez-tez influenser marketinginin uğurunun açarı hesab olunur. Çünki bu, influenser influensərlərə brend ilə tanış olmağa imkan verir və beləliklə, daha çox məzmunla gətirib çıxarır.

Tez-tez doğru auditoriyayı doğru yerdə tuta bilməyən ənənəvi reklam üsullarından fərqli olaraq, brendlər influenser marketingi ilə daha təsirli üsullarla doğru hədəf auditoriyaya çata bilər və birbaşa onlara cəlbədicə kampaniyalar yaratma fürsəti əldə edirlər. Influenser marketingi təkcə populyar sektorlarda təsirli deyil, həm də bir çox fərqli sahədə hədəf auditoriya ilə təkbətək əlaqə qurma qabiliyyəti bu marketing metodunu brendlər üçün çox vacib bir vasitə kimi mövqeləndirir.

Bu, markalar üçün gözləniləndən və ya öyrəşdiyindən daha yüksək investisiya gəlirində əks olunur. Onlayn istehlakçıların demək olar ki, yarısının internetdə reklam bloklama proqramlarından istifadə etdiyini nəzərə alsaq, təsir edən marketinqin biznes üçün görünmə qabiliyyətini artırdığı, beləliklə də etibarlılığı və sədaqəti artırdığı açıq şəkildə görülməyə bilər (Koletavitoglu, 2017). Ənənəvi reklamlara marağı və rəğbətini getdikcə itirən istehlakçılara çatmaq üçün böyük potensiala malik olan influencers marketinqin gənc siması olaraq görülməlidir. Bu gün dünyada bəyənələr, şərhələr, qarşılıqlı əlaqələr və domenlərlə təsir edən marketinq üçün çox böyük və sürətlə böyüyən bir bazar var. Az tanınanlardan tutmuş dünya şöhrətli məşhurlara qədər böyük bir auditoriya təşkil edən influencerslər diqqəti daim böyüyən bu bazara yönəldirlər. İndi influencers marketinq kiçik bizneslərdən tutmuş çox böyük brendlərə qədər geniş çeşidli marketinq strategiyalarının mühüm hissəsinə çevrilir. Mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə, Covid-19 səbəbiylə evdə qapalıq və internet istifadəsinin artması ilə sosial mediadan istifadə təxminən 70% artdı və dünya miqyasında influencers marketinq sənayesi 6 dəfə artaraq 10 milyard dollar həcmə çatdı.

Nəticə

İstehlakçılar influencersləri uğurlu, yaradıcı, çalışqan və güclü şəxsiyyətlər, ilhamverici, həvəsləndirici, səmimi hesab edirlər. Bunlara əlavə olaraq, məlumatlandırılma, satınalma və s. kimi xüsusiyyətlər, qiymət, istifadə üsulu, marka və məhsulların istifadə tövsiyələri kimi məsələlər də izləmə səbəbi sayıla bilər.

Simpatiya və güvənlə izləmələrdə, sosial media mühitlərində asanlıqla təqib oluna bildikləri üçün səmimiyyət və təbiiliyin itirilməsi, influencerslərin davranışında mənfi dəyişikliklər istehlakçıların etibarını sarsıdır. Bir çox istehlakçı qeyd edir ki, izləyiciləri üçün orijinal məzmun daha çox təsir edənlərin reklamları və promosyonları onları dəyərsiz hiss edir. Bu, izləməni dayandırmaq üçün başqa bir vacib amildir. Demək olar ki, izləyicilərin güvən qavrayışı, influencerslərin izləyicilərinin sayı ilə mütənasibdir. Nə qədər çox izləyicisi varsa, bir o qədər etibarlı qəbul edilir. Bu baxımdan bəzi iştirakçılar influencerslərin brendə dəyər qatdığını, bəziləri isə bunun əksini düşünür. Qadınlar kişilərə nisbətən influencerslərdən daha müsbət təsirlənsə də, daha çox alış-veriş edir, müqayisə etmək, şərhləri oxumaq və satın almadan əvvəl məlumat almaq kimi daha dərin araşdırma proseslərində iştirak edir, daha çox təsir edənləri izləyir, daha çox vaxt keçirir və daha çox güvənir. Bütün influencerslərin davranışlarında ardıcıl və sabit davranış görmək istəyirlər. Reklam və tanıtımlarda əyləncəli, şışirdilməmiş, yanılıcı olmayan, kreativ və qeyri-adi məzmunlar görmək istəsələr də, yalnız özləri üçün pul qazanmağa yönəlməyən qarşılıqlı əlaqə yaratmaq istəyirlər.

Ədəbiyyat

1. Arklan, Ü., Tuzcu, N. (2019). Influencers, rəqəmsal dövrün marketinq və brend kommunikasiya vasitəsi, s.969-1011.
2. Lou, C., Yuan, S. (2018). Influencer marketing, pp.1-45.
3. Zhang, Y., Li, X., Wang T.W. (2013). Identifying influencers in online social networks, pp.1-20.
4. Ayhan, A. (2012). Yedi adımda markalaşma.
5. <https://datareportal.com>
6. Arora, A., Bansal, S., Kandpal, C., Aswani, R., Dwivedi, Y. (2019). Measuring social media influencer Facebook, Twitter and Instagram, pp.86-101.
7. www.webtekno.com
8. McQuarrie, E.F., Miller, J., Phillips, B.J. (2013). The megaphone effect. Journal of Consumer Research, 40(1), pp.136-158.
9. Lee, J.A., Eastin, M.S. (2020). I like what she's endorsing: The impact of female social media influencers' perceived sincerity, consumer envy, and product type. Journal of Interactive Advertising, 20(1), pp.76-91.
10. Tam, M.S. (2020). Sosial medya etkileyicileri, s.1325-1351.
11. Lou, C., Tan, S., Chen, X. (2019). Investigating consumer engagement with influencer, pp.169-186.

12. Francisco, J.M., Rafael, A.S., Steven, D., Morgan, M. (2020). Influencer marketing, pp.1805-1831.
13. De Veirman, M., Cauberghe, V., Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers, pp.798-828.
14. Brown, D., Hayes, N. (2008). Influencer marketing. Oxford.
15. Kim, H.C. Jeong, J.Y. (2016). Effect of celebrity endorsement in marketing of musicals, pp.1243-1254.
16. Leung, F.F., Gu, F.F., Li, Y., Zhang, J.Z., Palmatier, R.W. (2022). Influencer marketing effectiveness. Journal of marketing, 86(6), pp.93-115.
17. De Vries, L., Gensler, S., Leeflang, P.S.H. (2012). Popularity of brand posts on brand fan pages, pp.83-91.
18. Koletavitoğlu, R. (2017). Markaları bir araya gətiren bazar yeri.

Göndərib: 10.12.2023

Qəbul edilib: 26.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/139-144>

Emin Əlimusayev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
eminalimusayev@gmail.com

AZƏRBAYCANIN GƏLƏCƏK İQTİSADI İNKİŞAFINDA ANTİDEMPİNG, KOMPENSASIYA VƏ MÜHAFİZƏ TƏDBİRLƏRİ HAQQINDA QANUNVERİCİLİYİN ROLU

Xülasə

Güclü və rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın yaradılmasında ilkin amillərdən biri məhz bazar subyektlərinin fəaliyyətlərinin hüquqi əsasını, habelə onların hüquq və vəzifələrini tənzimləyən normativ bazanın olmasıdır. İqtisadiyyatın müvafiq sahəsini tənzimləyən effektiv tənzimləyici çərçivə olmadığı təqdirdə həmin sahənin normal fəaliyyətinin və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsindən söhbət gedə bilməz. Bu səbəbdən ölkənin iqtisadi inkişaf hədəflərinin müəyyən edilməsi və həmin hədəflərə nail olunması məhz ölkədə mövcud normativ bazaya mütənəsb olmalıdır. O cümlədən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olması məhz ölkədə mövcud qanunvericiliyin səviyyəsindən asılıdır. Bu səbəbdən rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını hədəfləyən Azərbaycanın müvafiq iqtisadi sferalarını tənzimləyən normativ bazanın təhlil edilməsi aktual məsələlərdəndir. Habelə Azərbaycanın yaxın gələcəkdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına potensial üzvlüyü ilə mövcud iqtisadi siyasətin dəyişməsi və ölkə qanunvericiliyinin belə dəyişikliyə hazır olması xüsusi önəm daşıyır. Bu məqalədə hazırkı tarixdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü olmayan Azərbaycanın iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olmasında, habelə sözügedən təşkilata potensial üzvlükdə antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında qanunvericiliyin əhəmiyyətinin hüquqi aspektləri araşdırılmışdır.

***Açar sözlər:** ticarət, beynəlxalq ticarət, rəqabət, xarici rəqabət, iqtisadi inkişaf, milli prioritetlər, Azərbaycan 2030, antidempinq, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı*

Emin Alimusayev
Baku State University
master student
eminalimusayev@gmail.com

The role of anti-dumping, countervailing, and safeguard measures legislation in future economic development of Azerbaijan

Abstract

The core element in the formation of a strong and competitive economy is to adopt the relevant legislation that regulates the legal basis of the activities of businesses, as well as their rights and obligations. Achieving the normal functioning and the sustainable development of the economy without the regulatory framework that regulates the relevant field of the economy, is impossible. Additionally, the determination of the economic objectives must be proportionate to the level of existing legislation. Achieving the economic objectives of the Republic of Azerbaijan is also dependent on the relevant legislation. Therefore, studying the relevant legislation of Azerbaijan, which targets achieving a competitive economy, is necessary. Moreover, the potential membership of Azerbaijan to the World Trade Organization and new economic policy will cause new changes in the economic policy, in this regard relevant regulatory framework of Azerbaijan must be prepared. This article analyses the role of the anti-dumping, countervailing and safeguard measures legislation in the future economic development of the Republic of Azerbaijan, which is not a member of the World Trade Organization yet.

Keywords: *trade, global trade, competition, foreign competition, economic development, national priorities, Azerbaijan 2030, anti-dumping, World Trade Organization*

Giriş

Güclü iqtisadiyyata malik olmağın əsas şərtlərindən biri də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini tənzim edən effektiv normativ bazanın olmasıdır. İqtisadi sferaları tənzim edən normativ hüquqi aktların global iqtisadi tendensiyalara cavab vermədiyi təqdirdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi mümkün deyil. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün ilkin addım həmin sahəni tənzimləyən effektiv normativ bazanın qurulmasıdır.

Öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanın qarşısında duran əsas hədəflərdən biri məhz güclü iqtisadiyyatın yaradılması olmuşdur. Bu məqamda iqtisadi müstəqillik daim siyasi müstəqilliyin ayrılmaz hissəsi olaraq qiymətləndirilmiş, iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə xüsusi diqqət göstərilmişdir (1).

Xüsusilə son illərdə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq yeni normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Belə ki, 2023-cü il ərzində qəbul edilmiş yeni “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanun və Rəqabət Məcəlləsi ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqamda xüsusi diqqət yetirilməli olan qanunvericilik aktlarından da biri məhz 2016-cı ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf hədəfləri. İqtisadi inkişafda normativ bazanın rolunun araşdırılması üçün ilk növbədə ölkənin iqtisadi inkişaf hədəflərinin müəyyən edilməsi labüddür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 14 fevral 2024-cü il tarixində keçirilmiş and içmə mərasimi zamanı qeyd etmişdir:

“Biz hər il 10 minlərlə yeni iş yeri yaratmalıyıq. Bunun üçün əlbəttə ki, daxili resurslar kifayət deyil. Xarici sərmayəyə ehtiyac var və iqtisadi islahatlar, o cümlədən biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, rəqabətlə bağlı, inhisarçılığa qarşı olan tədbirlər bu biznes mühitini yaxşılaşdıracaq” (2).

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”inə (bundan sonra – Milli Prioritetlər) əsasən Azərbaycanın 2030-cu ilədək sosial-iqtisadi inkişafı üçün aşağıdakı beş prioritet müəyyən edilmişdir:

1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi (3)

Təsbit edilmiş prioritetlərdən göründüyü kimi ölkənin iqtisadi inkişafında əsas hədəflərdən birincisi məhz rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın yaradılmasında özünü göstərir. Sözügedən hədəflərə nail olmaq üçün ilk növbətə ticarət hüququ və rəqabət hüququ sahəsində normativ bazanın möhkəmliyinin təmin edilməsi zəruridir.

Əlavə olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nə (bundan sonra – Yol Xəritəsi) əsasən:

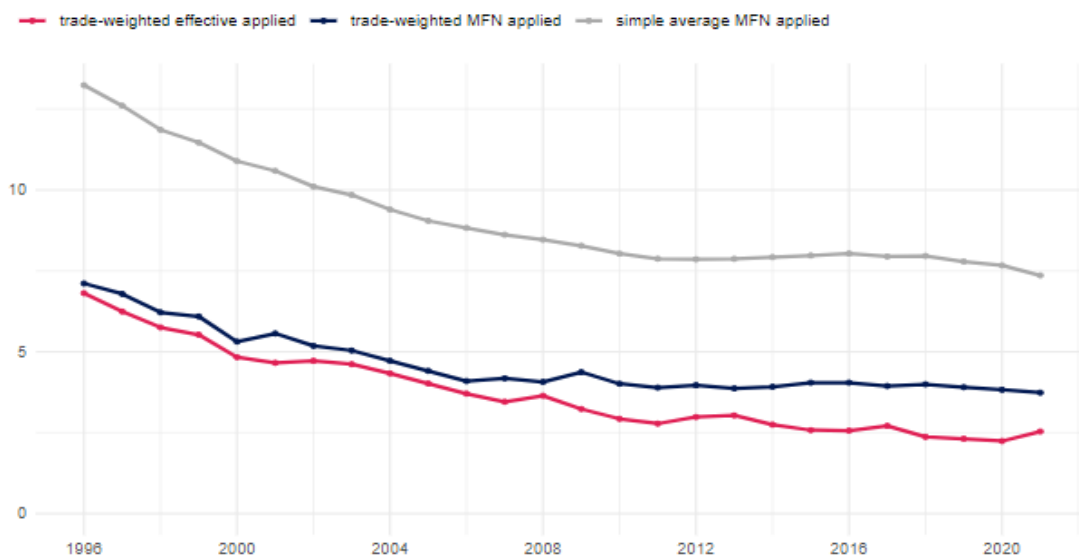
“Daxili bazarın qeyri-tarif tənzimləmə metodları kimi antidempinq, kompensasiya və xüsusi rüsumlar, habelə kvotaların tətbiqi ilə bağlı mövcud qanunvericilikdə hüquqi əsaslar var. Lakin bu alətlərin çevik və effektiv tətbiqi üçün müvafiq institusional mexanizmlər yaradılmamışdır” (4).

Antidempinq, Baş Saziş və ÜTT. Ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsində ilkin addımlardan biri, iqtisadi sferada fəaliyyət göstərən bazar subyektlərinin, yəni müəssisələrin fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını, habelə onların hüquq və qanuni mənafələrini tənzim edən effektiv hüquqi bazanın olmasıdır. Bu hüquqi bazanın tərkib hissələrindən biri də ölkənin yerli

müəssisələrini xarici müəssisələrlə rəqabət zamanı yerli sənayeyə zərər vura bilən dempinqli idxal hallarından qoruyan antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında qanunvericilikdir. 1947-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (bundan sonra – Baş Saziş) imzalanması (5), 1994-cü ildən isə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (bundan sonra - ÜTT) simasında öz fəaliyyətinə davam etməsi ilə dünya ticarətində gömrük tariflərinin azaldılması və liberallaşma ilə müşahidə olunan yeni mərhələ başlamışdır (6). Onilliklər ərzində davam edən Baş Saziş danışıqlarının nəticəsi olaraq, tarif dərəcələri 1947-ci ildə tətbiq edilən ortalama 40%-dən 2013-cü ildə ortalama 9%-ə enmiş, ÜTT təsis ediləndən sonra ÜTT üzvləri tərəfindən tətbiq edilən ortalama tariflərdə 15% azalma olmuşdur (7). Qrafik 1-dən də görüldüyü kimi 1996-2021-ci illər aralığında ÜTT çərçivəsində tariflərin tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır:

Qrafik 1 (8).

Figure 1: WTO members' average applied tariffs, 1996-2021
Average in percentage

Bundan başqa Baş Sazişə qoşulan dövlətlərin sayının artması Baş Sazişin müəyyən etdiyi prinsiplərə, xüsusilə də Ən Əlverişli Rejim və Milli Rejim prinsiplərinə əsaslanan dünya ticarətinin formalaşması ilə nəticələnmişdir. Lakin qeyd edilənlər dövlətlər tərəfindən əsrlər boyu daxili sənayelərini xarici təsirlərdən qorumaq üçün tətbiq edilmiş tariflər və digər vasitələrin tətbiqinə ciddi məhdudiyətlər yaratmış, habelə yerli müəssisələrin xarici şirkətlərlə rəqabətdə müdafiəsiz qalmasına səbəb olmuşdur. Bu isə bir çox hallarda belə vəziyyətin xarici şirkətlər tərəfindən sui-istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır. Sözügedən hallardan biri də məhz dempinqli idxal zamanı özünü bürüzə verir. Dempinqli idxal dedikdə malların onların normal dəyərindən aşağı qiymətlə başqa dövlətin kommertiya dövriyyəsinə buraxılması başa düşülür. Bunu aşağıdakı xəyali kazusla göstərmək olar:

“Xəyali kazus 1.

A şirkəti Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli müəssisədir. Alkoqolsuz içkilər bazarında fəaliyyət göstərir və istehsal etdiyi içkilərin maya dəyəri 30 qəpik, pərakəndə satış qiyməti isə 50 qəpikdir. B xarici şirkəti isə transmilli korporasiyadır, böyük maliyyə resursları var və Azərbaycan bazarına daxil olmaq istəyir. Bazara daxil olarkən təklif etdiyi məhsulun dəyərini, maya dəyəri 30 qəpik olmasına baxmayaraq 10 qəpik müəyyən edir. Nəticə etibarilə müvafiq bazarda bir-birinin əvəzedicisi olan iki məhsulun qiymətləri müvafiq olaraq 50 qəpik və 10 qəpik olur. Orta istehlakçı məhsul seçərkən daha uzun məhsula üstünlük verir və nəticə etibarilə yerli A şirkətinin təklif etdiyi məhsul istehlakçılar üçün cəzəedici olur. Yerli A şirkəti bazara çıxardığı məhsulların satılmaması səbəbindən zərərli üzləşir”.

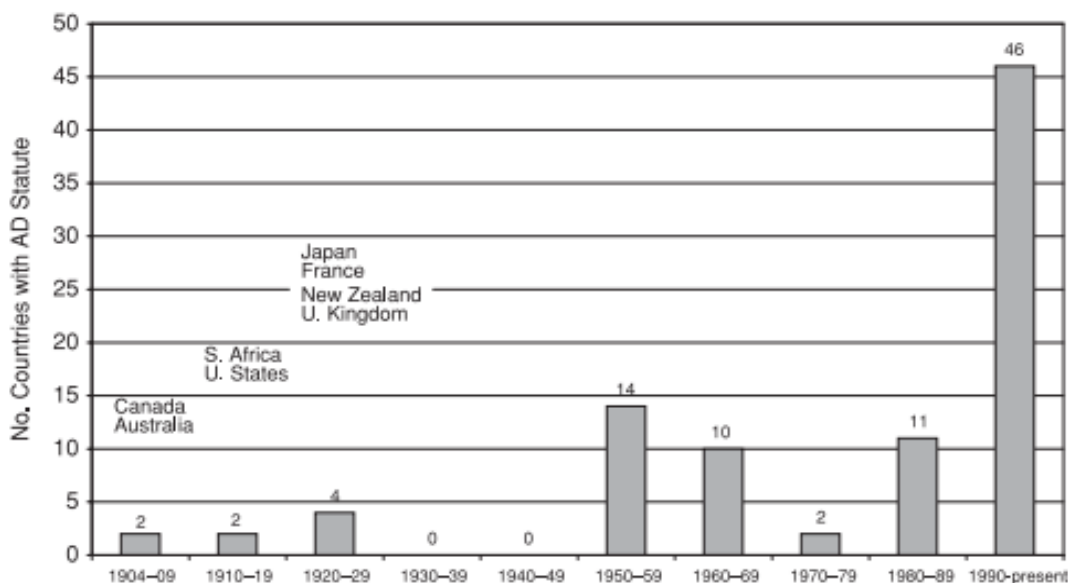
Xəyali kazun 1-də göstərildiyi kimi gömrük tariflərinin tətbiq edilməməsi xarici şirkətlər tərəfindən sui-istifadə edildiyi hallarda yerli sənayenin zərərli üzləşməsinə səbəb ola bilər. Belə ki antidempinq tədbirlərinin tətbiqi məhz ÜTT-nin rüsum tətbiq etməmə və diskriminasiyaya yol verməmə prinsiplərinə zidd əməl kimi qiymətləndirilir (Adamantopoulos, De Notaris, 2000: 33). Bu səbəbdən Baş Sazişin 6-cı maddəsində dempinqli idxala qarşı anti-dempinq tədbirlərinin tətbiq edilməsinin mümkünlüyünü təsbit etmişdir. Habelə “Baş Sazişin 6-cı Maddəsinin İmplementasiyası haqqında” Razılaşma (bundan sonra - Razılaşma) imzalanmışdır (9). Həmin Razılaşma dempinqli idxalın müəyyən edilməsi, daxili sənayeyə zərərin müəyyən edilməsi, antidempinq araşdırmasının aparılması və antidempinq rüsumunun tətbiqi qaydaları, antidempinq komitəsinin təşkili qaydalarını müəyyən edir.

Antidempinq konsepsiyalarının ötən əsrin əvvəllərindən meydana gəldiyini nəzərə alsaq ötən əsr ərzində antidempinq tənzimləməsini ticarət siyasətində nəzərə alan dövlətlərin sayının artdığını görə bilərik. *Qrafik 2*-dən də görüldüyü kimi:

Qrafik 2 (Prusa, 686).

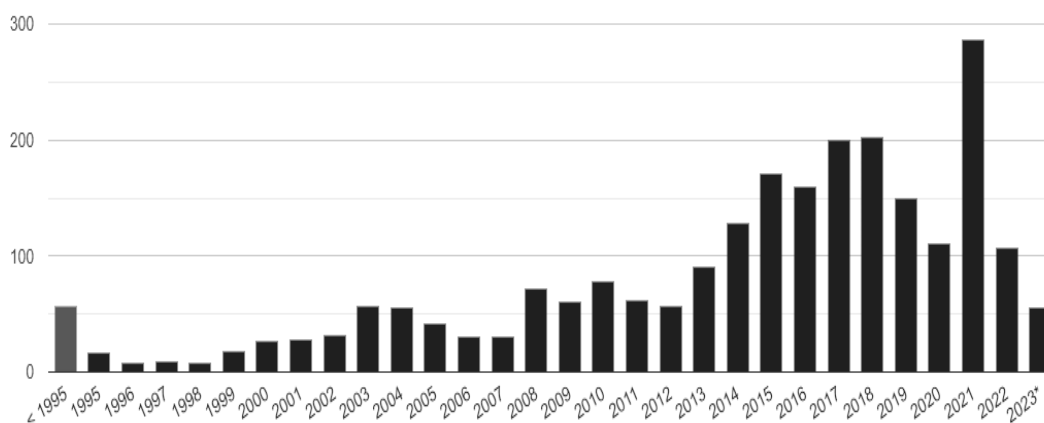
Aşağıdakı *Qrafik 3* isə 21-ci əsr ərzində antidempinq tədbirlərindən istifadə hallarını ifadə edir:

Spread of AD, by Decade, 1904–09 to 1990–Present

Qrafik 3 (4).

Year of application

* Data relates to the January to June period only.

Qrafik 2 və *Qrafik 3*-dən görüldüyü kimi qlobal səviyyədə dövlətlər öz iqtisadiyyatlarını qorumaq üçün antidempinq tədbirlərindən istifadə etməsi artan tendensiya ilə davam edir. Diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır ki, *Xəyali kazus 1* və yuxarıda qeyd edilmiş prinsiplər ÜTT üzvü olan dövlətlər üçün aktualdır.

Belə ki, üzv olmayan dövlətlər (əgər digər beynəlxalq müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş öhdəlikləri yoxdursa) öz gömrük tariflərini sərbəst şəkildə müəyyən edirlər. Yəni tarifləri artırmamaq və ya ayrı-seçkiliyə yol verməmək kimi öhdəlik daşıyırlar. Bu səbəbdən *Xəyali kazus 1*-də göstərilən hallara qarşı, habelə öz daxili sənayelərini qorumaq üçün digər hallara qarşı tarif dərəcələrini yüksəltməklə tədbir görə bilirlər.

Azərbaycanda haqsız-ticarət fəaliyyətinə, yəni dempinqli və subsidiyalaşdırılmış idxala qarşı “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin Qanun ölkə ərazisində haqsız ticarət fəaliyyətinə qaşı ticarət müdafiə vasitələrinin, yəni antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirlərinin tətbiq edilməsinin əsaslarını müəyyən edir. Qanun çərçivəsində antidempinq araşdırmasının aparılması səlahiyyəti İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Antiinhisar və İstehlak bazarına Nəzarət Dövlət Xidmətinə, antidempinq tədbirlərinin tətbiqi isə Nazirlər Kabinetinə verilmişdir. Qanun antidempinq araşdırmalarının aparılması, habelə antidempinq rüsumunun tətbiq edilməsi üçün hüquqi əsas müəyyən etsə də, yuxarıda qeyd edilmiş Yol Xəritəsindən görüldüyü kimi bu vasitələrdən effektiv istifadənin təmin edilməsi üçün müvafiq institusional çərçivənin təmin edilməsinə müvəffəq olmamışdır.

Hazırda Azərbaycan ÜTT-nin üzvü olmadığı üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi tarif dərəcələrinin müəyyən edilməsində Baş Sazişin və ÜTT-nin prinsiplərinə əməl etmək öhdəliyi daşımır. Lakin vurğulamaqda fayda var ki, Azərbaycan 1997-ci il tarixində üzv olmaq üçün ÜTT-yə müraciət etmişdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, ÜTT və digər təşkilatlara üzvlük ölkələrin iqtisadi inkişafının, həmçinin imicinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, investorlar ÜTT-yə üzvlüyü həmin ölkədə mülkiyyət və investor hüquqlarının qorunması və ölkənin ÜTT qarşısında öhdəliyinin olması səbəbindən stabil və pronozlaşdırıla bilən ticarət və investisiya mühitinin mövcudluğu kimi qəbul edirlər və həmin ölkəyə daha çox investisiya qoyurlar (12).

Bu səbəbdən Azərbaycanın da iqtisadi inkişafının təmin edilməsində ÜTT başda olmaqla digər beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq xüsusilə önəm daşıyır. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq yalnız həmin təşkilatlara üzvlüklə deyil, həmçinin ölkədə iqtisadi sferaları tənzimləyən müvafiq tənzimləyici çərçivənin həmin beynəlxalq təşkilatların standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsində özünü büruzə verir.

Nəticə

Qeyd olunanları nəzərə alaraq o nəticəyə gələ bilərik ki, Baş Sazişin imzalanması və ÜTT-nin təşkil olunması ilə dünya ticarətində tarif dərəcələrinin azalması ilə müşahidə edilən liberallaşma tendensiyaları davam edir. Bunun nəticəsi olaraq dövlətlər öz daxili iqtisadiyyatlarını qorumaq üçün ənənəvi gömrük tarifləri tətbiq etməklə antidempinq tənzimləməsinə üz tutmuşlar (Mai, 2002: 131).

Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konspesiyalarının müəyyən edilməsi və iqtisadi inkişafa nail olunması üçün xüsusi önəm daşıyır. Beynəlxalq iqtisadi tendensiyalarla hesablaşmaq, xüsusilə də ÜTT-yə potensial üzvlükdən sonra daxili sənayenin qorunması üçün antidempinq sahəsində effektiv institusional çərçivənin təmin edilməsi xüsusilə vacibdir. Bu səbəbdən sözügedən sahədə yalnız müvafiq normativ aktın qəbul edilməsi kifayət deyildir. Normativ aktın funksionallığının təmin edilməsi də kifayət qədər zəruridir. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi inkişafının təmin edilməsində antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında qanunvericiliyin rolunun əhəmiyyətinə dəlalət edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümünə həsr olunmuş rəsmi qəbulda İlham Əliyevin nitqi. <https://president.az/az/articles/view/3335>
2. İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib. <https://president.az/az/articles/view/63979>
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. <https://e-qanun.az/framework/46813>
4. The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT 1947). https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_01_e.htm
5. Agreement Establishing The World Trade Organization. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/04-wto.pdf
6. ÜTT-NİN əsas prinsipləri, istisnalar və şəffaflıq. <https://wto.az/wto/utt-nin-esas-prinsipleri-istisnalar-ve-sheffafliq/>
7. Monia Snoussi-Mimouni and Edvinas Drevinskas. Tariffs applied by WTO members have almost halved since 1996. https://www.wto.org/english/blogs_e/data_blog_e/blog_dta_13apr23_e.htm
8. Adamantopoulos, K., De Notaris, D. (2000). The Future of the WTO and the Reform of the Anti-dumping Agreement: A Legal Perspective. *Fordham Int'l LJ*, 24, 30. <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1729&context=ilj>
9. Anti-Dumping Agreement (Implementation of Article VI of the GATT). https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/ai17_e/anti_dumping_e.htm
10. Prusa, T.J. (2001). On the spread and impact of anti-dumping. *Canadian Journal of Economics. Revue canadienne d'économique*. <https://manoa.hawaii.edu/ctahr/aheed/ALex/Prusa%20AnitDumping.pdf>
11. Database of Anti-dumping measures. <https://trade-remedies.wto.org/en/antidumping/measures>
12. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
13. Mai, Y.H. (2002). AN ANALYSIS OF EU ANTI-DUMPING CASES AGAINST CHINA. *Asia-Pacific Development Journal*. Vol. 9, № 2. December. <https://www.unescap.org/sites/default/d8files/6%20Mai.pdf>

Göndərilib: 19.01.2024

Qəbul edilib: 29.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/145-151>

Turan Yusubov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
turanyusubov088@gmail.com

CƏNUBİ QAFQAZDA KÖVRƏK GEOSİYASİ VƏZİYYƏT: SÜLH ÜÇÜN İMKANLAR VƏ TƏHDİDLƏR

Xülasə

Məlumdur ki, Cənubi Qafqaz Avrasiyada sülh və təhlükəsizlik üçün ən mühüm regionlardan biridir. Ancaq regional sabitliyi təhdid edən bir sıra dondurulmuş münaqişələr nəticəsində bəzi region ölkələri arasında qarşılıqlı düşmənçiliyin olması Qafqazın güclü hərbişdirilmiş regiona çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Son illər isə Cənubi Qafqazın regional nizamı dərin və dinamik transformasiyaya məruz qalıb. Bu dəyişikliklər əsasən, Qarabağ müharibəsi, Gürcüstanda daxili dəyişikliklər və hər şeydən əvvəl Rusiyanın Ukraynaya genişmiqyaslı müdaxiləsi nəticəsində baş verib. Bu da öz növbəsində Qara dəniz regionunun sabitliyi, Qafqazla əlaqəli digər qonşu postsovet bölgələrinin (xüsusilə Rusiya və Mərkəzi Asiya) gələcəyinə və Türkiyənin inkişaf edən regional siyasətinin xarakterinə təsir göstərir.

Cənubi Qafqazda köhnə nizam 2020-ci ildə sentyabrın 27-dən başlayan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə əsaslı şəkildə dəyişdi. Regionda güclü ölkə olan Türkiyənin dəstəyiylə Azərbaycan Qarabağda erməni separatçı qüvvələrinə qalib gəldi və ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Nəticədə 1994-cü ildən davam edən işğala son qoyuldu. Azərbaycan və ona siyasi-mənəvi dayaq olan Türkiyə müharibədən sonra diplomatik və siyasi müstəvidə xeyli gücləndi. İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq daha da dərinləşdirildi. Ermənistan isə hərbi, siyasi və strateji məğlubiyyətə uğradı.

2023-cü ilin sentyabr ayında həyata keçirilən birgünlük anti-terror əməliyyatından sonra ərazi bütövlüyünü tam bərpa edən Azərbaycan üçün siyasi mənada yeni bir dövr başladı. Ermənistan isə Azərbaycanın yuridiksiyası altında yaşamaq istəməyən və Qarabağı kütləvi şəkildə tərk edən on minlərlə erməninin köçü ilə üz-üzə qaldı. Bu araşdırmanın məqsədi ixtilafın tarixi köklərinə qısa nəzər salmaq, bölgədə baş verən son geosiyasi dəyişikliklərdən sonra tərəflər arasında imzalanması gözlənilən sülh müqaviləsi üçün real imkanları, eləcə də, buna mane ola biləcək faktorları gözdən keçirmək və dəyərləndirməkdir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Qarabağ, geosiyasi dəyişikliklər, yeni siyasi nizam, anti-terror əməliyyatı, sülh müqaviləsi*

Turan Yusubov

The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
turanyusubov088@gmail.com

The fragile geopolitical situation in the South Caucasus: opportunities and threats for peace

Abstract

It is known that the South Caucasus is one of the most important regions for peace and security in Eurasia. However, as a result of a series of frozen conflicts that threaten regional stability, the existence of mutual enmity between some regional countries has led to the transformation of the Caucasus into a strongly militarized region. In recent years, the regional order of the South

Caucasus has undergone deep and dynamic transformation. These changes mainly occurred as a result of the Karabakh war, internal changes in Georgia and, above all, Russia's large-scale intervention in Ukraine.

The traditional order in the South Caucasus was fundamentally changed in 2020 with the 44-day Second Karabakh War. With the support of Turkey, Azerbaijan defeated the Armenian separatist forces in Karabakh and restored its territorial integrity. As a result, the occupation that continued since 1994 was ended.

After the one-day anti-terrorist operation carried out in September 2023, a new era has begun in a political era for Azerbaijan, which fully restored its territorial integrity. Armenia faced the migration of tens of thousands of Armenians who did not want to live under the jurisdiction of Azerbaijan. The purpose of this study is to briefly look at the historical roots of the conflict, to review and assess the real possibilities for a peace agreement expected to be signed between the parties after the recent geopolitical changes in the region, as well as the factors that may hinder it.

Keywords: *South Caucasus, Karabakh, geopolitical changes, new political order, anti-terrorist operation, peace agreement*

Giriş

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində mövcud vəziyyəti dəyərləndirərkən bu ixtilafın tarixinə nəzər salınması vacibdir. Bu kontekstdə ermənilərin Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilməsi məsələsinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Tarixi faktlar da göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda ermənilər yaşamamışdır. Onların bu ərazilərə köçürülməsi keçmiş Rusiya imperiyasının regionla bağlı çoxməqsədli planlarına xidmət etmişdir. XIX əsrdə bütün Şərqi Avropada, o cümlədən Rusiyada cərəyan edən hadisələr – Rusiya-Türkiyə, Rusiya-İran müharibələri və s. Azərbaycanın şimal qonşusunun regionda dayaqlarının getdikcə zəifləməsinə səbəb olurdu. Rusiya cənub sərhədində müsəlman ölkəsinin mövcudluğundan da ciddi narahatlıq keçirirdi və elə buna görə də Şimali Azərbaycanda ermənilərin məskunlaşdırılması ideyasını reallığa çevirmək barədə düşünməyə başladı. Lap qədimdən XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən qəsb olunana qədər bu region müxtəlif Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Təxminən 200 il əvvəl Rusiya çarı bir qisim erməni əhalisinin Dərbənd və Qubaya köçürülməsi barədə fərman imzalamışdır. “Dərbənd və Müşkir ermənilərinin imtiyazları və sərbəst hərəkət etmək hüququ haqqında” adlanan bu fərmanda ermənilərə kifayət qədər geniş hüquqlar verilmiş və onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün münbit torpaqlara köçürülmələrinin vacibliyi qeyd olunmuşdu. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsində də belə bir maddə öz əksini tapmışdı ki, İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiya ərazisinə keçmək hüququ verilir. Bununla da, əslində ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçməsi üçün zəmin yaradılırdı. Pyotrun vəsiyyətlərinə istinad edən bu siyasətin əsas məqsədi Azərbaycan ərazisini etnik baxımdan parçalamaq və burada xristian xalqlarının yerləşdirilməsini həyata keçirməklə cənubdan gələ biləcək təhlükələrə qarşı sipər yaratmaqdan ibarət olmuşdur (Allahverdiyev, 2021).

Müasir Ermənistan və Azərbaycanın ərazilərinin yaradılması yüz il əvvəl bolşeviklərin qarşısında duran ilk vəzifə idi. Sərhəd çəkmənin çətinliyi Zəngəzurda, Naxçıvanda və Qarabağın dağlıq ərazilərində kəskin şəkildə hiss olunurdu. Bolşeviklərin ərazi quruluşu çoxlarını narazı salsada, erməni-azərbaycanlı mübahisəsini yatırmaq üçün mərkəzi hökumət tərəfindən özbaşına qərarlar qəbul edildi. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin və azərbaycanlıların məskunlaşdığı bütün bölgələri əhatə edən iki fərqli, ərazisi müəyyən edilmiş milli məkan yaratmaq praktiki olaraq mümkün deyildi. Bu çətinlik əsasən ona görə yaranıb ki, əksər hallarda bu iki icma birgə mövcud olub, ərazi bölgüsünün aydın şəkildə problemlili olmasına səbəb olub.

Bir vaxtlar sərhədləri “təyin etmiş” Sovet İttifaqının dağılması yetmiş il ərzində yığılmış narazılığı yenidən siyasi gündəmə daxil etmək üçün “imkanlar” təqdim etdi. Təəssüf ki, sülh yolu ilə həll olunma ehtimalı olan məsələlər – bu cür həllin tarixi nümunələri az olsa da – müasir dövrün

ən şiddətli münaqişələrindən birinə çevrildi; bir milyona qədər azərbaycanlı öz yurd-yuvasından didərgin düşdü, çoxsaylı şəhər və kəndlər xarabalığa çevrildi (Ahmadzada, 2024).

İşğal dövründə aparılan qeyri-effektiv diplomatik danışıqlar.

30 ildən çox davam edən işğal dövründə tərəflər arasında müxtəlif formatlarda danışıqlar aparılıb. Münaqişənin diplomatik vasitələrlə həll edilməsi məqsədilə 1994-cü ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının nəzdində Minsk Qrupu təsis edilib. Lakin fəaliyyət göstərdiyi yaxın müddət ərzində təsisat sülhə heç bir töhfə verə bilməmişdir. 2007-ci ilin noyabr ayında Minsk qrupu münaqişənin sülh yolu ilə həllini ehtiva edən və “Madrid prinsipləri” kimi tarixə düşən təkliflər hazırlayıb, sənədin birinci versiyası tərəflərə təqdim olunub. 2009-cu ilin sonunda isə Madrid sənədinin yenilənmiş layihəsi hazırlanıb və yenidən tərəflərə təqdim edilib. Lakin Ermənistanın destruktiv mövqeyi səbəbindən gözlənilən irəliləyiş əldə olunmayıb. Sonrakı görüşlərdə dövlət başçıları münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün danışıqların davam etdirilməsi haqqında razılığa gəlib və problemin humanitar aspektlərinə xüsusi diqqət ayırıblar. Lakin danışıqlar prosesində intensivliyin artdığını və prosesin öz maraqlarına uyğun cərəyan etmədiyini görən Ermənistan hərbi təxribatlar yolu ilə danışıqları pozmağa çalışıb. Belə ki, Fransanın təşəbbüsü ilə 2014-cü il oktyabrın 27-də prezidentlərin Paris görüşündən sonra danışıqlar masasında olan konkret məsələləri müzakirə etmək əvəzinə, Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində 40.000 nəfərdən artıq şəxsi heyətin iştirakı ilə genişmiqyaslı hərbi təlim keçirib. Ermənistan silahlı qüvvələrinin qoşunların təmas xəttində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mövqeləri üzərində hücum xarakterli uçuşlar edərək təxribat törətməsindən sonra danışıqlar prosesinin intensivliyi aşağı düşüb və iki ölkə prezidentləri arasında görüş yalnız 2015-ci il dekabrın 19-da İsveçrənin Bern şəhərində bərpa edilib (3).

İşğal dövrünün böyük bir hissəsində (1993-2020) Ermənistan Rusiyanın güclü dəstəyinə malik idi və Rusiyanın Cənubi Qafqazda böyük iştirakının əsas tərəfdarı idi. Rusiyanın hərbi və siyasi dəstəyi Ermənistanın nəzarəti altında olan işğal olunmuş ərazilərdə möhkəmlənməyində əsas rol oynayıb. Bunun müqabilində Ermənistan hazırkı baş nazir Nikol Paşinyanın rəhbərliyi ilə də daxil olmaqla, Gürcüstan və Ukraynada separatizmi dəstəkləyib və Rusiya qüvvələri ilə birlikdə Suriyaya qoşun yeridib.

Yerdəki bu reallıqlar Qərb mediasında və siyasi dairələrində ardıcıl olaraq nəzərə alınmadı və ya təhrif edildi. Buna 1992-ci ildə ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilmiş Azadlığa Dəstək Aktına 907 sayılı düzəliş yaxşı nümunə hesab oluna bilər. Düzəliş rəsmi Bakıya “Ermənistan və Dağlıq Qarabağa qarşı bütün blokadaları və digər hücum xarakterli güc tətbiqlərini dayandırmaq üçün” real addımlar atana qədər hərbi yardımı qadağan edirdi. Halbuki o zaman işğala məruz qalan Azərbaycan idi və Xocalıda dinc əhalinin qətləmini həmin ilin əvvəlində baş vermişdi (Shafiyev, 2024).

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistan yeni qarantolar axtarışında.

Ermənistan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra, xüsusən Robert Köçəryan və Serj Sarkisyanın 20 illik hakimiyyəti dövründə bütün sahələrdə Rusiya Federasiyası ilə dərin inteqrasiyaya gedib. Lakin 2020-ci ildə baş verən müharibədən sonra Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin dəyişməsi nəticəsində Ermənistan hökuməti Rusiya ilə münasibətlərin bərabərhüquqlu olmadığını, müttəfiqliyin tamamilə birtərəfli şəkildə bu dövlətin geosiyasi maraqlarına xidmət etdiyini anlayaraq fərqli, alternativ təhlükəsizlik təminatları axtarışına çıxıb. Bu, uzunmüddətli prosesdir və ardıcıl, məqsədyönlü siyasət tələb edir.

Ermənistanın Azərbaycanla şərti sərhəddinin müəyyən ərazilərinə yerləşdirilmiş Avropa İttifaqı (Aİ) müşahidə missiyası Ermənistan üçün möhkəm təhlükəsizlik təminatı yaratmasa da, bu sahədə müvəqqəti çözümlərdən biridir. Türkiyə ilə münasibətlərin qurulması istiqamətində atılan addımlar da ilk növbədə Ermənistan üçün təhlükəsizlik mühitini yaxşılaşdırmağa yönəlib. Ermənistanın Rusiyadan qopmasından danışmaq hələ tezdir, amma müttəfiqlik münasibətləri hüquqi məcrada davam etsə belə, faktiki olaraq, böhran mərhələsinə daxil olub. Ermənilər artıq bu ölkəni müttəfiq kimi deyil, təhlükə kimi görməyə başlayıblar. Rusiya Ermənistanda nüfuzunu itirir, yaxın gələcəkdə bunun ciddi geostrateji nəticələri ola bilər. Bütün risklərə baxmayaraq, Nikol Paşinyanın ölkəsini

tədrisən Rusiyanın təsir dairəsindən uzaqlaşdırmaq üçün bu mərhələdə mümkün olanları etməyə çalışdığını görürük. O, Rusiyanın və KTMT-nin Ermənistan qarşısında müttəfiqlik öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri fikrini ardıcıl şəkildə erməni ictimaiyyətinə ötürür. Məsələn, baş nazirin sözlərinə görə, KTMT-nin Ermənistandakı məsuliyyət zonasını dəqiqləşdirmək, “Ermənistan Respublikası sizin üçün nədir?” sualına cavab almaq üçün təşkilata müraciət etsə də, cavab ala bilməyib. Paşinyanın Rusiyanın mövqeyini çox yaxşı bildiyi halda, Azərbaycanla sərhəddə hər dəfə gərginlik yarananda hərbi yardım üçün rəsmi şəkildə Moskvaya və KTMT-yə müraciət etməsinin məntiqli izahı budur ki, müttəfiqlərin gerçək mövqeyinin nədən ibarət olduğunu xalqa bütün açıqlığı ilə nümayiş etdirdin. Bütün bunlar Rusiyanın Ermənistandakı nüfuzuna zərbə vurur və hökumətin ehtiyatlı qərbəyonumlu siyasəti üçün münbit zəmin yaradır. Eyni zamanda, Paşinyan bununla Ermənistandakı rusiyayönümlü müxalifəti də ideoloji-siyasi baxımdan tərksilah etmiş olur (Cəfərli, 2023).

Azərbaycan və Ermənistan iki yol ayrıcında: sülh yoxsa “əbədi müharibə” vəziyyəti?

İrəliləməsi mümkün iki yoldan biri mövcud status-quo-nu toxunulmaz saxlamaq, yəni heç vaxt bitməyən zorakılıq dövrünün bir hissəsi olmağa davam etməkdir. Əlbəttə, bəziləri üçün son üç onillikdə görülən işləri davam etdirmək vətənpərvərlik borcu kimi səslənir. “Tarixi ədaləti” bərpa etmək üçün Ermənistanın yenidən silahlanması, şübhəsiz ki, ilk növbədə münafişdən az təsirlənənlər arasında müəyyən rəğbətə səbəb ola bilər. Şübhəsiz ki, bu yanaşma mövcud erməni cəmiyyətində çoxlu tərəfdarlar tapacaq bir düşüncə xəttidir. İntiqam istəyi həm də münafişənin xatirəsini yaşatmağa və millətçilik şövqünü alovlandırmağa çalışan millətçi təbliğat vasitəsilə də özünü göstərə bilər. Bu cür narrativlər gələcək nəsilləri revanş almağa sövq edə bilər.

Bununla belə, revanş axtarışının əhəmiyyətli risklər və çağırışlar daşdığını qəbul etmək çox vacibdir. Milyardlarla dollar vəsait və resursları iqtisadi inkişaf və sosial rifah kimi kritik ehtiyaclar əvəzinə, silahlandırmaya istiqamətləndirmək ölkənin gələcəyi üçün ağır yüklər yarada bilər. Eyni zamanda, iki ölkə iqtisadiyyatları arasında heç bir əlaqə olmadan sərhədlərin bağlı saxlanması dünya nizamının sürətlə dəyişdiyi cari vəziyyətdə regionun nəhəng geoiqtisadi potensialından istifadə etmək üçün daha bir şansın itirilməsi deməkdir. Rəşadət düşüncə bizə deyir ki, intiqam istəyi davamlı sülhə doğru gedən yolun potensial faydaları ilə ölçülməlidir.

Əksinə, ikinci yol təkə Ermənistan və Azərbaycana deyil, həm də daha geniş regiona fayda verə biləcək davamlı sülhün bərqərar olması üçün imkan yaradır. Bu yol sabitlik və rifahı gücləndirmək potensialına malikdir, eyni zamanda şəxsiyyətlərin yenidən formalaşdırılması və tarixi narazılıqların uzlaşdırılması ilə bağlı suallarla dərinlən hesablaşmaya məcbur edir. “Sülh cığırı” ortaya çıxan narahatlıqların aradan qaldırılmasını və hər iki xalqın kimliklərini bir-birini ekzistensial təhlükə kimi görməyəcək şəkildə yenidən müəyyən etməyə kömək edə biləcək alternativ narrativlərin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Sülh yolunu tutmaq hər iki ölkə üçün əhəmiyyətli faydalar verə bilər. Bu yaxınlarda aparılan araşdırmaya görə, sülh Ermənistan üçün mühüm iqtisadi üstünlüklərlə nəticələnə bilər, məsələn, hərbi xərclərə qənaət hesabına ÜDM-in həcmi 2,8% arta bilər. Aşağı risk qavrayışı hökumətin illik borc yükünü minimum 20 milyon ABŞ dolları qədər yüngülləşdirərək portfel investisiyaları üzrə faiz dərəcələrinin azalmasına səbəb ola bilər və s. Eynilə, Azərbaycan üçün sülh regional inteqrasiyanın genişlənməsinə, hərbi xərclərin azalmasına, xarici investisiyaların artmasına, enerji təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasına və su ehtiyatları üzrə əməkdaşlığa gətirib çıxara bilər ki, bunların hamısı münafişdən sonrakı dövrdə iqtisadi artıma və sabitliyə töhfə verəcək (Mammadova, 2023).

Sülh üçün potensial risklər və atıla biləcək praktiki addımlar.

2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra vasitəçilərin bir-birindən tam uzaqlaşması ilə tərəflər arasında konsensus tapılması daha çətin bir məsələyə çevrilib. 2020-ci ilə qədər Rusiya, ABŞ və Fransadan nümayəndələrin başçılıq etdiyi Minsk Qrupu bu məsələyə cavabdeh idi. Müharibədən sonra isə qrup de-fakto fəaliyyətini dayandırdı. İndi isə barışıq danışıqları üzrə 3 ayrı diplomatik təşəbbüsün fəaliyyətdə olduğunu görə bilirik: Vaşinqton, Moskva və Brüssel formatı. 2022-ci ilin oktyabr ayında bölgəyə monitorinq missiyası göndərən AI üçün isə bölgənin əhəmiyyəti daha da artıb. Keçən ilin dekabr ayında missiya üzvlərinin sayı 138-dən 209-a qaldırıldı (7).

2022-ci ilin fevral ayında başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra Rusiyanın bölgə üzərində güclü təsir imkanları müəyyən qədər zəifləsə də, onun tam itirildiyini deyə bilmərik. Münaqişə kontekstində bölgədəki gərginlik və problemlərin davam etməsi Rusiyanın marağındadır. O, nizamlanmanı istəmir, çünki Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin yekun və birdəfəlik həlli Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələrinə təsir rıçaqlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq. Başqa sözlə, Cənubi Qafqazda uzunmüddətli sülh və sabitliyi Rusiya üçün sərfəli hesab edə bilmərik (8).

Vaşinqton formatı çərçivəsində isə müəyyən təşəbbüslər və görüşlər baş tutsa da, onun yerdə real nəticələr əldə etdiyini deyə bilmərik. Xüsusən, 30 illik münaqişə tarixində ABŞ-ın sərgilədiyi bəzi qeyri-adevktat hərəkətlər (məsələn, 907 sayılı düzəliş) Azərbaycan tərəfində bu formata olan inamı müəyyən qədər azaldır. Eləcə də, Senatda ermənipərəst konqresmenlərin vaxtaşırı Azərbaycanı hədəf alan müəyyən qətnamələri siyasi gündəmə çıxarması bu inamsızlıq hissini bir qədər də artırır. Onu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, Rusiyanın bölgədə təsir rıçaqları nə qədər zəifləmiş kimi görünsə də, onun yekun sülhün ABŞ paytaxtında imzalanmasına göz yumacağını gözləmək sadəlövhlik olardı. Üstəlik bu regionun Rusiya üçün stratejik olaraq nə qədər önəmli olduğunu hesaba qatsaq, bölgədə baş verəcək bu cür nəhəng dəyişikliklərə müdaxilə etməyəcəyini gözləmək olmaz.

Tərəflər arasında əsas danışıqlar 2021-ci ildən etibarən bərpa olundu. Müəyyən fasilələrlə davam edən bu müxtəlif formatlı danışıqlarda bəzi kiçik progressiv irəliləyişlər olsa da, prinsiplial məsələlərlə bağlı tam konsensusun olduğunu demək üçün hələ tezdir. Son aylarda Azərbaycanla Ermənistan arasında keçirilən danışıqlar Bakının 2022-ci ildə təklif etdiyi əsas baza prinsiplərə əsaslanıb:

1. Dövlətlərin bir-birlərinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyini qarşılıqlı şəkildə tanıması;
2. Dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası (Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında 1991-ci il Almatı Bəyannaməsinə uyğun olaraq) və diplomatik münasibətlərin qurulması;
3. Nəqliyyat və kommunikasiyaların açılışı, digər müvafiq kommunikasiyaların qurulması və qarşılıqlı maraq doğuran digər sahələrdə əməkdaşlığın qurulması;
4. Dövlətlərin bir-birlərinə qarşı ərazi iddialarının olmamasının qarşılıqlı təsdiqi və gələcəkdə belə bir iddianın qaldırılmayacağına dair hüquqi öhdəliyin götürülməsi; və
5. Dövlətlərarası münasibətlərdə bir-birlərinin təhlükəsizliyinə hədə törətməkdən, siyasi müstəqillik və ərazi bütövlüyünə qarşı hədə və gücdən istifadə etməkdən, habelə BMT Nizamnaməsinin məqsədlərinə uyğun olmayan digər hallardan çəkinmək.

Tərəflərin dəfələrlə etdiyi açıqlamalarda beş bənddən ilk üçü ilə bağlı razılığa gəldikləri deyilir. Bu baza prinsipləri əhatə edən sənəd sonrakı danışıqlar üçün zəmin hazırlayan çərçivə sazişi kimi görünür. Bakıda sentyabr ayına qədər mövcud olan tələskənlik hissi zəifləyib, çünki Azərbaycan 30 illik münaqişənin bitdiyini qəbul edir. Azərbaycan paytaxtındakı əsas diskursa görə, sülh və münasibətlərin normallaşması İrəvana daha çox lazımdır və qarşı tərəf Azərbaycan üçün narahatlıq və qıcıq mənbəyi olan məsələlərin çözümlünə çalışmalıdır (Hüseynov, 2024).

Belə məsələlərə Ermənistanın hələ də işğalı altında olan Qazaxın 7 və Naxçıvanın 1 kəndi ilə bağlı mübahisə aiddir. Azərbaycanın da Ermənistanın 1 eksklav kəndinə nəzarət etdiyini nəzərə alsaq, qarşılıqlı kompromislər yolu ilə bu məsələni həll etmək mümkün ola bilər. Rəsmi İrəvanda isə bu məsələylə bağlı konkret bir vizyonunun olmadığını müşahidə edirik.

Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən daha bir məqam isə Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan Qarabağın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu bir neçə dəfə bəyan etməsinə rəğmən, Ermənistan qanunvericiliyinin Azərbaycana qarşı hələ də ərazi iddialarını ehtiva etməsidir: Ermənistanın dövlət suverenliyi haqqında 21 sentyabr 1990-cı il tarixli Bəyannamədə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında 1989-cu il tarixli birgə qərarə istinad edilir. Bu hüquqi fon Ermənistan Konstitusiyaya Məhkəməsinin sülh sazişini rədd edə biləcəyi və ya İrəvanda sonralar mümkün hakimiyyət dəyişikliyinə ərazi iddialarını canlandırma biləcəyi ssenariləri qabaqcadan görən Azərbaycanda narahatlıq yaradır. Azərbaycan normallaşma prosesinin kövrəkliyini nəzərə alaraq bu

cür sənədlərin mövcudluğu və onların yaratdığı potensial riskləri qabardaraq həll edilməsini istəyir (Hüseynov, 2024).

Azərbaycanın 10 noyabr bəyanatına əsasən, haqlı olaraq tələb etdiyi Zəngəzur dəhlizi məsələsi də hələki Ermənistanın sərgilədiyi anlaşılmaz mövqeyə görə qaranlıq qalmaqda davam edir. Regional kommunikasiyaların açılmasında maraqlı olan Azərbaycan qarşı tərəfdən də eyni rəşional yanaşmanı görmək istəyir.

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı zamanı əvvəllər mövcud olmuş və keçmiş işğal olunmuş ərazilər vasitəsilə Azərbaycanı Naxçıvanla birləşdirən nəqliyyat infrastrukturunu, xüsusən də dəmiryol xətti dağıdılıb. Bundan əlavə, sovet dövründə Ermənistan ərazisindən keçən dəmir yolu xətti Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən baxımsız qalıb və yararsız vəziyyətə düşüb. Azərbaycan bərpa olunması gözlənilən bu dəhlizinin bütün region ölkələrinə, o cümlədən də Ermənistana fayda gətirəcəyini bəyan edir. Bu xətt Ermənistanla Azərbaycan arasında birbaşa əlaqə yaratmaqla yanaşı, Ermənistan, Azərbaycan və İran arasında SSRİ dövründə fəaliyyət göstərmiş Naxçıvanın Culfa rayonunda kəşişən bağlantını bərpa edəcək. Bundan əlavə, Qars-Gümrü-Naxçıvan-Meğri-Bakı (KGNMB) marşrutu Türkiyəni region ölkələri ilə birləşdirəcək. Rusiya da öz növbəsində, bu layihədə maraqlıdır. Ermənistanla Avrasiya İqtisadi Birliyində birgə təmsil olunmalarına baxmayaraq iki ölkə arasında birbaşa əlaqə yoxdur (10).

Qarabağ ermənilərinin mümkün inteqrasiyası.

2023-cü ilin sentyabr ayında keçirilən hərbi əməliyyatlardan sonra Qarabağdakı separatçıları tam tərksilah edən Azərbaycan inteqrasiya ilə bağlı planlarını ictimai şəkildə təqdim etdi. Qarabağ ermənilərinin nümayəndələri ilə sentyabrın 21-də, 25-də və 29-da baş tutan görüşlər zamanı rəşmi Bakı Qarabağ erməniləri ilə bağlı planlarını qarşı tərəfin diqqətinə şəkildə çatdırdı.

İnteqrasiya planı ayrı-ayrı sahələrdə görülmək işlərin ümumi mənzərəsini təsvir edirdi. Məsələn, iqtisadi sahədə - sakinlərin yaşadıkları ərazilərin fiziki və sosial infrastruktur təminatının (təhsil, səhiyyə, enerji, qaz, su, yol, rabitə, meliorasiya və s.) müəyyən müddət ərzində ölkə üzrə orta göstəricilər səviyyəsinə çatdırılması və xüsusi iqtisadi rejim ilə bağlı təşviq paketi, o cümlədən vergi və gömrük güzəştləri sakinlərin yaşadıkları ərazilərə şamil olunması; sosial sahədə - erməni sakinlərə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sosial sahədə tətbiq olunan güzəştlər, sosial xidmətlər və məşğulluq proqramlarının şamil edilməsi; mədəni sahədə - sakinlərin öz mədəniyyətini, etnik-mədəni xüsusiyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək hüququnun təmin edilməsi, erməni dilinin istifadəsinə imkan yaradılması və s. çoxspektrli məsələləri əhatə edirdi (11).

Münaqişə elmlərinin liberal məktəb nümayəndələri bu cür konfliktlərdə adətən, etno-ərazi muxtariyyətlərinin yaradılmasını həll yolu olaraq təklif edirlər. Şimali İrlandiya (Birləşmiş Krallıq), Aland adaları (Finlandiya), Cənubi Tirol (İtaliya) uğurlu münaqişə transformasiyası nümunələrindən cəmi bir neçəsidir (Əhmədzaadə, 2023).

Lakin İkinci Qarabağ Müharibəsi və son 2023 hərbi əməliyyatından sonra Azərbaycanın belə bir modelə gedəcəyi inandırıcı görünmür. Hərb yoluna baş vurmağa məcbur qalmamışdan öncə Azərbaycanla danışıqlarda Ermənistan belə bir təklifi müzakirə edib onu etno-ərazi muxtariyyəti modelinə razı sala bilərdi. Amma son 3 ildə baş verənlər – xüsusilə, Azərbaycanın dəfələrlə xəbərdarlığına baxmayaraq Ermənistanın separatçıları hərbi və maliyyə cəhətdən dəstəkləməsi bütün potensial razılaşmaların üstündən xətt çəkdi.

Nəticə

2023-cü ilin sentyabr hadisələrindən sonra strateji üstünlüyü tamamilə ələ keçirən rəşmi Bakı sülh müqaviləsinə tələsmir və onu narahat edən məsələlərin həll edilməsini gözləyir. Yerevan isə Qərbdən gələn siqnalları nəzərə alıb ona uyğun hərəkət etməyə üstünlük verir. Halbuki, iki tərəf arasında əldə oluna biləcək razılaşmada üçüncü tərəfə heç bir ehtiyac yoxdur. Prezident İlham Əliyevin də son aylarda verdiyi müsahibələrdə vurğuladığı kimi, Ermənistan və Azərbaycan iki müstəqil dövlət kimi ikitərəfli görüşlər vasitəsilə də yekun razılığa gələ bilərlər. Lakin gedişat tərəflərdən bir qədər tələsməyi tələb edir. Rusiya-Ukrayna müharibəsində son vaxtlardakı nisbi

sakitliyi nəzərə alsaq, mümkün atəşkəs ehtimallarını kifayət qədər yüksək qiymətləndirə bilərik. Belə bir atəşkəs isə Kremlin bölgəyə yenidən tam gücü ilə qayıdışı deməkdir. Bu halda isə Moskvanın müxtəlif manipulyasiyalarla sülh prosesini uzatmağa çalışacağını düşünməyə kifayət qədər əsaslarımız mövcuddur. Öz növbəsində, Fransanın son aylarda Ermənistanı sürətlə silahlandırma cəhdləri gələcək böyük təxribatlara hazırlıqla da əlaqələndirilə bilər. Ermənistan hökuməti isə sülhdə həqiqətən maraqlıdırsa, bu cür addımlardan çəkinməlidir.

Bu ilin noyabr ayında Azərbaycan dünyanın ən nüfuzlu tədbirlərindən birinə - BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə COP29 sammitinə ev sahibliyi edəcək. Tədbirdə on minlərlə siyasi-ictimai xadimin, eləcə də tanınmış eko-aktivistlərin iştirakı gözlənilir. Belə bir tədbir öncəsi Azərbaycanın Ermənistanla razılığa gəlməsi onun sülhpərvər reputasiyasının da möhkəmlənməsinə kömək edəcək. Ən pis halda isə hökumətlər İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra rəsmi barışıq sazişi olmadan həm siyasi, həm də iqtisadi sferada əlaqələri tədrici inkişaf etdirən Yaponiya-Rusiya kimi bəzi nümunələrə istinad edərək, hər hansı bir yazılı razılaşma olmadan da qarşılıqlı normallaşma prosesinə başlamağa cəhd edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, R. (2021). "Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycanın hərbi strategiyası". Bakı: Geostrategiya jurnalı, 11 fevral.
(<https://geostrategiya.az/news.php?id=128>)
2. Ahmadzada, S. (2024). "(Un) Making the Armenia-Azerbaijan Border: Challenges, Dynamics, and Perspectives".
(<https://caucasusedition.net/unmaking-the-armenia-azerbaijan-border-challenges-dynamics-and-perspectives/>)
3. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>
4. Şafiyev, F. (2024). "Peace in the South Caucasus".
(<https://www.eurasiareview.com/12022024-peace-in-the-south-caucasus-oped/>)
5. Cəfərli, Ş. (2023). "Ermənistan-Rusiya müttəfiqliyinin böhranı".
(<https://bakuresearchinstitute.org/ermenistan-rusiya-muttefiqliyinin-bohrani/>)
6. Mammadova, G. (2023). "Armenia and Azerbaijan at a critical juncture".
(<https://top-center.org/en/tehlil/3577/ermenistan-ve-azerbaycan-kritik-dongede>)
7. <https://www.ispionline.it/en/publication/crisis-to-watch-2024-armenia-azerbaijan-157858>
8. <https://www.freiheit.org/germany/armenia-azerbaijan-border-tensions-and-relationship-dynamics-what-russias-agenda>
9. Hüseynov, R. (2024). "Azərbaycan və Ermənistan Qarabağdan sonra".
(<https://top-center.org/az/tehlil/3609/azerbaycan-ve-ermenistan-qarabagdan-sonra>)
10. <https://aircenter.az/uploads/bSQGeXg2MpY0.pdf>
11. <https://jam-news.net/az/az%C9%99rbycan-qarabagin-erm%C9%99ni-icmasi-ucun-reinteqrasiya-planini-elan-edib/>
12. Əhmədzadə, Ş. (2023). "Qarabağ erməniləri ilə necə danışmalı?"
(<https://bakuresearchinstitute.org/qarabag-ermenileri-ile-nece-danismali/>)

Göndərilib: 08.01.2024

Qəbul edilib: 21.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/152-158>

Röya Mirtalibova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
roya.mirtalibova@gmail.com

**“TORPAQLARIN DÖVLƏT EHTİYAQLARI ÜÇÜN ALINMASI”
HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNU: BOŞLUQLAR,
KOLLİZİYALAR, MARAQLI NÜANSLAR**

Xülasə

Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması dedikdə dövlət ehtiyacları üçün bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarına həmin torpağın könüllü və ya məcburi qaydada əvəzi ödənilməklə dövlət tərəfindən satın alınması, həmçinin istifadədə və (və ya) icarədə olan dövlət torpaqlarının müvafiq kompensasiya ödənilməklə istifadəçidən və ya icarəçidən geri alınması başa düşülür. Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması müxtəlif qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir ki, bunlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsindən, Mülki Məcəllədən, Mənzil Məcəlləsindən, bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarından və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. Sözügedən məsələnin ən təməl tənzimlənmə bazasını “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” Qanun təşkil etdiyindən, bu tədqiqat işində həmin Qanunun bir çox müddəaları təhlil edilmiş, kolliziya və boşluqlar aşkara çıxarılmış, mütərəqqi normalara diqqət yetirilmiş və bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: torpaq, dövlət ehtiyacları, mənzil, kolliziya, icarə, kompensasiya, daşınmaz əmlak

Röya Mirtalibova

The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
roya.mirtalibova@gmail.com

**The law of the Republic of Azerbaijan about "Purchasing lands for state needs":
gaps, collisions, interesting nuances**

Abstract

Acquisition of land for state needs means the purchase by the state of ownership, use and lease rights on municipal and privately owned land for state needs with voluntary or compulsory payment of compensation, as well as state land that is in use and (or) leased with payment of appropriate compensation. is understood to be reclaimed from the user or lessee. The acquisition of land for state needs is regulated by various legislative acts, which consist of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the Land Code of the Republic of Azerbaijan, the Civil Code, the Housing Code, this Law, other normative legal acts of the Republic of Azerbaijan and international agreements to which it is a party. Despite such extensive regulation, the process is extremely complex and constitutes one of the problematic issues of all times, which has many reasons for unpleasant situations that arise during the process: officials and executives of the state customer or other state bodies implementing the process, as well as citizens of the Republic of Azerbaijan non-observance of legislation, lack of education in this area, and lack of awareness of legislative provisions by many citizens, etc. Since the most basic regulatory base of the mentioned issue is the Law "On Acquisition of Land for State Needs", in this study, many provisions of that Law were analyzed,

collisions and loopholes were revealed, attention was paid to progressive norms, and suggestions were put forward to improve the legislative framework in this field.

Keywords: *land, state needs, housing, collision, rent, compensation, real estate*

Giriş

İlk növbədə “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” Qanunun adına diqqət yetirilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik.

1) “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Qanunun 29.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər bir normativ hüquqi akt onun hüquqi tənzimləmə predmetini və əsas mahiyyətini əks etdirən ada malik olmalıdır. Fikrimizcə, “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” Qanunun adı onun mahiyyətini tam əks etdirməməklə, torpağın üzərindəki tikililərin alınmasını ehtiva etmir. Halbuki, Qanunun 1.1.3-cü maddəsində tikiliyə torpaqla möhkəm bağlı olub təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan bütün əmlak, o cümlədən binalar (yaşayış və qeyri-yaşayış sahələri), qurğular, bağ evləri, divar, hasar, yarımçıq (inşası başa çatdırılmamış) tikili və bu kimi digər obyektlər kimi anlayış verilmişdir (1). Deməli, torpağın üzərindəki tikili ondan ayrılı bilmədiyindən vahid obyekt-predmeti təşkil edir ki, analoji müddəə “Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında” Qanunun 13.7-ci maddəsində də əks olunmuşdur. Burada qeyd edilir ki, üzərində mülkiyyət hüququ qeydiyyatı alınan torpaq sahəsi onda yerləşən daşınmaz əmlakla birgə vahid daşınmaz əmlak obyektini kimi qeydiyyatı alınır. Göründüyü kimi, torpaq sahəsi və üzərindəki tikili vahid, ayrılmaz obyektidir (2). Cari Qanunda təkə torpaq sahəsi deyil, üzərində yerləşən tikilinin də alınması normativ nizamlaşmanın predmeti olduğu halda, Qanunun adında yalnız torpaq sahəsinin əks olunması Qanunun mahiyyəti ilə tanış olmayan şəxslərdə onun predmeti haqqında məhdud təsəvvürlərin yaranmasına yol açır. Fikrimizcə, Qanunun adında təkə torpaq sahələrinin deyil, alınmanın təsirinə məruz qala biləcək digər daşınmaz əmlak növlərinin də ehtiva olunması Qanunun məzmunu haqqında ilkin təsəvvürlərin düzgün istiqamətdə oyanmasında mühüm rol oynayardı (3).

2) Dövlət mülkiyyətində olan torpaqlar alınarkən dövlət özü öz torpağına görə pul ödəməlidir? İkinci növbədə qeyd olunmalıdır ki, qanunvericilik sistemimizdə rəhbər tutulan və insan hüquqlarının təməl institutlarından birini təşkil edən mülkiyyətin toxunulmazlığı, mülkiyyətə hörmət prinsipi torpaqların alınmasının da baza müddəələrindən birini və birincisini təşkil edir. Bu prinsip hələ qədim dövrlərdən rəhbər tutulmuşdur ki, bununla bağlı Osmanlı tarixinə səhəyət edərək nümunə gətirək. Belə ki, mötəbər mənbələrə görə, Osmanlı padişahı I Sultan Süleyman Qanununun həyat yoldaşı Xürrəm Sultan məscid inşa etdirməsi ilə əlaqədar zəruri ərazilərin vətəndaşların mülklərinin əvəzi ödənilməklə sarayın işçilərinə tapşırılmışdır. Ancaq bir yaşlı qadın evinin satılmasına qəti razi olmamış, bu zaman Xürrəm Sultan ona veriləsi kompensasiya məbləğinin artırılmasını tapşırmış, qadın yenə razi olmadıqda isə ölkədə ən yüksək statusun sahibinin zövcəsi olmasına baxmayaraq şəxsən özü yaşlı qadının hüzuruna gələrək mülkünü boşaltması üçün onu razi salmağa çalışmış və yüksək mənəvi keyfiyyətləri, təvazökarlığı sayəsində bunu bacarmış, nəticədə mülkiyyət hüququna hörmətin qorunması prinsipi rəhbər tutularaq 1538-ci ildə İstanbul, Cərrahpaşada Memar Sinanın layihəsi əsasında məscid inşa olunmuşdur (Hammer, 2022: 176).

Mülkiyyətin toxunulmazlığının digər əsasını isə Qanunun 3-cü maddəsi ehtiva edir. Belə ki, sözügedən maddə torpağın alınmasına əsas verən dövlət ehtiyaclarının dairəsini konkret müəyyən etməklə, bu ehtiyaclardan başqa digər məqsədlərlə vətəndaşların mülklərinin alınmasını istisna edir, onların əmlakını normativ mühafizə altına alır. Bəs hansı torpaqlar dövlət tərəfindən alına bilər? Bu sualı da Qanun 5-ci maddədə ətraflı cavablandırır. Belə ki, alına bilən torpaqların dairəsinə xüsusi və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlar daxildir. Burada maraqlı bir sual ortaya çıxır: vətəndaşa icarəyə verilən dövlət torpaqları alınarkən bunun üçün kompensasiya ödənilməlidirmi? Axı cari situasiyada alıcı dövlət, alınmanın predmeti isə dövlət mülkiyyətində olan torpaq olduğu halda, dövlətin öz mülkiyyətində olan torpağı geri alarkən ödəniş etməsi nə dərəcədə qanuna və məntiqə sığır? Məntiqə sığmasa da, qanuna sığır. Belə ki, “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” Qanunun 5.1-ci maddəsi müəyyən edir ki, istifadədə, icarədə olmasından asılı olmayaraq torpaqlar bu Qanuna uyğun olaraq dövlət ehtiyacları üçün alına bilər. Eyni zamanda 5.2-ci

maddədə dövlət mülkiyyətində olan torpaqlar üzərində istifadə və icarə hüquqlarının dövlət ehtiyacları üçün geri alınması təsbit olunmuşdur. Göründüyü kimi, Qanunun adında və digər müddəalarında “torpaqların alınması” ifadəsi işlənsə də, bu normada “torpaq üzərində hüquqların alınması”ndan bəhs olunur. Yəni torpaq dövlətin mülkiyyətinə olsa belə, vətəndaşın torpağa hüququ mövcud olduğundan, dövlət bu hüququ geri almaq üçün müəyyən kompensasiya ödəməlidir.

3) Mülki hüquq qanunvericiliyi ilə ziddiyyət. Qanunda mövcud olan maraqlı məqamlardan biri də 14-cü maddənin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 13-cü maddəsində təsbit olunmuş mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipinə zidd olmasıdır. Belə ki, Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin I hissəsi Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətin toxunulmaz olduğu və dövlət tərəfindən müdafiə olunmasını özündə əks etdirir. Mülkiyyət hüququnun toxunulmaz olduğu həm Azərbaycanda əsas qanun olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə bərabər eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 1 sayılı protokolun 1-ci maddəsinə əsasən hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs cəmiyyətin maraqları və qanunda, beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərində nəzərdə tutulan hallardan başqa əmlakından məhrum edilə bilməz. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 152-ci maddəsində mülkiyyət toxunulmazlığı geniş təsnifatla verilmişdir. Burada mülkiyyət hüququnun tərkib elementlərinə sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqları daxil edildiyindən, mülkiyyətin toxunulmazlığı geniş mənada həm də bu hüquqların müdafiəsi, mühafizəsi və əmlakın sahibinin, istifadəçisi və mülkiyyətçisinin sərbəst iradəsi əsasında idarə edilməsində ehtiva olunur (Sərdarov, 2019: 35).

İndi isə “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması” haqqında Qanunun 14-cü maddəsinə nəzər salaq. Normaya əsasən alınmanı həyata keçirmə ilə əlaqədar müvafiq orqanın əməkdaşları torpağa daxil olmaq, mərzləmək, səviyyəsini ölçmək və plana almaq, torpağın süxurunu qazmaq və ya burğu ilə deşmək, alınmanın təsirinə məruz qalan torpağın sərhədlərini müəyyən etmək, bu Qanunun 14.1.1-ci və 14.1.3-cü maddələrində göstərilən səviyyələrini, sərhədlərini nişanlarla qeyd etmək hüququna malikdir. Qeyd edilən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini Qanun 2 istiqamətlə məhdudlaşdırır, lakin bu məhdudlaşdırmaların heç biri vətəndaşın pozulmuş və ya pozula biləcək mülkiyyət toxunulmazlığı hüququnu bərpa etmir:

a) Yuxarıda qeyd olunan hərəkətlər heç də alınmanın bütün mərhələlərində deyil, yalnız rəsmi elan həyata keçirildikdən sonra hüquqi çərçivədə reallaşdırıla bilər. Belə ki, Qanunun 14.1-ci maddəsində “rəsmi elanda göstərilən ərazidə qanunvericiliyə uyğun olaraq aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər” cümləsi qeyd olunmuşdur. Lakin rəsmi elanın zaman nöqtəyi-nəzərindən meyar kimi müəyyən olunması mülkiyyət toxunulmazlığı hüququnun pozulmasının qarşısını almır (Göyüşov, 2011: 235). Çünki rəsmi elan Qanunun 12.1-ci maddəsinə görə torpağın alınması haqqında hazırlanan təkliflə bağlı bir bəyanat məqsədi daşıyan elandır. Göründüyü kimi, rəsmi elan alan torpaq sahəsi üzərində alan orqanın hər hansı mülkiyyət hüququnun yaranması üçün əsas deyil. Belə ki, Qanunun 52.1-ci maddəsi ilə müəyyən olunur ki, alınmanın təsirinə məruz qalan şəxsdən alınan torpaqla bağlı sahibliyin əldə edilməsi yalnız məhkəmə tərəfindən müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra həyata keçirilə bilər. Buna baxmayaraq, torpaq sahəsində hər hansı əməliyyatlar aparılması hüququnun mövcudluğunun, həm də mülkiyyətçi və ya istifadəçinin iradəsi məsələsinə toxunulmadan, normada bu formada ifadə olunması tamamilə absurddur.

b) Qanunda həm də göstərilir ki, bu Qanunun 14.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlər nəticəsində torpağa dəyən zərərə görə torpağın mülkiyyətçisinə, istifadəçisinə və icarəçisinə müvafiq kompensasiya ödənilir. Göründüyü kimi, normada mülkiyyət toxunulmazlığına ziddlik birbaşa ifadə olunub. Belə ki, sözügedən tədbirlər nəticəsində torpağa zərər dəyə bilmə ehtimalı normada da əksini tapmışdır. Kompensasiya ödənilməsi isə artıq dəymiş zərərə, dolayısı ilə desək, artıq pozulmuş hüquqa görə müəyyən olunub və kompensasiyanın ödənilməsi hüquq pozuntusu faktını dəyişdirmir.

Fikrimizcə, sözügedən maddədə kolliziya faktının aradan qaldırılması üçün 14.1-ci maddəyə “mülkiyyətçinin razılığı ilə” ifadəsi əlavə olunması məqsədəmüvafiqdir.

Ümumi istifadədə olan sahələrə görə kompensasiya. “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması” haqqında Qanunun 64-cü maddəsi olduqca mütərəqqi və alqışalayıq bir normanı əks etdirir. Qeyd edək ki, 64-cü maddəyə əsasən alınan torpağa ümumi istifadədə olan torpaq sahələri daxil olduqda, ondan istifadə etmək və ya məhsul götürmək hüququna malik olan şəxslər ümumi istifadədə olan torpaq sahələrinə giriş, istifadə və ya məhsul götürmək hüququnun itirilməsinə görə kompensasiya almaq hüququna malikdirlər. Fikrimizcə, qeyd olunan maddə iki əsas cəhətinə görə diqqətəlayiq hesab olunmalıdır:

a) 14.1-ci maddənin əksinə, ziddiyyətə yol açmır, tam tərsi, oxşar məsələni tənzimləyən qanunvericilik aktları arasında uzlaşma və uyğunluğun təmin olunmasını ehtiva edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsinin “Çoxmənzilli binanın sahə mülkiyyətçilərinin ümumi əmlakına mülkiyyət hüququ” adlanan 35.1-ci maddəsinə əsasən yaşayış binasının tərkib hissəsinin mülkiyyətçilərinə həmin binada mənzillərin hissəsi olmayan və binada birdən artıq sahəyə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulan obyektlər (o cümlədən, mənzillərarası pilləkən meydançaları, pilləkənlər, liftlər, lift şaxtası və ya digər şaxtalar, dəhlizlər, texniki mərtəbələr, çardaqlar, mühəndis qurğuları olan zirzəmilər, həmin binada birdən artıq sahəyə xidmət edən avadanlıq (texniki zirzəmi), habelə binanın daşıyıcı və daşıyıcı olmayan konstruksiyalarını ayıran dam örtükləri, binada sahələrin daxilində və onların hüdudlarından kənarında yerləşən və birdən artıq sahəyə xidmət edən mexaniki, elektrik, sanitariya-texniki və digər avadanlıq, yaşıllaşdırma və abadlaşdırma elementləri də daxil olmaqla binanın yerləşdiyi torpaq sahəsi, binaya xidmət etmək, onun istismarı və abadlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş həmin torpaq sahəsində yerləşən obyektlər) ümumi paylı mülkiyyət hüququ ilə mülkiyyətçilərə məxsusdur. Göründüyü kimi, Qanunun müddəaları tərtib olunan zaman qüvvədə olan digər qanunvericilik aktları da nəzərə alınmış, məhz Mənzil Məcəlləsində nəzərdə tutulan qayda bu torpaqların alınmasına da şamil olunaraq qanunlararası uzlaşma təmin olunmuşdur.

b) Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Qanunun 64-cü maddəsi imkan verir ki, mənzil mülkiyyətçilərinə birbaşa hüquqla məxsus olmayan, lakin onlar tərəfindən ümumi istifadə olunan ərazilərə görə də, kompensasiya alsınlar. Məsələn, binaların həyəti bütün mülkiyyətçilər tərəfindən ortaq istifadə olunur. Bununla da Qanunun 54.1-ci maddəsində əks olunan alınmanın təsirinə məruz qalan bütün şəxslərə torpaqlarının alınması əvəzində, yaxud torpağa dair digər hüquqları ilə bağlı bu Qanuna uyğun olaraq ədalətli kompensasiya ödənilməsi öhdəliyindəki ədalət faktoru obyektiv formada realizə olunmuş olur (Nuriyev, Atakişiyev, Sərdarov, 2009: 64).

Qanunvericiliklə vətəndaşlara təqdim olunan ən mütərəqqi hüquqi müdafiə mexanizmlərinin biri – şikayətlərə baxılması proseduru və bunu təmin edən şikayətlərə baxılması komissiyasını göstərmək yerinə düşərdi. **Şikayətlərin baxılması komissiyası:**

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən zəruri hesab edilən hallarda alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslərin köçürülməsi tələb olunan torpağın yerləşdiyi inzibati ərazi vahidi üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Qanuna uyğun olaraq torpağın alınması ilə əlaqədar alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslər tərəfindən verilmiş şikayətləri həll etmək üçün dinləmək, araşdırmaq və bütün səylərini istifadə etmək funksiyalarına malik olan, müvafiq şəxslərdən ibarət şikayətlərin baxılması komissiyası təşkil edir (Məmmədov, 2003: 224). Şikayətlərin baxılması komissiyasının tərkibi azı üç, çoxu beş nəfərdən ibarət olmaqla, həmin şəxslərin ən azı biri işlərin dinlənilməsi və mübahisə edən tərəflər arasında mübahisələrdə vasitəçiliyin aparılmasında müəyyən bilik və ya bacarığa, ən azı biri isə mübahisənin yarandığı ərazi ilə bağlı müəyyən biliklərə malik olmalıdır.

Şikayətlərin baxılması komissiyası aşağıdakılara əməl etməlidir:

- mübahisədə bütün tərəflərə tələblərini irəli sürmək imkanı verməyə;
- mübahisənin tərəflərini şikayət üzrə qarşılıqlı qanəedici qərarın qəbul olunması üçün onların arasında vasitəçi qismində şikayətlərin baxılması komissiyasının çıxış etməsi ilə razılaşmağa dəvət etməyə;
- tərəflərin, yaxud onlardan birinin vasitəçiliklə razılaşmadığı halda, şikayət üzrə tövsiyələr hazırlamağa;
- şikayətin həllini tapmaq üçün şikayətlərin baxılması komissiyasının səmərəli hesab etdiyi digər tədbirləri görməyə.

Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərin baxılması komissiyasına şikayət verə bilər, lakin bu hal şikayətin köçürülmə komissiyasına və ya nəzarət orqanına təqdim etməyin şərti kimi olmamalıdır. Şikayətin təqdim olunduğu şikayətlərin baxılması komissiyası onun həll olunması üçün zəruri tədbirlər görür, şikayət üzrə tərəfləri barışdırmağa səy göstərir və lazım olduqda belə qərarları qəbul etmək istiqamətində alan orqana tövsiyələrini verə bilər. Alan orqan kompensasiyanın məbləğinə dair tövsiyələr istisna olmaqla, şikayətlərin baxılması komissiyasının tövsiyələrini qəbul edib müvafiq tədbirlər görür, yaxud məsələ üzrə müvafiq qərar qəbul edilməsi üçün şikayəti nəzarət orqanına göndərir. Alan orqan kompensasiyanın məbləğinə dair şikayətlərin baxılması komissiyasının tövsiyələrini onlara dair rəyi ilə birlikdə nəzarət orqanına təqdim edir. Şikayətlərin baxılması komissiyasının qərarı ilə razı olmayan alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs şikayəti nəzarət orqanına təqdim edə (göndərə) bilər. Nəzarət orqanı təqdim edilmiş kompensasiyanın məbləğinə dair şikayətlərin baxılması komissiyasının tövsiyələrini və onlara dair alan orqanın rəyini həmin tövsiyə və rəyə dair təklifləri ilə birlikdə qiymətləndirmə komissiyasına göndərir. Nəzarət orqanının qərarı ilə razı olmayan şəxs məhkəməyə müraciət edə bilər (Nuriyev, 2006: 148).

Qanunverici orqan həm də vətəndaşlara ödənilən pul məbləğinin ödənilmə üsul və formalarını da dəqiq nizamasalma obyektinə çevirərək hüquqi tənzimlənməni ən mütərəqqi formada təmin edir, mümkün hüquqi texnikalardan istifadə edərək hüquqi nizamlanmanı həyata keçirir. **Pul kompensasiyasının ödənilməsi üsulu:** veriləcək kompensasiya tam və ya qismən, birdəfəlik və ya hissə-hissə pul məbləği ilə ödəniş formasında ödəniləcəyi hallarda kompensasiya bank hesabına ödənilir. Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslər bank hesabına malik olmadıqda, alan orqan öz vəsaiti hesabına alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslərin adına bank hesabı açmaq və bu hesabdən istifadə olunmasında həmin şəxslərə yardım göstərmək öhdəliyi daşıyır. Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxsin bank hesabı olduğu halda pul kompensasiyası həmin bank hesabına ödənilir. Pul kompensasiyası almaq hüququna malik olan ailənin üzvü olan alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs öz vəsaiti hesabına və alan orqanın yardımı ilə öz adına kompensasiyanın ödəniləcəyi bank hesabı açmağa bilər. Alan orqan bu maddənin tətbiq ediləcəyi hər hansı bank hesabı ilə bağlı həmin hesabdən istifadə ediləcəyi ilk bir il ərzində bütün xərcləri ödəmək öhdəliyi daşıyır. Alınan torpaq ümumi mülkiyyətdə olduqda, alan orqan pul kompensasiyasını bütün mülkiyyətçilərə onların payına mütənəsbil olaraq ödəyir və ödəniş zamanı hər bir mülkiyyətçidən qəbzə imzalanmasını tələb edir. Bildirişlərin çatdırılması üsulları: Hansı şəxslərə göndərilməli olan bildirişlər bilavasitə və ya poçt rabitəsi vasitəsilə onlara çatdırılmalıdır.

Respublikada mütəmadi aparılan tikinti quruculuq işləri torpaq, tikili və obyektlərin dövlət ehtiyacları üçün alınması məsələsini daim aktual edir (Salahov, 2004: 137). Hazırda sadalanan məsələ ilə bağlı çoxsaylı mübahisələr məhkəmə predmetinə çevrilib. Alınan torpaq - mülkiyyətdə olan, üzərində istifadə və icarə kimi hüquqların, habelə torpaq sahəsindən istifadəyə dair yüklülük (məhdudiyətlərin) mövcud olduğu və ya olmadığı, hər hansı tikilinin altında olan və ya olmayan torpaq sahələri, habelə torpaq sahəsi ilə bağlı daşınmaz əmlakdır. Bu əmlaklar sırasına sututarlar, meşələr, çoxillik əkmələr, tikililər, qurğular və bu kimi digər obyektlər daxildir. Alınan tikili dedikdə isə torpaqla möhkəm bağlı olub təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan bütün əmlak, o cümlədən binalar, qurğular, yaşayış və qeyri-yaşayış sahələri, bağ evləri, divar, hasar, yarımçıq (inşası başa çatdırılmamış) tikili və bu kimi digər obyektlər nəzərdə tutulur. Dövlət ehtiyacları üçün tələb olunan hər hansı torpaq və ya paylı mülkiyyətdə olan torpaqda müvafiq pay (paylar) mülkiyyətçi (mülkiyyətçilər) ilə razılaşma əsasında, belə razılıq əldə edilmədikdə isə, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı əsasında məcburi qaydada dövlət tərəfindən kompensasiya ödənilməklə alınma bilər: Dövlət, alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslərlə razılıq əldə etməkdə və həmin torpaq üçün bazar qiymətini və ya bərpa qiymətini ödəməkdə bütün səylərindən istifadə etmək öhdəliyini daşıyır və bu öhdəliyi yerinə yetirənədək müəyyən edilmiş müvafiq səlahiyyətlərdən istifadə edə bilməz. Torpağın alınması barədə qərar qəbul edildikdən sonra alan orqan şəxslərə həmin torpaqlar üzərində hüquqların danışıq (kənüllü alqı-satqı) yolu ilə satın alınmasına razılığı barədə bildiriş göndərir. Bildirişdə

torpağın satın alınmasının məqsədi, torpağın danışıq yolu ilə satın alınması mümkün olmadıqda, torpağın alınmasının bu Qanunla müəyyən edilmiş alternativini, mülkiyyətçinin bu iş üzrə müstəqil məsləhətçi axtara bilməsi imkanına dair izahat daxil olmaqla, könüllü danışıq yolu ilə satışın qaydaları və tələb olunan sənədlərin siyahısı əksini tapır. Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs torpaq üzərində hüquqların danışıq (könüllü alqı-satqı) yolu ilə satışına razı olduqda, bildirişi alan gündən 30 təqvim günü ərzində öz razılığı barədə alan orqanı yazılı şəkildə məlumatlandırır. Torpağın alınması qrupunun üzvləri bildiriş göndərilmiş bütün mülkiyyətçilərə bildirişi izah və müzakirə etmək məqsədilə görüşlər keçirirlər. Torpağın alınması qrupunun heç bir üzvünün mülkiyyətçidən torpağı satın almaq üçün təklif vermək və ya torpağın satın alınmasına razılıq verilməsini tələb etmək, yaxud mülkiyyətçidən torpağı alan orqana satmaq təklifini qəbul etmək hüququ yoxdur. Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs torpaq üzərində hüquqların danışıq (könüllü alqı-satqı) yolu ilə satışına razılığı barədə alan orqanı yazılı şəkildə məlumatlandırıdığı hallarda alan orqan həmin şəxslərin torpaqlarının qiymətləndirilməsini təmin edir (Quliyev, 2008: 231). Torpağın alınmasına dair təklifin verilməsindən əvvəl alan orqan könüllü alqı-satqıya razılıq vermiş alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslərin razılığı ilə torpağın keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün torpağa daxil ola, ondan nümunə götürə, zərurət olduqda torpağın qanunvericiliyə uyğun olaraq məzhlənməsini təmin edə, habelə torpağın bazar və ya bərpa qiymətinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan digər hərəkətləri edə bilər. Alınan torpağın satın alındığı qiymətin növü və məzmunu kompensasiya ilə eyniyyət təşkil edir, lakin bu zaman torpağı könüllü qaydada satmağa həvəsləndirmək məqsədi ilə satıcıya bu qiymətlə yanaşı onun məbləğinin 10 faizi miqdarında əlavə ödəniş həyata keçirilir. Alan orqan bu fəslə uyğun olaraq alınan torpağın qiymətinin növünü və məzmununu bilavasitə öz mütəxəssisləri və ya dəvət olunmuş müstəqil qiymətləndiricinin köməyi ilə müəyyənləşdirir, lakin hər bir halda satıcıya təklif və ya yeni təklif göndərməzdən əvvəl qiymətin növünü və məzmununu nəzarət orqanı ilə razılaşdırır: Veriləcək kompensasiya tam və ya qismən, birdəfəlik və ya hissə-hissə pul məbləği ilə ödəniş formasında ödəniləcəyi hallarda kompensasiya bank hesabına ödənilir. Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslər bank hesabına malik olmadıqda, alan orqan öz vəsaiti hesabına alınmanın təsirinə məruz qalan şəxslərin adına bank hesabı açmaq və bu hesabdən istifadə olunmasında həmin şəxslərə yardım göstərmək öhdəliyi daşıyır. Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxsin bank hesabı olduğu halda pul kompensasiyası həmin bank hesabına ödənilir. Pul kompensasiyası almaq hüququna malik olan ailənin üzvü olan alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs öz vəsaiti hesabına və alan orqanın yardımı ilə öz adına kompensasiyanın ödəniləcəyi bank hesabı açmağa bilər. Alan orqan bu maddənin tətbiq ediləcəyi hər hansı bank hesabı ilə bağlı həmin hesabdən istifadə ediləcəyi ilk bir il ərzində bütün xərcləri ödəmək öhdəliyi daşıyır. Alınan torpaq ümumi mülkiyyətdə olduqda, alan orqan pul kompensasiyasını bütün mülkiyyətçilərə onların payına mütənəsib olaraq ödəyir və ödəniş zamanı hər bir mülkiyyətçidən qəbz imzalanmasını tələb edir.

Alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərin baxılması komissiyasına şikayət verə bilər, lakin bu hal şikayətin köçürülmə komissiyasına və ya nəzarət orqanına təqdim etməyin şərti kimi olmamalıdır. Şikayətin təqdim olunduğu şikayətlərin baxılması komissiyası onun həll olunması üçün zəruri tədbirlər görür, şikayət üzrə tərəfləri barışdırmağa səy göstərir və lazım olduqda belə qərarları qəbul etmək istiqamətində alan orqana tövsiyələrini verə bilər. Alan orqan kompensasiyanın məbləğinə dair tövsiyələr istisna olmaqla, şikayətlərin baxılması komissiyasının tövsiyələrini qəbul edib müvafiq tədbirlər görür, yaxud məsələ üzrə müvafiq qərar qəbul edilməsi üçün şikayəti nəzarət orqanına göndərir. Alan orqan kompensasiyanın məbləğinə dair şikayətlərin baxılması komissiyasının tövsiyələrini onlara dair rəyi ilə birlikdə nəzarət orqanına təqdim edir. Şikayətlərin baxılması komissiyasının qərarı ilə razı olmayan alınmanın təsirinə məruz qalan şəxs şikayəti nəzarət orqanına təqdim edə (göndərə) bilər. Nəzarət orqanı təqdim edilmiş kompensasiyanın məbləğinə dair şikayətlərin baxılması komissiyasının tövsiyələrini və onlara dair alan orqanın rəyini həmin tövsiyə və rəyə dair təklifləri ilə birlikdə qiymətləndirmə komissiyasına göndərir. Nəzarət orqanının qərarı ilə razı olmayan şəxs məhkəməyə müraciət edə bilər.

Göründüyü kimi, qanunvericiliklə torpaq sahiblərinə çox geniş hüquq və səlahiyyətlər təqdim olunmuşdur ki, bunlar da qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir (11). Eləcə də, Mənzil Məcəlləsində fiziki və hüquqi şəxslərin mənzil hüquqlarını öz mülahizəsinə görə və mənafeləri üçün həyata keçirdiyi, o cümlədən onlar barəsində sərəncam verdiyi, fiziki və hüquqi şəxsləri müqaviləyə və (və ya) mənzil qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər əsaslara görə özlərinin mənzil hüquqlarının müəyyənləşdirilməsində və həyata keçirilməsində azad olduğu qeyd edilmişdir (12).

Nəticə

Bu cür geniş tənzimlənməyə baxmayaraq, torpaqların alınmasına dair proses olduqca mürəkkəb və bütün dövrlərin problemlə məsələlərindən birini təşkil edir ki, proses zamanı ortaya çıxan xoşagəlməz halların bir çox səbəbləri vardır: proses həyata keçirən dövlət sifarişçisinin və ya digər dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin və icraçıların, eyni zamanda vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əməl etməməsi, bu sahədə maarifləndirmə işinin zəif olması və vətəndaşların bir çoxunun qanunvericilik müddəalarından xəbərdar olmaması və s. Hesab edirik ki, qanunvericilikdə mövcud olan azsaylı çatışmazlıqlara baxmayaraq kifayət qədər mütərəqqi normalara yer verilməsi təqdirəlayiq haldır. Odur ki, vətəndaş və inzibati qurumlar, həmçinin hüquqi şəxslərdə qanuna və hüquqa hörmət ruhunun daha güclü formalaşması, qanunçuluq və hüquq qaydasına riayət edilməsinə meyillərin gücləndirilməsi yönündə işlər görülməsi mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında və ya belə problemlərin ortaya çıxmamasında əsas vasitədir.

Ədəbiyyat

1. “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının.
2. Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/19613>
3. “Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/5456>
4. Hammer, J.V. (2022). Osmanlı İmperiyasının tarixi. Bakı: Qanun, 920 s.
5. Sərdarov, V. (2019). Mülki hüquq münasibətləri. Bakı: Avropa, 169 s.
6. Göyüşov, R. (2011). Mülki hüquq mühazirə toplusu. Bakı: Təknur, 378 s.
7. Nuriyev, C.Q., Atakişiyev, M.C., Əsgərov, Ə.T. (2009). Torpaq hüququ. Bakı: Dərs vəsaiti, 159 s.
8. Məmmədov, Q.Ş. (2003). Azərbaycan Respublikasının dövlət torpaq kadastrı: hüquqi, elmi və praktiki məsələlər. Bakı: Elm, 448 s.
9. Nuriyev, C.Q. (2006). Torpaq mülkiyyətçisi: dövlət yoxsa istehsalçı? Bakı: Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nin Elmi Əsərləri. № 3, 273 s.
10. Salahov, S.V. (2004). Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Nurlar Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 504 s.
11. Quliyev, R.M. (2008). Yerquruluşu. Torpaq bazarı və torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsi. Bakı: MBM, 265 s.
12. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>
13. Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46955>

Göndərilib: 03.01.2024

Qəbul edilib: 18.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/159-164>

Khanim Mirsultanova
Baku State University
master student
sultanovakhanim77@gmail.com

INTERNATIONAL PRESERVATION PROCEDURES FOR REFUGEES AND ASYLUM SEEKERS WITHIN THE EUROPEAN UNION

Abstract

The article scrutinizes international protection procedures for refugees and asylum seekers within the European Union. That is why the main goal of the article is the study of procedures for protecting refugees and those in need of asylum within international norms, which is one of the current issues.

Keywords: *refugee, European Union, legal norms, protection procedures*

Xanım Mirsultanova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sultanovakhanim77@gmail.com

Avropa İttifaqı daxilində qaçqınlar və sığınacaq axtaranlar üçün beynəlxalq qorunma prosedurları

Xülasə

Məqalədə Avropa İttifaqı daxilində qaçqınlar və sığınacaq axtaranlar üçün beynəlxalq qorunma prosedurlarını diqqətlə araşdırılır. Məhz buna görə də məqalənin əsas məqsədi günümüzün aktual məsələlərindən biri olan qaçqınlar və sığınacağa ehtiyacı olanların beynəlxalq normalar çərçivəsində qorunması prosedurlarının tədqiqidir.

Açar sözlər: *qaçqın, Avropa İttifaqı, hüquqi normalar, qorunma prosedurları*

Introduction

Global preservation procedures for refugees within the European Union are governed by a common European asylum order, which establishes harmonized standards and procedures for the recognition and prevention of refugees and others in need of global preservation. The order aims to ensure that individuals receive equal and fair cure across EU Participant states, keep their rights, and granting them access to global protection. The Asylum Procedures Directive sets out standardized procedures for reviewing appeals for global protection, ensuring that asylum seekers can avail themselves of a just and effective asylum process, including the right to information, legal assistance, and an effective remedy (McBrien, 2017: 125).

The Qualification Directive establishes the standards for recognizing refugees and beneficiaries of subsidiary protection, outlining the eligibility criteria for international protection. It ensures that individuals are accorded protection in alignment with international and European human rights standards (2).

Qualification for global protection pertains to the criteria and procedures designed to ascertain an individual's eligibility for refugee status or auxiliary protection, considering the necessity for international protection due to a credible fear of persecution, serious harm, or other specified grounds. The qualification process is geared towards identifying and safeguarding individuals facing dangerous in their countries of origin, necessitating international assistance and preservation.

The Geneva Convention Relating to the Status of Refugees (1951) outlines the definition of a refugee, delineates the rights and responsibilities of refugees, and establishes the legal framework for international protection, notably the principle of non-refoulement. In the European Union, the Qualification Directive establishes the standards for identifying refugees and those eligible for subsidiary protection, fostering a unified approach to qualification for international protection among Participant States (Bilgic, Pace, 2017: 91-92).

Criteria for qualification of refugee status are stabilized below (4):

- Well-founded Fear. The individual must possess a credible apprehension of persecution rooted in factors such as race, religion, nationality, political beliefs, or affiliation with a specific social group. Persecution should be associated with severe violations of human rights or impending threats.

- Persecution should be connected to significant violations of fundamental human rights, or threats, including torment, arbitrary detention, or other forms of severe harm.

- Individual Assessment. Each asylum appeal is assessed individually, considering the specific circumstances, personal experiences, and the credibility of the applicant's claims.

- Serious Harm. Individuals who do not qualify as refugees but face a real risk of serious harm, such as the death penalty, torment, or indiscriminate violence in their country of origin, may be eligible for subsidiary preservation.

- Civilian Status. Subsidiary preservation is awarded to civilians facing jeopardy because of armed conflict, violence, or occurrences that severely destroy public regulation in the home country.

Competent authorities examine asylum claims, conduct interviews, and gather evidence to assess the credibility, consistency, and substance of the applicant's statements and claims for international preservation. Country of origin information is also important. Information on the situation in the applicant's country of origin, including human rights reports, country guidance, and expert assessments, is considered in the assessment of risks and eligibility for international preservation. Medical and psychological evaluation is done during the process. In cases involving trauma, torment, or severe harm, medical and psychological evaluations may be conducted to assess the applicant's physical and mental health and support their claims for preservation (Klepp, 2010: 6-9).

Applicants possess the right to juridical representation and assistance throughout the qualification process, ensuring access to information, advice, and support to present their case effectively and access remedies against negative decisions. Individuals granted refugee status or subsidiary preservation are entitled to a range of rights and benefits, including preservation against refoulement, access to residence permits, family reunification, employment, education, healthcare, and social assistance.

Beneficiaries of international preservation are expected to respect the laws and regulations of the host country, contribute to social cohesion, and adhere to the principles of integration, respect for human rights, and non-discrimination. Ensuring effective preservation, addressing preservation gaps, and identifying and addressing the specific vulnerabilities and needs of applicants require comprehensive and individualized approaches, access to specialized support, and coordination with relevant stakeholders and organizations.

The qualification process involves complex legal, factual, and subjective assessments, requiring thorough examination of individual circumstances, credibility assessments, and consideration of country-specific conditions and developments.

Qualification for global preservation is a crucial process that determines the eligibility of individuals for refugee status or subsidiary preservation based on the need for international preservation. The process involves assessing asylum claims, considering the specific circumstances and risks faced by applicants, and providing preservation to those in need, reflecting the principles of refugee preservation, human rights, and international solidarity. Efforts to enhance the effectiveness, fairness, and consistency of the qualification process, address challenges and gaps,

and ensure respect for the rights and dignity of applicants are essential to uphold the principles of international preservation and provide refuge to those in need (6).

The Reception Conditions Directive is a crucial piece of European Union legislation that sets uniform standards for the reception of asylum seekers across EU Participant states. The Directive aims to guarantee that asylum seekers are treated with dignity and respect, have entry to basic services and rights, and are provided with appropriate assistance during the processing of their asylum appeals.

Reception Conditions Directive (2013/33/EU) adopted in 2013 (7). The Directive establishes the baseline standards for the reception of international protection applicants, encompassing asylum seekers and beneficiaries, within EU member states. Critical provisions of the Directive address material reception conditions such as housing, food, clothing, healthcare, education, information, psychological support, legal assistance, and more (8).

Housing - Participant states must provide asylum seekers can live in housing that guarantees a satisfactory quality of life, considering the specific needs of vulnerable individuals, families, and children.

Food and clothing - Asylum seekers are entitled to receive provision of food and clothing, or financial allowances to meet these fundamental necessities.

Healthcare - Asylum seekers should be provided access to healthcare services, as well as emergency maintenance, essential cure, and specialized services for specific needs, such as trauma and torment survivors.

Psychological support - Psychological and psychosocial support should be acceptable to asylum seekers, especially for individuals who have experienced trauma, torment, or other forms of severe harm.

Education - Participant states must ensure access to education for asylum-seeking children, including enrollment in schools and access to language courses and integration programs.

Information - Asylum seekers be provided with clear and easily accessible information regarding each right, the asylum process, and the receiving terms in the host country

Legal Assistance - Access to juridical aid, information, and representation is essential for asylum seekers to realize all rights, navigate the asylum process, and present their case effectively.

Identification and assessment- Participant states must identify and assess the specific needs and vulnerabilities of asylum seekers, including unaccompanied minors, victims of trafficking, survivors of torment, persons with disabilities, and other vulnerable individuals.

Specialized support - Specialized support, services, and accommodations should be provided to address the unique needs and challenges faced by vulnerable individuals and ensure their preservation and well-being.

Detention and restrictions - The Directive sets out specific conditions and safeguards concerning the detention of asylum seekers, emphasizing the principle of last resort, the prohibition of arbitrary detention, and the need for individualized assessments and judicial review of detention decisions.

Freedom of Movement - Asylum seekers should be allowed to move freely within the host country, unless restrictions are necessary and proportionate to achieve specific purposes, such as public regulation or preservation concerns.

The effective implementation of the Reception Conditions Directive faces various challenges, including disparities in the explication and appeal of standards across Participant states, inadequate resources and capacities, administrative delays, and gaps in access to services and support for asylum seekers. Ensuring comprehensive and effective preservation, addressing specific vulnerabilities, and providing adequate support and assistance to asylum seekers, particularly vulnerable individuals and families, remain central challenges in the implementation of the Directive.

Enhancing solidarity, cooperation, and mutual support among EU Participant states, sharing responsibilities, and promoting a more equitable and harmonized approach to reception conditions

are essential to address challenges, improve standards, and uphold the rights and dignity of asylum seekers across Europe.

The Reception Conditions Directive establishes essential standards and safeguards for the reception of asylum seekers in EU Participant states, aiming to ensure dignified care, access to essential services, and respect for the rights and well-being of asylum seekers, including refugees. Efforts to enhance the implementation, effectiveness, and consistency of reception conditions, address challenges and gaps, and promote solidarity and cooperation among Participant states are essential to uphold the principles of refugee preservation, human rights, and international solidarity within the European Union (9).

There are some of the key problems associated with the Reception Conditions Directive concerning asylum seekers. These key problems are shown in Figure 1.

Figure 1. Main issues with the Reception Conditions Directive regarding asylum seekers.

Source: Directive laying down minimum standards for the reception of asylum seekers (10)

Inconsistencies and Disparities.

Varied Implementation - there are significant disparities in the explication and appeal of the Directive's provisions across Participant states, leading to inconsistent reception conditions, varying levels of support, and unequal care of asylum seekers.

Differences in standards - varied standards and practices regarding housing, healthcare, access to services, and support for asylum seekers create inequalities and challenges in ensuring uniform and adequate reception conditions across the EU.

Inadequate Reception Conditions.

Overcrowding and insufficient resources - some Participant states face challenges in providing adequate reception facilities, leading to overcrowded accommodations, insufficient resources, and inadequate living conditions for asylum seekers (The Preservation of Article 2 the Values in the EU, 2023: 6-7).

Limited access to services - delays, administrative barriers, and restrictions in accessing essential services, such as healthcare, education, and psychological support, hinder the well-being, integration, and preservation of asylum seekers.

Preservation gaps and vulnerabilities

Identifying and addressing vulnerabilities - there are challenges in effectively identifying and addressing the specific preservation needs and vulnerabilities of asylum seekers, including unaccompanied minors, victims of trafficking, survivors of torment, and persons with disabilities.

Lack of specialized support - inadequate provision of specialized support, services, and accommodations for vulnerable individuals contributes to preservation gaps, risks of exploitation, and violations of human rights.

Detention and Restrictions

Arbitrary detention - concerns have been raised regarding the use of arbitrary detention, inadequate safeguards, and violations of the principle of last resort in the detention of asylum seekers, particularly vulnerable individuals and children.

Restrictions on freedom of movement - excessive restrictions on the freedom of movement, limitations on access to work and education, and barriers to integration create challenges and obstacles for asylum seekers in realizing their rights, pursuing opportunities, and rebuilding their lives.

Lack of Legal and Procedural Safeguards

Limited Access to Legal Assistance - barriers, limitations, and gaps in access to legal assistance, information, and representation hinder asylum seekers' ability to navigate the asylum process, understand their rights, and access effective remedies against negative decisions.

Procedural challenges - delays, inefficiencies, and deficiencies in the asylum procedures, including the examination of claims, decision-making processes, and appeals mechanisms, create uncertainty, prolonged waiting periods, and challenges in ensuring a fair and effective asylum process.

Externalization and External Pressures

Externalization of migration controls - cooperation with third countries, external border management, and external pressures to prevent irregular migration and asylum appeals raise concerns regarding human rights, preservation safeguards, and access to asylum for refugees and asylum seekers.

Shifts in responsibilities - Outsourcing migration controls to external entities and the transfer of responsibilities to third countries and external partners create challenges in ensuring compliance in accordance with international and European human rights norms, adhering to the process of non-refoulement, and maintaining access to asylum and preservation mechanisms (The prevention of refugees and their right to seek asylum in the European Union, 2011: 70).

Conclusion

The international preservation procedures for refugees within the European Union reflect the shared commitment of EU Participant states to uphold human rights, provide preservation to those in need, and establish a common framework for asylum that respects the dignity, rights, and well-being of asylum seekers and refugees in Europe. Efforts to strengthen the Common European Asylum Order, enhance cooperation and solidarity, and address challenges and gaps in the asylum and migration policies remain central to the EU's broader objectives and commitments in the field of asylum and preservation.

The international preservation procedures for refugees within the European Union face various challenges, reflecting the complexity of migration dynamics, the diverse interests and capacities of EU Participant states, and the evolving nature of displacement and preservation needs.

References

1. McBrien, J.L. (2017). "Refugees, asylum seekers, and other immigrants: Help for teachers with problematic definitions", *Social Studies Research and Practice*, Vol. 12 Issue: 2, pp.113-124. <https://doi.org/10.1108/SSRP-03-2017-0001>
2. EASO Practical Guide: Qualification for international preservation. <https://euaa.europa.eu/easo-practical-guide-qualification-international-preservation>

3. Bilgic, A., Pace, M. (2017). The European Union and refugees. A struggle over the fate of Europe, *Global Affairs*, 3:1, pp.89-97. DOI: 10.1080/23340460.2017.1322252
4. Brief and visual guidance through the different elements in examining an appeal for international preservation.
<https://euaa.europa.eu/easo-practical-guide-qualification-international-preservation/guidance>
5. Klepp, S. (2010). A Contested Asylum Order: The European Union between Refugee Preservation and Border Control in the Mediterranean Sea. *European Journal of Migration and Law*, 12(1), pp.1-21. <https://doi.org/10.1163/138836410X13476363652523>
6. European Convention on Human Rights.
<https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights>
7. Directive 2013/33/EU.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0033>
8. Reception conditions. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/common-european-asylum-order/reception-conditions_en#:~:text=The%20Reception%20Conditions%20Directive&text=ensures%20that%20a%20applicants%20have%20access,maximum%20period%20of%209%20months
9. The Reception Conditions Directive. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/common-european-asylum-order/reception-conditions_en#:~:text=The%20Reception%20Conditions%20Directive%20aims,maximum%20period%20of%209%20months
10. Directive laying down minimum standards for the reception of asylum seekers,
<https://www.unhcr.org/media/reception-conditions-directive>
11. The Preservation of Article 2 the Values in the EU. (2023). Fact Sheets on the European Union, pp.6-7, www.europarl.europa.eu/factsheets/en
12. The prevention of refugees and their right to seek asylum in the European Union. (2011). Institut Européen de L'université de Genève, Collection Euryopa, Vol. 70 p.

Received: 05.12.2023

Accepted: 20.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/165-171>

Asmar Mammadli
Baku State University
master student
asmar.mammadli97@gmail.com

THE RIGHT TO PROPERTY UNDER THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS: CONCEPT AND SCOPE OF THE RIGHT

Abstract

The right to property protects the fundamental values of human rights as well as it has come to establish and ensure the freedom of economic and other relations in society within the framework of human dignity and justice. For this reason, the right to property has always taken its place in human rights declarations.

Throughout history, those involved in legal systems and jurisprudence have sought an unchangeable concept and definition of “property” that is valid for all times, places, and societies. However, they could not achieve it. The constant change and development of traditions and conceptions from the earliest civilization to the present day is the main reason.

Despite the divergent opinions of the drafters, the inclusion of the right to property in the text of the Convention was ultimately achieved by Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention, signed on 20 March 1952.

It is clear from the case law of the ECHR that the concept of “possessions” extends beyond the mere ownership of physical goods; certain other rights and interests constituting assets can also be regarded as “property rights” and thus as “possessions”, in respect of which the applicants may assert that they have at least a “legitimate expectation”.

Keywords: *right to property, possession, Article 1 of Protocol № 1, European Convention on Human Rights, existing possession, legitimate expectation*

Əsmər Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
asmar.mammadli97@gmail.com

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına əsasən mülkiyyət hüququ: hüququn anlayışı və əhatə dairəsi

Xülasə

Mülkiyyət hüququ həm insan hüquqlarının əsas dəyərlərini qoruyur, həm də insan ləyaqəti və ədalət çərçivəsində cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin və digər münasibətlərin azadlığının qurulması və təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəblə mülkiyyət hüququ, insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərdə həmişə öz yerini tutmuşdur.

Hüquq elmi və hüquq sistemləri ilə məşğul olanlar tarix boyu bütün zaman, məkan və cəmiyyətlər üçün keçərliliyi olan dəyişilməz bir mülkiyyət anlayışı və tərifini axtarmışlar. Lakin buna nail ola bilməmişlər. Ən qədim sivilizasiyadan bu günə kimi adət-ənənələrin və konsepsiyaların daim dəyişməsi və inkişafı buna əsas səbəblərdən biridir.

Konvensiya tərtibatçılarının fərqli fikirlərinə baxmayaraq, son nəticədə mülkiyyət hüququnun Konvensiya mətninə daxil edilməsinə 20 mart 1952-ci ildə imzalanmış Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsi ilə nail olunmuşdur.

AİHM-in presedent hüququndan aydın olur ki, “mülkiyyət” anlayışı sadəcə maddi sərvətlərə sahiblikdən kənara çıxır; aktivləri təşkil edən bəzi digər hüquq və maraqlar da “mülkiyyət hüququ”

və beləliklə, ərizəçilərin ən azı “qanuni gözləntiləri” olduğunu iddia edə biləcəkləri “sahiblik” anlayışını təşkil edə bilər.

Açar sözlər: mülkiyyət hüququ, sahiblik, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, mövcud mülkiyyət, qanuni gözlənti

Introduction

The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (“European Convention on Human Rights”, “ECHR” or just “Convention”) was opened for signature by the member States of the Council of Europe and for accession by the European Union in Rome on November 4, 1950, and entered into force on September 3, 1953, when ten member states of the Council of Europe signed and completed the ratification process. Negotiations regarding the European Union's (“EU”) becoming a party to the Convention are currently ongoing. If the EU becomes a party to the Convention as a result of these negotiations, the number of party countries and international organisations will be 48.

With the European Convention on Human Rights, a number of fundamental rights and freedoms such as right to life, prohibition of torture, prohibition of slavery and forced labour, right to liberty and security, right to a fair trial, no punishment without law, right to respect for private and family life, freedom of thought, conscience and religion, freedom of expression, freedom of assembly and association, right to marry, right to an effective remedy, prohibition of discrimination are regulated. However, those who drafted the European Convention, in 1949 and 1950, never intended it to be an exhaustive codification of fundamental rights. This can be seen in the final recital of the Preamble to the Convention, which speaks of the inclusion of ‘certain of the rights stated in the Universal Declaration’.

Since its first reception, 16 protocols have been amended to the Convention. With some of the mentioned amendments, new rights and freedoms have been protected within the framework of the Convention, and with the other part, either the structure of the European Court of Human Rights (“EctHR” or the “Court”) or some procedural rules or other provisions have been altered. The catalogue of substantive rights that it sets out has been supplemented by six Protocols.

The most important of the new rights and freedoms protected under the Convention with the Additional Protocols include the right to property (Article 1 of Protocol No. 1), the right to education (Article 2 of Protocol No. 1), the right to free election (Article 3 of Protocol No. 1), freedom of movement (Article 2 of Protocol No. 4) and the abolition of the death penalty (Article 1 of Protocol No. 6 and Article 1 of Protocol No. 13 (absolute abolition)).

The six protocols that set out new rights within the Convention system are additional in nature in that they require ratification by States that are already party to the Convention. They do not amend the Convention as such. They have entered into force after acceptance by a relatively limited number of States Parties. Even Protocol No. 1 has not been ratified by all of the States Parties to the Convention (Schabas, 2015: 136).

As demonstrated above, the ECHR did not originally include property rights. This right was included subsequently in the First or Additional Protocol. The reason for this late introduction was not the rejection of property rights during the drafting process. Just the opposite - property rights were one of the most controversial issues for the drafters, and it was quite a process to reach an agreement on the formulation of the right to property.

The states that expressed the most objections to the inclusion of this right in the Convention were those with socialist-leaning governments, who doubted that the right to property was a fundamental human right.

“Certain members of the Committee of Ministers thought that there was no reason to differentiate between the right to own property and the social and economic rights, and that it would be preferable, therefore, to exclude it from the guarantee, since in principle the latter did not cover rights of this nature” (2; 3).

According to supporters of this approach, the right to property was considered a fundamental social and economic right that was inseparable from other social and economic rights. As the ECHR was not intended to address rights of this kind, the right to property should be excluded.

“In the opinions of other members of the Committee, it would not be possible at present to confer on any international organisation the protection of the right to own property, because it would not be possible to make such an organisation responsible for evaluating the legitimacy of the charges and the restrictions of various kinds which, according to the economic or social conditions of a country, might be imposed on private property, on account of its social function or general utility” (2; 4).

Members who held this view thought that the capacity to oversee the lawfulness of property restrictions could not be transferred to an international organization due to the fact that such restrictions depended on the economic and social conditions of the country in question.

It is noteworthy to mention that despite Germany's participation, its contribution to the negotiations was comparatively insignificant. The historical events of Germany had an impact on what was considered important to be included in the European Convention on Human Rights, yet the winners of the World War II had a significant influence on the discussions.

Although the ECHR was opened for signature by the state parties, Protocol No. 1 was drafted before the signing and ratification processes were completed, and the ECHR entered into force on September 3, 1953 (Açıkgül, 2021: 121).

The following questions were at stake during the drafting process:

- Should the protection be offered only for personal belongings, or should it be extended to all the property rights with respect to any kind of property?
- Should member states be allowed to take private property? If yes, under which conditions such power can be exercised?
- When private property is expropriated, does the owner have the right to compensation? If yes, according to which standards should such compensation be calculated?
- If a right to compensation in the case of deprivation is guaranteed, should the level of compensation be the same for nationals and foreigners?
- Within which period of time should states be obliged to pay the compensation to the dispossessed owner?
- To what extent should member states be afforded a right to impose limitations on the use of property? (Aronovitz, 1997: 91).

The final text was adopted following extensive deliberations and formed Article 1 of the First Protocol to the ECHR, signed on 20 March 1952. It entered into force on May 18, 1954, after 10 ratifications by member states. Article 1 Article 1 of the First Protocol reads as follows:

“Every natural and legal person is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions. No one shall be deprived of his possessions except in the public interests and subject to the conditions provided for by law and by the general principles of international law.

The preceding provisions shall not, however, in any way impair the right of a State to enforce such laws as it deems necessary to control the use of property in accordance with the general interest and or to secure the payment of taxes or other contributions or penalties” (Marckx, 1979: 18).

The Convention fails an exact definition of property rights. Instead, the phrase "peaceful enjoyment of possessions" is used in its language. Only in the second paragraph of the article is the term "property" exclusively mentioned. Nevertheless, the ECtHR pointed out in the *Marckx v. Belgium* case that “by recognising that everyone has the right to the peaceful enjoyment of his possessions, Article 1 (P1-1) is in substance guaranteeing the right of property. This is the clear impression left by the words "possessions" and "use of property" (in French: "biens", "propriété", "usage des biens"); the "travaux préparatoires", for their part, confirm this unequivocally: the drafters continually spoke of "right of property" or "right to property" to describe the subject-matter of the successive drafts which were the forerunners of the present Article 1 (P1-1). Indeed, the right

to dispose of one's property constitutes a traditional and fundamental aspect of the right of property" (Marckx, 1979: 63).

The concept of property is defined variously throughout different countries. Hence, it is essential to clarify an autonomous meaning for the concept of "possession" that is not reliant on the formal classification in domestic law.

In several rulings, the Court has established that the absence of recognition of a specific interest as a "property right" in the domestic laws of a State does not automatically exclude the interest in question, in some circumstances, from being considered a "possession", as defined in Article 1 of Protocol No. 1.

For example, in the case of *Matos e Silva, Lda and Others v. Portugal* (1996), in which the Government asserted that Matos e Silva's legal position as owner of the land in question was ambiguous in accordance with domestic law, and as such, the applicants did not have any "possessions" within the meaning of Article 1 of Protocol No. 1 (P1-1), the Court has stated that "it is not for the Court to decide whether or not a right of property exists under domestic law, however, it recalls that the notion "possessions" (in French: "biens") in Article 1 of Protocol No. 1 (P1-1) has an autonomous meaning. In the present case the applicants' unchallenged rights over the disputed land for almost a century and the revenue they derive from working it may qualify as "possessions" for the purposes of Article 1 (P1-1)" (*Matos e Silva, Lda and Others v.*, 1996: 75).

However, it is often argued that the concept of "possessions" is very broadly interpreted in the Court's case-law because it does not include only the right of ownership but also a whole range of pecuniary rights such as rights arising from shares, patents, arbitration award, established entitlement to a pension, entitlement to a rent, and even rights arising from running of a business (Grgic, Mataga, Longar, Vilfan, 2007: 7). Thus, even due to the long-standing tolerance on the part of the authorities, applicants have also been granted property rights in respect of a disputed plot of land (*Kosmas and Others v.*, 2017: 68-71).

Rights that indicated in European Convention on Human Rights are short and frame. Since it was established, the European Court of Human Rights has been in charge with assessing the scope of that rights. In its recent decisions, the ECtHR has examined the scope of the right to property from a much broader perspective compared to the decisions given by domestic courts. In this sense, the issue of people being deprived of the powers granted by the right to property is evaluated from many different aspects.

As follows from the ECtHR case-law, the term "possession" included in Article 1 of Protocol No. 1 encompasses all types of tangible or intangible assets of monetary worth. All kinds of movable and immovable goods with material existence, intangible assets such as rights and interests are included in the scope of property rights.

The precise limits of P1-1 protection cannot be held definitively established due to the ongoing development of case law on the subject. However, existing case-law provides a number of general guidelines.

Article 5 of Protocol No. 1 is to the effect that "as between the High Contracting Parties the provisions of four articles of the Protocol, including Article 1, shall be regarded as additional articles to the Convention and the provisions of the Convention shall apply accordingly" (5). The High Contracting Parties have undertaken to secure for everyone within their jurisdiction the right stipulated by Article 1 of the Protocol, as revealed by Article 1 of the Convention and Article 5 of Protocol No. 1. The question may arise as to whether the text of Article 1 of the Protocol contains any provisions that, in spite of its Article 5, would take that Article out of the scope of Article 1 of the Convention. In this regard, it can be asserted that not only does Article 1 of the Protocol provide no indication that Article 1 of the Convention shall not, or not fully, apply to it, but that, on the contrary, it does uphold the principle of universal application that underlies Article 1 of the Convention.

The provision comprises the normal population of a State, which consists overwhelmingly of nationals and, in addition, also of foreign and stateless residents who are "within the jurisdiction" of

the State concerned. If a distinction on the basis of nationality can be read into Article 1 of the Protocol in connection with Article 1 of the Convention, then it might rather be claimed that the provision does not cover non-resident aliens because they are not “within the jurisdiction”.

It is the purpose of the European Convention to protect the rights of nationals and foreigners alike. Where the Convention intends to exclude a certain group from its benefits or to confer lesser benefits on its members it provides so expressly: Its Article 16 is to the effect that "nothing in Articles 10, 11 and 14 [which deal, respectively, with freedom of expression, assembly and association, and with the prohibition of discrimination] shall be regarded as preventing the High Contracting parties from imposing restrictions on the political activity of aliens."

Apparently, the terms "every natural or legal person" do not limit the provision's applicability to foreign nationals or aliens.

Still less is it admissible to argue that paragraph 2 is a limitation upon the general principles of international law as applied to aliens. The States Parties cannot possibly have had the intention to abrogate or to limit those general principles vis-a-v third Parties. To assume that they intended a limitation of these principles inter se would lead to the result that they have concluded an international convention which discriminates against States Parties and their nationals, while it leaves unimpaired such rights as may be vested in States not parties to the Convention and in their nationals. There is no doubt, however, that the States Parties could validly limit by paragraph 2 the rights of their own nationals under the general principles of international law. The freedom of States to introduce such limitations of the rights of their own nationals is the only reasonable justification for the inclusion of paragraph 2 in the text.

The protection of that article does not apply unless and until it is possible to lay a claim to a certain property. If the claim in question does not pertain to a particular property right, the protection provided in this article shall not apply. That is, as a rule, Article 1 of Protocol No. 1 applies only to a person's existing possessions and does not grant a person the right to acquire possessions whether on intestacy or through voluntary dispositions.

In certain circumstances, a “legitimate expectation” of obtaining an asset may also enjoy the protection of Article 1 of Protocol No. 1. For an “expectation” to be “legitimate”, it must be of a nature more concrete than a mere hope and be based on a legal provision or a legal act such as a judicial decision, bearing on the property interest in question (Kopecky v, 2003: 49-50). The concept of “legitimate expectation” in the context of Article 1 of Protocol No. 1 was first developed by the Court in *Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*, § 51. In that case, the Court found that the issuance of outline planning permission, in reliance on which the applicant companies had acquired land for the purpose of its development, gave rise to a “legitimate expectation”.

Furthermore, even though in the case of *Aliyeva and Others v. Azerbaijan*, the Supreme Court had departed from its findings in similar cases of expropriation for State needs, the Court held that the applicants' claim that they were entitled to statutory additional compensation had been sufficiently established by a clearly identifiable line of Supreme Court case-law. While the applicants' requests for additional compensation had been refused by final decisions of the Supreme Court on the grounds that their properties had not been expropriated for state needs, in a number of cases like this, the Supreme Court had upheld the lower courts' judgments allowing additional compensation claims lodged by other individuals living in the same neighbourhood as the applicants who had similarly been affected by the BCEA's order and had claimed the same compensation relying on the same grounds. In those latter cases, the Supreme Court had concluded that, despite the authorities' failure to follow the relevant expropriation procedure and, in particular, the absence of an expropriation order by the Cabinet of Ministers, the property in question had indeed been expropriated for State needs. Thus, the applicants' claim to additional 20% compensation had been supported by a clearly identifiable line of Supreme Court case-law (*Aliyeva*, 2018: 109-111).

Article 1 of Protocol No. 1 is the only article of the Convention that explicitly refers to “legal persons”. Every the applicant, whether an individual or a legal person, must prove ownership of the property in question to be considered a “victim” under the Convention. It follows that companies fall within the scope of this right.

The doctrine defines three types of duties to the state regarding the guarantee of property rights. The first of these is referred to in the doctrine as the “(state) negative liability theory (negative Obligationenstheorie, la théorie des obligations negatives)”. Accordingly, the state will respect the owner's right to property with all its institutions and ensure it is not infringed. Here, the state's obligation consists only of remaining passive and watching by assuming the role of gendarmerie. Because the main purpose of the provision that imposes the obligation here is to protect the individual against unfair interventions on her property by the state (Başpınar, 2016: 635). Negative obligations have been held to include, for example, expropriation or destruction of property as well as planning restrictions, rent controls and temporary seizure of property (8; 9).

On the other hand, the effective exercise of the right protected by Article 1 of Protocol No. 1 does not depend merely on the State's duty not to interfere, the state also has a positive obligation to protect the right to property from third-party interference and to enforce sanctions against individuals who infringe upon this right. This is called the state's obligation to protect. Furthermore, normative measures must also be taken by the state to ensure that property rights are exercised and utilised effectively. This last duty is referred to as “obligation to implement”.

However, the European Court of Human Rights has settled on a simpler, two-pronged approach, dividing states' obligations into two categories: (a) negative obligations and (b) positive obligations. While different, this approach contains many similarities with the previous one. On this basis, the Court today provides broader protection for the rights specified in the Convention, of which it is the ultimate guardian (Francois, Kombe, 2007: 5).

Conclusion

Like other rights enshrined in the Convention and its Protocols the protection of property also has positive dimensions. This is underscored by the phrase ‘shall secure to everyone within [its] jurisdiction the rights and freedoms defined in [the] Convention’. According to the Grand Chamber, ‘this general duty may entail positive obligations inherent in ensuring the effective exercise of the rights guaranteed by the Convention. In the context of Article 1 of Protocol No. 1, those positive obligations may require the State to take the measures necessary to protect the right of property.’ In a very broad and general formulation, the Court said:

When an interference with the right to peaceful enjoyment of possessions is perpetrated by a private individual, a positive obligation arises for the State to ensure in its domestic legal system that property rights are sufficiently protected by law and that adequate remedies are provided whereby the victim of an interference can seek to vindicate his rights, including, where appropriate, by claiming damages in respect of any loss sustained. Such measures may be either preventive or remedial.

References

1. Schabas, W.A. (2015). *The European Convention on Human Rights: A Commentary*, Oxford University Press.
2. Travaux Pryparatoires to the Convention.
<https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/echrtravaux-p1-1-cdh-76-36-en1190643>
3. European Convention on Human Rights.
https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG
4. Açıkgül, H.A. (2021). Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına Əlavə Protokolların Gətirdiyi Yeniliklər, Türkiyə Ədalət Akademiyasının jurnalı.

5. Aronovitz, A.M. (1997). Individual Patrimonical Rights under the European Human Rights System: Some reflections on the Concept of Possession and Dispossession of Property', International Journal of Legal Information.
6. Marckx, V. (1979). Belgium, № 6833/74, 13 June.
7. Matos e Silva, Lda and Others. (1996). Portugal. № 15777/89, 16 September.
8. Grgic, A., Mataga, Z., Longar, M., Vilfan, A. (2007). A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights and its protocols, Human rights handbooks. № 10.
9. Kosmas and Others. (2017). Greece, № 20086/13, 29 June.
10. Kopecky v. (2003). Slovakia, № 44912/98, 7 January.
11. Aliyeva. (2018). Azerbaijan, nos. 68762/14 and 71200/14, 20 September.
12. Başpınar, V. (2016). Müqayisəli Hüquq və Türk Hüququnda Mülkiyyət hüququ zəmanəti, Ankara Universiteti Hüquq Fakültəsi Jurnalı.
13. Francois, J., Kombe. (2007). A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights A. Human rights handbooks, № 7.

Received: 20.12.2023

Accepted: 12.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/172-176>

Shafag Mammadova
Baku State University
master student
shafagmammadova84@gmail.com

STANDARDIZED TERMS OF CONTRACT IN THE CONTEXT OF UNFAIR CONTRACT TERMS

Abstract

Due to the shifting social norms, cultural standards, and demands in today's world, the law is also changing and attempting to strike a balance between justice and modern solutions. The notion of freedom of contract, which is fundamental to both liberal and private legal systems, has undergone several limitations since the Industrial Revolution, contributing to the evolution of law. Standardized terms of contract are included in contracts used in many fields such as banking, insurance, travel, transport and labor law. In terms of standardized terms of contract, these two points should not be overlooked. The first of these is that the will of the parties is essential within the scope of freedom of contract. In markets dominated by competitive conditions, conditions agreed by negotiation or bargaining should not be interfered with, even if it is against the consumer. The second is that non-negotiated conditions do not impose obligations against the consumer contrary to the principle of honesty. In consumer transactions other than the standardized terms of contract where the seller or provider is not in a dominant position, the main thing is that the parties mutually negotiate and accept their performance obligations.

Keywords: *freedom of contract, standardized terms of contract, unfair contract terms, vertical agreements, consumer*

Şəfəq Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
shafagmammadova84@gmail.com

Standart müqavilə şərtləri haqsız müqavilə şərtlərinin kontekstində

Xülasə

Müasir həyatda mədəni kodların, sosial həyat və ehtiyacların dəyişməsi ilə qanun da təkmilləşir və günə uyğun həllər çıxararaq ədalətin tarazlığını təmin etməyə çalışır. Liberal və fərdiyyətçi hüquq sistemlərinin əvəzsiz prinsipi olan müqavilə azadlığı da Sənaye İnkilabı ilə başlayan prosesdə bir çox cəhətdən məhdudlaşdırılaraq hüququn təkamülündə iştirak etmişdir. Bank işi, sığorta, səyahət, nəqliyyat və xidmət hüququ kimi bir çox sahədə istifadə edilən müqavilələrdə ümumi əməliyyat şərtləri yer alır. Standart müqavilə şərtləri baxımından aşağıdakı iki məsələ diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bunlardan birincisi, müqavilə azadlığı çərçivəsində tərəflərin iradəsinin əsas olmasıdır. Rəqabət şəraitinin hökm sürdüyü bazarlarda, istehlakçının ziyanına olsa belə, danışıqlar və ya sövdələşmə yolu ilə razılaşıdırılmış şərtlərə müdaxilə edilməməlidir. İkincisi, razılaşıdırılmamış şərtlər istehlakçıya qarşı dürüstlük prinsipinə zidd öhdəliklər qoymamasıdır. Satıcı və ya təchizatçının üstünlük təşkil etmədiyi standart müqavilə şərtlərindən başqa istehlak əməliyyatlarında əsas odur ki, tərəflər qarşılıqlı danışıqlar aparsınlar və icra öhdəliklərini qəbul etsinlər.

Açar sözlər: *müqavilə azadlığı, müqavilənin standart şərtləri, haqsız müqavilə şərtləri, vertical razılaşmalar, istehlakçı*

Introduction

The Unfair Contract Terms Directive (93/13/EEC) protects consumers against unfair standard contract terms imposed by traders. It applies to all kinds of contracts on the purchase of goods and services, for instance online or off-line-purchases of consumer goods, gym subscriptions or contracts on financial services, such as loans (1).

Standard contract terms have to be drafted in plain intelligible language and ambiguities are to be interpreted in favor of consumers. Contract terms are unfair and, therefore, not binding on consumers if, contrary to the requirements of good faith, they cause significant imbalance in the parties' rights and obligations to the detriment of the consumer. A list of examples of terms that may be regarded as unfair illustrates this general requirement.

EU countries must make sure that effective means exist under national law to enforce these rights and to prevent the continued use of unfair contract terms.

As to the Directive adopted by the European Union Council in order to protect the consumer against abusive clauses in consumer contracts, we can give a definition to "unfair terms" like this, "Contractual terms that are included in the contract without negotiation with the consumer and that cause an imbalance in the contractual rights and obligations of the parties to the detriment of the consumer, in a way that violates the rule of honesty".

The concept of unfair conditions includes general transaction conditions, but has a wider meaning than these conditions (Havutçu, 2003: 219). Contracts that often contain unfair terms are loan contracts between banks and consumers, insurance, transportation, electricity, water, etc. Such contracts are becoming increasingly common in areas such as the provision of services. The review of unfair terms in contracts made in these areas will be in accordance with the provisions of Law of Azerbaijan Republic on protection of consumer rights if one of the parties to the contract is a consumer. Because in terms of its application area, it only provides the opportunity to review the standardized terms of contract used against consumers, whereas the review of standardized terms of contract used between non-consumers, especially merchants, is excluded from the regulation area.

According to part 2 of Article 15 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the state of Azerbaijan creates conditions for the development of a socially oriented economy on the basis of market relations, guarantees free entrepreneurship, and does not allow monopoly and unfair competition in economic relations (3).

According to Article 16 of the Constitution, the state of Azerbaijan takes care of improving the welfare of the people and every citizen, its social protection and a decent standard of living (3).

According to Article 16 of the Law "On the Protection of Consumer Rights", contractual conditions that limit the rights of the consumer compared to the rights provided for in the legislation are invalid (4).

Articles 417-420 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan of Chapter 20 ("Contract Law"), Paragraph 3 ("Standard Terms of the Contract") provide the definition of the standard terms of the contract, making such terms an integral part of the contract cases is determined, a list of conditions considered invalid even if included in the contract is indicated (Mülki Məcəllə, 2016: 245-247).

In order for a clause in a consumer contract to be considered an unfair term, this clause must first be included in the contract without negotiation with the consumer (Aslan, 2016: 317). As can be seen, the other party cannot foresee and influence the content of the conditions prepared unilaterally in advance, nor can they make them a subject of bargaining during contract negotiations. Thus, the principle of "equality of the parties", one of the most fundamental principles of freedom of contract, is damaged.

In order to talk about negotiation, it is not enough for the parties to review the contract terms together; it is also necessary for the party preparing the contract terms to be ready to make changes in the terms in line with the opinions and offers of the other party (Aydoğdu, 2014: 189). Therefore, first of all, in the presence of such an indication, it can be determined whether the unfair terms included in the contract are subject to inspection. Because the first thing to consider here is whether

there is negotiation or bargaining between the parties. If it can be accepted that the parties have equal bargaining power, then this contract is an individual contract and the contract provision cannot be described as an unfair term.

According to Article 417.2 of the AR Civil Code, if the parties have defined the terms of the contract in detail, these are not considered standard terms of the contract (Mülki Məcəllə, 2016: 245).

In general, it is clear from the Articles 417-420 of the AR Civil Code, especially from the article 417.2, that only the standard conditions of the contract, that is, the conditions that are not the subject of mutual negotiation between the parties to the contract, can be considered as unfair conditions in the cases provided for in that paragraph. As it can be seen, the first sign of an unfair condition is its unilateral inclusion in the contract by the seller (producer, executive, creditor) without discussing and agreeing with the consumer on an individual basis, that is, without detailed determination. The term "individually discussed and agreed upon" means the absence of real (actual) influence of consumers on its content when concluding a contract (Skory, 2007: 10).

If some terms of the contract have been negotiated, a connection has been established with the standard contract in terms of considering the unnegotiated contract terms as unfair terms. Accordingly, if, as a result of the interpretation of the contract as a whole, it is understood that it is a standard contract, the fact that certain elements of a record or an individual provision of the contract have been negotiated will not prevent the application of unfair term provisions in terms of the non-negotiated records of this contract (Uzunallı, 2013: 402).

In examining whether a contract term is unfair or not, it must be examined whether that term has become an integral part of the contract. This requirement comes from Article 418.1 of the Civil Code. According to that article, the standard terms of the contract become part of the contract concluded between the party who proposed it and the other party only if the proposing party writes a visual note at the place of conclusion of the contract and refers to these terms, and the other party familiarizes himself with those terms and agrees to these terms. to be able to accept.

Apparently, the legislator requires that the party who proposed the standard condition of the contract must clearly convey such conditions to the attention of the counterparty. For example, if the standard terms of the contract are indicated on the back of the document containing the offer to conclude the contract, then the first page of that document should have a clear reference to the said terms; in contracts concluded via the Internet, it is enough for the consumer to have the opportunity to familiarize himself with the standard terms of the contract on the website before placing an order via the Internet.

"Thornton vs. The decision of December 17, 1970 in the Shoe Lane Parking case is quite interesting. The facts of the case are that the plaintiff entered the new automatic garage with his car. He had never been in that garage before. The traffic light at the entrance shows "red" and when the car approaches, the installed device presents a ticket. The plaintiff took the ticket and entered the garage after the green light and parked his car. When the plaintiff returned, he discovered that there had been a traffic accident and that his car had been damaged. The plaintiff demanded compensation for the damage from the defendant - the owner of the garage. The defendant referred to the existence of a condition in the ticket excluding their liability. The ticket indicated the date of entry of the car and the fact that it must be presented at the time of pick-up. In the lower left corner of the ticket, it is indicated in small letters that it is governed by the restrictive conditions displayed in the garage. On the column behind the post where the ticket device was attached, the "conditions" were written in figure 8 letters. In the second condition, it was stated that the defendant is not responsible for the damage caused while the consumer's car was in the garage. The court decision stated: "This condition is so broad and infringing on rights that the court cannot order any person to be bound by it except in cases where it is most clearly brought to its attention. ... In order to draw attention to it properly, it was required that the condition be written in red letters and printed in the form of a "red hand" pointing to it or in another equivalent form (Gerven, 2010: 286).

According article 420.2 of The Civil Code, a standard term of a contract, even if it is included in the contract, is void if it is detrimental to the other party to the contract contrary to the principles of trust and good faith. At this time, the conditions under which those conditions were included in the contract, the mutual interests of the parties, etc. should be taken into account. In order for a contractual clause to be considered an unfair term, it must not have been negotiated with the consumer, and this clause must cause an imbalance in the rights and obligations of the parties arising from the contract, to the detriment of the consumer, contrary to the rule of honesty.

Regarding this, in a decision given by the Supreme Court of Turkey (10), "With the case at hand, the plaintiff requests the refund of the amounts collected from him under different names due to the loan agreement he signed with the defendant bank, and as emphasized in the established jurisprudence of our chamber, the defendant bank is a merchant and has the right to claim the expenses it has incurred from the consumer." However, considering that the concrete dispute arises from consumer law, it must be accepted that the bank can only request mandatory, reasonable and documented file expenses from the consumer for granting the loan in question.

It should be noted right away that although it is understood that the main purpose of the banks in taking out life insurance for the borrower is to guarantee the loan debt and that the loan borrower becomes obliged to pay a certain premium due to life insurance, it is clear that the borrower consumers also have an interest in being covered by life insurance. This being the case, it is not possible to accept that the records regarding the life insurance premiums collected within the scope of the contract are unfair conditions." and stated that a provision that is not contrary to the rule of honesty and is in favor of the consumer cannot be described as an unfair term, even if it is determined unilaterally in the contract in advance.

Article 420.2 of the AR Civil Code requires that the standard condition of the contract be considered as an unfair condition, as well as contrary to the principles of trust and honesty, as well as being harmful to the counterparty. In other words, the important aspect of conflicting with the principles of trust and good faith is that it results in a significant inconsistency between the rights and obligations of the parties arising from the contract to the detriment of the consumer. The House of Lords in its 2002 decision in the case of Director General of Fair-Trading v First National Bank plc explained the requirement of "substantial inconsistency" as follows: "If the term is so severe as to alter substantially the rights and obligations of the parties under the contract in favor of the seller (executor), then there is a significant discrepancy" (Stone, 2009: 334).

Conclusion

The freedom of contract principle is one of the cornerstones of contract law. This concept generally grants the parties the flexibility to create a contract with whomever they wish, to determine the content of the contract, to alter the terms of the contract, and to terminate the agreement. In this sense, the freedom of contract uses contracts\agreements to unite individuals with disparate interests. Freedom of contract is not absolute freedom and may be limited by law.

Today, the intensity of work and transactions in almost every field of commercial life, the need for a professional approach, makes it necessary to use standard contract terms. Apart from the aspect of protecting the interests of the user (regulator), the standard terms and conditions written with experience, caution and professional knowledge; gives the parties the habit of cautious approach to time, experienced or possible problems and the opportunity to think (evaluate) before the contract.

The Civil Code of Azerbaijan Republic does not provide the definition of an unfair contract term. Articles 417-420 of the Civil Code of Azerbaijan Republic characterize an unfair term as a term that is unilaterally determined and included in the contract by the party who offered it for repeated use, but contrary to the principles of trust and honesty, which is harmful to the other party to the contract - the consumer. The Civil Code of Azerbaijan Republic provides a non-exhaustive list of unfair contract terms, which will be of some help to a court dealing with any dispute regarding unfair contract terms.

References

1. EU Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts
2. Havutçu, A. (2003). Açık İçerik Denetimi Yoluyla Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması, İzmir.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (2016). Qanun nəşriyyatı. Bakı, 815 s.
5. Aslan, Y.İ. (2016). Tüketici Hukuku Dersleri, Bursa.
6. Aydoğdu, M. (2014). Türk Borçlar Hukuku'nda Genel İşlem Koşullarının ve Tüketici Hukukunda Haksız Şartların Denetimi. Ankara.
7. Skory, M. (2007). Abusive clauses (application of the provisions of Directive 93/13 in Poland and in selected countries of the European Union (Germany, Great Britain, France, the Czech Republic, Slovakia and Hungary). Warsaw, 26 p.
8. Uzunallı, S. (2013) "Genel İşlem Şartlarının Haksız Rekabet Hükümleriyle Denetlenmesi", İÜHF Mecmuası, C. 71, s.2. İstanbul.
9. Gerven, W. (2010). Cases, Materials and Text on Consumer Law.,Oxford, Hart Publishing.
10. "İstehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu.
11. Stone, R. (2009). The Modern Law of Contract. Routledge-Cavendish, London and New York.
12. The German General Transaction Conditions Act, 1 April 1977.

Received: 18.01.2024

Accepted: 03.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/177-183>

Tural Müzəffərli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
turalmuzeffferli6@gmail.com

BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ROLU

Xülasə

Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında və idarə olunmasında, əməkdaşlığın gücləndirilməsində və qlobal problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Bu qurumlar dialoq, koordinasiya və millətlər arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqələri asanlaşdıran norma və qaydaların yaradılması üçün platforma rolunu oynayır. Beynəlxalq təşkilatların iqtisadi əlaqələrdə əsas funksiyalarından biri ticarəti və investisiyaları təşviq etməkdir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi qurumlar maneələri azaltmaq və ədalətli rəqabəti təmin etmək üçün qaydalara əsaslanan beynəlxalq ticarət sistemi yaratmaq üçün çalışırlar. Bundan əlavə, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı kimi təşkilatlar qlobal maliyyə sistemlərinin sabitləşdirilməsində, ehtiyacı olan ölkələrə maliyyə yardımı göstərilməsində və inkişaf layihələrinin dəstəklənməsində mühüm rol oynayırlar. Digər mühüm aspekt iqtisadi siyasətin koordinasiyasıdır. G20 kimi təşkilatlar qlobal iqtisadi sabitliyi qorumaq üçün valyuta məzənnələri, fiskal siyasətlər və monetar tədbirlər kimi məsələləri həll etmək üçün siyasətləri müzakirə etmək və əlaqələndirmək üçün böyük iqtisadiyyatları bir araya gətirir. Beynəlxalq təşkilatlar həmçinin qlobal iqtisadi standartların və qaydaların formalaşdırılmasına öz töhfələrini verirlər. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı kimi qurumlar əmək təcrübələri üçün standartlar müəyyən edir, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı isə iqtisadi siyasətlər üçün təlimatlar müəyyən edir. Bu standartlar bərabər oyun sahəsini təmin etməyə və qlobal miqyasda məsuliyyətli iqtisadi təcrübələri təşviq etməyə kömək edir. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlar iqlim dəyişikliyi, ictimai sağlamlıq və yoxsulluq kimi transsərhəd problemləri həll edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi qurumlar iqtisadi rifahla onların qarşılıqlı əlaqəsini dərk edərək, bu məsələlərin həlli üçün kollektiv fəaliyyət üçün platforma təqdim edirlər.

Açar sözlər: Beynəlxalq təşkilatlar, ÜTT, BMT, G20, OECD

Tural Muzaffarlı
Baku State University
master student
turalmuzeffferli6@gmail.com

The role of international organizations in international economic relations

Abstract

International organizations play an important role in the formation and management of international economic relations, strengthening cooperation and solving global problems. These institutions serve as a platform for dialogue, coordination and creation of norms and rules that facilitate economic interactions between nations. One of the main functions of international organizations in economic relations is to promote trade and investment. Institutions such as the World Trade Organization are working to create a rules-based international trading system to reduce barriers and ensure fair competition. In addition, organizations such as the International Monetary Fund and the World Bank play an important role in stabilizing global financial systems, providing financial assistance to countries in need, and supporting development projects. Another important aspect is the coordination of economic policy. Organizations like the G20 bring together major economies to discuss and coordinate policies to address issues such as exchange rates, fiscal

policies and monetary measures to maintain global economic stability. International organizations also contribute to the formation of global economic standards and regulations. Bodies such as the International Labor Organization set standards for labor practices, while the Organization for Economic Co-operation and Development sets guidelines for economic policies. These standards help ensure a level playing field and promote responsible economic practices globally. In addition, international organizations address cross-border issues such as climate change, public health, and poverty. Recognizing their interrelationship with economic well-being, institutions such as the United Nations provide a platform for collective action to address these issues.

Keywords: *International organizations, WTO, UN, G20, OECD*

Giriş

Beynəlxalq təşkilatlar iki və ya daha çox suveren dövlət tərəfindən ümumi məqsəd və maraqları həyata keçirmək üçün yaradılan qurumlardır. Üzvlüklərinə, funksiyalarına və əhatə dairəsinə görə onları müxtəlif növlərə bölmək olar. Beynəlxalq təşkilatların bəzi nümunələri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Avropa İttifaqıdır. Beynəlxalq təşkilatlar ticarət, maliyyə, investisiya, inkişaf və əməkdaşlıq baxımından ölkələrin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığına istinad edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə müxtəlif yollarla təsir göstərir, məsələn:

- Sərhədlərarası iqtisadi fəaliyyət və əməliyyatlar üçün qayda və normaların müəyyən edilməsi, mübahisələrin həlli və icra mexanizmlərinin təmin edilməsi.

- İqlim dəyişikliyi, yoxsulluğun azaldılması və pandemiya ilə mübarizə kimi global çağırışların və imkanların həlli üçün ölkələr arasında əməkdaşlıq və koordinasiyanın asanlaşdırılması.

- Ölkələrin maraqlarını inkişaf etdirmək və münaqişələrini həll etmək üçün dialoq və danışıqlar üçün platformaların təmin edilməsi, çoxtərəfliliyin və regional inteqrasiyanın təşviqi.

- Ölkələrin iqtisadi inkişafını və sabitliyini dəstəkləmək üçün texniki yardım, maliyyə resursları və siyasi məsləhətlər təklif etmək, potensialın yaradılması və bilik mübadiləsini təşviq etmək.

- İnkişaf etməkdə olan ölkələr, kiçik dövlətlər və dənizə çıxışı olmayan ölkələr kimi müxtəlif qrup ölkələrin maraqlarını və səslərini təmsil etmək və müdafiə etmək, onların global iqtisadiyyatda iştirakını və təsirini artırmaq.

Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki rolunda müxtəlif problemlər və məhdudiyyətlərlə üzləşirlər, məsələn:

- Mövcud olan məsələlərin və aktorların müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi, onlar arasında konsensus və kompromis əldə etməyin çətinliyi.

- Ölkələr arasında güc və təsirin asimetriyası, müəyyən ölkələrin və qrupların digərləri üzərində üstünlüyü.

- Beynəlxalq ictimaiyyətin gözləntiləri və tələbləri ilə beynəlxalq təşkilatların resursları və imkanları arasında uçurum.

- Ölkələrin suverenliyi və muxtariyyəti ilə beynəlxalq təşkilatların nüfuzu və legitimliyi arasındakı gərginlik.

- Global iqtisadi və siyasi mühitin dəyişən dinamikası və qeyri-müəyyənlikləri, yeni çağırışların və imkanların yaranması.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə beynəlxalq təşkilatların yaranma tarixi.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə Beynəlxalq Valyuta Fondunu rolu.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında və sabitləşdirilməsində həlledici rol oynayır. 1944-cü ildə yaradılmış BVF global pul əməkdaşlığını, məzənnə sabitliyini, beynəlxalq ticarətin balanslaşdırılmış artımını və üzv ölkələrin maliyyə sabitliyini təşviq etmək məqsədi daşıyır (Bakırtaş, 2022: 40). BVF-nin əsas funksiyalarından biri tədiyə balansını problemi ilə üzləşən üzv ölkələrə maliyyə yardımını göstərməkdir. Ölkə xarici maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinliklərlə qarşılaşdıqda, BVF qısamüddətli maliyyə dəstəyi təklif etmək üçün işə başlayır. Bu dəstək çox vaxt ölkədən əsas problemlərin həlli üçün iqtisadi islahatlar

və siyasətə düzəlişlər etməyi tələb edən şərtlərlə gəlir. Bundan əlavə, BVF qlobal iqtisadiyyatın ümumi sağlamlığını qiymətləndirmək və potensial riskləri müəyyən etmək üçün iqtisadi nəzarət həyata keçirir. O, üzv ölkələrə öz təhlili, iqtisadi sabitliyi və artımı təşviq edən siyasi məsləhətlər təklif edir. BVF-nin araşdırmaları və təhlilləri beynəlxalq iqtisadi siyasətlərin formalaşdırılmasına və maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasına da öz töhfəsini verir. Maliyyə və nəzarət rollarına əlavə olaraq, BVF üzv ölkələrə səmərəli iqtisadi siyasətin qurulması üçün potensiallarını gücləndirmək üçün texniki yardım və təlimlər verir. Bu yardım fiskal siyasət, pul siyasəti və maliyyə sektorunun tənzimlənməsi daxil olmaqla, geniş sahələri əhatə edir. Üzv ölkələrin imkanlarını artırmaqla BVF davamlı iqtisadi inkişafı təşviq etmək və xarici şoklara qarşı həssaslığı azaltmaq məqsədi daşıyır. BVF beynəlxalq əməkdaşlıq forumu kimi fəaliyyət göstərir, üzv ölkələr arasında əlaqə və koordinasiyanı asanlaşdırır. BVF birgə söyləri ilə açıq və sabit beynəlxalq valyuta sistemini saxlamağa, qlobal iqtisadi artım və rifah üçün əlverişli iqlimi dəstəkləməyə çalışır. BVF-nin çoxşaxəli rolu qlobal iqtisadi sabitliyə və davamlı inkişafa nail olmağa yönəlmiş maliyyə yardımını, iqtisadi nəzarət, siyasi məsləhətlər, texniki yardım və beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqini əhatə edir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə Dünya Bankının rolu.

Dünya Bankı qlobal inkişafa və yoxsulluğun azaldılmasına əhəmiyyətli töhfə verən beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində mühüm institut kimi xidmət edir. 1944-cü ildə yaradılmış Dünya Bankının əsas missiyası inkişaf etməkdə olan ölkələrə inkişaf layihələri və təşəbbüsləri üçün maliyyə və texniki yardım göstərməkdir (Smith, 2020: 140). Dünya Bankının əsas rollarından biri üzv ölkələrə, xüsusilə mühüm inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsində çətinliklərlə üzləşən ölkələrə uzunmüddətli kreditlər və qrantlar təklif etməkdir. Bu layihələr infrastruktur, təhsil, səhiyyə və ətraf mühitin davamlılığı kimi müxtəlif sektorları əhatə edir. Maliyyə dəstəyi göstərməklə Dünya Bankı bu xalqlarda iqtisadi inkişafı dəstəkləmək və həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, Dünya Bankı biliklərin ötürülməsi və ekspertiza üçün vasitəçi kimi çıxış edir. O, üzv ölkələrə texniki yardım və siyasi məsləhətlər təklif edir, onlara effektiv inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində kömək edir. Bura davamlı inkişaf təcrübələrini təşviq edən idarəetmə, institusional potensialın yaradılması və iqtisadi islahatlar kimi sahələrdə yardım daxildir (Acar, 2020: 70). Dünya Bankı həmçinin iqlim dəyişikliyi və pandemiya kimi qlobal problemlərin həllində mühüm rol oynayır. O, qlobal miqyasda bu problemlərin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu qəbul edərək, ekoloji problemlərin və sağlamlıq böhranlarının təsirini azaltmaq məqsədi daşıyan layihələr və təşəbbüsləri dəstəkləyir. Bundan əlavə, Dünya Bankı müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən hökumətlər, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor arasında koordinasiya və əməkdaşlıq platforması kimi xidmət edir. Bu əməkdaşlıq yanaşması inkişaf söylərinin effektivliyini artırır, mürəkkəb problemlərin həllinə daha əhatəli və inteqrasiyalı yanaşmanı təmin edir. Dünya Bankının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdəki rolu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə davamlı inkişafı dəstəkləmək üçün maliyyə yardımını, texniki ekspertiza və siyasi məsləhətlər vermək ətrafında fırlanır. Dünya Bankı özünün çoxşaxəli söyləri ilə yoxsulluğun azaldılmasına, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına və qlobal iqtisadi sabitliyin və dayanıqlığın təşviqinə öz töhfəsini verir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının rolu.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) qlobal ticarət idarəçiliyi üçün çərçivə təmin etməklə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin asanlaşdırılmasında təməl daşı kimi xidmət edir. 1995-ci ildə yaradılmış ÜTT Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişi (GATT) əvəz edib və beynəlxalq ticarəti təşviq etmək və tənzimləmək, qlobal ticarət üçün ədalətli və proqnozlaşdırıla bilən mühiti təmin etmək məqsədi daşıyır. ÜTT-nin əsas rollarından biri ticarət sazişləri yaratmaq üçün üzv ölkələr arasında danışıqları asanlaşdırmaqdır. Bu danışıqlar tariflər və kvotalar kimi ticarət maneələrini azaltmaq, daha açıq və şəffaf qlobal ticarət sistemini təşviq etmək məqsədi daşıyır. ÜTT-nin söyləri həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə qlobal iqtisadiyyatda daha ədalətli şəkildə iştirak etmək imkanı verən bərabər rəqabət mühitinin yaradılmasına töhfə verir (Helgmann, 2018: 130). ÜTT üzv ölkələr arasında ticarət mübahisələrini həll etmək üçün mübahisələrin həlli

mexanizmini təmin edir. Bu mexanizm ticarət münaqişələrinin artmasının qarşısını alır və ölkələri qaydalara əsaslanan sistem vasitəsilə fikir ayrılıqlarını həll etməyə təşviq edir. ÜTT çərçivəsində aydın və icra edilə bilən qaydaların mövcudluğu beynəlxalq ticarət münasibətlərində sabitliyə və proqnozlaşdırıla bilənliyə kömək edir. Bundan əlavə, ÜTT üzv ölkələrin ticarət siyasəti və təcrübələrinin monitorinqi və nəzərdən keçirilməsində mühüm rol oynayır. Təşkilat müntəzəm təhlillər vasitəsilə ölkələrin öz öhdəliklərinə əməl etmələrini təmin edir, qlobal ticarət əlaqələrində hesabatlılığı və şəffaflığı gücləndirir. ÜTT həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyaclarını onlara xüsusi və differensial rejimlə təmin etməklə yanaşır. Bu, bu xalqların üzləşə biləcəyi problemləri tanıyır və onları iqtisadi inkişaflarını dəstəkləyəcək şəkildə qlobal ticarət sistemində inteqrasiya etməyi hədəfləyir. ÜTT danışıqları təşviq etmək, mübahisələrin həlli mexanizmlərini təmin etmək, ticarət siyasətlərini izləmək və inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasını dəstəkləməklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mərkəzi qurum kimi çıxış edir. Öz funksiyaları vasitəsilə ÜTT daha açıq, ədalətli və qaydalara əsaslanan beynəlxalq ticarət sisteminin yaradılmasına, üzv ölkələr arasında iqtisadi artımın və əməkdaşlığın təşviq edilməsinə töhfə verir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının rolu.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) üzv ölkələr arasında iqtisadi artımı, sosial rifahı və davamlı inkişafı təşviq edən siyasətləri təşviq etməklə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. 1961-ci ildə yaradılmış İƏİT dünyanın ən qabaqcıl iqtisadiyyatlarının bir çoxu da daxil olmaqla 38 üzv ölkəni birləşdirir (Kim, 2021: 177). OECD-nin əsas funksiyalarından biri üzv ölkələr arasında siyasətin koordinasiyasını və məlumat mübadiləsini asanlaşdırmaqdır. Təşkilat müntəzəm görüşlər və əməkdaşlıq vasitəsilə üzv ölkələrin iqtisadi və sosial siyasətləri müzakirə etmək və fikir mübadiləsi aparmaq üçün platforma təqdim edir. Bu, milli siyasətləri ən yaxşı qlobal təcrübələrlə uyğunlaşdırmağa kömək edir, ümumi çağırışlara yanaşmalarda ardıcılıq və ardıcılıq təşviq edir. OECD iqtisadi və sosial məsələlərin geniş spektri üzrə geniş araşdırma və təhlillər aparır. Onun hesabatları və tövsiyələri sübuta əsaslanan siyasət rəhbərliyi təklif edərək üzv ölkələr üçün dəyərli resurslar rolunu oynayır. Etibarlı məlumat və siyasət anlayışları təqdim etməklə, OECD məlumatlı qərarların qəbul edilməsinə töhfə verir və ölkələrə iqtisadi bərabərsizlik, ekoloji davamlılıq və texnoloji tərəqqilərin təsiri də daxil olmaqla qlobal problemləri həll etməyə kömək edir (Kahler, 2019: 63). Təşkilat həmçinin beynəlxalq standartların və qabaqcıl təcrübələrin müəyyən edilməsində əsas rol oynayır. Vergi siyasətindən tutmuş ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarına qədər OECD beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlərin şəffaflığını və səmərəliliyini artıran ümumi meyarlar yaratmağa çalışır. Bu standartlar ticarət və investisiya qarşısındakı maneələri azaltmaqla bərabər rəqabət mühitinə töhfə verir. Bundan əlavə, OECD inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım proqramları və tərəfdaşlıqlar vasitəsilə dəstək verir. Təcrübəni bölüşmək və texniki yardım göstərməklə təşkilat inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara potensialın yaradılmasına və effektiv siyasətlərin həyata keçirilməsinə kömək etmək, inklüziv və davamlı inkişafı təşviq etmək məqsədi daşıyır. Yekun olaraq qeyd edək ki, İƏİT əməkdaşlıq forumu, siyasət rəhbərliyi mənbəyi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə standart təyin edən kimi çıxış edir. Təşkilat özünün çoxşaxəli rolları ilə iqtisadi artımı, sosial tərəqqi və qlobal əməkdaşlığı təşviq edir, daha bir-biri ilə əlaqəli və çiçəklənən dünyaya töhfə verir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının rolu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD) ticarət, investisiya və inkişafı bağlı məsələlərə diqqət yetirməklə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. 1964-cü ildə yaradılmış UNCTAD hamı üçün inklüziv və davamlı inkişafı təşviq etmək məqsədi ilə üzv ölkələr arasında dialoq, tədqiqat və əməkdaşlıq üçün forum rolunu oynayır (Rodriguez, M. 2018: 196). UNCTAD-ın əsas rolu üzv ölkələrə ticarət və inkişafı bağlı siyasətləri müzakirə etmək və danışıqlar aparmaq üçün platforma təmin etməkdir. Təşkilat nümayəndələrin təcrübə mübadiləsi apara, problemləri müzakirə edə və qlobal iqtisadi problemlərin həlli üçün strategiyalar formalaşdırma biləcəyi konfranslar və görüşlər keçirir. UNCTAD-ın inklüziv yanaşması həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iştirakını təmin edərək, daha balanslı və

ədalətli dialoqu təşviq edir. UNCTAD ticarət və inkişaf məsələlərinin geniş spektri üzrə tədqiqat və təhlillər aparır. Təşkilat beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini daha dərinə dərk etməyə kömək edən hesabatlar, siyasət xülasələri və statistik təhlillər hazırlayır. Bu tədqiqat üzv ölkələr üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır, onlara məlumatlı qərarlar qəbul etməkdə və inkişaf məqsədlərinə uyğun gələn effektiv siyasətlər formalaşdırmaqda kömək edir. UNCTAD inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasına diqqət yetirir. Təşkilat davamlı inkişafı təşviq edən, yoxsulluğu azaldan və ən həssas ölkələrin ehtiyaclarını qarşılayan siyasətləri müdafiə edir. O, həmçinin bütün ölkələrin inkişaf istəklərini nəzərə alan ədalətli və inklüziv beynəlxalq ticarət sisteminin vacibliyini vurğulayır (Bernauer, Kahler, 2018: 220). Təşkilat inkişaf üçün investisiyaların təşviqində mühüm rol oynayır. UNCTAD məsuliyyətli və davamlı investisiya təcrübələrini təşviq edən investisiya siyasətləri, sazişlər və strategiyalar üzrə müzakirələr üçün platforma təqdim edir. Investisiya üçün əlverişli mühit yaratmaqla UNCTAD üzv ölkələrdə iqtisadi artım və inkişafa töhfə verir. Yekun olaraq qeyd edək ki, UNCTAD dialoqu inkişaf etdirmək, araşdırma aparmaq və inklüziv və davamlı inkişafı təşviq edən siyasətləri müdafiə etməklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mühüm institut kimi xidmət edir. Təşkilat özünün çoxşaxəli yanaşması ilə üzv ölkələrin müxtəlif ehtiyaclarını qarşılayaraq daha ədalətli və balanslaşdırılmış qlobal iqtisadi sistemin yaradılmasına töhfə verir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının rolu.

Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə unikal və əsas rol oynayır, mərkəzi banklar üçün mərkəz rolunu oynayır və qlobal maliyyə sistemində əməkdaşlıq və sabitliyi gücləndirir.

1930-cu ildə yaradılmış BIS, mərkəzi banklar və monetar orqanlar arasında əməkdaşlığı asanlaşdıran beynəlxalq maliyyə institutu kimi fəaliyyət göstərir (Garcia, 2017: 120). BIS-in əsas funksiyalarından biri mərkəzi banklar üçün məlumat mübadiləsi və siyasət müzakirələrində iştirak etmək üçün forum təmin etməkdir. Müntəzəm görüşlər və məsləhətləşmələr vasitəsilə BIS mərkəzi bank rəhbərlərinə fikir mübadiləsi aparmağa, iqtisadi tendensiyaları müzakirə etməyə və pul siyasətini koordinasiya etməyə imkan verir. Bu birgə səy maliyyə sabitliyini qorumağa kömək edir, çünki mərkəzi banklar ümumi problemləri həll etmək və qlobal iqtisadiyyat üçün potensial riskləri azaltmaq üçün birlikdə işləyə bilirlər. BIS beynəlxalq valyuta sisteminin düzgün işləməsini dəstəkləmək üçün müxtəlif maliyyə xidmətləri göstərən mərkəzi banklar üçün bir bank rolunu oynayır (Buthe, Mattli, 2013: 416).

O, mərkəzi banklar üçün ehtiyat saxlamaq, valyuta əməliyyatlarını asanlaşdırmaq və bir-biri ilə maliyyə əməliyyatları aparmaq üçün platforma rolunu oynayır. Bu, beynəlxalq maliyyə sisteminin sabitliyinə töhfə verməklə mərkəzi banklar arasında inam və inamı gücləndirir. BIS beynəlxalq valyuta sisteminin daha yaxşı başa düşülməsinə töhfə verən hesabatlar hazırlayaraq qlobal iqtisadi və maliyyə meylləri ilə bağlı araşdırma və təhlillər aparır. İqtisadi inkişaf, maliyyə bazarları və bank təcrübələri haqqında dəyərli fikirlər təqdim etməklə, BIS mərkəzi banklara əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməkdə və effektiv siyasətlər formalaşdırmaqda kömək edir. Bundan əlavə, BIS maliyyə tənzimlənməsi və nəzarətinin gücləndirilməsində rol oynayır. O, mərkəzi banklar üçün beynəlxalq standartların və qabaqcıl təcrübələrin inkişafına töhfə verərək tənzimləmə siyasətini müzakirə etmək və əlaqələndirmək üçün platforma təqdim edir. Bu, qlobal maliyyə sisteminin möhkəmliyini və dayanıqlığını təmin etməyə kömək edir. Maliyyə böhranı zamanı BIS böhran meneceri kimi xidmət edir, sistemli məsələlərin həlli üçün mərkəzi banklar arasında kommunikasiya və əməkdaşlığı asanlaşdırır. BIS 2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranı zamanı mühüm rol oynamış, mərkəzi banklara siyasət reaksiyalarını əlaqələndirmək və maliyyə bazarlarını sabitləşdirmək üçün platforma təmin etmişdir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı mərkəzi banklar arasında əməkdaşlığı asanlaşdırmaqla, maliyyə xidmətləri göstərməklə, tədqiqatlar aparmaqla, maliyyə tənzimlənməsinə töhfə verməklə və təlatümlü dövrlərdə böhran meneceri kimi çıxış etməklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə həlledici rol oynayır. Çoxşaxəli funksiyaları vasitəsilə BIS beynəlxalq valyuta sisteminin sabitliyinə və dayanıqlığına töhfə verir (Rodriguez, 2018: 250).

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının rolu.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) diqqəti əmək standartlarına, sosial ədalətə və hamı üçün layiqli əməyin təşviqinə yönəltməklə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. 1919-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış qurumu kimi yaradılmış BƏT bütün dünyada işçilərin hüquqlarının və rifahının yüksəldilməsində əsas oyunçu olmuşdur. BƏT-in əsas rollarından biri konvensiya və tövsiyələrin qəbulu yolu ilə beynəlxalq əmək standartlarını müəyyən etməkdir. Bu standartlar birləşmək azadlığı, kollektiv sövdələşmə, uşaq əməyi, məcburi əmək, ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi də daxil olmaqla bir çox məsələləri əhatə edir (Aktepe, 2019: 154). Bu standartları müəyyən etməklə BƏT üzv ölkələrə ədalətli və humanist iş şəraitini təmin edən, sosial ədaləti və bərabərliyi təşviq edən siyasət və qanunvericilik yaratmaq üçün çərçivə təmin edir. BƏT hökumətlərin, işəgötürənlərin və işçilərin qərarların qəbulu proseslərində iştirakını vurğulayaraq sosial dialoqu və üçtərəfliliyi təşviq edir. Bu əməkdaşlıq yanaşması əmək siyasətinin formalaşdırılması zamanı bütün maraqlı tərəflərin maraqlarının nəzərə alınmasını təmin edir. BƏT üçtərəfli strukturu vasitəsilə əməklə bağlı problemlərə konsensusa əsaslanan həllərin işlənilməsinə töhfə verərək danışıqlar və məsləhətləşmələri asanlaşdırır. Bundan əlavə, BƏT üzv ölkələrə beynəlxalq əmək standartlarının tətbiqi və icrasında kömək etmək üçün texniki əməkdaşlıq və potensialın gücləndirilməsi fəaliyyətləri ilə məşğul olur. Buraya əmək bazarı institutlarının təkmilləşdirilməsi, əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və əmək müfəttişliyi sistemlərinin gücləndirilməsi üçün ekspertiza, təlim və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi daxildir (Akat, 2018: 413). Üzv ölkələrin potensialını artırmaqla BƏT əmək standartlarının səmərəli tətbiqinə və layiqli əməyin təşviqinə töhfə verir. Təşkilat həmçinin qlobal əmək bazarı tendensiyaları və çağırışları ilə bağlı araşdırma və təhlillər aparır. BƏT-in hesabatları və nəşrləri işsizlik, qeyri-rəsmi məşğulluq, iş yerlərində gender bərabərsizliyi və texnoloji tərəqqinin iş dünyasına təsiri kimi məsələlərlə bağlı dəyərli fikirlər təqdim edir. O, işçilərin hüquqlarının və rifahının qorunmasını təmin etməklə yanaşı, üzv ölkələrə inkişaf edən iqtisadi və sosial şəraitə uyğunlaşmalarına kömək etmək üçün təlimat və siyasət tövsiyələri təqdim edir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı beynəlxalq əmək standartlarını, sosial ədaləti və layiqli əməyi təşviq etməklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə təməl daşı rolunu oynayır (Aktepe, 2019: 100). BƏT normativ işi, sosial dialoq, texniki əməkdaşlıq və tədqiqat fəaliyyətləri vasitəsilə işçilərin rifahı və hüquqlarına üstünlük verən ədalətli və əhatəli qlobal əmək bazarının yaradılmasına töhfə verir. Təşkilatın təsiri milli sərhədləri aşaraq beynəlxalq səhnədə əmək məsələlərinə birgə və bərabər yanaşmanı təşviq edir.

Nəticə

Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mühüm rol oynayır, çünki onlar dövlətlər və digər aktorlar arasında əməkdaşlıq, əlaqələndirmə və inteqrasiyanı asanlaşdırır. Beynəlxalq təşkilatlar iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyət üçün qaydalar, normalar, standartlar və mexanizmlər təqdim etməklə qlobal ticarətin, investisiyaların, inkişafın və sabitliyin təşviqinə kömək edə bilər. Beynəlxalq təşkilatlar həmçinin resursları, təcrübəni və qanuniliyi səfərbər etməklə, iqlim dəyişikliyi, yoxsulluq və pandemiya kimi kollektiv fəaliyyət problemlərinin həllinə kömək edə bilər. Bununla belə, beynəlxalq təşkilatlar, həmçinin üzvləri arasında maraq və üstünlüklərin müxtəlifliyi, müxtəlif aktorlar arasında güc və təsirin asimetriyası, qlobal iqtisadi mühitin mürəkkəbliyi və qeyri-müəyyənliyi kimi bəzi məhdudiyətlər və çətinliklərlə üzləşirlər. Buna görə də, beynəlxalq təşkilatlar öz maraqlı tərəflərinin dəyişən ehtiyaclarını və gözləntilərini qarşılamaq, onların effektivliyini və hesabatlılığını artırmaq üçün daim uyğunlaşmalı və islahatlar aparmalıdırlar.

Yekun olaraq qeyd edək ki, beynəlxalq təşkilatlar qlobal iqtisadiyyatın idarə olunması üçün vacibdir, lakin onlar həm də 21-ci əsrin inkişaf edən çağırışları və imkanlarının öhdəsindən gəlmək üçün daim təkmilləşdirmə və innovasiya tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Bakırtaş, T. (2022). Beynəlxalq təşkilatlar. Ankara: Nobel nəşriyyatı, 402 s.
2. Smith, J. (2020). Globalization and Economic Trends. New York: Harper Collins Publishers, 300 p.
3. Acar, Y. (2020). Beynəlxalq əlaqələr. Bursa: Vipaş Nəşrləri, 485 s.
4. Helgmann, S. (2018). International organizations and the politics of global development: Between multilateralism and nationalism. London, Routledge, 450 p.
5. Kim, S. (2021). International economy. Seoul: Yonsei University Press, 400 p.
6. Kahler, M. (2019). International institutions and the political economy of integration. In A. Hurrell R. Keohane (Eds.), International institutions and global governance. Oxford University Press, pp.56-82.
7. Bernauer, J., Kahler, M. (2018). International cooperation and the effectiveness of international organizations. Annual Review of Political Science, 21(1), pp.217-241.
8. Garcia, A. (2017). International economic organizations. Madrid: Instituto Cervantes Publications, 350 p.
9. Buthe, H., Mattli, W. (2013). International institutions and the diffusion of international standards in a changing global order. Governance, 26(3), pp.413-439.
10. Rodriguez, M. (2018). Environmental Sustainability: A Cross-Cultural Perspective. London: Cambridge University Press, 250 p.
11. Aktepe, E. (2019). Beynəlxalq əlaqələr və əlaqələrdə təşkilatlar. Ankara: Atatürk Universiteti Yayınları, 451 s.
12. Akat, Ö. (2018). Beynəlxalq təşkilatlar və onların rolu. Bursa: Ekin Kitabevi Nəşrləri, 413 s.

Göndərilib: 11.01.2024

Qəbul edilib: 26.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/184-189>

Lalə Əzizova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
lala.azizova3008@gmail.com
ORCID: 0009-0009-7061-7472

MOBİL ELEKTRON TƏTBİQLƏRİN AZƏRBAYCANIN BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Mobil elektron proqramlar Azərbaycanda bank sisteminin mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Texnologiya irəliləməyə davam etdikcə, bu proqramlar güclü alətlər kimi ortaya çıxdı və maliyyə xidmətlərinə giriş və istifadə üsullarında inqilab etdi. Azərbaycanda mobil bankçılıq proqramlarının inteqrasiyası daha çox maliyyə inklüzivliyini asanlaşdırıb və müxtəlif sosial-iqtisadi mənsəli şəxslərə formal bank sektorunda iştirak etmək imkanı verib. Bu proqramlar istifadəçilərə müxtəlif əməliyyatları aparmaq rahatlığını təklif edərək ənənəvi bank proseslərini sadələşdirib. Fond köçürmələri və hesab ödənişlərindən tutmuş hesab idarəçiliyinə və kredit təbiiqlərinə qədər mobil bank proqramları maliyyə xidmətlərinin səmərəliliyini və əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bundan əlavə, onlar daha rəqəmsal və çevik bank sistemini təşviq edərək, fiziki filiallardan asılılığın azalmasına töhfə verirlər.

***Açar sözlər:** mobil elektron tətbiqləri, Azərbaycan bank sistemi, bank sisteminin inkişafı*

Lala Azizova

The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
lala.azizova3008@gmail.com
ORCID: 0009-0009-7061-7472

The role of mobile electronic applications in the development of the banking system of Azerbaijan

Abstract

Mobile electronic applications have played a pivotal role in shaping the landscape of the banking system in Azerbaijan. As technology continues to advance, these applications have emerged as powerful tools, revolutionizing the way financial services are accessed and utilized. In Azerbaijan, the integration of mobile banking applications has facilitated greater financial inclusion, allowing individuals from diverse socio-economic backgrounds to participate in the formal banking sector. These applications have streamlined traditional banking processes, offering users the convenience of conducting various transactions at their fingertips. From fund transfers and bill payments to account management and loan applications, mobile banking applications have significantly enhanced the efficiency and accessibility of financial services.

***Keywords:** mobile electronic applications, the banking system of Azerbaijan, the development of the banking system*

Giriş

Mobil elektron proqramlar smartfonlar, planşetlər və digər mobil cihazlarda quraşdırıla və istifadə oluna bilən proqramlardır. Onlar ünsiyyət, əyləncə, təhsil və biznes kimi müxtəlif funksiyalar və xidmətlər təqdim edirlər. Mobil elektron proqramların inkişafının böyük təsiri olan sektorlardan biri də bank sektorudur. Azərbaycan Avrasiyanın Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən, 10 milyona yaxın əhalisi olan ölkədir. Əsasən neft və qaz ixracına, eyni zamanda kənd təsərrüfatı,

turizm və informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan inkişaf edən iqtisadiyyata malikdir. Azərbaycanın bank sistemi maliyyə sektorunun tənzimləyicisi və nəzarətçisi olan Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından (AMB) və fiziki şəxslərə və müəssisələrə müxtəlif maliyyə xidmətləri göstərən 30 kommertiya bankından ibarətdir. Mobil elektron proqramlar Azərbaycanın bank sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır, çünki banklara müştərilərinə daha rahat, səmərəli və innovativ xidmətlər təklif etmək imkanı verir. Mobil elektron proqramların bank sektoru üçün faydalarından bəziləri bunlardır:

- Onlar bank xidmətlərinin əlçatanlığını artırır və belə ki, müştərilər bank filiallarına getmədən və ya bankomatlardan istifadə etmədən öz mobil cihazlarından balansları yoxlamaq, pul köçürmək, hesabları ödəmək və kreditlər üçün müraciət etmək kimi müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirə bilirlər (Altınay, 2021).

- Fiziki infraqstruktura, kağız sənədləşdirməyə və nağd pulla işləməyə ehtiyacı azaldan banklar üçün əməliyyat xərclərini və riskləri azaldır, həmçinin şifrələmə, autentifikasiya və yoxlama texnologiyalarından istifadə etdikləri üçün əməliyyatların təhlükəsizliyini və şəffaflığını artırır.

- Onlar bildirişlər, xəbərdarlıqlar, rəylər və mükafatlar kimi daha fərdiləşdirilmiş və interaktiv xidmətlər təqdim etdikləri üçün müştəri məmnuniyyətini və loyallığını yaxşılaşdırır, həmçinin müştərilərə istənilən vaxt və hər yerdə öz hesablarına daxil olmaq və idarə etmək imkanı verir.

Mobil elektron proqramlar Azərbaycanda bank sisteminin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayır, həm müştərilər, həm də maliyyə institutları üçün əlçatanlığın, səmərəliliyin və rahatlığın artırılmasına töhfə verir. Mobil bank tətbiqləri, xüsusilə fiziki bank filiallarının məhdud ola biləcəyi ərazilərdə maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirdi. Bu artan əlçatanlıq kənd və ya ucqar ərazilərdə yaşayanlar da daxil olmaqla, əhəlinin daha geniş təbəqəsini əhatə etmək üçün çox vacibdir. Mobil elektron proqramların təkmilləşdirilmiş əlçatanlığı Azərbaycanın bank sisteminin inkişafında əsas amil olmuşdur. Artan smartfon nüfuzu və təkmilləşdirilmiş internet bağlantısı ilə bu proqramlar daha geniş əhali kütləsi üçün maliyyə xidmətlərini genişləndirmək üçün vacib vasitələrə çevrildi. Təkmilləşdirilmiş əlçatanlıq o deməkdir ki, hətta ucqar ərazilərdə olan şəxslər də mobil cihazları vasitəsilə bank xidmətlərinə asanlıqla daxil ola və onlarla əlaqə saxlaya bilirlər. Bu, maliyyə inklüzivliyinin təşviqində mühüm rol oynamışdır, çünki əvvəllər ənənəvi bank sistemlərindən kənar qalan insanlar indi müxtəlif maliyyə xidmətlərinə giriş qapısına malikdirlər. Hesab balansının yoxlanılmasından tutmuş əməliyyatların başlanmasına qədər mobil proqramların təklif etdiyi rahatlıq coğrafi maneələri aradan qaldırır və bank xidmətlərini çoxlarının barmaqlarının ucuna çatdırır. Bundan əlavə, mobil bank proqramlarının 24/7 mövcudluğu fərdlərin öz maliyyələrini idarə etmə üsullarını dəyişdirdi (Braun, 2018). İstifadəçilər istənilən vaxt əməliyyatlar həyata keçirə, hesablarını ödəyə və hesablarına nəzarət edə bilirlər ki, bu da fiziki bank filiallarından asılılığı azaldır və bank sisteminin ümumi səmərəliliyinə töhfə verir. Bu proqramların təkmilləşdirilmiş əlçatanlığı həm də nağdsız cəmiyyətə keçidi sürətləndirdi, rəqəmsal əməliyyatları təşviq etdi və fiziki valyutadan asılılığı azaltdı. Bu, təkcə global tendensiyalara uyğun gəlmir, həm də Azərbaycanda maliyyə ekosisteminin səmərəliliyini, şəffaflığını və təhlükəsizliyini artırır. Sonda qeyd edək ki, mobil elektron tətbiqlərin təkmilləşdirilmiş əlçatanlığı Azərbaycanda maliyyə inklüzivliyinin, səmərəliliyin və daha rəqəmsal bank sistemə keçidin təşviqində mühüm rol oynamışdır. Bu proqramlar inkişaf etməyə davam etdikcə, onlar ölkənin maliyyə mənzərəsinin gələcək trayektoriyasının formalaşmasında mərkəzi rol oynayacaqlar.

Mobil bank proqramları müştərilərə istənilən vaxt və hər yerdə maliyyələrini idarə etmək rahatlığını təmin edir. İstifadəçilər mobil cihazlarından istifadə edərək hesab qalıqlarını yoxlaya, pul köçürə, hesabları ödəyə və müxtəlif bank əməliyyatları həyata keçirə bilər ki, bu da fiziki filiallara baş çəkmək ehtiyacını azaldır. Son illərdə Azərbaycanın bank mənzərəsi köklü transformasiyaya məruz qalıb, mobil elektron proqramlar inkişaf üçün güclü katalizator kimi ortaya çıxıb. Bu təkamülün əsasında bu proqramların müştərilərə gətirdiyi misli görünməmiş rahatlıq dayanır və fərdlərin bank xidmətləri ilə əlaqə və təcrübə üsullarını yenidən müəyyənləşdirir (Sülün, 2021). Mobil elektron proqramların Azərbaycanın bank sistemə verdiyi əsas töhfələrdən biri onların müştərilərə təqdim etdiyi misilsiz rahatlıqdır. Zamanın qiymətli əmtəə olduğu sürətlə inkişaf edən

dünyada smartfona bir neçə toxunuşla maliyyə xidmətlərinə daxil olmaq imkanı ənənəvi bankçılıq təcrübəsində inqilab etdi. Müştərilərə artıq uzun növbələrdə getmək və ya sərt bank saatlarına riayət etmək lazım deyil.

Mobil bankinq proqramlarının rahatlığı daha mürəkkəb maliyyə fəaliyyətlərini əhatə etməklə əsaslardan kənara çıxır. Kredit müraciətləri, investisiyaların idarə edilməsi və hətta əməliyyatların real vaxt rejimində monitorinqi intuitiv və istifadəçi dostu olmuşdur. Bir vaxtlar qorxulu proseslər sadələşdirildi və mürəkkəb maliyyə alətləri daha geniş demoqrafik təbəqə üçün əlçatan oldu. Maliyyə xidmətlərinin bu demokratikləşməsi daha çox maliyyə savadlılığının və inklüzivliyin gücləndirilməsi məqsədi ilə üst-üstə düşür. Bundan əlavə, mobil proqramların inteqrasiyası fiziki bank filiallarından asılılığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb. Müştərilər artıq coğrafi məhdudiyyətlərlə bağlı deyil və ya yerli bank infrastrukturunun mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Bank xidmətlərinin bu cür qeyri-mərkəzləşdirilməsi təkcə rahatlığı artırmaqla yanaşı, daha səmərəli və sərfəli sistemə yol açmışdır. Nəticədə müştərilər fiziki mövcudluğa ehtiyac olmadan bank xidmətlərinin tam spektrindən istifadə edə bilirlər ki, bu da sənayedə paradiqma dəyişikliyinə qeyd edir. Bu proqramlara daxil edilmiş təhlükəsizlik tədbirləri müştərinin rahatlığına daha da kömək edir. Qabaqcıl şifrələmə texnologiyaları və biometrik autentifikasiya həssas maliyyə məlumatlarının qorunmasını təmin edir, istifadəçilər arasında inamı artırır. Bir insanın maliyyə məlumatlarının təhlükəsiz olduğunu bilməklə əldə edilən rahatlıq mobil elektron proqramların təklif etdiyi ümumi rahatlığa daha bir qat əlavə edir (Gürbüz, 2019).

Mobil bankçılıq banksız və ya bankı olmayan əhaliyə müraciət etməklə maliyyə inklüzivliyinin təşviqində rol oynamışdır. Ənənəvi bank xidmətlərinə çıxışı olmayan şəxslər indi əsas maliyyə fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq üçün mobil proqramlardan istifadə edə bilirlər. Azərbaycanın bank sisteminin daim inkişaf edən mənzərəsində mobil elektron proqramlar maliyyə inklüzivliyini təmin edən güclü alətlər kimi meydana çıxıb. Onların bu inkişafda oynadığı rol transformativdir, maneələri aradan qaldırır və maliyyə xidmətlərinin daha əvvəl zəif xidmət göstərmiş əhaliyə əhatəsini genişləndirir. Mobil elektron proqramların maliyyə daxilolma rolunun əsasını onların coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq qabiliyyəti təşkil edir. Müxtəlif landşaftlara və müxtəlif dərəcədə urbanizasiyaya malik ölkədə ənənəvi bank infrastrukturunu ucqar ərazilərə çatmaqda çətinlik çəkə bilər. Bununla belə, mobil proqramlar bu boşluğu aradan qaldıraraq, bank xidmətlərini hətta ən təcrid olunmuş bölgələrdə də insanların barmaqlarının ucuna çatdırır. Bu inklüzivlik cəmiyyətin bütün seqmentlərinin əsas maliyyə alətləri və xidmətlərinə çıxışını təmin etmək üçün çox vacibdir. Üstəlik, bu proqramlar əvvəllər xaric edilmiş şəxslər üçün formal bank sektoruna giriş qapısıdır. Hesab qalıqlarının yoxlanılmasından tutmuş əməliyyatların başlanmasına qədər, bir vaxtlar maliyyə sisteminin kənarında olan şəxslər indi iqtisadi güclənmə hissini gücləndirərək fəal iştirak edə bilirlər (Oğan, 2020). Mobil tətbiqlərin rahatlıq faktoru da maliyyə inklüzivliyinin təşviqində mühüm rol oynayır. İstifadəçi dostu interfeysləri və sadələşdirilmiş prosesləri ilə bu proqramlar maliyyə savadlılıq səviyyəsindən asılı olmayaraq fiziki şəxslərin bank xidmətlərindən asanlıqla istifadə edə bilməsini təmin edir. Bu, istifadəçilərin maliyyələrini rəqəmsal platformalar vasitəsilə idarə etməyə daha çox öyrəşdikləri üçün ümumi maliyyə savadlılığının artmasına kömək edir. Bundan əlavə, fiziki bank filiallarından asılılığın azalması mobil bankçılığın inklüzivliyini artırır. Mobillik problemi ilə üzləşə bilən və ya məhdud bank infrastrukturuna olan ərazilərdə yaşayan şəxslər üçün smartfon vasitəsilə maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığı oyun dəyişikliyinə çevrilir. Bu inklüzivlik təkcə bankı olmayanlara çatmaq deyil, həm də yerləşdiyi yerdən və fiziki qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq bütün müştərilər üçün qüsursuz və əhatəli təcrübə təmin etməkdir. Mobil bankçılıq proqramlarına daxil edilmiş təhlükəsizlik tədbirləri də inklüzivlik aspektinə kömək edir. Təhlükəsiz əməliyyatların və məlumatların qorunmasının təmin edilməsi, xüsusən rəqəmsal maliyyə xidmətlərini qəbul etməkdə tərəddüd etmiş şəxslər arasında inam yaradır. Bu proqramların təhlükəsizliyinə inam artdıqca, fiziki şəxslərin rəsmi bank kanallarında iştirak etmək istəyi də artır. Yekun olaraq qeyd etmək ki, mobil elektron proqramların Azərbaycanın bank sisteminə maliyyə inklüzivliyi rolu onların transformativ təsirinin sübutudur. Coğrafi maneələri aradan qaldırmaq, əlçatanlığı təşviq etmək və təhlükəsizliyi artırmaqla bu proqramlar rəsmi maliyyə

xidmətlərinin faydalarının cəmiyyətin bütün təbəqələrinə yayılmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ölkə rəqəmsal erada irəliləməyə davam etdikcə, mobil bank tətbiqlərinin inklüziv xarakteri, çox güman ki, Azərbaycanın maliyyə mənzərəsinin gələcəyinin formalaşmasında hərəkətverici qüvvə olaraq qalacaq (Yıldırım, 2021).

Mobil tətbiqlər rəqəmsal ödənişlərin və əməliyyatların böyüməsini asanlaşdırıb. İstifadəçilər mobil bankçılıq proqramları vasitəsilə həm onlayn, həm də şəxsən ödənişlər edə, nağdsız iqtisadiyyata keçidə töhfə verə və rəqəmsal maliyyə əməliyyatlarını təşviq edə bilərlər. Azərbaycanın bank sistemi rəqəmsal ödənişlərin inteqrasiyası və mobil elektron proqramların operativ qabiliyyəti ilə əhəmiyyətli təkamülün şahidi olub. Bu dinamik transformasiya maliyyə əməliyyatlarının aparılması üsulunu yenidən formalaşdırır, səmərəliliyi, təhlükəsizliyi və bütün ölkə üzrə fərdlər üçün daha qüsursuz bank təcrübəsini artırır. Mobil proqramlar vasitəsilə asanlaşdırılan rəqəmsal ödənişlər Azərbaycanın bank sisteminin modernləşdirilməsində təməl daşına çevrilib (Niyazov, 2013). Fiziki valyutaya ehtiyac olmadan əməliyyatların aparılmasının rahatlığı təkcə qlobal tendensiyalara uyğun gəlmədi, həm də nağdsız cəmiyyətə keçidi sürətləndirdi. Mobil elektron proqramların əməliyyat imkanları bank proseslərinin sadələşdirilməsində həlledici rol oynayır. Hesabın idarə edilməsindən tutmuş kredit tətbiqlərinə qədər bu proqramlar istifadəçilərə maliyyə işlərini rahatlıqla idarə etməyə imkan verən hərtərəfli xidmətlər dəsti təklif edir. Real vaxt rejimində yeniləmələr və bildirişlər istifadəçilərə maliyyə fəaliyyətləri ilə bağlı ani anlayışlar təqdim edərək, maliyyənin idarə edilməsinə daha məlumatlı və proaktiv yanaşmaya töhfə verir. Bundan əlavə, mobil bankçılıq proqramlarının əməliyyat səmərəliliyi fiziki bank filiallarından asılılığın azaldılmasına qədər uzanır (Babaoğlu, 2022). Bu, təkcə müştərilərin vaxtına qənaət etmir, həm də banklara öz resurslarını optimallaşdırmağa imkan verir, söyləri xidmətlərin ümumi keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldir. Güclü təhlükəsizlik tədbirlərinin bu proqramlar daxilində inteqrasiyası rəqəmsal ödənişlərə və əməliyyatlara etimad qatını əlavə edir. Bu təhlükəsizlik infrastrukturunu təkcə istifadəçilərin təhlükəsizliyini təmin etmir, həm də Azərbaycanda bank sektorunun davamlı modernləşdirilməsinə töhfə verməklə rəqəmsal ödənişlərin daha geniş tətbiqini təşviq edir. Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın bank sisteminin inkişafında rəqəmsal ödənişlərin və mobil elektron əlavələrin əməliyyat imkanlarının rolu transformativdir. Səmərəliliyin və təhlükəsizliyin artırılmasından tutmuş nağdsız iqtisadiyyatın təşviqinə qədər bu proqramlar ölkədə müasir, müştəri mərkəzli və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş maliyyə mənzərəsinin formalaşmasında ön sıralardadır. Rəqəmsal innovasiyalar irəliləməyə davam etdikcə, mobil bank tətbiqlərinin təsiri Azərbaycanın bank sektorunun davam edən təkamülündə hərəkətverici qüvvə olaraq qalacaq (Yıldız, 2022).

Azərbaycanda banklar büdcə alətləri, investisiya variantları və fərdiləşdirilmiş maliyyə idarəçiliyi kimi funksiyalar daxil olmaqla, mobil proqramlar vasitəsilə innovativ xidmətlər təqdim ediblər. Bu xidmətlər müştərilərin inkişaf edən ehtiyaclarına cavab verir və onların ümumi bank təcrübəsini artırır. Azərbaycanın bank sistemi dərin təkamül yaşayır və bu transformasiyanın əsasında mobil elektron əlavələrin təklif etdiyi innovativ xidmətlərin rolu dayanır. Bu xidmətlər sadəcə texnoloji əlavələr deyil eyni zamanda onlar daha dinamik və həssas bank ekosistemini inkişaf etdirərək maliyyə institutlarının müştərilərlə əlaqə saxlama və xidmətlər göstərmə tərzində paradigma dəyişikliyinə təmsil edir. Mobil tətbiqlərdə innovativ xidmətlərin əsas töhfələrindən biri maliyyə məhsullarının şaxələndirilməsidir. Bu proqramlar ənənəvi təkliflərdən kənara çıxır, istifadəçiləri robot məsləhətçilər, fərdiləşdirilmiş maliyyə anlayışları və hətta kriptovalyuta idarəetməsi kimi bir sıra innovativ xidmətlərlə tanış edir (Bilgin, 2018). Mobil tətbiqlər daxilində süni intellektin və maşın öyrənmənin tətbiqi Azərbaycanın bank mənzərəsini formalaşdıran daha bir yenilikdir. Bu texnologiyalar fərdi tövsiyələr, proqnozlaşdırıcı analitika və risklərin idarə edilməsinə imkan verir, maliyyə həllərini fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırır. Mobil proqramların istifadəçilərin maliyyə davranışlarını başa düşmək və onlara uyğunlaşma qabiliyyəti ümumi müştəri təcrübəsini artırır, daha intim və istifadəçi mərkəzli yanaşmanı təşviq edir. Mobil tətbiqlər daxilində innovativ xidmətlər də maliyyə savadlılığına və təhsilə töhfə verir. İnteraktiv büdcə alətləri, investisiya simulyatorları və real vaxtda maliyyə xəbərləri yeniləmələri kimi xüsusiyyətlər maliyyə

institurları və müştərilər arasında körpü yaratmaqla istifadəçilərə bilik verir. Bu təhsil aspekti sürətlə dəyişən iqtisadi mənzərədə xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir, fərdləri əsaslandırılmış maliyyə qərarları qəbul etmək üçün lazım olan məlumatlarla təchiz edir. Bundan əlavə, mobil proqramlar daxilində təməssiz ödənişlər, QR kod texnologiyası və biometrik autentifikasiyanın inteqrasiyası əməliyyatların həyata keçirilməsində inqilab edir. Bu yeniliklər maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin təhlükəsizliyini və səmərəliliyini artırır, fiziki kartlara və ya çətin autentifikasiya proseslərinə olan inamı azaldır. Bu əməliyyatların qüsursuz və təhlükəsiz təbiəti təkə istifadəçi təcrübəsini yüksəltmir, həm də nağdsız cəmiyyətə keçidin daha geniş məqsədinə töhfə verir (Durgun, 2022; 12).

Nəticə

Azərbaycanın bank sisteminin çoxşaxəli landşaftında mobil elektron proqramların rolu sənayenin inkişafını görünməmiş şəkildə formalaşdıran transformasiyaedici qüvvə kimi ortaya çıxır. Bu proqramların Azərbaycanın maliyyə ekosistemi daxilində keçdiyi yol haqqında düşünəndə aydın olur ki, onların təsiri sadəcə texnoloji rahatlıqdan kənara çıxır - onlar maliyyə inklüzivliyinin, səmərəliliyin və gələcəyə hesablanmış bank mədəniyyətinin təşviqində əsas komponentlərdir. Mobil elektron proqramların təmin etdiyi rahatlıq onların bank sistemində verdiyi töhfənin əlaməti kimi seçilir. Əməliyyatlar aparmaq, hesabları idarə etmək və çoxsaylı maliyyə xidmətlərinə əlinizin altında daxil olmaq gücü ilə bu proqramlar ənənəvi bankçılıq sərhədlərini aşdı. Onlar maliyyə işlərinin idarə edilməsində misilsiz asanlıq və çeviklik təklif edərək, müştəri təcrübəsini yenidən müəyyənləşdiriblər. Bu vəzifələri uzaqdan və istənilən vaxt yerinə yetirmək bacarığı təkə müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, daha rəqəmsallaşmış və əlçatan bank mənzərəsinə doğru tədricən keçidin arxasında hərəkətverici qüvvə olmuşdur. Ən əsası, mobil bankçılıq tətbiqləri maliyyə inklüzivliyinin təşviqində mühüm rol oynamışdır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, mobil elektron proqramlar həm banklar, həm də müştərilər üçün müxtəlif üstünlüklər təmin etdiyi üçün Azərbaycanın bank sisteminin inkişafında əsas amil olub. Onlar bank xidmətlərinin çatdırılma və istehlak üsulunu dəyişdirdilər və ölkənin maliyyə inklüzivliyinə, innovasiyalarına və sabitliyinə töhfə verdilər.

Tədqiqat işində müqayisəli və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Təhlil üsulu mürəkkəb mövzuları və ya məlumatları daha yaxşı başa düşmək üçün onları daha kiçik komponentlərə bölməyi nəzərdə tutur. Müqayisəli tədqiqat oxşarlıqları, fərqləri və nümunələri müəyyən etmək üçün iki və ya daha çox məlumatın öyrənilməsinə əhatə edir. Dəyişənlərin müxtəlif hallarda necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamaq üçün faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Altınay, M. (2021). "Azərbaycan iqtisadiyyatı: sosial, iqtisadi və siyasi yenidənqurma". Ankara: "Yetkin Yayınları", 307 s.
2. Braun, S. (2018). "Postmodern marketing". Boston: "Marketing kitabı", 421 s.
3. Sülün, T. (2021). "Azərbaycanda investisiya mühiti və iqtisadi potensial". Ankara: "Detay nəşriyyatı", 352 s.
4. Gürbüz, R. (2019). "Azərbaycan İqtisadiyyatında İslahat Prosesi və Yeni Dövrün Məqsədləri". Ankara: "Detay nəşriyyatı", 400 s.
5. Oğan, S. (2020). "Azərbaycan". İstanbul: "Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları", 345 s.
6. Yıldırım, İ. (2021). "Azərbaycan iqtisadiyyatı: neft sərvətləri, regional struktur və iqtisadi inkişaf". Ankara: "Seçkin nəşriyyatı", 300 s.
7. Niyazov, X. (2013). Müstəqillik dövründə Azərbaycanın dövlət informasiya siyasəti, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "İnformasiya təhlükəsizliyi problemləri üzrə I respublika elmi-praktiki konfransı", 17-18 may.
8. Babaoğlu, A.R. (2022). "Azərbaycan İqtisadiyyatı və İnkişafı: Siyasət və Təcrübələr". Ankara: "Nobel Nəşrləri", 421 s.

9. Yıldız, K. (2022). “Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər, həll yolları və perspektivlər”. İstanbul: “Detay nəşriyyatı”, 328 s.
10. Bilgin, İ. (2018). “Azərbaycan iqtisadiyyatı: struktur transformasiyası və rəqabətqabiliyyətliliyi”. Ankara: “Detay nəşriyyatı”, 388 s.
11. Durgun, M.C. (2022). “Azərbaycan İqtisadiyyatı: Enerji, Ticarət və İnvestisiya İmkanları”. İstanbul: “Derin Yayınları”, 364 s.
12. “Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2005). № 927-IIQ, 14 iyun.

Göndərilib: 15.12.2023

Qəbul edilib: 13.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/190-197>

Kamran Sadıqlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kamransadigli3@gmail.com

BORCLANMANIN STRATEJİK İDARƏ EDİLMƏSİ: QLOBALLAŞAN DÜNYADA İQTİSADİ ARTIMIN VƏ MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TARAZLAŞDIRILMASI

Xülasə

Stratejik borc idarəetməsi bütün dövlətlər üçün əsasən son illərdə əsas mövzulardan birinə çevrilmişdir. Kritik sektorlara investisiyalar və borclanmadan istifadə etməklə iqtisadi artımı təmin etmək mümkündür. Lakin bunun üçün borcun strateji idarə edilməsi vacibdir. İnflyasiya və beynəlxalq maliyyə sistemindən asılılıq kimi riskləri azaltmaqda bu məqsədə aid olan vacib məsələlərdən sadəcə ikisidir. Bu balans iqtisadi prinsipləri və beynəlxalq tendensiyaları dərinlən dərk etməyi tələb edir. Faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və geosiyasi amillərdən təsirlənən qlobal maliyyə mənzərəsi davamlılığı qorumaq və investorların inamını cəlb etmək üçün mürəkkəb borc idarəetmə strategiyalarını tələb edir. Bundan əlavə, yaşıl istiqrazlar kimi innovativ maliyyələşdirmə variantları ekoloji və sosial problemlərin həlli zamanı iqtisadi inkişaf üçün imkanlar təklif edir. Borcun ikili xarakteri onun həm inkişafın katalizatoru, həm də potensial risk rolunu vurğulayır. Borclanma zamanı ölkə uzunmüddətli sabitliyi və inkişafı təmin etmək üçün ehtiyatlı idarəetmə mexanizmlərindən istifadə etməlidir. Bu məqalə bu məsələləri əhatə edərək düzgün borclanma üsulları və daxili borclanmanın önəmindən danışıır.

Açar sözlər: *strateji borc idarəetməsi, iqtisadi artım, qlobal maliyyə landşaftı, dayanıqlı inkişaf, yaşıl istiqrazlar, SDG ilə əlaqəli istiqrazlar, maliyyələşdirmədə innovasiya, risklərin idarə edilməsi, borc şəffaflığı*

Kamran Sadigli
Azerbaijan State University Economics
kamransadigli3@gmail.com

Strategic debt management: balancing economic growth and financial stability in a globalized world

Abstract

Strategic debt management has become one of the main topics for all states, mostly in recent years. It is possible to ensure economic growth by using investments and borrowing in critical sectors. But strategic debt management is important for this. Reducing risks such as inflation and dependence on the international financial system are just two of the important issues relevant to this goal. This balance requires a deep understanding of economic principles and international trends. A global financial landscape influenced by interest rates, exchange rates and geopolitical factors requires sophisticated debt management strategies to maintain sustainability and attract investor confidence. In addition, innovative financing options such as green bonds offer opportunities for economic development while addressing environmental and social challenges. The dual nature of debt highlights its role as both a catalyst for development and a potential risk. When borrowing, a country must use prudential governance mechanisms to ensure long-term stability and growth. This article covers these issues and talks about proper borrowing techniques and the importance of internal borrowing.

Keywords: *strategic debt management, economic growth, global financial landscape, sustainable development, green bonds, SDG-related bonds, innovation in financing, risk management, debt transparency*

Giriş

Borcun strateji şəkildə idarə edilməsi infrastruktur, təhsil və səhiyyə kimi sektorlara məqsədyönlü investisiyalar vasitəsilə iqtisadi artımı artırmaq üçün çox vacibdir. Bu balanslaşdırma aktı borc səviyyəsinin artması ilə bağlı potensial risklərin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur. Hökumətlər borc götürdükdə, vergilərin dərhal artırılması ehtiyacını təxirə salaraq inkişaf layihələri üçün yerli resurslardan istifadə edirlər. Bu strategiya qısa və ortamüddətli perspektivdə iqtisadi fəallığı stimullaşdırır və ÜDM-ni artırır. Beynəlxalq cəbhədə, qlobal bazarlardan və ya qurumlardan vəsaitlərin təmin edilməsi əhəmiyyətli inkişaf imkanları təklif etsə də, eyni zamanda valyuta dəyişmələrinə həssaslaşmaq və beynəlxalq maliyyə ekosistemindən asılı olmağı özü ilə birgə gətirir.

Bu nüanslar borcun idarə edilməsi planının diqqətlə hazırlanmasının vacibliyini vurğulayır. Belə bir plan təkə iqtisadi artımı dəstəkləməklə bərabər, infrastrukturunu da gücləndirir, həm də inflyasiya və maliyyə muxtariyyətinin azalması da daxil olmaqla, potensial tələlərin qarşısını alır. İqtisadi sabitliyin və artımın təşviqində borcun rolunu şişirtmək olmaz, lakin o, iqtisadi nəzəriyyələr və tarixi qanunauyğunluqları rəhbər tutan mürəkkəb əlaqələri əhatə edir. Borc tərəqqi üçün katalizator rolunu oynasa da, onun düzgün idarə edilməməsi böhranlara gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə ölkənin maliyyə müstəqilliyini və gələcək inkişaf perspektivlərini təhlükə altına qoya bilər.

Borc idarəçiliyinin incəliklərini başa düşmək iqtisadi prinsiplər haqqında dərin bilik və bazar tendensiyalarını və sosial-iqtisadi təsirləri proqnozlaşdırmaq üçün uzaqgörənliyi tələb edir. Qlobal səhnədə borclanmanın dəyərinə və mövcudluğuna böyük təsir göstərən beynəlxalq iqtisadi siyasətləri və dəyişiklikləri izləmək çox vacibdir.

Qlobal Maliyyə Mühiti.

Qlobal maliyyə mənzərəsi milli borc strategiyalarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır və strateji borcun idarə edilməsinin mürəkkəbliyini nümayiş etdirir. Qlobal maliyyə sisteminin bir-biri ilə əlaqəli təbiəti ölkənin borcunu idarə etmək və ona xidmət göstərmək qabiliyyətinə dərin təsir edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı kimi əsas qlobal qurumlar təkə maliyyə yardımını göstərməklə kifayətlənmir, həm də dövlətlərin borc götürdüyü şərtlərə və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir edən sağlam borc idarəetmə təcrübələri üçün standartlar müəyyən edir (Krogstrup, 2022: 26).

ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi, Avropa Mərkəzi Bankı və Yaponiya Bankı kimi əsas mərkəzi bankların müəyyən etdiyi faiz dərəcələri beynəlxalq borclanmanın xərclərində əhəmiyyətli rol oynayır. Aşağı faiz dərəcələri ölkələri daha çox borc almağa sövq edə bilər, lakin bu dərəcələrin artması borcun idarə olunması xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu, borcun verilməsinin vacibliyini və borcun davamlılığını qorumaq üçün qlobal faiz dərəcəsi dövrünün başa düşülməsinin vacibliyini vurğulayır (Tully, 2008: 9).

Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi əlavə mürəkkəblik yaradır. Xarici valyutada borclanma ölkələri valyuta məzənnəsinin dəyişməsi riskinə məruz qoyur ki, bu da borc öhdəliklərinin real dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Məsələn, Azərbaycan manatının dollara nisbətində dəyər itirməsi yerli valyutada xarici borclara xidmət xərclərini artırır ki, bu da potensial olaraq tədiyyə balansını böhranlarına və iqtisadi qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilər (Hasanov, 2018). Hedcinq kimi mürəkkəb risklərin idarə edilməsi strategiyalarından istifadə etmək və mümkün olduqda yerli və ya regional valyutalarda borc götürmək bu riski azaltmaq üçün mühüm tədbirlərdir.

Geosiyasi gərginliklərdə, qlobal iqtisadi şəraitdə və investor əhval-ruhiyyəsində dəyişikliklər ölkənin beynəlxalq kapital bazarlarına çıxışına təsir edərək kapital axınına kəskin təsir göstərə bilər. Güclü iqtisadi əsasları və etibarlı borc idarəetmə strategiyasını saxlamaq, bu dalğalanmalar arasında investorların inamını cəlb etmək və saxlamaq üçün çox vacibdir.

Xarici amilləri nəzərə alan və qlobal maliyyə sisteminin mürəkkəbliklərini idarə edən borcun idarə olunması üçün hərtərəfli planın hazırlanması qlobal maliyyə mənzərəsini dərinləndirən başa düşməyi tələb edir. Bu, potensial bazar şəraitinin və sosial-iqtisadi nəticələrin proqnozlaşdırılmasını əhatə edir. Beynəlxalq maliyyə institutlarının, qlobal faiz dərəcələrinin və məzənnə risklərinin təsirini etiraf etməklə, ölkələr inkişaf üçün borcdan istifadə etmək və güclü, dayanıqlı iqtisadi

çərçivəni saxlamaq arasında tarazlıq tapa bilərlər. Qlobal maliyyə iqliminin əhəmiyyətli təsirini nəzərə alaraq, siyasətçilər borcun idarə edilməsi siyasətlərində ayıq, uyğunlaşa bilən və strateji olmalıdırlar.

İnnovativ və qabaqcıl maliyyələşdirmə variantları.

İnkişaf etməkdə olan borc idarəçiliyi sahəsində, sürətli texnoloji irəliləyişlər innovativ maliyyə həllərinin yaranmasına gətirib çıxarır və bu həllər borc alma və investisiyaya ənənəvi yanaşmaları yenidən formalaşdırır. Texnologiyanın və davamlı inkişaf üçün qlobal təkanların tətbiqi yaşıl istiqrazların və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) ilə əlaqəli istiqrazların, ekoloji və sosial cəhətdən faydalı layihələri maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə alətlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır (KnowESG, 2023).

Hökumətlər və korporasiyalar bərpa olunan enerji, təmiz nəqliyyat və su idarəçiliyi təşəbbüsləri kimi maddi ekoloji faydaları olan layihələrin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün getdikcə daha çox yaşıl istiqrazlara müraciət edirlər. Bu istiqrazlar təkcə investora ekoloji məqsədləri dəstəkləmək imkanı vermir, həm də davamlılığa yönəlmiş artan kapital hovuzundan istifadə etməyə imkan verir. Eynilə, SDG ilə əlaqəli istiqrazlar yoxsulluğun aradan qaldırılması və təmiz enerjinin təşviqindən tutmuş gender bərabərliyinin gücləndirilməsinə qədər bir çox məqsədləri əhatə edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmağa töhfə verən layihələri maliyyələşdirmək məqsədi daşıyır. Bu istiqrazlar tez-tez maliyyə gəlirlərini konkret SDG hədəflərinə nail olmaq üçün bağlayan, həm borcalanları, həm də investorları mənalı sosial və ekoloji nəticələrə üstünlük verməyə həvəsləndirən innovativ strukturlara malikdir. Bu yaşıl istiqrazlar əsasən 2 əsas məqsədə xidmət edir. İlk olaraq borcların konkret təyinatı üzrə xərclənməsi, və nəzarət və şəffaflığın maksimum təmin olunması.

Bu innovativ maliyyələşdirmə mexanizmlərinin ortaya çıxması maliyyə strategiyalarını qlobal davamlılıq məqsədlərinə daha yaxından uyğunlaşdıraraq borcun idarə edilməsi mənzərəsində dəyişiklik deməkdir. Bu vasitələrdən istifadə etməklə ölkələr ətraf mühitin mühafizəsi və sosial tərəqqini dəstəkləyərkən öz inkişaf və infrastruktur ehtiyaclarını qarşılıya bilərlər. Bundan əlavə, bu yeniliklər daha geniş investor bazasını, xüsusən də etik və təsirli investisiyaya marağı olan investorları cəlb etmək potensialına malikdir. Bu, davamlı layihələrlə bağlı qəbul edilən riskləri azaldaraq borclanma xərclərini potensial olaraq azaldır.

Texnoloji irəliləyişlər maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini və şəffaflığını artırır. Məsələn, blokçeyn texnologiyası şəffaflığı investorlar üçün təmin edir. Bu artan şəffaflıq və hesabatlılıq investorların inamını artırır, davamlı borc alətləri üçün daha dinamik bazarı inkişaf etdirir və daha effektiv və təsirli borc idarəetmə təcrübələrini təşviq edə bilər (Blog: Blockchain – a Promising Technology for Debt Transparency, n.d.).

Başlanğıcda bu mövzuların təqdim edilməsi qlobal maliyyə təsirlərinin əhatəli konteksti ilə dövlətlərin öz borclarını idarə etmək üçün istifadə etdikləri xüsusi strategiyalar arasında körpü rolunu oynayır. Müzakirə borc idarəçiliyinin davamlılıq və innovasiya ilə uyğunlaşdırılmasının, milli inkişaf və qlobal irəliləyiş üçün borcdan istifadə ilə bağlı mürəkkəbliklərin və məsuliyyətlərin daha da araşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Bu yanaşma maliyyə bazarında mövcud tendensiyaları əks etdirir və davamlı inkişafa daha çox diqqət yetirən iqtisadiyyatda strateji borc idarəçiliyinin gələcək istiqamətlərini proqnozlaşdırır.

Borclanmanın ikili xarakteri.

Qlobal iqtisadiyyatda borcun ikili xarakteri həm tərəqqinin aparıcısı, həm də potensial risk mənbəyi kimi xidmət edən mürəkkəb və əsas hadisədir. Daxili və xarici borclanmanın strateji idarə olunması ikili xarakter daşdığına görə həlledici əhəmiyyət kəsb edir və ölkənin maliyyə sağlamlığının və suverenliyinin qorunmasında borcun düzgün idarə edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Biz borcun ikili təsirlərini araşdıraraq, onun infrastruktur, təhsil və səhiyyə kimi kritik sahələrin maliyyələşdirilməsi, nəticədə iqtisadi tərəqqi və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsilə tərəqqiyə təkan verir. Bununla belə, bir çox ölkələrdə iqtisadi qeyri-sabitliyə, inflyasiyaya və qlobal maliyyə böhranlarına qarşı həssaslığın artmasına səbəb ola biləcək yanlış idarəetmə və ya həddindən artıq borclanma təhlükələri də etiraf etmək çox vacibdir.

Daxili borclanma: daxili borcun strateji istifadəsi dövlətin təşəbbüslərini maliyyələşdirmək üçün vacibdir və ölkənin iqtisadi mənzərəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, öz daxili borcunun əhəmiyyətli hissəsini nəqliyyat infrastrukturunun gücləndirilməsinə ayıran ölkəni nəzərdən keçirək. Magistral yolların, körpülərin və ictimai tranzit sistemlərinin tikintisi nəinki dərhal məşğulluq imkanları yaradır, həm də bazara əlçatanlığı yaxşılaşdırmaq və nəqliyyat xərclərini azaltmaqla uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyi artırır.

Bununla belə, daxili borclanmanın özünəməxsus çətinlikləri var. Belə məsələlərdən biri o zaman yaranır ki, daxili borcdan həddən artıq asılılıq inflyasiya təzyiqlərinə səbəb olur. Hipotetik bir ssenaridə, hökumət iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün yerli mənbələrdən külli miqdarda borc götürür, ancaq məhsuldarlığın gözlənilmədiyi kimi artmadığını görür. Bu işə pula olan təklifin tələbdən daha çox olduğu bir ssenari yaradır və inflyasiyaya gətirib çıxarır. Daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilən geniş fiskal proqramların ardınca inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsi halları bu hadisəyə misaldır.

Bundan əlavə, hökumət daxili resursların əhəmiyyətli bir hissəsini borc aldıqda, özəl investisiyalar üçün mövcud olan kapitalı məhdudlaşdırır. Hökumətin daxili borclanması artdıqca, pula tələbin artması səbəbindən faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Nəticə etibarilə, özəl qurumlar iqtisadi artım və diversifikasiya üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən daşınmaz əmlak, texnologiya və kiçik biznes kimi mühüm sektorlara investisiyaları potensial olaraq azaldaraq daha yüksək borclanma xərcləri ilə üzləşə bilər.

Xarici borc: İkili çətin vəziyyət.

Xarici borcun əldə edilməsinin incəlikləri ilə məşğul olmaq inkişafı dəstəkləmək və maliyyə boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün çox vacibdir, lakin o, həm də valyutanın dəyişməsi və qlobal iqtisadi şəraitdən asılılıq kimi problemlər yaradır. Bu bölmə davamlı borclanma strategiyalarının qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq hökumətlərin xarici borcları necə idarə etdiyini araşdırır. Mətn qlobal maliyyə bazarı tendensiyalarının borcların idarə edilməsi imkanlarına təsirini işıqlandırır, xarici kreditlərə arxalanmağın nəticələrini vurğulayır. Yunanıstandakı borc böhranı davamlı olmayan xarici borc səviyyələrinin ölkənin iqtisadi muxtariyyətinə və sabitliyinə mənfi təsirlərini göstərən bir nümunə kimi xidmət edir. Bu müşahidələr iqtisadi rifahın və müstəqilliyin təmin edilməsində xarici borcun dəqiq idarə edilməsinin həlledici rolunu vurğulayır.

Xarici borc maliyyələşdirmənin inkişafında əsas rol oynayır, lakin o, həm də valyuta dəyişmələri və qlobal maliyyə tendensiyalarından asılılıq da daxil olmaqla, çətinliklər yaradır. Argentinanın iqtisadi tarixi xarici mənbələrdən borc alma ilə bağlı dəyişkənliyi hər zaman göstərmişdir. Əhəmiyyətli xarici borclanmanın təkrarlanan dövrləri və ardınca defoltlar artan inflyasiya və durğun ÜDM artımı ilə xarakterizə olunan iqtisadi qeyri-sabitliyə gətirib çıxardı. 2010 və 2012-ci illərin sonlarında Yunanıstanda ÜDM-nin 170%-ni keçən xarici borcla müşahidə olunan maliyyə böhranı, sərt qənaət tədbirləri və əhəmiyyətli iqtisadi tənəzzül də daxil olmaqla, davamlı olmayan borc səviyyələrinin ağır nəticələrini nümayiş etdirdi. Bu nümunələr bizə qlobal maliyyə bazarındakı dalğalanmalar fonunda uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığı təmin etmək üçün hökumətlərin xarici borcdan istifadəni ehtiyatlı borc alma təcrübələri ilə tarazlaşdırmasının zəruriliyini vurğulayır (Kyriakos, Souliotis, 2019).

Argentinanın xarici borcla bağlı tarixi təcrübəsi bizə xarici kreditlərə həddindən artıq asılı olmağın iqtisadi böhranlara gətirib çıxaracağını göstərdi. 2000-ci illərin əvvəllərində ölkənin demək olar ki, 100 milyard dollar borcunu ödəməməsi, o zamankı ən böyük milli defolt, pesonun sürətlə devalvasiyası, yüksək inflyasiya dərəcələri və geniş ictimai narazılıq da daxil olmaqla, əhəmiyyətli iqtisadi pozulmalarla nəticələndi. Bu defoltlar bizə bir daha borcun ehtiyatlı idarə edilməsinin vacibliyini və xarici borclanmadan həddindən artıq asılılıqla bağlı riskləri vurğuladı.

Yunanıstanda 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı nəticəsində yaranan borc böhranı xarici borcun qeyri-davamlı səviyyələrinin təhlükələrini göstərdi. Xarici borcu ÜDM-in 170%-ni keçdiyi üçün Yunanıstan ciddi böhranla üzləşdi və bu, çoxsaylı beynəlxalq yardımları tələb etdi. Bu xilas etmə tədbirləri zamanı tətbiq edilən qənaət tədbirləri nəzərəcarpacaq dərəcədə iqtisadi tənəzzülə, işsizlik

faizlərinin artmasına və geniş sosial iğtişaslara səbəb oldu və bu, xarici borcun bir ölkənin iqtisadi muxtariyyətinə və vətəndaşlarının rifahına əhəmiyyətli təsir göstərə biləcəyini nümayiş etdirdi.

Bu misallar mühüm tarazlığı qorumaq üçün ölkələrin xarici borclarını diqqətlə idarə etmələrinin kritik ehtiyacını vurğulayır. Ölkənin ödəmə qabiliyyətini və iqtisadi şəraitini nəzərə alan davamlı borclanma təcrübələrinin tətbiqi valyutanın dəyişməsi və dəyişkən qlobal maliyyə sistemindən asılılıq ilə bağlı riskləri azaltmaq üçün vacibdir. Argentina və Yunanıstan misalları iqtisadi sabitliyi və rifahı təmin etmək üçün borcun idarə edilməsinə balanslaşdırılmış yanaşmanın vacibliyini bir daha nümayiş etdirmək üçün göstərildi.

Hindistan, Yaponiya və Argentinanın borc idarəçiliyi strategiyalarının tədqiqi Azərbaycandakı iqtisadi çətinlikləri və imkanları başa düşmək və həll etmək üçün dəyərli fikirlər verə bilər. Əsasən neft gəlirlərinin təsiri altında olan Azərbaycanın unikal iqtisadi strukturu davamlı artımı dəstəkləmək üçün daxili və xarici borcların idarə edilməsinə dair dərslər verə bilər. Yaponiyanın yanaşması isə daxili əmanətlərin və innovativ pul siyasətinin vacibliyini vurğulayır. Argentinanın təcrübəsi xarici borcdan həddən artıq asılılıq riskləri barədə xəbərdarlıq xarakteri daşıyır və Azərbaycanın öz iqtisadiyyatını şaxələndirməsinin və xarici maliyyələşdirmə axtarışında ehtiyatlı davranmasının zəruriliyini göstərir. Bu müqayisəli təhlil qlobal borc tendensiyaları haqqında anlayışımızı gücləndirir və Azərbaycan üçün möhkəm iqtisadi strategiyaların hazırlanmasına kömək etmək üçün ətraflı fikirlər təklif edir.

Dövlət borcunun şəffaflığı və idarə olunması.

Dövlət borcunun şəffaflığı və idarə olunması xarici borcun mürəkkəb dinamikasını və onun milli iqtisadiyyatlara təsirini araşdırdıqdan sonra nəzərə alınmalı olan mühüm aspektlərdir. Bu amillər ölkənin borc öhdəliklərinin etik və effektiv idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlət borcunun idarə edilməsində şəffaflıq hökumətlərin borcla bağlı fəaliyyətləri, o cümlədən kredit alətləri, borc vəsaitlərinin ayrılması və ümumi borcun idarə edilməsi strategiyası haqqında təfərrüatlar barədə açıq və aydın olmasını nəzərdə tutur. Bu cür şəffaflıq investorlar, reyting agentlikləri və geniş ictimaiyyət arasında etimadın yaradılması, maraqlı tərəflərin hökumətin maliyyə öhdəlikləri və əlaqəli risklər haqqında yaxşı məlumatlandırılması üçün çox vacibdir.

Borcun idarə edilməsi anlayışı dövlət borcunun idarə edilməsinə nəzarət edən və tənzimləyən qaydaları, prosedurları və institutları əhatə edir. Effektiv idarəetmə mexanizmləri iqtisadi sabitlik və davamlı inkişafın əsas məqsədlərini təmin etmək üçün çox vacibdir. Bu, borclanma meyarlarının və təlimatlarının müəyyən edilməsini, hərtərəfli risklərin qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqini və borcun idarə edilməsində beynəlxalq standartlara riayət etməyi nəzərdə tutur.

İctimai nəzarət borclanma ilə bağlı qərarların qısamüddətli siyasi qazanclardan daha çox ölkənin uzunmüddətli iqtisadi maraqlarına üstünlük verilməsində mühüm rol oynayır. İctimai məsləhətləşmələr və parlament baxışları kimi mexanizmlər vasitəsilə ictimaiyyətin cəlb edilməsi borcun idarə edilməsi siyasəti və proseslərini qanuniləşdirmək üçün vacibdir. O, vətəndaş cəmiyyəti və digər maraqlı tərəflər üçün öz narahatlıqlarını ifadə etmək və borcun idarə edilməsi prosesində daha inklüziv və şəffaf iştirak etmək üçün təməl rolunu oynayır.

Güclü idarəetmə strukturları davamlı olmayan borc yığılmasının qarşısını almaq və xarici borclanma ilə bağlı riskləri azaltmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu strukturlar xarici borcun böyümə məqsədləri üçün istifadəsi və həddindən artıq borclanmanın qarşısını almaq üçün fiskal intizamın qorunması rolunu oynayırlar. Yaxşı qurulmuş borc idarəçiliyi praktikaları və borc emissiyası üçün aydın hüquqi bazaları olan ölkələr öz borc portfellerini effektiv şəkildə idarə etmək üçün daha yaxşı mövqe tuturlar və bununla da xərcləri və zəiflikləri azaldırlar.

Xarici borcun ikili xarakterini araşdırdıqdan sonra borcun şəffaf, məsuliyyətli və yaxşı idarəetmə prinsiplərinə uyğun idarə olunması üçün variantları və ən yaxşı təcrübələri araşdırmaq məntiqli irəliləyişdir. Bu müzakirə iqtisadi müstəqilliyin qorunmasında, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində və investorların inamının artırılmasında şəffaflığın və idarəetmənin vacibliyini vurğulayır.

Hindistanın iqtisadi strategiyası inkişaf layihələrini və infrastrukturun təkmilləşdirilməsini maliyyələşdirmək üçün böyük ölçüdə daxili borcdan asılıdır. Daxili borclanmaya diqqət yetirərək

görürük ki, Hindistan xarici valyutadan asılılığı azaltmış və maliyyə siyasətləri üzərində nəzarəti saxlamağa nail olmuşdur. Hökumətin daxili resurslardan istifadəyə önəm verməsi son illərdə ÜDM-in artım templərinin orta hesabla 6-7% olduğu iqtisadiyyata gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, yüksək səviyyəli daxili borcdan qaynaqlanan inflyasiya təzyiqlərini idarə etmək, bu borcun yaratdığı iqtisadi artımın geniş iqtisadi inkişafa çevrilməsini təmin etmək hələ də problem olaraq qalır (Domestic Debt and Economic Growth in India on JSTOR, n.d.).

Digər tərəfdən, inkişaf etmiş ölkə olan Yaponiyanın borcunun ÜDM-ə nisbəti çox vaxt 200%-i keçir və bu, ənənəvi iqtisadi müdrikiyə ziddir. Yaponiya iqtisadiyyatının sabitliyi, borcunun əhəmiyyətli bir hissəsinin yerli investorlar və Yaponiya Bankına məxsus olduğu unikal maliyyə strukturu ilə dəstəklənir. Bu tənzimləmə iqtisadiyyatı xarici investor əhval-ruhiyyəsidəki dəyişikliklərin səbəb olduğu qəfil kapital çıxarılmasının potensial təsirindən qoruyur. Buna baxmayaraq, Yaponiya qocalmış əhali və durğun əmək haqqı artımı səbəbindən davamlı problemlərlə üzləşir və bu, borc əsaslı iqtisadi modelinin uzunmüddətli davamlılığı ilə bağlı narahatlıqları artırır (Nilsson, Harald, 2021).

Hindistan, Yaponiya və Argentinanın təcrübələri borcun idarə edilməsinin mürəkkəbliyi və onun iqtisadi siyasətə və artıma təsiri haqqında dəyərli fikirlər təklif edir. Hindistan və Yaponiyanın daxili borclanmaya etibar etməsi fərqli nəticələrə gətirib çıxardı ki, bu da daxili borclanmanın iqtisadi artımı necə dəstəklədiyini və eyni zamanda hansı unikal problemlər təqdim etdiyini göstərdi. Digər tərəfdən isə Argentinanın xarici borcla bağlı çətinlikləri, ölkəni xarici iqtisadi tənəzzüllərə daha həssas edən xarici maliyyədən ağır asılılığın təhlükələrini vurğuladı.

Bu araşdırmalar ayrı-ayrı ölkələrin üzləşdiyi spesifik iqtisadi şərtləri və problemləri həll etmək üçün fərdiləşdirilmiş strateji borc idarəetmə strategiyalarının zəruriliyini vurğulayır. Onlar uzunmüddətli inkişafı və maliyyə sabitliyini dəstəkləmək üçün borc əsaslı artımın tarazlaşdırılmalı olduğunun önəmini göstərir.

Çili, Cənubi Koreya və Avropa İttifaqının nümunələri maliyyə intizamına və davamlı artıma nail olmaq üçün ölkələrin və regionların müxtəlif yanaşmalarını nümayiş etdirir. Çilinin əlavə gəlirə qənaət etməyi tələb edən struktur artıqlığı qaydası əmtəə qiymətlərindəki dalğalanmaların təsirini yumşaltmaq üçün fəal tədbirdir. Cənubi Koreyanın böyümə mərhələsində əsas sektorlara yönəldilmiş sərmayələri iqtisadi transformasiyanı sürətləndirmək üçün borcun strateji istifadəsinə nümunədir. Avropa İttifaqının Sabitlik və İnkişaf Paktı Avrozonada böhranı zamanı çətinliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq, üzv ölkələr arasında maliyyə intizamını qoruyub saxlamağı hədəfləyir. Bu misallar davamlı inkişaf üçün uğurlu borc idarəçiliyinin əsas komponentləri kimi dəyişən iqtisadi şəraitə siyasət reaksiyalarında strateji planlaşdırmanın, maliyyə intizamının və uyğunlaşma qabiliyyətinin vacibliyini vurğulayır.

Siyasət Təvsiyələri, Gələcək Çağırışlar və İmkanlar.

Siyasət təvsiyələri, gələcək çağırışlar və imkanlar ölkələri davamlı iqtisadi artıma doğru istiqamətləndirmək və effektiv borc idarəçiliyi vasitəsilə borclanma ilə bağlı riskləri azaltmaq üçün çox vacibdir. Təvsiyələr ölkənin iqtisadi imkanları və inkişaf məqsədlərinə uyğunlaşdırılmış davamlı borclanma təcrübələrinin zəruriliyini vurğulayır. Əlavə borclanmadan əvvəl hərtərəfli risk qiymətləndirməsinin aparılması vacibdir. Borc vəsaitlərinin gündəlik xərclər üçün istifadə etməkdənsə, uzunmüddətli iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün infrastruktur, təhsil və səhiyyə kimi yüksək təsirli layihələrə ayrılması da vacibdir.

Böhranların idarə edilməsi üçün çərçivələrin yaradılması tənəzzül zamanı təhlükəsizlik şəbəkəsini təmin etmək üçün iqtisadi artımlar zamanı maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasını, iqtisadi dəyişikliklərə cavab verən çevik fiskal siyasətlərin qəbul edilməsini və borcun davamlılığını təmin etmək üçün kreditorlarla açıq əlaqə xətlərinin saxlanmasını nəzərdə tutur. Tənəzzüllər zamanı xərcləri artırmaq və artım dövrlərində qənaət etməklə iqtisadi tərəddüdləri yumşaltmaq üçün əks-reaksiya fiskal siyasətlər təvsiyə olunur.

Gələcək çağırışlara iqlim dəyişikliyinə milli iqtisadiyyatlara təsiri və həm risklər, həm də imkanlar təqdim edən rəqəmsal valyutaların global maliyyədə artan əhəmiyyəti daxildir. İqlim dəyişikliyinə aradan qaldırılması yaşıl maliyyələşdirməyə doğru keçidi və onun təsirlərini azaltmaq

və aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid üçün dayanıqlı infrastruktura investisiya tələb edir. Hökumətlər ekoloji layihələri dəstəkləmək üçün iqlim riski qiymətləndirmələrini borcların idarə edilməsi strategiyalarına daxil etməli və yaşıl istiqrazlar kimi innovativ maliyyə alətlərini araşdırmalıdır.

Rəqəmsal valyutalar və blokçeyn texnologiyası borc idarəçiliyinin səmərəliliyini və şəffaflığını artırmağı vəd edir. Rəqəmsal valyutaların qəbulu əməliyyatları sadələşdirir, xərcləri azaldır və beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışı genişləndirir. Bununla belə, bu, həm də maliyyə sabitliyi, pul siyasətinin muxtariyyəti və təhlükəsizlik riskləri ilə bağlı yeni problemlər yaradır. Millətlər rəqəmsal maliyyənin üstünlüklərindən istifadə etməklə bu amilləri diqqətlə ölçməli, eyni zamanda onun çətinliklərini həll etmək üçün möhkəm tənzimləyici çərçivələr yaratmalıdırlar.

Bunlardan əlavə, hal hazırda 4-cü sənayə inqilabına keçid, yeni texnologiyalar və süni intellektin inkişafı həm də əmək bazarında yeni tendensiya və transformasiyaların baş verməsini labüd edir. Əlavə olaraq, enerji bazarında da ənənəvi enerjiden alternativ enerjiyə transformasiya dövrü yaşayırıq. Nəticə etibarilə, eyni dövrdə (son 10 ildə) biz bir neçə əsas istiqamət üzrə transformasiyaların şahidiyik. Bu transformasiyalar həm ayrı ayrılıqda həm də birlikdə baş verdikcə, hökumətlərdən ciddi investisiya qoyuluşu tələb edir. Bütün dövlətlərin həmin investisiya qoyuluşunun daxil resurslar hesabına həyata keçirməsi mümkün deyil, və bu amil yeni bir borclanma dalğasını zəruri edir. Hansı ölkələrin daxili resursları mövcuddur və ya aşağı borclanma səbəbindən borc alma imkanları yüksəkdir, həmin ölkələr üçün bu keçid prosesləri daha rahat olacaq. Bu səbəbdən ölkəmizin borc alma imkanlarını yüksək olması ölkəmizə bu sahələrdə daha səmərəli fəaliyyət göstərmək və yüksək manevr imkanları verir.

Hindistan nümunəsi iqtisadi keçidlər zamanı proaktiv borc idarəetmə strategiyalarının faydalarını vurğulayır. Sağlam fiskal siyasətlər vasitəsilə inkişaf üçün borcunu ağıllı şəkildə istifadə edərək və iqtisadi imkanları fəal şəkildə həyata keçirərək, Hindistan əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq, nəinki güclü iqtisadi artımı davam etdirir, həm də beynəlxalq investisiyaları cəlb edir.

Yaponiya təcrübəsi demoqrafik dəyişikliklər və uzun sürən iqtisadi durğunluq şəraitində borcun idarə edilməsinə dair fikirlər təklif edir. Kəmiyyət yumşalması və infrastruktur sərmayələri kimi innovativ fiskal tədbirlər vasitəsilə Yaponiya sosial sabitliyi və iqtisadi rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamaqla borcun ÜDM-ə nisbəti üzrə dünyanın ən yüksək göstəricilərindən birinə nail olmuşdur. Güclü sosial təhlükəsizlik şəbəkəsi və qənaət mədəniyyəti ilə birləşən bu siyasətlər Yaponiyaya borclarını effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir.

Ölkələr borcun idarə edilməsinin mürəkkəbliyi ilə üz-üzə gəldikdə, bu müxtəlif təcrübələrdən əldə edilən fikirlər möhkəm iqtisadi strategiyaların formalaşdırılması üçün əvəzsizdir. Onlar ani ehtiyacların uzunmüddətli davamlılıq ilə balanslaşdırılmasının, innovasiya və məhsuldarlığın təşviq edilməsinin, insan kapitalına və sosial infrastruktura sərmayə qoyulmasının vacibliyini vurğulayırlar. Bundan əlavə, onlar qlobal borc fərqlərinin aradan qaldırılmasında və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində qlobal əməkdaşlıq və koordinasiyanın mühüm rolunu vurğulayırlar (Krogstrup, 2022).

Nəticə

Siyasətçilər yaxşı olardı ki, bu çağırışlara diqqət yetirsinlər və borcun idarə edilməsinə hərtərəfli böyüməyə şərait yaradan, institutları və idarəetmə çərçivələrini təkmilləşdirən, maliyyə intizamı və şəffaflığı müdafiə edən vahid yanaşma qəbul etsinlər. İqtisadi tərəddüdlərə uyğunlaşaraq və strateji uzaqgörənliyə üstünlük verərək, ölkələr davamlı inkişafı və iqtisadi dayanıqlığı təmin edərək qlobal miqyasda bir-biri ilə əlaqəli və daim inkişaf edən mənzərəni idarə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Krogstrup, S. (2022). Signe Krogstrup: Perspectives on central bank mandates, instruments and policy trade-offs. April 26. <https://www.bis.org/review/r220426g.htm>
2. Tully, A. (2008). World: U.S. Panel Shows Divisions On IMF, World Bank.

- RadioFreeEurope/RadioLiberty. <https://www.rferl.org/a/1093473.html>
3. Hasanov, R. (2018). New Debt Policy in Azerbaijan: Hopes, Realities, Risks and Perspectives. © Center for Economic and Social Development. <http://hdl.handle.net/11540/8882>
 4. Nilsson Josef, Heijne Harald. (2021). Teachings from Japan's recent development and debt levels for sustainable growth. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1578998/FULLTEXT01.pdf>
 5. What are ESG Bonds? All You Need to Know. (2023). KnowESG. June 16. <https://www.knowesg.com/featured-article/what-are-esg-bonds-all-you-need-to-know>
 6. UN Secretary-General Calls on Financial Institutions to Support Developing Countries. (2010, August 9). Harvard International Law Journal. <https://journals.law.harvard.edu/ilj/2007/04/un-secretary-general-calls-on-financial-institutions-to-support-developing-countries/>
 7. The Power of Central Bank Balance Sheets. (n.d.). <https://www.imes.boj.or.jp/research/abstracts/english/me39-4.html>
 8. Domestic Debt and Economic Growth in India on JSTOR. (n.d.). www.jstor.org. <https://www.jstor.org/stable/4408051>
 9. Stelios Stylianidis and Kyriakos Souliotis. (2019). The impact of the long-lasting socioeconomic crisis in Greece.
 10. Blog: Blockchain – A promising technology for debt transparency. (n.d.). Commonwealth. <https://thecommonwealth.org/news/blog-blockchain-promising-technology-debt-transparency>
 11. Dynamic Roles of Digital Currency. An Exploration from Interactive Processes: Difference, Time, and Perspective. Guo, Xiaochun.
 12. Global Waves of the Debt: Causes and Consequences. (2010). <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/3771515756507371780050022019/original/DebtChapter1.pdf>

Göndərilib: 14.12.2023

Qəbul edilib: 22.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/198-202>

İsmayıl İsmayilzadə
Bakı Dövlət Univeristeti
magistrant
ismayilismayilzada@mail.ru

MULTİKULTURAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN BEYNƏLXALQ NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə

Multikulturalizm siyasətini həyata keçirmiş ölkələrə nəzər saldıqda, müsbət irəliləyişlərin asan əldə olunmadığı və multikulturalizmə kölgə salan vəziyyətlərin qarşısının alınmasının və dinc sosial həyatı ətmənin edəcək həll yolunun tapılmasının uzun zaman tələb etdiyi məlumdur. Fərqlilikləri ehtiva edən bir ictimai həyat qurmağın çətinliyini nəzərə alaraq, müvəqqəti olmayan qalıcı həllər istehsal etmək üçün nə edilə biləcəyini düşünmək lazımdır. Fərqlərin birgə mövcudluğu fərqli mədəniyyətlərə malik olanları əlverişsiz vəziyyətə salır və tolerantlığın olmadığı cəmiyyətlərdə onların həssaslığını artırır. Məqalədə multikultural təhlükəsizliyin beynəlxalq nümunələri araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: multikulturalizm, siyasət, beynəlxalq, təhlükəsizlik, tolerantlıq

Ismail Ismailzadeh
Baku State University
master student
ismayilismayilzada@mail.ru

International examples of multicultural security

Abstract

When we look at the countries that have implemented the policy of multiculturalism, it is known that positive progress is not easily achieved and it takes a long time to prevent situations that overshadow multiculturalism and to find a solution that will ensure a peaceful social life. Given the difficulty of building a social life that includes differences, it is necessary to consider what can be done to produce permanent solutions that are not temporary. The coexistence of differences puts those of different cultures at a disadvantage and increases their vulnerability in intolerant societies. The article examines and analyzes international examples of multicultural security.

Keywords: multiculturalism, politics, international, security, tolerance

Giriş

Müasir cəmiyyətlərdə kimliklərin tanınması və mədəni fərqliliklərə hörmət tələblərinə getdikcə daha çox rast gəlinir. Müxtəlif mədəniyyətlərin kimliklərini tanımaqla, onlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaqla multikultural həyat yaşamaq mümkündür. Bu mümkün həyat tərzini üçün multikulturalizm anlayışının nə olduğunu, həmçinin mədəniyyət və kimlik anlayışlarının nə olduğunu anlamaq lazımdır. Mədəniyyət anlayışının nə olduğu və onun multikulturalizmlə əlaqəsinə toxunarkən, kimliyin nə olduğu, kimliklərimizin bölücü və ya birləşdirici amillərinin hansılar olduğu, ayrılıqdan qaçmaq üçün daha yüksək bir kimlik lazımdırsa, bu kimliyin nə ola biləcəyi vurğulanmalıdır. Mədəniyyət və identiklik anlayışlarına və onların multikultural həyatla əlaqəsinə toxuna bilmək qeyd olunan problemlərin həlli və xüsusən də tanınma və qəbul proseslərinin işləməsi üçün vacibdir.

Bir ölkəyə immiqrantlar, əcnəbilər, qaçqınlar və s. insanlar gələndə o ölkənin etnik siyasəti hər kəsin yeganə ortaq kimliyinin insan kimliyi olduğunu dərk edərək formalaşmalıdır. İnsanlar olaraq, başqalarına qarşı rəftarımız şəxsi kimliyimizdən asılı olmamalıdır. Kimliklərimizdən müstəqil olmaq dedikdə, kimliklərimizdəki fərqlilikləri görməzliyə vurmaq deyil, bütün insanların bir növ

olaraq ortaq kimliyini nəzərə almaq və bu ortaq kimliyə görə münasibət və rəftar sərgiləməkdir. Bu vəziyyətdə fərqliliklərlə yaşamaq üçün tələb olunan ən vacib şey, daha əvvəl də vurğulandığı kimi, tolerantlıqdır. “Plüralizm və fərqliliklər əsrində birlikdə yaşamaq üçün ən çox xatırlanan anlayışlardan biri də tolerantlıq, dözümlülük və ya dözümlülükdür. Fərqli həyat tərzlərinin və fərqli həyat anlayışlarının birgə mövcudluğu yalnız tolerantlıq prinsipi ilə mümkündür” (Tepe, 2016: 73).

Başqalarına tolerantlıq edərək, əslində dözümlən onların fərqləri deyil, öz varlıqlarıdır. Tolerant insanların dözdüyü şey, özləri kimi fərdlərin varlığıdır və onlar zərər verə bilsələr də, zərər vermirlər (Kuçuradi, 2016: 89). İnsanları bütün fərqliliklərinə və bəyənməmələrinə baxmayaraq insan kimi görmək, oxşarlıqlarını görmək, ayrı-seçkiliyə yanaşmamaq, eyni zamanda tolerantlığın və insan haqlarının təmini və müdafiəsi üçün mühüm bir prinsipdir.

Multikultural təhlükəsizlik, dünya miqyasında bir çox ölkələrin müxtəlif mədəni və etnik fərqlilikləri birləşdirərək yaşamaq və birlikdə çalışmaq üçün təşviq etdiyi bir konseptdir. Bu məqalədə, multikultural təhlükəsizliyin beynəlxalq nümunələrindən bir neçəsini təqdim edəcəyəm: Kanada: Kanada, dünyada ən nüfuzlu multikultural ölkələrdən biridir. Kanada, mədəni və etnik fərqliliyi qanuniləşdirən və təşviq edən qanunlar tətbiq edən bir çoxsaqqal rejimə malikdir. Bu, ölkədə fərqli mədəniyyətlərin, inancların, dillərin və ənənələrin birləşməsinə imkan verir. Kanada, bu cür bir qarşılıqlı hörmət və qeyd etmə təcrübəsi ilə dünyada ən sərfəli multikultural modelə malik ölkələrdən biridir. Avstraliya: Avstraliya da multikultural təhlükəsizliyi dəstəkləyən bir ölkədir. Avstraliya, əhalinin böyük bir hissəsinin immiqrantlar və onların nəslindən gəldiyi bir ölkədir. Avstraliya qanunları, mədəni, etnik və dini fərqlilikləri qəbul edən və həmrəylik və hörmətə əsaslanan bir mədəniyyət yaradır. Birləşmiş Krallıq: Birləşmiş Krallıq, tarixi əsaslar və köklərə malik olan çox mədəniyyətli bir ölkədir. Londra, bu cür bir multikultural mədəniyyətin mükəmməl bir nümunəsidir. Şəhərin müxtəlif mədəniyyətləri, restoranları, məscidləri və məbədləri bir araya gətirir. Birləşmiş Krallıq, fərqli mədəniyyətlərin birləşməsinə dəstəkləyən qanunlar və siyasi təşkilatlar təklif edir. Yeni Zelandiya: Yeni Zelandiya da multikultural təhlükəsizlik prinsiplərinə sadıq qalan bir ölkədir. Yeni Zelandiya, fərqli etnik və mədəni qrupların birləşməsinə təşviq edən və qeyd edən bir qanuni çərçivəyə malikdir. Ölkə, fərqli mədəniyyətlərin öyrənilməsi, qeyd edilməsi və hörmətlə bəzənəcəyi təşkil edən mədəni müqavimət məkanlarına sahibdir. Bu ölkələr, çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin inkişafı üçün uyğun bir mühit yaratmaq üçün çoxsaylı qanuni, siyasi və mədəni addımlar atmaqla multikultural təhlükəsizliyi təmin edirlər.

Multikulturalizm siyasətinin ilk tətbiq edildiyi ölkələrdən biri də Kanadadır. Bu dövləti ABŞ, Avstraliya və Yeni Zelandiya ilə birlikdə miqrasiya dövlətləri adlandırırlar. Bunun da səbəbi şübhəsiz ki, dövlətin miqrantlar tərəfindən formalaşdırılması idi. ABŞ ilə Kanada eyni coğrafi məkan və oxşar tarixi taleyi paylaşsalar da, millətin formalaşmasında fərqli yol keçmişlər. ABŞda millətin formalaşması prosesi “əridən qazan”a (melting pot) bənzədilirdi. Burada əsas məqsəd fərqli köklərdən gələn insanların əridilərək vahid millət kimi formalaşdırmaq idi. Kanadanın “mozaika” adlanan modelində isə müxtəlif mədəniyyətdən gələn etnik qruplar milləti formalaşdırarkən öz fərqliliklərini də qoruyub saxlayırdılar. Kanada bu gün də miqrant qəbul edən və onlara ən yaxşı münasibət sərgiləyən ölkələrdən biridir. Hər il bu ölkə tələbələr, müvəqqəti işçilər, qaçqınlar istisna olmaqla 250 min miqrant qəbul edir. Eyni çətir altında yaşayan müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn miqrantların qarşılıqlı hörmət, anlaşma və dialoq şəraitində yaşamasını, iqtisadiyyata töhfə verməsini təmin etmək və bu multikultural mühiti qoruyub saxlamaq üçün müvafiq siyasi konseptin hazırlanmasını zəruri idi. Bu baxımdan Kanada hökuməti 1971-ci ildə multikulturalizmi miqrantların inteqrasiyası üçün ideoloji çərçivə olaraq qəbul etmişdir. Həmin il Kanadanın liberal Baş naziri Pyer Trudo elan etdi ki, onun hökuməti “multikulturalizmi ikidilli siyasət çərçivəsində” qəbul edir. Onun hökuməti Kanadada həmrəyliyin gücləndirilməsi, orada yaşayan insanlara bərabər imkanların yaradılması və ölkənin gələcək taleyini birgə müəyyənləşdirilməsi məqsədilə multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etdi (Multikulturalizmə giriş, 2019: 363).

Ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən Kanadada bərabərlik multikulturalizmi dövrü başlayır. Multikulturalizmin bu dövrünün əsas xüsusiyyəti etnik-mədəni qrupların qorunub saxlanması, bərabərliyin təmin edilməsi, irqi ayrı-seçkiliyin və institusional maneələrin ortadan qaldırılmasına

doğru dəyişməsi təşkil edir. Multikulturalizmin ölkə səviyyəsində əsas siyasət kimi təsbit edilməsinə yönəlmiş hüquqi sənədlər də elə bu zaman qəbul olunmağa başladı. 1982-ci ildə qəbul olunmuş və 1985-ci ildə qüvvəyə minmiş “Hüquqlar və Azadlıqlar haqqında” Xartiyanın (bu sənəd Konstitusiyaya aktı kimi qəbul edilib) 27-ci hissəsində yazılır: “Bu Xartiya Kanadanın multikultural irsinin qorunması və yaxşılaşdırılmasına uyğun olaraq şərh edilməlidir” (Multikulturalizmə Giriş, 2019: 364)

Kanada multikulturalizminin maraqlı cəhətlərindən biri də xalqın çoxmədəniyyətliliyinin rəsmi şəkildə qeyd edilməsidir. 1996-cı ildən Kanada parlamentinin qərarına əsasən, hər il qara kanadalıların ölkəyə töhfəsinin rəmzi olaraq “Qaralar Tarixi Ayı” (Black History Month), hər ilin may ayında isə “Asiyalı İrsi Ayı” (Asian Heritage Month) qeyd olunur. 27 iyun tarixi bütün kanadalıların öz ölkəsinə fərqli töhfələrinin qeyd olunması günü kimi təsdiq edilməsi də məhz “Multikulturalizm proqramı”nda yer alır. Bu gün Kanada multikulturalizmi sosial ədalət, mədəni kimlik və vətəndaş iştirakı prinsipləri üzərində qurulub. Qeyd edilməlidir ki, son dövrlərdə əksər Avropa ölkələrinin dövlət siyasətində, siyasi partiya liderlərinin çıxışlarında, mediada və ümumiyyətlə, ictimai müzakirələrdə multikulturalizmin getdikcə daha çox mənfə qarşılanmasına və neqativ çalar daşmasına baxmayaraq, Kanadada multikulturalizm hələ də cəmiyyətin birgəyaşayışının ən effektiv modeli kimi bütün səviyyələrdə müdafiə olunur və ictimai diskursda həmişə müsbət notlarla xarakterizə edilir (Multikulturalizmə giriş, 2019: 366).

Avstraliya, dünya miqyasında dəyişən mədəni və etnik fərqlilikləri qəbul etməkdə və birləşdirməkdə ən cəlbedici nümunələrdən birini təqdim edir. Avstraliya modeli, özündə tarixən qeyri-qanuni yolla gəlmiş insanların, yerli xalqların və müxtəlif immiqrantların birləşməsinə təmin edən bir multikultural təcrübəni əks etdirir (Chambers İain, 2019).

Müasir dövrdə uğurlu multikulturalizm siyasəti aparan ölkələrdən biri də Avstraliyadır. 2017-ci ildə Avstraliya Statistika Bürosu tərəfindən dərc edilən “2016-cı ilin siyahıyaalmanın nəticələrinə” əsasən, sözügedən ölkədə etnik-mədəni müxtəliflik orada yaşayan insanların və valideynlərinin doğulduğu ölkə, aborijen olub-olmaması, danışılan dillər, dini etiqadları vasitəsilə müəyyənləşir. Avstraliyada yaşayan miqrantlar, əsasən, Britaniya, Yeni Zelandiya, Çin və Hindistandan köç etmişdir (Gutmann, Amy, 2018: 366). Aparılan siyahıyaalınma zamanı Avstraliyada yaşayan miqrantların əcdadları ilə bağlı məlumatlar da yer alıb. Ölkədə yaşayan insanların 36,1 faizinin əcdadının ingilis, 33,5 faizinin avstraliyalı, 11 faizinin irland, 9,3 faizinin şotland, 5,6 faizinin isə çinli olduğu müəyyənləşib. Bundan əlavə, dil müxtəlifliyi də ölkənin multikultural mühitini zənginləşdirən mədəni elementlərdən biridir (Goodin, 1985). Hazırda Avstraliyada 300-dən çox müxtəlif dildə danışılır. Əhalinin təxminən 21 faizi ikidillidir (İngilis dili ilə yanaşı digər dildə də danışılar). Nisbət etibarilə götürüldükdə isə əhalinin 72,2 faizi ingilis, 2,5 faizi Çinin mandarin və kanton ləhcəsində, 1,4 faizi ərəb, 1,2 faizi isə Vyetnam dilində danışır. 2016-cı ilin statistikasına görə, aborijen əhali 2,8 faiz təşkil edir. Qeyd edilməlidir ki, Avstraliyanın əhalisi 24,6 milyon nəfərdir. Əhalinin 52,1 faizi xristian, 8,2 faizi isə digər dinlərə (İslam, Buddizm, Hinduizm, Siqhizm, İudaizm və b.) sitayiş etdiyi halda, 30,1 faizi isə heç bir dinə inanmır. Etnik-mədəni müxtəlifliyi formalaşdıran amillərə nəzər saldıqda görürük ki, onlar arasında həmrəyliyi, dinc birgəyaşayışı və harmoniyanı təmin etmək ciddi siyasi iradə və mexanizm tələb edir. Bu məqsədlə Avstraliyada həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti mövcud etnik, irqi və dil baxımından etnik-mədəni müxtəlifliyin tələblərinə cavab verməli idi. Avstraliya hökuməti cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif qrupların ehtiyaclarının ödənilməsi, onlara bərabər imkanın verilməsi kimi istiqamətləri həm dövlət siyasətinin, həm də institusional bazanın tərkib hissəsi kimi formalaşdırma bildi (Kymlicka, Will, 2012: 367).

Multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində qiymətləndirilən submilli azlıqlar baxımından ABŞ-ın Kanadadan geridə olduğu qənaətinə gələ bilərik. Ancaq eyni zamanda, bu iki ölkə yerli xalqların tərkibi baxımından bir-birinə yaxındırlar. Araşdırmalara görə, hər iki ölkədə yerli xalqlar üçün görülən ən böyük çatışmazlıq beynəlxalq hüquqdan faydalanmamaqdır. ABŞ-da multikulturalizm anlayışı ölkənin mürəkkəb və zəngin etnik, dini və mədəni strukturunu ifadə edir

(Davidson and Coburn, 2021: 64). Bununla belə, ABŞ-da multikulturalizm anlayışı müxtəlif rəqurslardan şərh edilir və təbiiq edilir. Burada bəzi vacib məqamlar var:

Etnik və Mədəni Müxtəliflik: ABŞ dünyada ən çox etnik və mədəni müxtəlifliyə malik ölkələrdən biridir. İnsanlar dünyanın hər yerindən gəlir və fərqli etniklərə, dillərə, adət-ənənələrə və mədəniyyətlərə malikdirlər.

Hüquqi və Siyasi Çərçivə: ABŞ-ın hüquqi və siyasi çərçivəsi vətəndaş hüquqları, ifadə azadlığı və dini etiqad azadlığı kimi əsas azadlıqlara zəmanət verir. Bu çərçivə müxtəlif mədəniyyətlərə və inanclara hörməti təşviq edir.

Sosial İnteqrasiya və Assimilyasiya: ABŞ-da multikulturalizm müzakirələri sosial inteqrasiya və assimilyasiya arasındakı tarazlığı şübhə altına alır. Bir tərəfdən insanlar öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa və ifadə etməyə, digər tərəfdən isə Amerika cəmiyyətinə inteqrasiya etməyə təşviq olunurlar (Kymlicka Will, 2020).

Bərabər İmkanlar və Müxtəliflik: ABŞ-da multikulturalizm bərabər imkanlar və müxtəlifliyi vurğulayır. Bu o deməkdir ki, etnik mənsubiyyətindən, cinsindən, dinindən və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər kəs bərabər hüquq və imkanlara malik olmalıdır.

Mədəni Kimlik Müzakirələri: ABŞ-da mədəni kimlik müzakirələri tez-tez gündəmə gəlir. Bəziləri Amerika mədəniyyətinin əsas elementlərinin qorunub saxlanması və vurğulanmasının vacibliyini vurğulasa da, digərləri daha çox müxtəliflik və fərqləri vurğulamaq zərurətini müdafiə edir.

Sosial və Siyasi Uyğunlaşma Problemləri: ABŞ-da multikulturalizm bəzən sosial və siyasi uyğunlaşma problemləri ilə üzləşə bilər. Müxtəlif qruplar arasında münaqişə, ayrı-seçkilik və seqreqasiya kimi problemlər multikultural cəmiyyətin davamlılığına təsir göstərə bilər (Davidson, Coburn, 2021: 64-70).

ABŞ təcrübəsinə nəzər saldıqda görürük ki, aparılan multikulturalizm siyasətinin əsas hədəfi vahid amerikalı kimliyi yaratmaq idi. Bunu istər dil sahəsində aparılan siyasət, istərsə miqrantlara münasibətin müxtəlif ştatlarda fərqli təzahür etməsini göstərə bilərik. Hesab olunur ki, bu gün Amerika siyasi arenasında səsləndirilən millətçi ritorikalar, miqrantlara qarşı məhdudiyyətlərin artması və bu kimi digər məsələlər mədəniyyətlər arasında gərginliyə əsas səbəb aparılan uğursuz assimilyasiya siyasətinin nəticəsidir (Multikulturalizmə giriş, 2019: 373; 10).

Bu gün ABŞ-ın Pensilvaniya ştatında yaşayan Amişlər xristian təriqətinə mənsubdurlar və 17-ci əsrin şərtləri altında həyatlarını davam etdirirlər. Texnoloji inkişaflardan və müasir həyatdan təcrid olunmuş həyat tələb edən Amişlər 18-ci əsrdə Avropada (İsveçrə, Almaniya və Fransa) sıxışdırıldıqları üçün bütün əmanətlərini toplayıb ABŞ-a köçdülər. Amişlərə kənd təsərrüfatı torpaqlarının istismarı müqabilində o vaxtkı Pensilvaniya qubernatoru Uilyam Penn tərəfindən torpaq verildi. Amişlər öz inanclarına görə hərbi xidmətdən imtina edir və kənd təsərrüfatından əldə etdiklərinə görə əmlak vergisi və gəlir vergisindən başqa heç bir vergi ödəməyi qəbul etmirlər. Yerebakanın sözlərinə görə, sosial təminat təcrübələrindən faydalanmaq istəməyən amişlər öz aralarında topladıqları pullarla bir çox ehtiyaclarını qarşılayırlar. Amişlər üçün qadınların cəmiyyətdəki yeri daha çox ev işləri və uşaq baxımı ilə bağlıdır. Kişilər daha çox kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurlar (Taylor, 1994: 175). Qadınlar üçün saçlarını kəsdirməmək, evlənməyə qədər qara örtük taxmaq, evləndikdən sonra isə ağ örtük taxmaq; Kişilər üçün bıç uzatmamaq və fedor papaq taxmaq üçün geyim qaydaları var. Təhsil sahəsində Amişlər orta məktəb təhsilinin gənclərdə dünya ləzzəti və şöhrətpərəstlik hissələrinə səbəb olacağına inandıqları üçün yalnız 8 illik təhsilin kifayət edəcəyinə inanırlar. Bu təhsil əsas savad və riyaziyyat bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və qurduqları məktəblərdə dini dəyərləri öyrətməyə əsaslanır. ABŞ-da 12 il icbari təhsil var və son 4 il orta məktəbdir. Amişin tələbələrin dini etiqad azadlığı sahəsi olaraq 8 ildən sonra davam etməməsi tələbi icbari təhsil qanunlarına ziddir. Dini inanclar dövlətin nəzarəti altında deyil; lakin dövlət polisi icbari təhsil qanunlarının icrasına cavabdehdir. Bununla belə, 1971-ci ildə Viskonsin ştatının Yoderə qarşı qaldırdığı işdə Ali Məhkəmə valideynlərin uşaqlarını öz dini dəyərlərinə uyğun böyütmək hüququnun dövlətin maraqlarından üstün olduğuna qərar verdi və 8 ildən sonra davam etməməyi məqsəduyğun hesab etdi (Knudsen, 1974: 1507).

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, ABŞ-da multikulturalizm mürəkkəb və dinamik bir anlayışdır. Buna ölkənin tarixi, demoqrafik strukturu, hüquqi bazası və sosial dəyərləri təsir edir. Multikulturalizm ABŞ-ın sosial və mədəni strukturunun mühüm hissəsini təşkil edir və ölkənin daim dəyişən və böyüyən şəxsiyyətinin əksidir.

Ədəbiyyat

1. Təpə, H. (2016). Birlikdə Yaşamanın Qaydaları: Kəşf, yoxsa İxtira?, "Nəzəri Etika", Etikanın İnformasiya Problemləri, Ankara, BilgeSu Nəşrləri, s.69-79.
2. Kuçuradi, İ. (2016). Tolerantlıq: onun anlayışı və məhdudiyyətləri. İnsan Haqlarında: Konseptlər və Problemlər, Ankara: Türk Fəlsəfə Dərnəyi s.87-98.
3. Multikulturalizmə Giriş: Ali Məktəblər üçün dərslik. (2019). Bakı: Şərq Qərb, 432 s.
4. Chambers, I. (2019). Migrancy, Culture, Identity, Routledge Publishing House, 172 s.
5. Gutmann, A. (2018). Introduction in Multiculturalism, examining the politics of recognition, Edited by Amy Gutmann, 175 p.
6. Goodin, R.E. (1985). Protecting the Vulnerable: A Reanalysis of Our Social Responsibilities. University of Chicago Press.
7. Kymlicka, W. (2012). Multiculturalism: Success, Failure, and the Future, Migration Policy Institute, 32 p.
8. Davidson A., Coburn, V. (2021). Multiculturalism Policy Index: Indigenous Peoples, Second edition, The Multiculturalism Policy Index Project, Queen's University, 85 p.
9. Kymlicka, W. (2020). Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights, Oxford, UK: Oxford University Press, 400 p.
10. PIMo Conversations, February 24th, 2021, Iain Chambers, Learning from the sea: migration and maritime archives. <https://www.peopleinmotion-costaction.org/2021/02/24/2702/>
11. Taylor, C. (1994). "The politics of recognition" in Introduction in Multiculturalism, examining the politics of recognition, Edited by Amy Gutmann, Princeton, Princeton university Press, 175 p.
12. Knudsen, S. (1974). "The Education of the Amish Child", California Law Review, Vol. 62, №: 5, December, pp.1506-1531.

Göndərilib: 17.12.2023

Qəbul edilib: 13.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/203-209>

Nigar Abdullazade
Azerbaijan University
master student
nigar.abdullazade00@mail.ru

UNLOCKING THE POTENTIAL: STRATEGIES FOR BOOSTING FOREIGN DIRECT INVESTMENT

Abstract

This article explores the multifaceted strategies nations can employ to enhance their attractiveness to foreign direct investment (FDI). It analyzes global trends, identifies challenges and opportunities, and offers evidence-based solutions for countries seeking to attract and retain FDI.

Through a comprehensive review of literature and global case studies, this work highlights the critical role of policy frameworks, economic stability, regulatory environments, and infrastructure in influencing FDI flows.

In the context of global competition for investment, it is imperative for countries to adopt comprehensive approaches that not only lure but also retain and expand foreign investor participation. The article encompasses an analysis of global experiences, identifying both successful strategies and common challenges. Solutions to overcome these challenges are proposed, highlighting the role of policy reforms, infrastructure development, and the fostering of a stable economic and political environment.

Keywords: *FDI, investment, strategy, solution, problem, global*

Nigar Abdullazade
Azərbaycan Universiteti
magistrant
nigar.abdullazade00@mail.ru

Potensialın açılışı: birbaşa xarici investisiyaların artırılması strategiyaları

Xülasə

Bu məqalə dövlətlərin xaricə birbaşa investisiyalar (XBİ) üçün cəlbediciliyini artırmaq üçün istifadə edə biləcəkləri çoxşaxəli strategiyaları araşdırır. O, qlobal tendensiyaları təhlil edir, çətinlikləri və imkanları müəyyən edir və XBİ-ni cəlb etmək və saxlamaq istəyən ölkələr üçün sübuta əsaslanan həllər təklif edir.

Ədəbiyyatın və qlobal nümunələrin hərtərəfli təhlili vasitəsilə bu iş siyasət çərçivələrinin, iqtisadi sabitliyin, tənzimləyici mühitin və infrastrukturun XBİ axınlarına təsir göstərməkdə mühüm rolunu vurğulayır.

İnvestisiya uğrunda qlobal rəqabət kontekstində ölkələrin xarici investorların iştirakını yalnız cəlb edən deyil, həm də saxlayan və genişləndirən hərtərəfli yanaşmalar qəbul etmələri zəruridir. Məqalə həm uğurlu strategiyaları, həm də ümumi problemləri müəyyən edən qlobal təcrübənin təhlilini əhatə edir. Siyasi islahatların, infrastrukturun inkişafının və sabit iqtisadi və siyasi mühitin dəstəklənməsinin rolunu vurğulayan bu problemlərin aradan qaldırılması üçün həll yolları təklif olunur.

Açar sözlər: *XBİ, investisiya, strategiya, həll, problem, qlobal*

Introduction

In recent years, it has become clear that geopolitical tensions have transformed Foreign Direct Investment (FDI) regulation into a global and growing trend. United States-China tensions, as well as the effects of Russia's invasion of Ukraine, have had an impact on the foreign direct investment

screening process, with countries taking strategic measures to protect their national interests while balancing the demands of an open economy. This increase in foreign direct investment screenings since 2020 has led to a significant increase in the workload of competition lawyers and regulatory authorities in particular.

Foreign Direct Investment (FDI) has emerged as a pivotal source of economic development and industrialization for countries worldwide. Its benefits extend beyond capital influx, fostering job creation, technological advancement, and the development of a competitive business environment. However, attracting FDI requires more than passive policy frameworks. This article delves into the essence of unlocking a country's potential to attract and sustain FDI through strategic initiatives and reforms.

Of course, there is no single type of foreign direct investment. Foreign direct investment is categorized as horizontal, vertical, and conglomerate. Horizontal direct investment refers to investment in a foreign company that has the same type of business operations as the field in which it operates in its home country. For example, a foreign mobile phone manufacturer opened a branch of its store operating in China in the USA.

Vertical direct investment refers to the investments made by investors that are different from their main activity but still related to the main activity. For example, a manufacturing company may receive investment from a foreign company to provide the necessary parts for the manufacturing process or the raw materials it needs.

Conglomerate-style foreign investment is an investment made by a company or individual in a company that is not related to its existing business in its own country. In this type of investment, since the investor enters a sector in which he has no previous experience, the investment takes the form of a joint venture with an already operating foreign company.

Market size is measured by the gross domestic product per capita of the host country. The market volume hypothesis supports the view that a large market is necessary to benefit from economies of scale and use resources effectively (Eiteman, 2001: 96).

There is a strong relationship between foreign direct investments and market size. Because a sufficiently large market provides the company with a satisfactory sales level and, accordingly, the company increases its investments in that region. Companies generally prefer to invest in large markets to benefit from their assets at an optimal level (Asiedu, 2002: 110).

Labor costs are of great importance, especially for foreign investments in labor-intensive industries and for branches established for export purposes. Companies engaged in labor-intensive production will want to invest in regions where cheap labor is available to ensure profit realization. Since the level of unionization in a country creates an obstacle to low wages and administrative freedom, it negatively affects foreign direct investment flows.

However, in cases where labor costs are relatively insignificant and wage differences are very small from one country to another, the ability and productivity of the workforce are effective in foreign direct investment decisions.

Another important factor among the factors affecting direct foreign investments is the trade deficit. Torissi (1985) states that trade surplus is an indicator of a dynamic and healthy economy and therefore encourages foreign direct investments. Other studies conducted in this field have also revealed findings in the same direction. Frey (1985) and Hein (1992) pointed out that there is a strong positive relationship between trade surplus and foreign direct investment (Teng, Jinn, Chern, Maw, Kim, 2001: 63).

Technological Competitiveness.

A country's research and development capabilities and availability of skilled labor contribute highly to that country's competitive advantage for foreign direct investments. The excess of a country's R&D expenditures reveals that country's efforts in technological research, which has a great impact on foreign direct investments.

Countries that have technological capability can attract more investment than countries that do not have this capability.

Quality of Life.

Values such as literacy rate and the ratio of telephone, radio and car owners to the total population are taken into account as quality of life measures. The degree of urbanization of a country is simultaneously related to its industrial capacity and the standard of living of the population. These are both important factors for foreign investors (Moran, 2000: 297).

Geo-Cultural Distance.

Geographical proximity between countries has a significant positive effect on foreign direct investment flows by reducing transportation costs. Likewise, cultural closeness between the countries that are partners in the investment project (for example, French investments in Algeria, German investments in the Czech Republic) facilitates commercial transactions and reduces the degree of uncertainty.

In parallel, foreign direct investment flows are gaining momentum (Braunstein, 2000: 1160).

Political Risk.

Political risk for foreign investors covers fund losses resulting from possible expropriation, disruption of goods, services and labor, and political intervention. Political risk factors pose a different importance for foreign investors trying to enter developing countries.

Global Experiences.

The global landscape of FDI is marked by varied experiences, with some nations achieving remarkable success in attracting foreign investments, while others struggle. Countries like Singapore, Ireland, and the United Arab Emirates exemplify successful FDI attraction, attributed to their robust legal frameworks, investor-friendly tax regimes, and high-quality infrastructure. In contrast, nations grappling with political instability, bureaucratic inefficiencies, and inadequate legal protections often lag in attracting significant FDI (6).

The European Union (EU) has adopted a new regulatory framework to review merger and acquisition deals in 'red flag' sectors (defence, technology and infrastructure) as governments seek to strike a balance between maintaining an open economy and protecting public safety and national defense interests. has been made. After 18 out of twenty-seven European member states adopted the framework, many other European countries, including France, Germany, Italy and the Netherlands, have extended their FDI screening guidelines to other sectors such as consumer goods. This reflects the evolution of foreign direct investment from a niche for defense industry deals to a key part of many deal structures, timelines and regulatory risk assessments, and has been followed by a domino effect (Dunning, 1980).

Two years after Germany expanded its foreign direct investment regulatory regime in October 2020, new foreign direct investment guidelines have been published by France targeting cross-border investments within the EU. But more importantly, the Netherlands (which is the world's third largest recipient of foreign direct investment as of 2019) adopted two new foreign direct investment screening mechanisms applied to domestic and foreign investors; because this was perceived as the country's biggest break from its traditional free trade stance. These expanded screening mechanisms set the tone for subsequent and more serious foreign direct investment restrictions (Moran, Graham, Blomstrom, 2005).

Despite signs that foreign investment into Europe will rebound after the pandemic, the aftershocks of the war in Ukraine, weak economic growth, supply chain disruptions, high inflation and rising energy costs have played a role in the pause. During 2022, companies around the world announced 5,962 greenfield investment and expansion projects in 44 European countries. This represents an annual increase of just 1% compared to 5,877 projects in 2021. A growth of 5% was recorded in 2021. Investments are still 10% lower than the peak reached in 2017.

The 'C-suite' survey, which is part of the research, also reveals that 29% of participating companies postponed their planned investments as a direct result of the energy crisis. As a result of foreign direct investment, the total number of jobs created in Europe fell by 16% annually to 343,634. This decline is also an indication of the cautious approach of investors in an environment of uncertainty in European markets. Participating companies identified the three most important

risks affecting investment across Europe; rising interest rates (45%), high inflation (40%) and rapidly rising public debt levels (36%) (Wei, Shang-Jin, 2000).

The fact that 67% of the companies surveyed stated that they have plans to establish or expand operations in Europe next year shows that there is a margin of optimism. This is a sign that Europe has an important place in current and future business plans. However, expectations are high regarding the responses of both the EU and its member states to global competition (10).

Solutions to Enhance FDI Attractiveness.

Policy Reforms and Incentives: Implementing transparent and streamlined regulatory policies, alongside offering incentives such as tax breaks and grants, can significantly enhance FDI appeal. There must be leadership on climate change and ESG. The survey found that investors recognize the advantages of Europe's environmental leadership, with 61% finding Europe "more attractive" than its rivals when it comes to sustainability. As the EU Green Deal and the US Inflation Reduction Act have come into conflict in recent months, Europe should aim to further increase the share of renewable energy in its energy mix and improve access to decarbonised energy and avoid the US competitive challenge (Buckley, 2000).

Infrastructure Development: Investing in physical and digital infrastructure reduces operational costs and risks for foreign investors, making a country more attractive for investment.

Simultaneously, investment in R&D and production should be encouraged. The survey found that R&D is the top category for new investment in Europe over the next three years, with 64% of executives expecting to increase their R&D footprint in Europe. To realize this potential, policymakers must continue to encourage investment in high-tech, high-value activities that are reshaping the global economy.

Skilled Workforce: Education and vocational training programs can create a skilled labor pool, drawing in companies seeking talented personnel. New generation talents must be developed. While it is thought that artificial intelligence may greatly disrupt the labor market by 2030 and in a period when there are HR constraints in many geographies, the training of new generation talents in critical fields such as technology, energy, engineering, health or data science should turn into a competitive advantage for Europe (Edwin, Lai, 2001: 61).

Political Stability and Governance: Ensuring a stable political environment with effective governance and rule of law is crucial for attracting and retaining foreign investors. Tax and regulatory regimes must be modernized. Providing R&D tax credits, which is investors' top priority in tax policy in 2023.

Market Access and Economic Integration: Engaging in regional trade agreements and economic partnerships can provide foreign investors with broader market access, amplifying a country's attractiveness. Europe must be presented as a hub for the businesses of the future, sending a strong message to investors about how the continent can capitalize on its existing strengths, including R&D, intellectual property and advanced manufacturing.

Support for Small and Medium Enterprises (SMEs) should be strengthened. SMEs, which form the backbone of the European economy and half of its GDP, employ approximately 100 million people across Europe.

Problems and Challenges.

Countries face numerous challenges in attracting FDI, including but not limited to, political instability, corruption, inadequate infrastructure, and restrictive regulatory environments. Additionally, the global competition for FDI means that countries must continuously innovate and improve their value proposition to investors (Emery, Finnerty, Stowe, 1998).

In crafting this article, insights were drawn from a wide range of sources, including the World Bank's reports on FDI, the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) publications, and various case studies highlighting national strategies for FDI attraction. These sources provide a comprehensive overview of the factors influencing FDI flows and offer evidence-based analyses of policies and practices that have proven successful in various contexts.

With rising political tensions between China and the United States, there has been a significant decline in U.S. investor interest in Chinese stocks since record-breaking levels last year.

Trading in the most liquid U.S.-listed options, which track Chinese stocks and provide access to China without a presence abroad, has fallen sharply by more than 50% since reaching a record high in November. Moreover, foreign investors, who purchased a net worth of US\$20 billion worth of shares listed in Shanghai and Shenzhen in the first month of 2023 (setting another record), have since added only \$6 billion in the last three months. This dramatic slowdown in direct purchases of Chinese stocks is an indication that investors' confidence in this region is waning.

With rising political tensions between China and the United States, there has been a significant decline in U.S. investor interest in Chinese stocks since record-breaking levels last year.

Trading in the most liquid U.S.-listed options, which track Chinese stocks and provide access to China without a presence abroad, has fallen sharply by more than 50% since reaching a record high in November. Moreover, foreign investors, who purchased a net worth of US\$20 billion worth of shares listed in Shanghai and Shenzhen in the first month of 2023 (setting another record), have since added only \$6 billion in the last three months. This dramatic slowdown in direct purchases of Chinese stocks is an indication that investors' confidence in this region is waning.

Conclusion

Boosting FDI is not a one-size-fits-all solution; it requires a nuanced understanding of the global investment landscape and a country's unique advantages and challenges. By adopting a holistic approach that includes policy reform, infrastructure development, and the fostering of a stable and competitive business environment, countries can unlock their full potential to attract and benefit from foreign direct investment.

There are many alternatives for investors who want to operate internationally. Investors, who try to reduce the effects of the risks and uncertainty that come with doing business internationally as much as possible, first start their activities abroad with exports, continue with licensing agreements and complete this process by starting direct production abroad.

The main reason that drives international investors to foreign direct investment rather than other investments is the desire to adequately benefit from the sales potential of the products they produce.

Foreign direct investments, which have become one of the most important cross-border activities with globalization, support the effective use of limited resources in the world. While these investments increase the competitiveness of capital-exporting countries, they also contribute to economic growth, increased production capacity and exports, employment, technological development, the spread of innovative management and marketing methods, and improving the quality of the workforce in importing countries.

When multinational companies decide on direct foreign investment, they should also carefully analyze the country in which they will invest, in addition to evaluating the profitability of the investment. At this stage, in addition to reviewing the evaluation reports about the countries, they also have to take into account the political and economic stability in the country. Therefore, another duty of governments should be to determine the policies that will enable the creation of a political, economic and social environment that encourages investors, considering that many countries are competing to attract foreign investments. In addition, governments should try to determine the reasons behind the investment decisions of multinational companies in relation to their own countries and determine long-term strategies in this context.

During the development of the investment attraction policy, the existing obstacles and problems (they may be different in different areas) of both the demand and supply factors of the investment process should be revealed, the investment risks should be assessed, and the necessary steps to reduce and eliminate these obstacles and risks should be developed.

In order for the opportunities created by the decisions taken by the government and the numerous measures implemented to become real incentives, they should move the desires of people (business subjects, especially investors) and lead to changes in their behavior.

J. Nye, a professor at George Mason University, believes that, in addition to economic models, institutions in society and government policy should also be taken into account in matters of economic growth and development: "There is such a misconception that the presence of capital in a country is enough for growth: if there is capital, how is the country- will develop. However, the problem of economic growth cannot be solved simply by loading money. The most modern equipment and technology can be bought and brought to the country, but in most cases, the constituent elements of the existing institutional system in the country may not allow their effective use and development may not take place".

It is important that the implemented reforms are aimed at changing behavioral stereotypes that have a negative impact on investment decisions. D. Rodrik writes that "institutional reforms should change not only the parameters of the policy, but also the existing behavioral stereotypes that hinder development." Household behavior and investment decisions are changing in ways that are difficult to monitor and adjust without knowledge of the "deeper parameters" of the economy.

One of the forms of behavior that needs to be changed is the adoption by the government "behind closed doors" of decisions that directly affect the costs and revenues of the business (for example, changing tariff rates, canceling tax incentives, increasing the prices of energy carriers, as well as utility and other service tariffs, etc.) and therefore, the business suffers serious losses. The business cannot plan its activities properly because it cannot be informed about such decisions in time.

Long-term predictability of the business environment is very important. Therefore, the government should abandon the practice of "making decisions in secret", laws and decisions that affect business should be brought to public discussion, and there should be enough time between the adoption and implementation of such decisions, so that the business can adapt to the new rules.

In the period of 1980-2000, the governments of a number of developing countries implemented reforms aimed at economic development. Although a group of them (Singapore, Malaysia, Korea, China, Thailand, Taiwan, Indonesia, Vietnam, Egypt, Tunisia, etc.) have achieved sustainable economic growth, another group of countries (mainly Latin American countries, etc.) have not ensured sustainable growth. they couldn't. According to a group of economists who compared the reform experience of 43 countries, the success of governments aiming at sustainable economic growth depends crucially on the following factors:

1) Prioritizing the export of industrial products - all the countries that ensure sustainable growth have made great progress mainly in the field of exporting industrial products;

2) Avoiding the artificial strengthening of the exchange rate of the national currency - successful countries were able to adjust the exchange rate according to the real income of the country (the real state of the balance of payments), the exchange rate of the national currency was artificially increased in countries that could not achieve sustainable growth;

3) The scale of the public administration sector - in the countries that achieved sustainable growth, the public administration sector was smaller compared to other countries, and they were able to control the inflation process by implementing a more careful tax-budget policy;

4) Liberalization of foreign trade - most of the countries that ensured sustainable economic growth did not go for import liberalization (sharp temporary restrictions were imposed on the import of a number of products), however, they were more open to the world economy thanks to their more active export policy;

5) Access to economic opportunities (for example, the level of education, access to finance, etc.) - all the countries of sustainable growth have been able to achieve a higher level of education of the population (preschool, secondary, secondary and vocational, as well as in the field of higher education).

According to D. Rodrik, the most reliable source of economic growth is industry and industrial exports. It is the growth of industrial production that allows developing countries to catch up with advanced countries and join the ranks of developed countries. He believes that the fundamental way of economic growth is to increase the potential of the economy by improving the quality of human

capital and management (institutions). In his opinion, for the acceleration and sustainability of economic growth, along with increasing the economic potential, more flexible development of the industry should be taken into account.

References

1. Eiteman, D.K., Stonehill, A.I., Moffett, M.H. (2001). *Global Corporate Finance*, 9th Edition, New Jersey.
2. Asiedu, E. (2002). "Factors Influencing Foreign Direct Investment in Developing Nations", *World Development*, Volume 30, Issue 1, pp.107-119.
3. Teng, Jinn, T., Chern, Maw, S., Kim, K.H. (2001). "Multinational Enterprises' Entry Strategies and Their Impact on Host Countries", *European Journal of Operational Research*, Volume 133, pp.62-68.
4. Moran, T.H. (2000). "Developing Countries and the Product Life Cycle Model of FDI: Implications for Welfare", *Journal of International Management*, Volume 6, pp.297-311.
5. Braunstein, E. (2000). "Foreign Direct Investment and Gender: The Impact of Family Structure and Labor Markets on International Capital Flows", *World Development*, Volume 28, Issue 7, pp.1157-1172.
6. World Investment Report by UNCTAD for global FDI trends and policies.
7. Dunning, J.H. (1980). "Journal of International Business Studies".
8. Moran, T.H., Graham, E.M., Blomstrom, M. (2005). "Does Foreign Direct Investment Promote Development?" Peterson Institute.
9. Wei, Shang-Jin. (2000). "How Taxing is Corruption on International Investors?" *Review of Economics and Statistics*.
10. KPMG and other consultancy reports on FDI trends and insights.
11. Buckley, A. (2000). *International Finance Management*, 4th Edition, Prentice Hall, New Jersey.
12. Edwin, L., Lai, C. (2001). "Foreign Direct Investment Competition During the Product Life Cycle", *Japan and the World Economy*, Volume 13, pp.61-81.
13. Emery, D.R., Finnerty, J.D., Stowe, J.D. (1998). *Fundamentals of Financial Management*, 1st Edition, Prentice Hall, New Jersey.

Received: 22.01.2024

Accepted: 01.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/210-214>

Elçin Əsgərov
Bakı, Azərbaycan
elchinn.asgarov@gmail.com

HƏYAT SİĞORTASININ KORPORATİV FƏALİYYƏTƏ TƏSİRİ

Xülasə

Həyat sığortası siyasətlərinin biznesə inteqrasiyasının maliyyə təsirlərini başa düşmək üçün bu tədqiqat həyat sığortası ilə korporativ performans arasında mürəkkəb əlaqəni araşdırır.

Məqalə iqtisadi nəzəriyyə çərçivəsində empirik nəticələri şərh edərək faydalı biznes anlayışları təqdim edir. O, həm üstünlüklərini, həm də mümkün çatışmazlıqlarını tanıyaraq, münasibətlərin incəliklərini həll edir. Tədqiqat qərar qəbul edən şəxsləri, alimləri və sənaye mütəxəssislərini bu hərtərəfli araşdırma vasitəsilə həyat sığortası və şirkət performansı arasındakı mürəkkəb əlaqə haqqında maarifləndirmək niyyətindədir.

Açar sözlər: sığorta, həyat sığortası, korporativ performans, maliyyə sabitliyi

Elchin Asgarov
Baku, Azerbaijan
elchinn.asgarov@gmail.com

The influence of life insurance on corporate performance

Abstract

In order to understand the financial effects of integrating life insurance policies into businesses, this study explores the complex link between life insurance and corporate performance.

The article provides useful business insights by interpreting the empirical results within the framework of economic theory. It tackles the relationship's intricacies, recognizing both its advantages and possible drawbacks. The research intends to educate decision-makers, scholars, and industry practitioners on the complex relationship between life insurance and company performance through this thorough investigation.

Keywords: insurance, life insurance, corporate performance, financial stability

Giriş

Fiziki şəxslərin və onların benefisiarlarının müdafiəsini və maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə aləti olan həyat sığortası əsrlər boyu müasir iqtisadi mənzərənin dinamik və ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ölümlə bağlı maliyyə risklərinin azaldılmasının əsas prinsipinə əsaslanan həyat sığortası ilk mənşəyindən bu gün mövcud olan müxtəlif və mürəkkəb modellərə qədər əlamətdar bir səyahətin şahidi olmuşdur.

Həyat sığortası konsepsiyası öz köklərini itki zamanı ailələrə kömək etmək üçün müxtəlif qarşılıqlı yardım və kommunal dəstək sistemlərinin mövcud olduğu qədim sivilizasiyalara gedib çıxır. Ən erkən hüquqi kodekslərdən biri olan Hammurabi Məcəlləsi qədim Mesopotamiyada həyat sığortası kimi tənzimləmələrlə bağlı müddəaları qeyd edirdi. Eynilə, Avropadakı qədim Roma dəfn klubları və orta əsr gildiyaları müasir həyat sığortasının xəbərçisi sayıla bilər, çünki onlar ehtiyac anlarında üzvlərə maliyyə yardımı təklif edirdilər.

Həyat sığortasının rəsmiləşdirilməsi 17-ci əsrdə, 1706-cı ildə Londonda Daimi Təminat Bürosunun Dostluq Cəmiyyətinin yaradılması ilə formalaşmağa başladı. Bu cəmiyyət sığortaya yaşa görə əsaslanan mükafat ödənişləri konsepsiyasını tətbiq etməklə müasir həyat sığortası sənayesinin əsasını qoydu. Əsrlər boyu həyat sığortası inkişaf etməyə davam etdi və müxtəlif xalqlar onun inkişafına öz töhfələrini verdilər. Qeyd edək ki, 1762-ci ildə Londonda təsis edilmiş Ədalətli Həyat Təminatı Cəmiyyəti sənayenin trayektoriyasını daha da formalaşdıraraq risklərin

qiymətləndirilməsinin aktuar prinsiplərini təqdim etdi (Investopedia, 2020).

Həyat sığortası Azərbaycanda da fəaliyyət göstərən əsas sığorta növlərindən biridir və fərdin həyatının müxtəlif təhlükələrə qarşı sığorta olunmasını təmin edir. Bu, şəxsin xəstəlik, yaralanma, vəfat və ya digər ciddi hadisələr nəticəsində özünün və ya ailəsinin maddi vəziyyətini qorumağa kömək edir.

Həyat sığortasının ən əsas əhəmiyyətlərindən biri, şəxsin həyatının kritik anlarında ailəsinə və özünə maddi dəstəyin təmin edilməsidir. Bu, vəfat halında ailə üzvlərinin maliyyə sürətinin qorunması, borcların ödənilməsi və gündəlik həyat tələbatlarının davam etdirilməsi üçün əhəmiyyətli bir sığorta formadır (Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası, 2020).

Cəmiyyətlər inkişaf etdikcə, həyat sığortası modellərinin mürəkkəbliyi də artdı. Bu gün həyat sığortasının bir neçə növü müxtəlif ehtiyacları və maliyyə məqsədlərini təmin edir. Ən son və ən populyar həyat sığortası modelləri aşağıdakılardır:

1. Müddətli Həyat Sığortası:

• **İcmal:** Müddətli həyat sığortası, adətən 10 ildən 30 ilə qədər olan müəyyən bir müddət üçün əhatə dairəsini təmin edir. Sığorta sahibi müddət ərzində vəfat edərsə, benefisiarlar ölüm müavinətini alırlar.

• **Əsas Xüsusiyyətlər:** O, sadə və qənaətcildir, nağd pulun yığılması olmadan təmiz həyat qorunmasını təklif edir.

2. Bütün Həyat Sığortası:

• **İcmal:** Bütün həyat sığortası sığortalının bütün ömrünü əhatə edir. Ölüm müavinətinə əlavə olaraq, zamanla artan pul dəyərini toplayır.

• **Əsas Xüsusiyyətlər:** O, ömürlük qoruma və qənaət komponentinin birləşməsini təklif edir. Mükafatlar ümumiyyətlə müddətli həyat sığortasından daha yüksəkdir, lakin siyasət boyu eyni səviyyədə qalır.

3. Universal Həyat Sığortası:

• **İcmal:** Universal həyat sığortası sığortalılara ölüm müavinəti və mükafatlarını tənzimləməyə imkan verən çevik siyasətdir. Buraya faiz gətirən pul dəyəri olan əmanət komponenti daxildir.

• **Əsas Xüsusiyyətlər:** Sığortalılar dəyişən maliyyə şərtlərinə əsasən əhatə dairəsini və mükafat məbləğlərini dəyişə bilirlər. Pul dəyəri sığortaçı tərəfindən müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi ilə gəlir.

4. Dəyişən Həyat Sığortası:

• **İcmal:** Dəyişən həyat sığortası ölüm faydasını investisiya komponenti ilə birləşdirir. Sığortalılar mükafatları səhmlər və ya istiqrazlar kimi müxtəlif investisiya seçimlərinə ayıra bilirlər.

• **Əsas Xüsusiyyətlər:** Nağd pul dəyəri və ölüm faydası seçilmiş investisiyaların performansından asılı olaraq dəyişə bilər. Bu sığorta növü investisiya riski daşıyır və daha yüksək gəlir əldə etmək potensialını təmin edir.

5. İndeksəldirilmiş Universal Həyat Sığortası:

• **İcmal:** Bu hibrid siyasət universal həyat sığortasının elementlərini bazar indeksinə bağlı investisiya komponenti ilə birləşdirir. Bazar performansına əsaslanan pul dəyərinin artması potensialını təklif edir.

• **Əsas Xüsusiyyətlər:** Sığortalılar potensial gəlirlər və mənfi tərəfdən qorunma arasında tarazlığı təmin edərək müəyyən həddə qədər bazar qazanclarından faydalana bilirlər (McKinsey, Company, 2020)

Həyat sığortasının qədim qarşılıqlı yardım razılaşmalarından günümüzün mürəkkəb modellərinə qədər təkamülü cəmiyyətin ölümlə bağlı maliyyə risklərini idarə etmək üçün davam edən axtarışını əks etdirir. Mövcud həyat sığortasının müxtəlif çeşidi fərdlərin və ailələrin müxtəlif ehtiyaclarına və üstünlüklərinə cavab verir. Həyat sığortasının korporativ fəaliyyətə təsirinin iqtisadi təhlilini araşdırarkən, maliyyə mənzərəsinin formalaşmasına töhfə verən həyat sığortası modellərinin tarixi əsasını və müasir müxtəlifliyini tanımaq çox vacibdir (Rose, Brady, 2023).

Həyat sığortasının şirkətlərin fəaliyyətinə təsirli və əhəmiyyətlidir, risklərin azaldılmasında və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Həyat sığortası əsas personal itkisinin maliyyə nəticələrinə qarşı qorunma təklif edərək, biznes üçün qoruyucu vasitə kimi xidmət edir.

Əhəmiyyətli bir icraçı və ya əsas işçinin ölümü halında, həyat sığortası maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsini təmin edir və şirkətə potensial pozuntuları maneəsiz şəkildə idarə etməyə imkan verir.

Həyat sığortasının korporativ fəaliyyətə təsirinin əsas cəhətlərindən biri onun varisliyin planlaşdırılmasındakı roludur. Şirkətlər tez-tez təcrübəsi və rəhbərliyi təşkilatın uğuruna əhəmiyyətli töhfə verən əsas şəxslərə etibar edirlər. Həyat sığortası gözlənilməz hadisələr qarşısında şirkətin keçid dövründə hərəkət etmək və uyğun əvəzediciləri müəyyən etmək və öyrətmək üçün maliyyə imkanlarına malik olmasını təmin edir. Bu aspekt xüsusilə kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün vacibdir, burada əsas fərdin itirilməsi gündəlik əməliyyatlara ciddi təsir göstərə bilər.

Bundan əlavə, həyat sığortası şirkətin kredit qabiliyyətini gücləndirməkdə mühüm rol oynaya bilər. Bir çox kreditorlar əsas rəhbərlərin həyat sığortası siyasətlərinə əlavə təhlükəsizlik təbəqəsi kimi baxır, şirkətin ümumi kredit statusunu artırır. Bu gücləndirilmiş kredit qabiliyyəti maliyyələşdirmə və əlverişli kredit şərtlərinə çıxışı asanlaşdırır, şirkətə böyümə imkanlarına sərmayə yatırmaq və ya çətin iqtisadi şərtləri idarə etmək imkanı verə bilər.

Risqlərin azaldılması ilə yanaşı, həyat sığortası həm də işçilərin rifahına töhfə verməklə, onların rifahına sadıqlıq nümayiş etdirir. İşçilərə verilən mükafatların bir hissəsi kimi təklif olunan qrup həyat sığortası siyasətləri müsbət korporativ mədəniyyətə töhfə verir və yüksək istedadlıları cəlb etmək və saxlamaq üçün dəyərli vasitə kimi xidmət edir. Bu, öz növbəsində, ümumi məhsuldarlığa və işçilərin məmnunluğuna müsbət təsir göstərə bilər, dolayısı ilə şirkətin nəticələrinə təsir göstərir.

Əslində, həyat sığortası şirkətlər üçün strateji alət kimi çıxış edir, maliyyə müdafiəsini təklif edir, varisliyin planlaşdırılmasını asanlaşdırır, kredit qabiliyyətini artırır və müsbət korporativ mədəniyyətə töhfə verir. Korporativ landşaftda həyat sığortasının çoxşaxəli əhəmiyyətini dərk etmək, davamlılığını gücləndirmək və daim dəyişən iqtisadi mühitdə davamlı fəaliyyəti təmin etmək istəyən bizneslər üçün ayrılmaz şərtidir.

Həyat sığortası və korporativ performansın kəsişməsi onilliklər ərzində elmi araşdırma mövzusunə çevrilib, tədqiqatlar maliyyə, risklərin idarə edilməsi və iqtisadiyyat da daxil olmaqla müxtəlif fənləri əhatə edir. Əvvəlki tədqiqatların icmalı həyat sığortasının şirkətlərin maliyyə dinamikasına necə təsir etdiyinə dair tarixi anlayışa dəyərli fikirlər verir.

1. Əsas Şəxs Sığortasının Təsiri:

20-ci əsrin ortalarında aparılan ilk araşdırmalar əsas şəxsi sığortanın korporativ uğura təsirini araşdırdı. Bir şirkət tərəfindən əsas rəhbər şəxsin həyatı ilə bağlı həyata keçirilən həyat sığortasının bir forması olan əsas şəxsin sığortası strateji risklərin idarə edilməsi vasitəsi olduğu aşkar edilmişdir. Smith (1957) tərəfindən aparılmış əsas tədqiqat, əsas şəxsi sığortası olan firmaların əməliyyatlarda daha az pozulma yaşadıqlarını və əsas rəhbərlərin gözlənilməz ölümü qarşısında daha çox möhkəmlilik nümayiş etdirdiklərini ortaya qoydu. Tədqiqat əsas şəxslərin sığortasının mövcudluğu ilə liderliyin keçidi dövründə şirkətin maliyyə sabitliyini qorumaq qabiliyyəti arasında statistik əhəmiyyətli korrelyasiya olduğunu bildirdi (Smith, 1957).

2. Maliyyə Sabitliyi və Sığorta Holdinqləri:

1980-1990-cı illərdə tədqiqatçılar şirkətin maliyyə sabitliyi ilə sığorta şirkətləri arasında əlaqəni araşdırmağa başladılar. Johnson və Smith (1985) tərəfindən aparılan bir araşdırma, yaxşı qurulmuş həyat sığortası portfelinə malik olanların maliyyə dayanıqlığını artırdığını nümayiş etdirən bir nümunə korporasiyanın maliyyə hesabatlarını araşdırdı. Tədqiqat, risklərin idarə edilməsi çərçivəsinin bir hissəsi kimi həyat sığortasından strateji istifadə edən şirkətlərin iqtisadi tənəzzüllərə qarşı daha yaxşı təchiz olunduğunu irəli sürdü. Statistik təhlil sığorta holdinqlərinin həcmi ilə şirkətin çətin dövrlərdə maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti arasında müsbət korrelyasiya olduğunu göstərdi (Johnson, Smith, 1985).

3. Risklərin idarə edilməsində sığortanın strateji istifadəsi:

21-ci əsrin əvvəllərində aparılan tədqiqatlar getdikcə daha çox korporativ risklərin idarə edilməsində sığortanın strateji istifadəsinə yönəlmişdir. Chen və Martin (2007) tərəfindən aparılan bir araşdırma korporativ risk götürmə davranışı ilə həyat sığortasının mövcudluğu arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün reqressiya təhlilindən istifadə etmişdir. Nəticələr göstərdi ki, həyat

sığortasını risklərin idarə edilməsi strategiyalarına strateji şəkildə inteqrasiya edən şirkətlər daha balanslaşdırılmış risk profili nümayiş etdirirlər. Statistik nəticələr həyat sığortası vasitəsilə risklərin effektiv idarə edilməsi ilə uzunmüddətli maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması arasında korrelyasiya olduğunu göstərdi (Chen, Martin, 2007).

4. İşçilərin Müavinətləri və Korporativ Mədəniyyəti:

20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində aparılan tədqiqatlar işçilərin mükafatlandırma paketləri daxilində həyat sığortasının rolunu və onun korporativ mədəniyyətə təsirini araşdırdı. Thompson et al tərəfindən hərtərəfli təhlil. (1998) işçilərin mükafatlarının bir hissəsi kimi qrup həyat sığortası təklif edən şirkətləri araşdırdı. Tədqiqat göstərdi ki, bu cür şirkətlər daha yüksək səviyyəli işçi məmnuniyyəti və işdə saxlanılır. Statistik məlumatlar həyat sığortası müavinətlərinin təmin edilməsi ilə işçilərin ümumi əhval-ruhiyyəsi arasında müsbət korrelyasiya nümayiş etdirdi və bu, daha sabit və xüsusi işçi qüvvəsi vasitəsilə korporativ fəaliyyətə dolayı təsir göstərdi (Thompson, 1998).

5. Əvvəlki tədqiqatların meta-analiz və sintezi:

Johnson və Brown (2012) tərəfindən aparılan meta-analiz həyat sığortasının şirkət performansına təsiri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatların nəticələrini sintez etmişdir. Meta-analiz bir sıra metodologiyaları və dəyişənləri, o cümlədən əsas şəxs sığortası, sığorta holdinqləri, risklərin idarə edilməsi strategiyaları və işçilərin mükafatlarını nəzərdən keçirmişdir. Ümumi nəticələr həyat sığortası alətlərindən strateji istifadə edən şirkətlərin müxtəlif iqtisadi şəraitdə daha güclü maliyyə göstəriciləri nümayiş etdirdiyini göstərir. Statistik sintez həyat sığortasının strateji birləşməsi ilə korporativ davamlılığın yüksəldilməsi arasında ardıcıl və müsbət əlaqəni ortaya qoydu (Johnson, Brown, 2012)

6. Həyat sığortası modellərinin texnoloji inkişafı və təkamülü:

20-ci əsr irəlilədikcə texnoloji irəliləyişlər və dəyişən iqtisadi mənzərə həyat sığortası modellərinin təkamülünə təsir etdi. Əsrin ikinci yarısında hesablama texnologiyalarının yaranması risklərin daha mürəkkəb qiymətləndirilməsini və aktuar hesablamalarını asanlaşdırdı. Bu, sığortalılara maliyyə bazarlarının fəaliyyətində iştirak etməyə imkan verən dəyişkən həyat sığortasının və indeksləşdirilmiş universal həyat sığortasının inkişafına gətirib çıxardı. Thompson və Davis (1995) tərəfindən aparılan araşdırmalar bu yeniliklərin həyat sığortası təkliflərinin diversifikasiyasına necə töhfə verdiyini vurğuladı və şirkətlərə siyasətləri biznes və fərdlərin dinamik ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verdi (Thompson, Davis, 1995)

7. 20-ci əsrin sonlarında qloballaşmanın başlaması ilə şirkətlər öz əməliyyatlarını beynəlxalq miqyasda genişləndirməyə başladılar və bu, risklərin idarə edilməsi strategiyalarının yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb oldu. Johnson və Chen (2000) tərəfindən aparılan araşdırmalar transmilli korporasiyaların həyat sığortasını risklərin azaldılması planlarına necə strateji şəkildə daxil etdiyini araşdırdı. Tədqiqat vurğulayırdı ki, əsas kadrlar üçün maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, həyat sığortası biznesin geosiyasi qeyri-müəyyənliklərdən qorunmasında rol oynayır. Qloballaşma dövrü həyat sığortasını təkcə maliyyə aləti deyil, həm də müxtəlif beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı risklərin idarə edilməsində strateji komponent kimi nümayiş etdirdi (Johnson, Chen, 2000).

Nəticə

Azərbaycanda da bir çox yerli sığorta şirkəti həyat sığortası sahəsində fəaliyyət göstərir. Məsələn, PASHA Həyat (2023-cü il üçün 40 milyon mənfəət), Xalq Sığorta, Standard Sığorta şirkətləri, müxtəlif həyat sığortası paketləri təklif edərək və müştərilərinin tələblərinə cavab verərək bu sahədə ön planda yer alırlar (PAŞA Həyat Sığorta, 8)

Həyat sığortası, fərdin və ailəsinin maddi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Bu sığorta növü, gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrə qarşı qorunmaq və bir şəxsin özünü və ailəsini maddi baxımdan qorumaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həyat sığortasının korporativ fəaliyyətə təsiri ilə bağlı araşdırmaların tarixi tədqiqi inkişaf edən anlayışın trayektoriyasını açır. Əsas şəxs sığortasının rolu ilə bağlı ilk araşdırmalardan tutmuş

risklərin idarə edilməsi strategiyalarına dair müasir tədqiqatlara qədər ədəbiyyat ardıcıl olaraq həyat sığortasının şirkətlərə müsbət təsirinə işarə edir. Müxtəlif onilliklər və metodologiyalar üzrə statistik təhlillər ardıcıl olaraq göstərir ki, həyat sığortasının strateji birləşməsi maliyyə sabitliyi, effektiv risklərin idarə edilməsi və müsbət korporativ mədəniyyətlə əlaqələndirilir. Tədqiqatda irəlilədikcə, bu tarixi perspektivlər korporativ fəaliyyətə təsir göstərməkdə həyat sığortasının qalıcı əhəmiyyətini dərk etmək üçün əsas təşkil edir (13).

Ədəbiyyat

1. Investopedia. (2020). The history of insurance. January 16.
2. Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası. (2020). Həyat sığortası.
3. McKinsey Company. (2020). The future of life insurance. June 1.
4. Rose, G., Brady, R. (2023). Types of life insurance. NerdWallet. September 26.
<https://www.nerdwallet.com/article/insurance/types-of-life-insurance>
5. Johnson, M., Chen, P. (2000). Life insurance as a risk mitigation strategy for multinational corporations. *Journal of Risk Management*, 6(4), pp.57-72.
6. Smith, J. (1957). The impact of key person insurance on corporate resilience: A seminal study. *Journal of Risk Management*, 12(3), pp.45-62.
7. Johnson, C., Smith, A. (1985). The impact of life insurance holdings on corporate financial resilience. *Journal of Financial Economics*, 15(4), pp.235-262.
8. Chen, L., Martin, B. (2007). Corporate risk-taking behavior and the role of life insurance in risk management: A regression analysis. *Journal of Risk and Insurance*, 74(2), pp.345-372.
9. Thompson, R., Jones, L., Brown, K. (1998). The relationship between life insurance benefits, employee satisfaction, and corporate performance. *Human Resource Management Journal*, 38(4), pp.311-332.
10. Johnson, C., Brown, D. (2012). The multifaceted impact of life insurance on company performance: A meta-analysis and synthesis of research. *The Journal of Business*, 85(3), pp.987-1024.
11. Thompson, M., Davis, S. (1995). Technological advancements and evolution of life insurance models. *Journal of Risk and Insurance*, 62(2), pp.235-257.
12. PAŞA Həyat Sığorta Yekun Audit.
https://pasha-life.az/site/assets/files/1044/yekun_audit_ryi_saytda_drc_olunmasi_ucun.pdf
13. İcbari sığortalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu.
<https://e-qanun.az/framework/22228>

Göndərilib: 21.12.2023

Qəbul edilib: 19.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/215-221>

Cavid Soltanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
cavidsoltanov@inbox.ru

QLOBAL KRIPTOVALYUTA BAZARINDAKI ALƏTLƏR VƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ

Xülasə

Kriptoalyuta termini son dövrlərdə daha da populyarlıq qazanmağa başlayıb. Əsas kriptoalyutalardan olan Bitkoinin son illərdəki rallisi dünya üzərində səs salaraq, kriptoalyutaların alqı-satqı prosesinə ciddi təsir edib. Bir çox ölkə və şirkətlərdə artıq Bitkoin rəsmi ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilir. Kriptoalyutalar barədə qlobal səviyyədə ciddi tənzimləmələrin olmaması bu bazara daha çox kapital axımına səbəb olur və bu da öz növbəsində koinlərin qiymətində dalğalanmalar yaradaraq alınan risklər nəticəsində itki yaxud gəlirlərə səbəb olur. Məqalə 4 əsas başlıqdan ibarətdir. Məqələdə Kriptoalyutalar haqqında fundamental məlumatlar, blokçeyn texnologiyasının iş prinsipi, kriptoalyuta alətləri və qlobal kriptoalyuta bazarındakı mövcud vəziyyət araşdırılaraq təhlil edilmişdir. Həmçinin Bitkoinin qiymətinə təsir edən faktorlar da araşdırılmışdır. Top kriptoalyutaların bazardakı dominantlıq faizləri diaqramdan istifadə edilərək vizuallaşdırılmışdır. Dominantlıq faizlərinin kriptoalyutaların qiymətində əhəmiyyətli rol oynaması ətraflı şəkildə izah edilmişdir. Bundan əlavə, Bitkoinin illər üzrə qiymət dəyişimi diaqram vasitəsi ilə təsvir edilmişdir. Məqələdə investorların yatırım etməzdən əvvəl istifadə edə biləcəyi bir sıra alətlər qeyd edilmiş və mümkün risklər barədə araşdırılaraq ətraflı izahlar verilmişdir.

Açar sözlər: *kriptoalyuta, kriptoalyuta bazarı, blokçeyn, bitkoin, kriptoalyuta alətləri, investor, mining*

Javid Soltanov
Azerbaijan State University of Economics
master student
cavidsoltanov@inbox.ru

Global cryptocurrency market tools and current situation analysis

Abstract

The term cryptocurrency has become more popular in recent times. The rally of Bitcoin, one of the main cryptocurrencies, in recent years reverberated around the world and had a serious impact on the process of buying and selling cryptocurrencies. Bitcoin is now accepted as an official means of payment in many countries and companies. The lack of strict regulation of cryptocurrencies at the global level leads to more capital flows into this market, which in turn leads to losses or gains as a result of the risks taken by creating fluctuations in the price of the coins. The article consists of 4 main headings. The article examines and analyzes fundamental information about Cryptocurrencies, the working principle of blockchain technology, cryptocurrency tools, and the current situation in the global cryptocurrency market. Factors affecting the price of Bitcoin were also investigated. The market dominance percentages of top cryptocurrencies are visualized using a chart. It has been explained in detail that dominance percentages play a significant role in the price of cryptocurrencies. In addition, the price change of Bitcoin over the years is illustrated by means of a chart. The article lists a number of tools that investors can use before investing and examines possible risks and provides detailed explanations.

Keywords: *cryptocurrency, cryptocurrency market, blockchain, bitcoin, cryptocurrency tools, mining*

Giriş

2009-cu ildə ortaya çıxan kriptovalyutalar, mərkəzi olmayan xarakteri və anonimlik imkanı ilə tez bir zamanda dünya miqyasında populyarlıq qazanıb. İlk dijital valyuta olan Bitcoin (BTC), 2009-cu ildə yaradıldı və kriptovalyuta dövrünün başlanğıcını qoydu. Vergi orqanları, icraçılar və tənzimləyicilər dünyanın dörd bir yanından ən yaxşı praktikaları müzakirə edərkən, kriptovalyutaların qanuniliyi məsələsi hələ də mübahisə mövzudur. Bu sualın cavabı, istifadəçinin coğrafi yerləşməsinə və fəaliyyətinə görə dəyişir. Hal-hazırda minlərlə fərqli kriptovalyuta mövcuddur, amma onların dəqiq sayını bilmək çətindir.

Kriptovalyutalar, insanlara mərkəzi bir otorite olmadan - hökumət, banklar və ya digər maliyyə qurumları olmadan - öz varlıqlarını idarə etmə imkanı verən mərkəzləşdirilməmiş bir sistemdir. Bu virtual pulların əsası olan blokçeyn texnologiyası, bütün tranzaksiyaların şəffaf və dəyişməz bir şəkildə qeydə alındığı bir dağıtılmış hesab kitabıdır. Kriptovalyutalar, hər bir istifadəçinin cüzdanda saxlanılan varlıqlarına giriş üçün istifadə etdiyi iki əsas açar - açıq və gizli açarlarla təmin edilir. Açıq açar, şəbəkədəki istənilən şəxs cüzdandakı balansını və tranzaksiyaları görməsinə imkan verir, halbuki gizli açar yalnız sahibinə varlıqlara giriş hüququ verir. Kriptovalyutalardan faydalanmaq üçün yalnız internet bağlantısı kifayətdir.

Bəzi kriptovalyutalar geniş miqyaslı əməliyyatlar apararkən, digərləri daha məhdud bir populyarlığa sahib olaraq kiçik ölçülü əməliyyatlar gerçəkləşdirir. İnvestorlar, kriptovalyuta bazarlarına sərmayə qoymadan əvvəl, kriptovalyutaların dəyərində təsir edən amilləri dərinlən araşdırmalı və bazar trendlərini diqqətlə təhlil etməlidirlər. Kriptovalyutaların hələ tənzimlənməmiş bir sektor olması, qiymət dalğalanmaları (volatilitə) və manipulyasiya risklərinin hər zaman var olduğunu göstərir. Son zamanlarda kriptovalyuta bazarları, Elon Musk kimi tanınmış şəxsiyyətlərin açıqlamaları daxil olmaqla, müxtəlif xəbərlərdən təsirlənmişdir. Bu cür açıqlamalar, bazarların ani dəyişməsinə və kriptovalyutaların dəyərinin birdən-birə yüksəlməsinə və ya düşməsinə yol açabilir.

Kriptovalyutalar.

Kriptovalyuta ya da kripto, fiziki pul daşıma ehtiyacını ortadan qaldıran dijital bir ödəmə platformudur. Yalnız dijital formada mövcuddur və insanlar əsasən onu onlayn əməliyyatlar üçün istifadə etsələr də, bəzi fiziki alış-verişlər etmək də mümkündür. Hökumətin yalnız özü tərəfindən çap edilən ənənəvi pullardan fərqli olaraq, kriptovalyutaları bir neçə şirkət satır.

Kriptovalyuta bazarları, Bitcoin kimi tanınmış kriptovalyutalarla yanaşı, Ethereum, Mina Protocol, XRP və Cardano kimi yenilikçi kriptovalyutalara da ev sahibliyi edir.

Kriptovalyutalar dəyişdirilə biləndir, yəni dəyəri alındıqda, satıldıqda və ya dəyişdirildikdə eyni qalır. Kriptovalyuta, dəyişən dəyərlərə sahib olan qeyri-ışlak tokenlər (NFT-lər) ilə eyni deyil. Məsələn, kriptoda bir dollar həmişə bir dollar olacaq, halbuki bir NFT dollarının dəyəri ona bağlı olduğu dijital aktivə görə dəyişir.

“Mining” kriptovalyutunun yaradılma prosesini təsvir etmək üçün istifadə olunan bir termindir. Kriptovalyuta ilə aparılan əməliyyatlar təsdiqlənməlidir və “mining” həmin təsdiqlənməni həyata keçirərək yeni kriptovalyuta yaradır. “Mining” əməliyyatları blokçeynə əlavə etmək üçün xüsusi avadanlıq və proqram təminatından istifadə edir. Bütün kriptovalyutalar “mining” yolu ilə yaranır. Məsələn, xərcləyə bilmədiyiniz kripto “mining” yolu ilə yaranmaz. Bunun əvəzinə, təkmilləşdiricilər yeni valyutaları sət ayrılma (“hard fork”) vasitəsilə yaradırlar. Sət ayrılma blokçeyndə yeni bir zəncir yaradır. Bir zəncir yeni yola davam edərkən, digəri köhnə yolu izləyir. “Mining” edilə bilməyən kripto, adətən, alış-verişlərdən daha çox investisiya məqsədilə istifadə olunur (1).

Kriptovalyuta bazarları ilə bağlı bir neçə məsələ var ki, bunlar yatırımcılar üçün ciddi risklər yarada bilər:

1. Kriptovalyutaların dəyərinin ani dəyişməsi: Bu, yatırımcılar üçün mühüm bir risk faktorudur və bazar trendlərini diqqətlə izləmək, yatırımlarını doğru bir şəkildə planlamaq önəmlidir. Bunun üçün kriptovalyutaya yatırım etməzdən əvvəl layihəni araşdırmaq və risksiz qərar vermək lazımdır.

2. Kiber hücumlar: Kriptoalyuta bazarları, kiber hücumlara məruz qalmağa davam edir və bu hücumlar nəticəsində böyük miqdarda kriptoalyutalar xakerlərin əlinə keçir. Bu səbəblə, yatırımcıların kriptoalyutalarını güvənli bir şəkildə saxlamaları üçün güvənli birjalardan istifadə etmələri vacibdir.

3. Qanuni tanınma və tənzimləmələr: Kriptoalyutalar, çox ölkədə hələ də rəsmi olaraq tanınmamışdır və bu səbəblə bəzi ölkələrdə yatırımcılar üçün tənzimləyici qanunlar qüvvədədir. Bu, yatırımcılar üçün başqa bir böyük risk yaradır. Kriptoalyutalara yatırım edərkən əlaqəli ölkənin qanunları və tənzimləmələri haqqında doğru fikir sahibi olmaq önəmlidir.

Blokçeyn faktorunun kriptoalyuta bazarında önəmi

Blokçeyn, biznes şəbəkəsində əməliyyatları qeyd etməyi və aktivləri izləməyi asanlaşdıran paylanmış kitabdır. Blokçeyn şəbəkəsində demək olar ki, dəyərli hər şey izlənilə və ticarət edilə bilər. Bu yolla risklər azaldılaraq maliyyə baxımından da qənaət edilir.

Blokçeyn, hər kəsin istifadə edə biləcəyi açıq, paylaşılmış və güvənli bir məlumat bazasıdır. Bu texnologiya, daxil edilmiş məlumatların dəyişdirilməsinin qarşısını alır, yəni məlumatlar blokçeynə yerləşdirildikdə, onları gizlətmək mümkün deyil. Texniki olaraq qiymətli olan hər hansı bir qeyri-maddi məlumat bu məlumat bazasına əlavə edilə bilər. Blokçeyn texnologiyası, istifadəçilərə vasitəçilər olmadan birbaşa əməliyyatlar etməyə imkan tanıyır (Beck, Becker, Lindman, Rossi, 2017)

Blokçeyn şəbəkəsinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Konsensus: Əməliyyatın etibarlı olması üçün bütün iştirakçılar əməliyyatın etibarlılığı barədə razılığa gəlməlidirlər.

2. Mənşə Məlumatı: İştirakçılar aktivin mənşəyini bilir və zamanla sahiblikdə dəyişiklikləri görə bilər.

3. Dəyişməzlik: Heç bir iştirakçı əməliyyatı əməliyyat kitabçasında qeyd edildikdən sonra poza və ya qeydləri saxtalaşdırma bilməz. Əgər əməliyyatda xəta varsa, səhvi düzəltmək üçün yeni əməliyyat aparılmalıdır, bu proseslərin hər ikisi göz qabağında olur (Allison, Ian 2015).

4. Mərkəzləşdirilməmiş: Blokçeyn texnologiyası mərkəzləşdirilməmiş sistemdir, yəni şəbəkəyə nəzarət edən mərkəzi orqan yoxdur. Bunun əvəzinə, şəbəkə əməliyyatları yoxlamaq və təsdiqləmək üçün birlikdə işləyən çox sayda qovşaqdan ibarətdir (4).

Mərkəzsizləşdirmə blokçeyn şəbəkəsində bir çox üstünlüklər təklif edir:

a) Blokçeyn şəbəkəsi, şəbəkənin mərkəzləşdirilməmiş təbiətinə görə uğursuzluğa daha az meyllidir. Sistemə hücum hakerlər üçün daha baha başa gəlir, buna görə də uğursuzluq ehtimalı azdır.

b) Heç bir üçüncü tərəf iştirak etmir, buna görə də sistemdə əlavə risk yoxdur.

c) İstifadəçilər artıq öz əmlaklarına nəzarət edirlər və aktivlərini saxlamaq və idarə etmək üçün üçüncü tərəfə etibar etməli deyillər.

d) Blokçeyn-in mərkəzləşdirilməmiş təbiəti şəbəkədəki hər bir iştirakçı üçün şəffaf profil yaratmağı asanlaşdırır. Beləliklə, hər bir dəyişiklik izlənilə bilər (5).

Qlobal Kriptoalyuta bazarındakı alətlər

Kriptoalyuta bazarında fəaliyyət göstərmək üçün istifadə edilən müxtəlif platforma və xidmətlərə kriptoalyuta alətləri deyilir. Bu alətlər, ticarət və investisiya proseslərini sadələşdirmək məqsədi daşıyır və bir sıra fərqli növləri var. İnvestorlar işlərini asanlaşdırmaq və mümkün risklərdən qaçmaq üçün aşağıdakı ən yaxşı 5 alətdən istifadə edə bilərlər.

1. Token Metrikləri- Kriptoalyutanın tədqiqi və təhlili üçün nəzərdə tutulmuş süni intellektlə işləyən analitik platformadır. O, istifadəçilərə kriptoalyuta bazarında istiqamət vermək üçün hərtərəfli resurslar və anlayışlar təqdim etməklə qabaqcıl maşın öyrənmə alqoritmlərindən həmçinin süni intellektdən istifadə edir.

Proqnozlara əlavə olaraq, Token Metrics investirlərə və treydlərə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı vermək üçün texniki analiz alətləri, fərdi göstəricilər, AI kripto indeksləri və AI chatbot təklif edir.

Bundan əlavə, istifadəçiləri ən son kriptovalyuta tendensiyaları və inkişafı haqqında məlumatlandırmaq üçün vebinarlar, dərslilər və bazar araşdırması hesabatları kimi təhsil resursları təqdim edir (6).

2. Lunarcrush- Lunarcrush kriptovalyuta həvəskarları və investorlar üçün əvəzolunmaz sosial media analitika vasitəsidir. Bazar kapitallaşması, ticarət həcmi, qiymət hərəkətləri və sosial media əhval-ruhiyyəsi daxil olmaqla, müxtəlif kriptovalyutalar üzrə real vaxt məlumatları və təhlili təklif edir.

Xüsusilə, onun inkişaf etmiş sosial dinləmə imkanları istifadəçilərə Twitter, Reddit və Telegram kimi platformalarda xüsusi kriptovalyutalar haqqında söhbətləri və qeydləri izləməyə və təhlil etməyə imkan verir (6).

3. CoinMarketCal - Kriptovalyuta bazarı özü ilə birlikdə qiymət hərəkətlərinə təsir edə biləcək çox sayda bazar hadisəsini gətirir. Bu, CoinMarketCal kimi kriptovalyuta araşdırma alətlərindən istifadə etmədikcə, kripto dünyasındakı hadisələri izləməyi çətinləşdirir. CoinMarketCal, müxtəlif kriptovalyutalar üzrə bütün gələcək hadisələr haqqında sizi məlumatlandıran bir kriptovalyuta təqvimini təqdim edir. Platforma, sübuta əsaslanan və icma tərəfindən idarə olunan çərçivələri birləşdirir, istifadəçilərə kripto hadisələrini əlavə etmək imkanı verir və bunlar daha sonra yoxlanılır. Doğru qeyd edilən hadisələr müsbət səs alır, saxta olan hadisələr isə mənfi səs alır. Əgər siz, müəyyən bir kriptovalyutanın qiymətinə təsir edəcək hadisələrlə maraqlanırsınızsa, sadəcə olaraq platformada həmin kriptovalyutanı axtarısa verin. Bir neçə kliklə, seçdiyiniz müddət üçün bütün qeyd olunan hadisələri görə bilərsiniz və geniş analiz etmək imkanına sahib ola bilərsiniz (Soltanov, 2022: 11).

4. Coingecko- CoinGecko, kriptovalyuta bazarının ən mühüm məlumat mənbələrindən biridir. Bu platforma, kriptovalyutaların cari qiymətlərini, bazar kapitalizasiyasını, 24 saatlıq ticarət həcmi və qiymət dəyişikliklərini izləmək üçün geniş bir məlumat bazası təqdim edir.

CoinGecko istifadəçilərə aşağıdakı xüsusiyyətləri təklif edir:

• **Qiymət izləmə:** CoinGecko, müxtəlif kriptovalyutaların real vaxt rejimində qiymətlərini izləyir və istifadəçilərə dərhal məlumat verir.

• **Bazar kapitalizasiyası:** Platforma, hər bir kriptovalyutanın bazar kapitalizasiyasını və onun ümumi kriptovalyuta bazarındakı payını göstərir.

• **Ticarət həcmi:** CoinGecko, kriptovalyutaların 24 saatlıq ticarət həcmi təqdim edir ki, bu da bazarın aktivliyini və likvidliyini ölçmək üçün vacibdir.

• **Qiymət qrafikləri:** İstifadəçilər, müxtəlif zaman aralıklarında kriptovalyutaların qiymət dəyişikliklərini izləmək üçün qrafiklərdən istifadə edə bilərlər.

• **İcmalar və təhlillər:** CoinGecko, kriptovalyuta bazarı haqqında dərin təhlillər və icmalar təqdim edir ki, bu da istifadəçilərə məlumatlı qərarlar verməkdə kömək edir (Sagona-Stophel, 2016).

5. CryptoMiso- Kriptovalyuta layihələrinin inkişaf aktivliyini izləmək üçün istifadə olunan bir veb xidmətidir. Bu platforma, kriptovalyutaları onların ən populyar Github repozitoriyasının son 12 ay ərzindəki "commit" tarixçəsinə əsasən sıralayır. Bu, hər bir kriptovalyutanın texniki inkişafını və yenilənməsini ölçmək üçün faydalı bir göstəricidir.

CryptoMiso-nun əhəmiyyəti:

Aktiv inkişafı göstərir: Layihənin Github-da neçə "etibar" aldığı, layihənin aktiv inkişaf etdiyini və daim yeniləndiyini göstərir.

İştirakçıların sayını qeyd edir: Layihəyə töhfə verən inkişaf etdiricilərin sayı, layihənin icma tərəfindən necə qəbul edildiyini və dəstəkləndiyini göstərir.

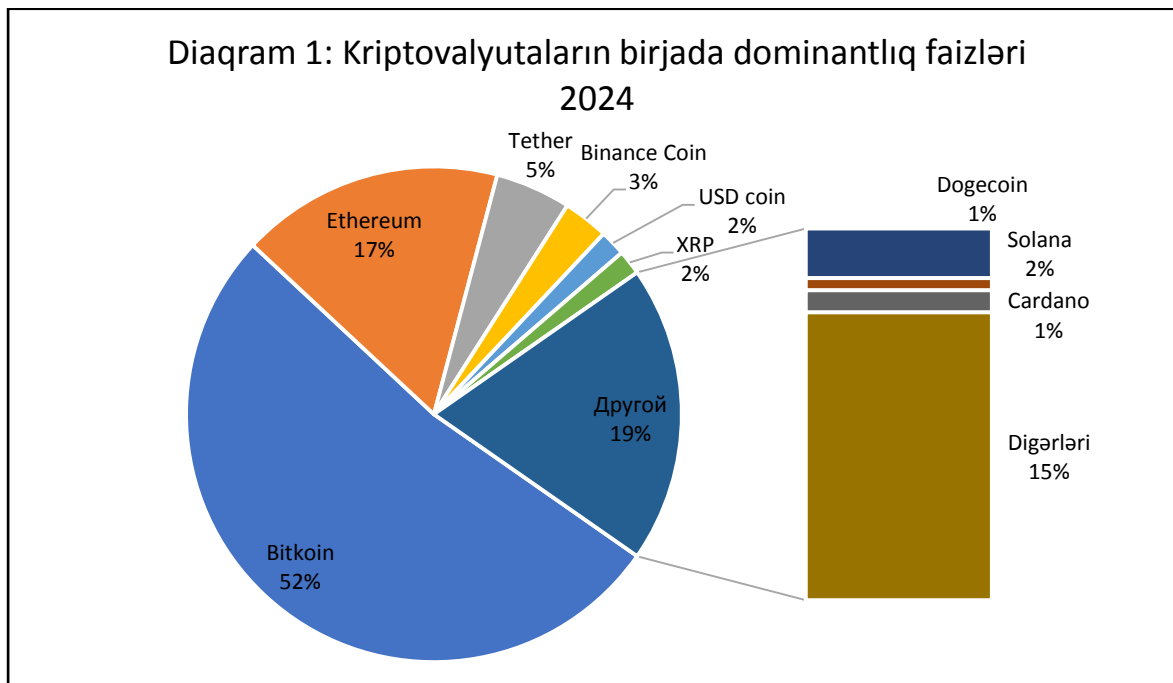
Açıq qaynaq layihələrin şəffaflığını təmin edir: CryptoMiso, layihənin açıq qaynaq olmasını və kodunun hər kəs tərəfindən yoxlanıla biləcəyini təmin edir.

Yenilikləri və yeniləmələri izləməyə imkan verir: İstifadəçilər, müxtəlif kriptovalyutaların yeniliklərini izləyə bilərlər (9).

Bu cür məlumatlar, investorlar və istifadəçilər üçün kriptovalyuta layihələrinin sağlamlığını və potensialını qiymətləndirməkdə faydalı ola bilər.

Kriptoalyutaların mövcud vəziyyəti

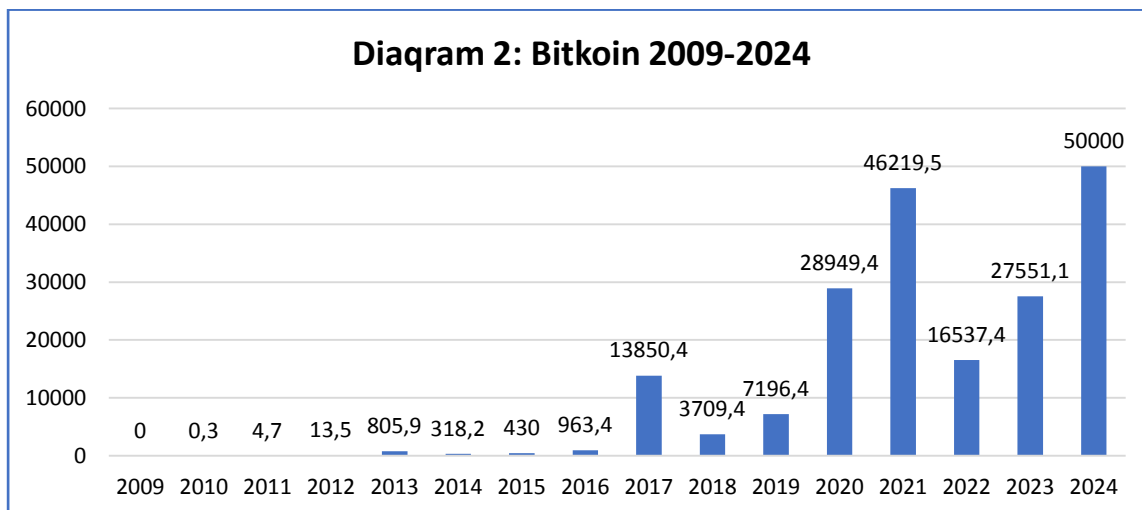
Kriptoalyutanın dəyəri, tələb və təklif qanunlarına uyğun olaraq dəyişir və 2008-ci ildən bəri investorların, şirkətlərin və şəxslərin artan marağı, Bitkoinin qiymətini və müəyyən müddət sonra digər altkoinlərin də bazar dəyərini kəskin şəkildə yüksəltmişdir. Aşağıdakı Diaqram 1-də biz top kriptoalyutaların birjadakı dominantlıq faizləri ilə tanış ola bilərik.

Data mənbə: www.tradingview.com

Qeyd edilən göstəricilər 2024-cü ilin 1-ci rübünü əhatə edir və göstəricilər hər dəqiqə dəyişə bilər. Daha dəqiq statistik məlumatı əldə etmək üçün data mənbədən istifadə etmək lazımdır. Diaqram 1-də gördüyümüz kimi, kriptoalyuta bazarına 52%-dən də çox göstərici ilə Bitkoin başçılıq edir. Ən yaxın izləyici olan Ethereum isə 17% bazar payına malikdir. Digər altkoinlər isə kiçik faizlərlə bazarda öz paylarını qorumağa çalışırlar. Bitkoinin bazar payının yüksəlməsi digər altkoinlərin qiymətinin artmasına əngəl olur. Məhz bu səbəbdən, BTCD faizi yüksəldikcə, altkoinlərin əsasən stabil və yaxud enən trenddə olduğunu müşahidə edə bilərik.

Dominantlıq faizi ən yüksək olan Bitkoini yaxından təhlil edək. Bunun üçün Bitkoinin illər üzrə artan-azalan qiymətlərinə Diaqram 2 vasitəsi ilə nəzər yetirək.

Data mənbə: coingecko.com

Qeyd: Təsvir edilən bütün illər üzrə ilin sonuncu günündəki statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Yalnız 2024-cü il məlumatı fevral ayına qədər olan dövrə aiddir.

Bitkoinin qiyməti gördüyümüz kimi illər üzrə dəyişkənlik göstərmişdir. Qiymətin dəyişməsinin arxa fonunda baş verənləri analiz edək. Bunun üçün bitkoinin qiymətinə təsir edən əsas faktorları sadalayaq:

a) Elon Musk'un Bitkoin üzərindəki təsiri: Elon Musk, Bitkoin haqqında tez-tez fikirlərini ifadə edir və bu fikirlər dəfələrlə Bitkoin'in qiymət dalğalanmalarına səbəb olur (Lennart Ante, 2023).

b) Bitkoinin yayılması: Bitkoinin dünyada daha geniş qəbul görməsi, onun maliyyə dəyərini artırmağa yardım edir. İş yerləri və ticarət məkanları Bitkoini ödəniş üsulu kimi qəbul etdikcə, onun qiyməti də yüksəlir. Məsələn: El Salvador, orta hesabla 44,300 dollar qiymətinə alınmış təxminən 2,380 bitkoinə sahibdir, yəni 105 milyon dollarlıq investisiya indi 155 milyon dollardan çoxdur (11).

c) Qanuni tənzimləmələr: Bitkoinin qanuni məhdudiyətlərlə üzləşməsi, onun qiymətini aşağı çəkə bilər. Qanuni maneələr, insanların Bitkoinə olan inamını və onun istifadəsini azaldaraq, dəyərini düşürə bilər.

d) Kripto arenasındaki mübarizə: Bitkoinin bazar qiyməti, digər kripto valyutaların performansına ilə sıx əlaqəlidir. Başqa kripto valyutalar daha çox tələb olunarsa və ya daha yüksək qiymətləndirilərsə, Bitkoinin qiyməti mənfi təsirlənə bilər (12).

Dünya miqyasında, kriptovalyuta alış-verişi üçün bir çox birjalar fəaliyyət göstərir. Bu birjalarda müxtəlif kripto valyutalar ticarət üçün təklif olunur. Kripto valyutaların dövriyyədəki miqdarının və kripto valyuta istifadəçilərinin sayının artan tendensiyası, bu bazarın analizinin əhəmiyyətini göstərir (13).

Nəticə

1. Kripto valyuta alətlərindən istifadə etməklə investorlar itki və risklərdən özlərini müdafiə edə bilərlər.

2. Kripto valyutaya yatırım edərkən layihənin araşdırılması və gələcək potensialının proqnozlaşdırılması vacib faktorlardan biridir.

3. Kripto valyuta bazarı mümkün spekulasiya və manipulyasiyalara açıq bazardır.

4. Blokçeyn kimi texnologiyalar kripto valyuta köçürmələrini daha təhlükəsiz edir və köçürmə xərclərini azaldır.

5. Fırıldaçılıq və zərərlərdən vətəndaşların müdafiəsi, eləcə də kripto valyutaların maliyyə sistemindəki təsirlərinin nizamlanması üçün qanuni tədbirlər alınmalıdır.

6. Kripto valyuta əməliyyatlarını nəzarət etmək üçün hər hansı bir mərkəzi buraxılış və ya tənzimləmə qurumunun olmaması, Bitkoin və başqa kripto valyutaların yalnız şəbəkə istifadəçilərinin idarəetməsinə bağlı olmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. URL- www.coursera.org/articles/how-does-cryptocurrency-work
2. Beck, R., Becker, C., Lindman, J., Rossi, M. (2017).
3. Allison, I. (2015). If Banks Want Benefits Of Blokçeyns, They Must Go Permissionless. NewsBTC.
4. URL-www.openaccess.hacettepe.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11655/5143/10199572.pdf?sequence=1
5. URL- www.geeksforgeeks.org/features-of-blockchain/
6. URL- www.tokenmetrics.com/blog/crypto-tools#understanding-crypto-tools
7. Soltanov, C. (2022). Buraxılış işi (Kripto valyutalar və ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi), 11 s.
8. Sagona-Stophel, K. (2016). Bitkoin 101 white paper (PDF). Thomson Reuters.
9. URL- www.cryptomiso.com/

10. Lennart, A. (2023). How Elon Musk's Twitter activity moves cryptocurrency markets, Technological Forecasting and Social Change, Volume 186, Part A.
11. URL- www.tradingview.com
12. URL- coingecko.com
13. URL- <https://www.independent.co.uk/tech/bitcoin-el-salvador-holdings-value-b2506424.html>

Göndərib: 06.12.2023

Qəbul edilib: 04.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/222-226>

Günel Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
dr.gatibe@gmail.com

ABŞ-IN YOŞ SIYASƏTİNİN SON 5 İLƏ DAİR NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

Birləşmiş Ştatların Yaxın Şərqdən hərbi cəhətdən uzaqlaşması ilə bağlı yüksək səslə çağırışlara baxmayaraq, region ABŞ-ın bir çox həyati maraqlarının kəsişməsindədir. Yaxın Şərqdə başlayan problemlər bütün dünyaya təsir edir. Yaxın Şərq ABŞ üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bir çox məsələlərin kəsişməsindədir. Amerikanın Şərqdəki təhlükəsizlik maraqları mahiyyətcə təkmilləşdirilmiş iqtisadi imkanlar və daha məsuliyyətli idarəetmə ilə bağlıdır. Yaxın Şərqə istənilən yeni yanaşma həm ABŞ-da, həm də Yaxın Şərqdə kontekstdə əhəmiyyətli dəyişiklikləri nəzərə almalıdır.

ABŞ-ın Fars körfəzi siyasətinin təşkilatı prinsipləri nüvə silahının yayılmasının qarşısının alınması, gərginliyin azaldılması və silahlanma yarışının azaldılması, regionda radikal islamçı ideologiyaya sadıq olan dövlətlərin konstruktiv regional iştirakının təşviqi, İsrailə münasibətlərin normalaşdırılması və Rusiya və Çin təsirini dayandırmaq təşkil edir.

Açar sözlər: *Yaxın və Orta Şərq, ABŞ-ın maraqları, Biden administrasiyası terrorizm, nüvə silahının yayılmaması, İsrail-fələstin münaqişəsi*

Günel Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
dr.gatibe@gmail.com

Results of Near and Middle East policy of USA over the last 5 years

Abstract

Despite loud calls for the United States to disengage militarily from the Middle East, the region is at the crossroads of many vital US interests. The problems that started in the Middle East affect the whole world. The Middle East is at the intersection of many issues of vital importance to the United States. America's security interests in the East are essentially about improved economic opportunities and more responsible governance. Any new approach to the Middle East must take into account significant changes in context, both in the United States and in the Middle East.

The organizational principles of the US Persian Gulf policy are prevention of nuclear proliferation, de-escalation and reduction of the arms race, promotion of constructive regional participation of states committed to radical Islamist ideology in the region, normalization of relations with Israel, and stopping the influence of Russia and China.

Keywords: *Near and Middle East, US interests, Biden administration, terrorism, non-proliferation of nuclear weapons, Israeli-Palestinian conflict*

Giriş

Yaxın Şərqi təhlükəsizlik mənzərəsi də son illərdə olduğundan çox fərqlidir. Bu o deməkdir ki, ABŞ-ın regiondakı milli təhlükəsizlik maraqları və bu maraqlar üçün risklər bir sıra prioritetlərin dəyişdirilməsini tələb edən şəkildə inkişaf edib. Əsas dəyişikliklərdən bəziləri aşağıdakılardır. 11 sentyabr hadisəsindən sonra təxminən iki onillikdə ilk dəfədir ki, ABŞ Yaxın Şərqdə böyük döyüş əməliyyatlarında iştirak etmir. 2011-ci il Ərəb Baharından on il keçsə də, cüzi konkret irəliləyiş əldə olunsada, hərəkətin istəkləri hələ də vətəndaşların və hökumətlərin hərəkətlərini formalaşdırır. Suriya, Yəmən və Liviyada çoxlu münaqişələr, eləcə də davam edən İsrail-Fələstin münaqişəsi var. Son illərdə ABŞ-ın təhlükəsizlik söylərində üç məsələ üstünlük təşkil edib: terrorizmin qarşısının

alınması, qlobal enerji bazarlarının qorunması və İranın nüvə silahının yayılması və digər bədxah fəaliyyətləri ilə mübarizə (1). Bununla belə, Birləşmiş Ştatların regionda daha geniş təhlükəsizlik maraqları var. Terror qrupları tənəzzüldədir, lakin onların hələ də imkanları var. Yaxın Şərqdə zorakı ekstremizmin inkişafına kömək edən əsas şərtlərin çoxu qalır və ya daha da pisləşib. Diplomatiya, idarəçilik və iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması tələb olunan bu problemi həll etmək üçün təkə hərbi vasitələr kifayət etmir. Aşağıdakı təhlükəsizlik problemləri ABŞ-ın onları idarə etmək üçün daha inteqrasiya olunmuş yanaşmasını tələb edən şəkildə qarşılıqlı təsir göstərir:

- terrorizmin qarşısının alınması
- qlobal enerji bazarlarının qorunması
- nüvə silahının yayılmamasının təmin edilməsi
- böyük güc rəqabətində irəlidə qalmaq
- regional təcavüzün və münaqişələrin yumşaldılması
- ABŞ-ın maraqlarını idarə etmək üçün insan və maliyyə xərclərinin azaldılması
- ABŞ müttəfiqlərinin və tərəfdaşlarının təhlükəsizliyinin və iqtisadi rifahının qorunması

(Jonathan).

Bayden administrasiyasının başlıca prioritetləri daxili problemləri həll etmək, pandemiya ilə bağlı ictimai sağlamlıq ehtiyaclarını həll etmək və Amerika iqtisadiyyatının bərpasına kömək etməkdir. Bayden Administrasiyasının 2021-ci il Milli Təhdid Strategiyası Müvəqqəti Planı, ölkənin Çin və Rusiya üzərindəki təhlükəsiz üstünlüyünü qorumaq üçün resursları boşaltmaq üçün müdafiə büdcəsi prioritetlərini müəyyən edir. Qlobal gücün mövqeyini qorumaq, terrorizmlə və İranın təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq və digər maraqları qorumaq üçün Yaxın Şərqdə “düzgün mütənasib” hərbi mövcudluğu saxlamaq üçün direktiv tələb edir. Üstəlik, amerikalıların əksəriyyəti regionda uzun sürən müharibələr və zorakılıqlardan məyus olmasına baxmayaraq, Yaxın Şərqi vacib hesab etməkdə davam edir (3). Qlobal Məsələlər üzrə Çikaqo Şurasının 2020-ci ildə apardığı sorğu göstərdi ki, ikitərəfli (61%) amerikalılar Yaxın Şərqi ABŞ-ın İrana qarşı milli terrorizmlə mübarizə aparmaq üçün ən vacib bölgəsi hesab edir. Gallup sorğusuna əsasən amerikalıların 95 faizindən çoxu beynəlxalq terrorizmi və İranın nüvə silahı inkişaf etdirməsini kritik və ya mühüm təhdidlər, 85 faizi isə Suriyadakı münaqişəni və İsrail ilə Fələstin arasındakı münaqişəni hesab edir, 75 faizi Şərqdəki bütün ölkələri: Misir, İran, İraq, İsrail və Suriyanı təhdid hesab edir. Əslində, yeni administrasiyaların əksəriyyəti Yaxın Şərqdə hərbi fəaliyyəti azaltmaq niyyəti ilə başlayıb və ya ən azından hərbi mövcudluğu artırmağı planlaşdırmayıb. Buna baxmayaraq, Yaxın Şərq davamlı olaraq ABŞ-ı cəlb edir. Prezident Cimmi Karterdən bəri hər bir administrasiya Amerikanın strateji maraqlarını təhdid edən hadisələrə cavab olaraq Yaxın Şərqdə terrorizm, enerji və enerji ilə bağlı yeni hərbi əməliyyatlara başlayıb. George H.W. Buş və Barak Obama administrasiyası böyük müharibələr apardı; Donald Tramp administrasiyası davam edən Böyük Müharibəyə son qoyur; və Cimmi Karter, Ronald Reyqan, Bill Klinton və indi Cozef Bayden administrasiyaları basqınlar, bombardmanlar və ya kiçik sabitləşdirmə əməliyyatları kimi hədəflənmiş hərbi əməliyyatlarla məşğuldurlar (Shelly, Howard, Stephanie, Renewing). 11 sentyabr hadisəsindən sonra təxminən iki onillikdə ilk dəfədir ki, ABŞ Yaxın Şərqdə iri hərbi əməliyyatlarda iştirak etmir. Terrorla mübarizə və tərəfdaşları dəstəkləməyə yönəlmiş məhdud sayda missiyalar istisnadır. İraqda 2500, Suriyada isə 900 hərbi qalsa da, Bayden administrasiyası qalan qoşunları 2021-ci ilin sentyabrında Əfqanıstandan çıxarıb. Maraqlıdır ki, Yaxın Şərqdə qalan qoşunların sayı münaqişədən sonrakı digər bölgələrlə müqayisədə daha azdır. Hazırda Yaxın Şərqdəki Amerika hərbi qulluqçularının ümumi sayı 50.000-i ötür.

Birləşmiş Ştatlar İranla 2015-ci ildə imzalanmış Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planından (JCPOA) çıxdıqdan və hətta yeni sanksiyaları əhatə edən “maksimum təzyiq” kampaniyasına başladıqdan sonra İran razılaşdırılmış çərçivədən kənara çıxmağa və sazişin şərtlərini pozmağa başladı. İranın İraq və Suriyadakı ABŞ bazalarına raket zərbələri endirməsindən bir ay sonra Bayden əmri ilə cavab hərbi zərbəsi endirməsinə səbəb oldu.

Qısamüddətli həll üçün real perspektivi olmayan bir çox münaqişələr var. Suriya, Yəmən və Liviyada vətəndaş müharibələri davam edir. Şərqi Aralıq dənizində qaz hüquqları ilə bağlı gərginlik

var. Qətərlə Fars körfəzinin qalan hissəsi arasında gərginlik azaldı, lakin davam edir. Bölgədəki bir çox ölkələr İranın hərəkətlərini ən böyük təhlükə olaraq görür və İsrailə bir çox ərəb ölkələri arasında münasibətləri normallaşdıran İbrahim razılaşmaları ərəb ölkələri və İsrailin İrana qarşı mövqelərini dəyişdirməsini əks etdirir. Yaxın Şərq böyük və regional güc rəqabəti üçün teatra çevrilib (Charles). ABŞ artıq Yaxın Şərqdə məşğul olan yeganə böyük güc deyil. Çin və Rusiya silah satışı, iqtisadi sərmayələr, hərbi iştirak və diplomatiya vasitəsilə nüfuz uğrunda ABŞ ilə rəqabət apararaq daha fəaldır. Türkiyə öz nüfuzunu və hərbi gücünü getdikcə artırır. İran və Səudiyyə Ərəbistanı bir çox ölkədə proksi müharibəsini gücləndirir.

Birləşmiş Ştatlar böyük Yaxın Şərqdə zorakı ekstremist qruplarla mübarizə aparmaq üçün iyirmi ildir ki, hərbi əməliyyatlar həyata keçirib.

11 sentyabrdan sonra Əfqanıstan və İraqa edilən işğallar, genişmiqyaslı hərbi mövcudluğu əhatə edən sonrakı əks-üsyən əməliyyatları, İraq və Suriyada İŞİD-ə qarşı əməliyyatlar və terror təşkilatlarının liderlərini hədəf alan hava hücumları əməliyyatların uğuruna baxmayaraq, zorakı ekstremizm riskləri hələ də ABŞ-ın davamlı əlaqəsini tələb edir (6).

ABŞ-ın hədəf aldığı bir çox terror hərəkəti ya hələ də mövcuddur, ya da müxtəlif təşkilatlara çevrilib. Onlar son onilliklərdən daha aşağı səviyyədə fəaliyyət göstərsələr də, hələ də ABŞ və onun müttəfiqləri və tərəfdaşları üçün problemlər yarada biləcək filiallara, resurslara və iradəyə malikdirlər. İŞİD-in İraq və Suriyada 11.000-18.000, Liviya, Sinay və Yəməndə isə təxminən 1.000-ə yaxın adamı olduğu təxmin edilir.

Yaxın Şərqdə nüvə silahının yayılmaması ABŞ-ın vacib marağı olaraq qalır və nüvə silahına malik dövlətlərdən kənarında bütün dünyada nüvə silahlarının yayılmasının dayandırılması üçün ABŞ-ın daha geniş və uzunmüddətli səylərinin bir hissəsidir. Yaxın Şərqdə nüvə silahının yayılmaması məsələsi ilk növbədə təkcə İranla bağlı deyil. İranın, ardınca Səudiyyə Ərəbistanı kimi digər ölkələrin də nüvə silahı əldə etməsi təhlükəsi ABŞ-ın maraq dairəsini genişləndirir. Türkiyə də İranın hərəkətlərindən asılı olmayaraq nüvə silahı əldə etməyə cəhd edə biləcək ölkə hesab edilir. İraq, Liviya və Suriya kimi digər ölkələrin keçmişdə nüvə silahı proqramları var idi, lakin indi yoxdur (7).

ABŞ İranın nüvə bombasını dayandırmaq üçün iki geniş strategiyayı sınaqı və indi üçüncü strategiyaya başlayır. Ümumiyyətlə, Obama dövründə ilk nəticəyə gələn, 2006-cı ildə İran və altı böyük güc (BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvü və Almaniya) arasında global səviyyədə razılaşdırılmış sanksiyalara gətirib çıxaran və davam etdirən danışıqlarla başladı. ABŞ və dünyanın qalan hissəsi İranın nüvə silahları və obyektləri ilə bağlı bir sıra öhdəliklər müqabilində sanksiyaları yumşaltsalar da, ABŞ onları ləğv etməyib. Çünki onun digər məsələlərlə bağlı sanksiya proqramları var. Xüsusilə, ABŞ-ın regional tərəfdaşları və müttəfiqləri – İranın nüvə silahı ilə bağlı ən çox risk altında olanlar – nüvə sazişinin şərtlərindən narazı idilər və ədalətsiz olaraq danışıqlardan kənarlaşdırıldıklarını hiss edirdilər. Tramp administrasiyası ikinci strategiyayı həyata keçirib. İranın nüvə sazişinə əməl etdiyinə dair ümumi razılığa baxmayaraq, administrasiya bu razılaşmanın İranın nüvə silahı imkanlarına uyğun olmadığını, qismən vaxt məhdud olduğuna görə və İranın digər bədxah hərəkətlərinə tamamilə məhəl qoymadığını bildirib. Buna uyğun olaraq, 2018-ci ildə ABŞ sazişdən çıxdı, “maksimum təzyiq” adlı kampaniya apardı və sanksiyaları yenilədi. Bəzi regional tərəfdaşlar qərarla razılaşdıqlarını bildiriblər. Bəyan edilmiş məqsədlər İranın ABŞ-ın təhlükəsizliyə təhdid hesab etdiyi bütün fəaliyyətlərini əhatə edəcək razılaşma əldə etmək idi.

Sanksiyaların bərpası İran üçün ağır iqtisadi itkilərə səbəb olsa da, İran danışıqlar masasına qayıtmayıb və nüvə anlaşması çərçivəsində üzərinə götürdüyü bəzi öhdəlikləri pozmağa başlayıb. Müvafiq olaraq, Bayden administrasiyası üçüncü strategiya ilə irəliləyir (8).

Bayden administrasiyası razılaşmaya qayıtmağı öhdəsinə götürdü və 2020-ci ilin may ayından başlayaraq JCPOA digər tərəfdaşların vasitəçiliyi ilə dolaylı danışıqlara başladı. Lakin ən azı üç mühüm məsələ müzakirə olunur. Birinci qorxu ABŞ-ın hansı sanksiyaları qaldıracağıdır. İkinci məsələ İranın raket proqramları və regional fəaliyyətləri kimi İranın təhlükəsizliyi ilə bağlı digər qeyri-nüvə problemlərinə aiddir. Üçüncü məsələ bu dəfə regional müttəfiqlər və tərəfdaşlarla

münasibətlərdir. Məsələn, Fransa bildirib ki, Səudiyyə Ərəbistanı istənilən yeni danışıqlara daxil edilməlidir.

Maksimum təzyiq dövründə İran çağırışlarla üzləsməyə hazır olduğunu göstərdi. ABŞ administrasiyasındakı dəyişiklik bu sözləri dörd il qısaltdı və ikinci Trump administrasiyasının onları uzatdığını göstərir, buna görə də nizam-intizamın İrani danışıqlar masasına geri qaytarmağa məcbur edə biləcəyini bilmək üçün heç bir yol yoxdur. Bununla belə, daha önəmlisi, İran həqiqətən istəsə, hər hansı bir razılaşmanın son nəticədə onun nüvə silahı inkişaf etdirməsinə nə qədər mane olacaqdır. ABŞ indi Yaxın Şərq enerjisindən daha az asılı olsa da, müttəfiqləri asılı olaraq qalır. ABŞ İkinci Dünya Müharibəsindən dərhal sonra dünya enerji bazarlarının sabitliyinin qarantı idi. Amerikanın rolunun azalması Rusiya və Çinin ABŞ-ın Avropa və Asiya müttəfiqləri üzərində təsirini artırma biləcəkləri bir boşluq yaradır. ABŞ İkinci Dünya Müharibəsindən az sonra dünya enerji bazarlarının sabitliyinin qarantı oldu. Nə qədər ki, neft və qaz global iqtisadiyyat üçün vacib olaraq qalacaq, Birləşmiş Ştatlar qarant rolunu oynamağa davam edəcək, çünki hazırda Yaxın Şərqin enerji resurslarına çox güvənməsə də, ABŞ-ın Asiya və Avropada müttəfiqləri var. Amerikanın rolunun azalması Rusiya və Çinin bu müttəfiqlər üzərində təsirini artırma biləcək bir boşluq yaradır (9; Mustafayeva, Qurbanova, 2011: 301).

Yaxın Şərq dünyanın aparıcı neft və qaz tədarükçüsü olaraq qalır. ABŞ-ın Yaxın Şərq enerjisindəki bu rolu İkinci Dünya Müharibəsi zamanı ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanı arasında yaranmış münasibətlərə gedib çıxır, o zaman prezident Franklin D. Ruzvelt 1943-cü ildə “Səudiyyə Ərəbistanının müdafiəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarını üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.” Birləşmiş Ştatlar Karter Doktrinası adlanan global enerji təchizatının müdafiəsinə doğru daha bir addım atdı və Prezident Karter 1980-ci ildə demişdi ki, “hər hansı kənar qüvvələrin nəzarəti ələ keçirmək cəhdi, Fars körfəzi regionu Amerika Birləşmiş Ştatlarının həyati maraqlarına hücum kimi qiymətləndiriləcək və belə bir hücum istənilən vasitələrlə, o cümlədən hərbi güclə dəf ediləcək”. 1980-1988-ci illər İran-İraq müharibəsi zamanı tanker müharibəsi; 1990-1991-ci illər Körfəz Müharibəsi, İraqın Küveyti işğal etməsi və Səudiyyənin neft yataqlarının təhlükəsizliyinə dair qorxular Birləşmiş Ştatların müdaxiləsinə səbəb oldu. ABŞ hazırda enerji baxımından Yaxın Şərqdən çox asılı deyil. 2019-cu ildə ABŞ-ın bütün xam neft və neft məhsulları idxalının yalnız 13 faizi Yaxın Şərqdən gəlir (Baxışov, 2012 178).

Bunun əksinə olaraq, ABŞ-ın müttəfiqləri Yaxın Şərq enerjisindən çox asılıdır. Bu, xüsusilə Asiya müttəfiqləri və tərəfdaşlarına aiddir. Çinin Yaxın Şərq neftindən ciddi asılılığı ABŞ-ın niyə global enerji təchizatını qorumağı olduğu sualını ortaya çıxara bilsə də, ABŞ-ın müqavilə üzrə müttəfiqləri də Asiyanın qalan hissəsi kimi, enerji baxımından Yaxın Şərqdən çox asılıdır. Global enerji bazarlarında ABŞ-ın rolunun azalması Asiyanı və Asiya müttəfiqlərini Çindən daha çox asılı vəziyyətə sala bilər ki, bu da ABŞ-ın Asiyadakı Çin hökumətinə qarşı müdafiə strategiyasına zidd işləyir. Hazırda Avropa Rusiya qazının idxalından ciddi şəkildə asılı olsa da, gələcəkdə Avropa Şərqi Aralıq dənizindəki qaz yataqlarına daha çox etibar etməyə başlaya bilər. Artıq Yaxın Şərq ixracı İspaniyada istehlakın 47 faizini, İtaliyada 35 faizini və Belçikada 27 faizini təşkil edib. Məsələn, İsrail, Kipr və Yunanıstan arasında EastMed adlanan boru kəməri ilə bağlı razılaşmada qaz ehtiyatları artır (Bryan, 2012).

Nəticə

Uzunmüddətli perspektivdə daha az karbon tutumlu enerji mənbələrinə keçid baş verdikcə, Yaxın Şərqin global iqtisadiyyat üçün enerji təchizatçısı kimi əhəmiyyəti və bununla da regiona global maraq azala bilər. Beləliklə, Demokratların namizədi Co Baydenin ABŞ prezidenti seçilməsi ABŞ-ın Yaxın Şərq ilə bağlı xarici siyasətinə səzlərindən fərqli olaraq yeni yanaşma gətirdi. Xarici siyasətdə Bayden, Amerika dəyərlərini və maraqlarını tarazlaşdıran xarici siyasəti təmin edən strukturlaşdırılmış və ənənəvi xarici siyasət kanallarına qayıtmaqdan danışdı. Lakin bu yeni xarici siyasət yanaşması ABŞ-ın strategiyasında Yaxın və Orta Şərq regionunun əhəmiyyətini azaltmır, əksinə münasibətlərin yenidən nizamlanmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Khalil Al-Anani, Yara M. Asi, Amal Ghazal, Imad, K., Harb Khalil E., Jahshan Kristian Coates Ulrichsen. The Biden Administration and the Middle East in 2023.
<https://arabcenterdc.org/resource/the-biden-administration-and-the-middle-east-in-2023/>
2. Jonathan B. Lincoln. Middle East Peace: The Biden Administration's Approach.
<https://www.rand.org/blog/2022/08/middle-east-peace-the-biden-administrations-approach.html>
3. Emma Ashford, Matthew Kroenig. Has Washington's Middle East Policy Failed?
<https://foreignpolicy.com/2023/10/12/israel-gaza-hamas-biden-middle-east-policy-failed/>
4. Shelly, C., Howard, J.S., Stephanie, S. Renewing U.S. Security Policy in the Middle East.
https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA904-1.html
5. Charles W. Dunne. Joe Biden's Imaginary Middle East Policy.
<https://arabcenterdc.org/resource/joe-bidens-imaginary-middle-east-policy/>
6. Fact Sheet: The United States Strengthens Cooperation with Middle East Partners to Address 21st Century Challenges// FACT SHEET: The United States Strengthens Cooperation with Middle East Partners to Address 21st Century Challenges | The White House
7. Hassan Hamdan AlAlkim. U.S. President Joe Biden's Foreign Policy towards the Gulf.
<https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=10970>
8. Kelsey Norman, Mohammad Ayatollahi Tabaar, Kristian Coates Ulrichsen, A.Kadir Yildirim. Key Challenges for U.S. Policy in the Middle East.
<https://www.bakerinstitute.org/research/key-challenges-for-us-policy-in-the-middle-east>
9. Lana, B. Rethinking U.S. Foreign Policy for the Middle East and North Africa.
<https://gjia.georgetown.edu/2021/10/28/rethinking-u-s-foreign-policy-for-the-middle-east-and-north-africa/>
10. Mustafayeva, S., Qurbanova, Z. (2011). ABŞ-ın xarici siyasəti (1945-2010-cu illər). Bakı, 301 s.
11. Baxışov, M. (2012). ABŞ-ın yeni və müasir tarixi. Bakı, 178 s.
12. Bryan, B. (2012). Nancy Rytina Estimates of the Unauthorized Immigrant Population Residing in the United States: January.
https://web.archive.org/web/20180818013207/https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/ois_ill_pe_2012_2.pdf

Göndərilib: 22.12.2023

Qəbul edilib: 10.02.2024

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/227-231>

Şəhla Əliyeva

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shahlaaliyeva1969@gmail.com

Fatma Hüseynova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
huseynova01049@gmail.com

Zivər Abseynova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
ziver.abseynova@mail.ru

Sevinc Eyvazlı

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
sevincesgerova122@gmail.com

İlhamə Məsimova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
ilhamemasimova73@gmail.com

**ÜÇGÜNLÜK MALARİYANIN TÖRƏDİCİSİ OLAN *PLASMODİUM VIVAX*-İN
ERİTROSİTAR MƏRHƏLƏ FORMASININ *İN VİTRO* İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN
MÜXTƏLİF KİMYƏVİ AMİLLƏRİN ARAŞDIRILMASI**

Xülasə

Üçgünlük malyariya törədiciyi olan *P.vivax* əsasən cavan eritrositləri invaziya etdiyindən onun fasiləsiz kulturası üçün retikulositlər tətbiq olunmalıdır.

Bu məqalədə *Plasmodium vivax*-ın *in vitro* fasiləsiz kulturasının alınması üçün vacib olan müxtəlif kimyəvi faktorlar tədqiq edilir. Kulturada retikulositlərin istifadəsi, qan zərdabının mənbəyi və konsentrasiyası, kriokonservasiya prosesinin kulturada parazitin sonrakı inkişafına təsiri ilə bağlı ədəbiyyat məlumatları araşdırılır. Bütün bu sadalanan amillərin nəzərə alınmasına baxmayaraq törədicinin uzunmüddətli kulturasını aldə etmək hələ mümkün olmayıb. Bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilir.

Açar sözlər: malyariya, *P.vivax*, fasiləsiz kultura, parazit mənbəyi, insan qan zərdabı, dana rüşeymi qan zərdabı

Shahla Aliyeva

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
PhD in biological sciences
shahlaaliyeva1969@gmail.com

Fatma Huseynova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
PhD in medical sciences
huseynova01049@gmail.com

Zivar Abseynova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
ziver.abseynova@mail.ru

Sevinc Eyvazli

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
sevincesgerova122@gmail.com

İlhamə Masimova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
ilhamemasimova73@gmail.com

Investigation of various chemical factors of the causative agent malaria tertiana *Plasmodium vivax* affecting *in vitro* development of the erythrocyte form

Abstract

Since causative agent of malaria tertiana *P.vivax* mainly infects young erythrocytes, reticulocytes should be used for its continuous culture.

This article discusses various chemical factors that are important for obtaining *in vitro* a continuous culture of the *Plasmodium vivax*. The article reviews the literature on the use of reticulocytes in culture, the source and concentration of blood serum, and the effect of cryopreservation on the further development of the parasite in culture. Even though all these factors have been taken into account, it has not yet been possible to obtain a long-term culture of the pathogen. Research in this direction is ongoing.

Keywords: malaria, *P.vivax*, continuous culture, source of parasites, human serum, fetal bovine serum

Giriş

1976-cı ildə Trager, Jensen tərəfindən *P.falciparum*-un fasiləsiz kulturasının alınması üçün işlənilib hazırlanmış sistem malyariyaya qarşı mübarizə müstəvisində parazitlərin biologiyasının öyrənilməsi baxımından böyük uğurlar vəd edirdi. *P.vivax*-ın bu metodun köməyilə laboratoriya şəraitinə gətirilməsi üçgünlük malyariyanın kimyəvi terapiyası sahəsində gələcək araşdırmalara böyük töhfələr verə bilərdi. Trager-Jensen metodunun köməyilə bəzi primat malyariyası növlərinin kulturası aparılarsa da *P.vivax* üçün bu metod yetərli olmamışdır.

P.vivax-ın *in vitro* fasiləsiz kulturasının alınmaması parazitin biologiyasının, patofiziologiyasının öyrənilməsinə, bu tropik xəstəliyə qarşı mübarizə üçün vaksin, yeni dərman preparatları, diaqnostika vasitələri hazırlanmasına əngəl törədir (Alonso, Brown, Arevalo-Herrera, 2011). Üçgünlük malyariya törədiciyə uzunmüddətli kulturasının alınması istiqamətində işlər durmadan aparılır və *P.vivax*-ın *in vitro* kultivasiya şəraitinin optimallaşdırılması tədqiqatçıların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Kulturanın alınmaması səbəblərindən biri də xəstələrdən təcrid edilmiş izolyatlarda parazit kütləsinin olduqca az olmasıdır. Buna görə də parazit mənbəyinin törədiciyə adaptasiyasında nə kimi rol oynadığını aydınlaşdırmaq üçün bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır.

Bermudez və həmkarlarının gəldiyi nəticələrə görə primatlara adaptasiya olunmuş *P.vivax* ştammlarından istənilən vaxt üçgünlük malyariya törədiciyə kulturasını almaq üçün istifadə etmək olar. Meymun hüceyrələrinə adaptasiya olunmuş *P.vivax* ştammları sahib hüceyrənin növündən asılı olaraq invaziya qabiliyyətini itirmir (Bermudez, Moreno-Purez, Arevalo-Pinzon, 2018: 301). Bu araşdırmaçılar tərəfindən aparılan təcrübələrdə *P.vivax*-ın *in vitro* kulturasının alınması üçün iki mənbədən istifadə olunmuşdu. Parazitlər insandan və primatdan təcrid olunmuşlar. Müşahidə edilmişdir ki, mənbədən asılı olmayaraq kulturanın statik şəraitdə saxlanması parazitemiyanın artmasına (Shaw-Saliba, Thomson-Luque, Obaldia, 2016). və leykositlərin azalmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, leykositlərin parazit əleyhinə faqositar aktivliyi onların invaziyasına təsir edir.

Başqa araşdırmaçıların müşahidəsinə görə ümumiyyətlə bu plazmodium növünü *in vitro* şəraitdə 48-72 saatlıq inkubasiyadan sonra saxlamaq olduqca çətinidir (Chotivanich, Silamut,

Udomsangpetch, 2001: 677-680). Qeyd edildiyi kimi *P.vivax*-la infektə olunmuş primatların qanı parazitin *in vitro* uzunmüddətli kultivasiyası üçün əsas mənbə sayıla bilər (Mehlotra, Blankenship, Howes, 2017: 442). Aotus meymunları *P.vivax*-la infektə olunmuş eritrosit donoru kimi istifadə olunsa da, primatlardan alınmış izolyatın kulturasında da *ex vivo* 48-72 saatlıq inkubasiyadan sonra yenə eyni nəticələr müşahidə olunmuşdu.

Kriokonservasiya prosesinin və müddətinin üçgünlük malyariya törədicilərinin kulturada inkişafına təsirini araşdıran tədqiqatçıların gəldiyi nəticələrə görə bir neçə günlük (Mehlotra, Blankenship, Howes, 2017:442) və bir neçə illik (Noulin, Borlon, van den Eede, 2012) kriokonservasiyaya məruz qoyulmuş parazitlər kulturada öz həyat fəaliyyətini və invaziya qabiliyyətini saxlaya bilirlər.

İnsandan təcrid olunmuş parazitlərin *in vitro* kulturasını alarkən tədqiqatçılar istər kulturanın davam etmə müddəti, istərsə də parazitemiya ilə bağlı çətinliklərlə üzləşmişlər. Müxtəlif izolyatların kulturasının davam etmə müddəti müxtəlif olmuşdur - 10-30 gündən (Udomsangpetch, Somsri, Panichakul, 2007) 85 günə qədər (Panichakul, Sattabongkot, Chotivanich, 2007). *P.vivax*-ın 3 izolyatı 26 ay kulturada saxlanılmış, bu zaman parazitemiya 0,01% təşkil etmişdir (Roobsoong, Tharinjaroen, Rachaphaew, 2015: 297). Kultura şəraitində parazit tədricən sahib hüceyrəyə daxil olma qabiliyyətini itirir ki, bunun səbəbi indiyə qədər aydın deyil. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, *P.vivax*-ın hər izolyatının *in vitro* kulturada adaptasiyası ilə bağlı öz spesifik xarakteristikası var. Buna görə də onların invaziya qabiliyyəti, çoxalma sürəti və parazitemiya faizləri fərqlidir.

Təcrid olunmuş üçgünlük malyariya törədicilərinin *in vitro* kultura şəraitinə adaptasiyası və kulturada sonrakı inkişafına həmçinin xəstədən qanın alınması işlənməsi metodu və qan nümunələrinin saxlanması (Thomson-Luque, Shaw Saliba, Kocken, 2017). da təsir edir. Qan götürmək üçün uyğunlaşdırılmış laboratoriya qablarında standartlar hələ ki, yoxdur. Laboratoriya qablarında heparin litium, natrium sitrat istifadə olunur, EDTA-nın istifadəsi isə arzuolunmazdır (Russell, Suwanarusk, Malleret, 2012: 1063-1070). EDTA-nın və hətta heparin litiumun da merozoitlərin invazyasını bloklaması faktı məlumdur (Kobayashi, Takano, Takemae, 2013: 3178). Qanın saxlanma müddəti, daşınma temperaturu və s. bu kimi faktorlar da nəzərə alınmalıdır (Thomson-Luque, Adams, Kocken, 2019: 344).

P.vivax-ın *in vitro* inkişafına neqativ təsir edən faktorların öyrənilməsi gündəlikdə duran məsələlərdəndir. *In vivo* şəraitdə qan dövrəni ilə daim yuyulub uzaqlaşdırılan toksiki aralıq maddələrin *in vitro* kulturada plazmodiumların inkişafını bloklamaq ehtimalı mövcuddur.

P.vivax kulturası üçün ən əhəmiyyətli ədəbiyyat məlumatları *P.vivax*-ın əsasən cavan eritrosit və retikulositlərə (Malleret, Xu, Mohandas, 2013) üstünlük verməsi haqda müşahidələrdir. Norbert Lanners tərəfindən aparılan tədqiqatda (1992) splenektomiyaya məruz qoyulmuş Boliviya meymunları (*Saimiri sciureus boliviensis*) *P.vivax*-ın Chesson ştammi ilə yoluxdurulmuşdur. Sonra infektə olunmuş meymun qanı nümunəsi retikulositlərlə zənginləşdirilmiş sağlam insan eritrositləri ilə birlikdə *in vitro* şəraitdə kultivasiya olunmuşdur. Parazitemiya kulturada 3%-ə qədər yüksəldikdə qametositlər nəzərə çarpmış, lakin sayılmamışdı. Tədqiqatda retikulosit və cavan eritrositlərlə zənginləşdirilmiş sağlam insan qanından (Duffy-positive), HEPES, RPMİ-1640, NaHCO₃ və 5% insan qan zərdabından (AB) istifadə olunmuşdu (pH 7,2). Kulturanın saxlanılma şəraiti kimi dinamik sistem seçilmişdi. 3 mil-lik kultura qabı 37°C-də inkubatora yerləşdirilmiş, içində qidalı mühit olan rezervuar isə kiçik soyuducuda təqribən 0°C-də saxlanılmış və xüsusi nasosun köməyi ilə kulturaya qidalı mühit köçürülmüşdü. Kulturada qidalı mühitin tam yenilənməsi hər 2 saatdan bir baş vermişdi. Kulturada qaz tərkibi 3%CO₂, 5%O₂, 92% N₂-dən ibarət olmuşdu. 3% hematokrit və təxminən 1% parazitemiya passajlar həyata keçirilmişdi. Kulturanın vəziyyətini öyrənmək üçün nazik yaxmalar hazırlayıb Gimza üsulu ilə boyamışlar. İki nüvəli hüceyrələrin varlığı şizooniyanın başladığından xəbər verirdi. Azsaylı üzük formalı trofozoitlər müşahidə edilmişdi ki, bu da eritrositlərin reinvazyası demək idi. Belə aydın olmuşdu ki, məhz sağlam insan eritrositləri əlavə olunduqdan sonra kulturada plazmodiumların vəziyyətində müəyyən canlanma baş vermişdi. Sanki parazitlər insan eritrositlərini "tanımış" və məhz onlara daxil olmuşdular ki, bu da parazitemiyanı müəyyən qədər yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. Kulturaya

qlükoza, hipoksantin, orotat, piruvat, pantotenat, hüceyrə orqanellalarının, membran və ribosomların stabilizasiyası üçün poliamin-spermidin, antioksidant kimi isə qlutation-SH, askorbin turşusu, α -tokoferol əlavə olunmuşdu. (onlarına kultura üçün optimal miqdarı hələ araşdırılmayıb). Lakin bütün bu əlavələrə baxmayaraq *P.vivax*-in kulturada inkişaf tempi hər hansı inkişaf modelini müəyyənləşdirmək üçün yetərinə olmamışdır.

Bu tədqiqatların nəticəsinə görə dinamik sistem və retikulositlər *P.vivax* kulturası üçün daha qənaətbəxşdir. Lakin *P.vivax*-in inkişafı meymun eritrositlərində yüksək parazitemiya faizi ilə fərqlənmişdir. Yalnız insan eritrositlərinin kulturaya əlavəsindən sonra cavan şizontlar görünməyə başlamış və parazitlər reinvaziya qabil olmuşlar.

Qan zərdabı qidalı maddələr mənbəyi olaraq kulturada çox əhəmiyyətli yer tutur. Ticari yolla əldə edilən və sağlam donorlardan alınan zərdab etibarlı mənbə sayılıb, 30 dəqiqə müddətində 57°C temperaturda bəzi tərkib hissələrdən azad olur. İstilik inaktivasiyası ilə parazit və ya retikulosit üçün lazımlı olan bəzi qida maddələrinin parçalanma ehtimalı hələ tam aydın deyil. Müxtəlif tədqiqatlarda zərdab konsentrasiyası fərqli variasiyalarda (10-50% arasında) tətbiq olunmuşdu. Zərdabın tərkibi həm parazit, həm də retikulosit populyasiyası üçün qidalı maddələrlə zəngin olduğuna görə *P.vivax* kulturasında onun tətbiqi son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyır (Blanc, De Gassart, Géminard, 2005). Maliyyə səbəbindən, həmçinin tərkibində inhibirəedici immun faktorların ola bilməsi ehtimalına görə insan zərdabının məməli heyvanların (meymun, at, qoyun, keçi, donuz, öküz və s.) zərdabı ilə əvəz edilməsi və hətta *in vitro* parazitlərin eritrositar mərhələsinin zərdabsız kulturasının alınması məqsədilə bir sıra mülahizələr söylənilmiş, tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar ilk öncə tropik malyariya törədicisinin kulturası ilə aparılmışdır. *P.falciparum*-un müxtəlif heyvan mənşəli zərdablarda inkişafını müşahidə edərkən Jensen qərara gəlmişdir ki, insan zərdabından başqa digər serumlar *P.falciparum*-un *in vitro* inkişafı üçün optimal deyillər (1977). İfediba və Vanderberg insan qan zərdabının dana qan zərdabı və proteoz peptonla (1980), Divo - dana qan zərdabı və neopeptonla (1985) əvəz edilməsini təklif etmişlər. Lakin bu zaman parazitlərin adaptasiyası üçün kultura mühitindəki əvvəlki zərdab tədricən azaldılmalı, yeni birləşmələr tədricən artırılmalıdırlar. Lingnau və həmkarları (1994) bu məqsədlə *P.falciparum* ştammları üçün Nutridoma-SR (4%), Flores və həmkarları (1997) isə bu birləşmənin daha aşağı konsentrasiyasını (1%) və Albumax 1 (0,5%) istifadə etmişlər. Albumax təmizlənmiş zərdab albuminidir. İnsan serumu istifadə olunan kulturada 30-50 gün ərzində parazitemiya 15% olmuşsa, bu təcrübələrdə 10% olmuşdur. Bu tədqiqatçılar aşkar etmişlər ki, Nutridoma-SR yüksək konsentrasiyalarda (2-4%) və Albumax 1 ilə birgə istifadəsi kulturada parazitemiyanın aşağı olmasına səbəb olmuşdur.

Üçgünlük malyariya törədicisinin kulturasında da insan qan zərdabının müxtəlif birləşmələrlə əvəz edilməsi haqda bir sıra ədəbiyyat məlumatları vardır. Donuz, quzu qan zərdabları ilə müqayisədə at zərdabı daha yararlı olsa da, insan zərdabı müəyyən keyfiyyətlərinə görə ondan üstün sayılmışdır (Kumar, Singh, Bali, 2017: 192-206). Dana rüşeymi qan zərdabı insan zərdabına nisbətən plazmodiumların inkişafını stimula etmə baxımından az effektiv olmuşdur. Dovşan serumunun istifadəsi isə (5-10%) kulturada 2-3 həftəlik adaptasiya periodu tələb etmişdi (Yazar, Kilic, Saraymen, 2004). *P.vivax* kulturası üçün geniş istifadə edilən McCoy's 5A qidalı mühitinin tərkibində insan qan zərdabının əvəzləyicisi kimi heyvan serumlarına qatılan bakti-pepton vardır.

Nəticə

Üçgünlük malyariya törədicisi olan *P.vivax*-ın *in vitro* inkişafına neqativ təsir edən faktorların öyrənilməsi gündəlikdə duran məsələlərdəndir. *In vivo* şəraitdə qan dövrəni ilə daim yuyulub uzaqlaşdırılan toksiki aralıq maddələrin *in vitro* kulturada plazmodiumların inkişafını bloklamaq ehtimalı mövcuddur. Bu səbəbdən də parazitinin *in vitro* fasiləsiz inkişafını təmin edə biləcək optimal kultura şəraitinin yaradılması üçün müxtəlif kimyəvi faktorların araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək tədqiqatlarda üçgünlük malyariya törədicisinin *in vitro* fasiləsiz kulturasının alınması üçün həmçinin bioloji aktiv birləşmələrin rolu öyrənilməli, qan zərdabının mənbəyi və konsentrasiyası dəqiq təyin edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Alonso, P.L., Brown, G., Arevalo-Herrera, M. (2011). A research agenda to underpin malaria eradication. *PLoS Med.*, 8:e1000406.
2. Bermudez, M., Moreno-Perez, D.A., Arevalo-Pinzon, G. (2018). *Plasmodium vivax* in vitro continuous culture: the spoke in the wheel. *Malaria Journal.*, 17:301.
3. Shaw-Saliba, K., Thomson-Luque, R., Obaldia, N. (2016). Insights into an optimization of *Plasmodium vivax* Sal-1 in vitro culture: the aotus primate model. *PLoS Negl Trop Dis.*, 10:e0004870.
4. Chotivanich, K., Silamut, K., Udomsangpetch, R. (2001), Ex-vivo short-term culture and developmental assessment of *Plasmodium vivax*. *Trans R Soc Trop Med Hyg.*, 95, pp.677-680.
5. Mehlotra, R.K., Blankenship, D., Howes, R.E. (2017), Long-term in vitro culture of *Plasmodium vivax* isolates from Madagascar maintained in *Saimiri boliviensis* blood. *Malar J.*, 16, 442 p.
6. Noulin, F., Borlon, C., van den Eede, P. (2012). Cryopreserved reticulocytes derived from hematopoietic stem cells can be invaded by cryopreserved *Plasmodium vivax* isolates. *PLoS One*, 7:e40798.
7. Udomsangpetch, R., Somsri, S., Panichakul, T. (2007), Short-term in vitro culture of field isolates of *Plasmodium vivax* using umbilical cord blood. *Parasitol Int.*, 56:65–9.
8. Panichakul, T., Sattabongkot, J., Chotivanich, K. (2007). Production of erythropoietic cells in vitro for continuous culture of *Plasmodium vivax*. *Int J Parasitol.*, 37:1551–7.
9. Roobsoong, W., Tharinjaroen, C.S., Rachaphaew, N. (2015). Improvement of culture conditions for long-term in vitro culture of *Plasmodium vivax*. *Malar J.*, 14:297.
10. Thomson-Luque, R., Shaw Saliba, K., Kocken, C.H.M. (2017). A continuous, long-term *Plasmodium vivax* in vitro blood-stage culture: what are we missing? *Trends Parasitol.*, 33:921–4.
11. Russell, B., Suwanarusk, R., Malleret, B. (2012). Human ex vivo studies on asexual *Plasmodium vivax*: the best way forward. *Int J Parasitol.*, 42:1063–70.
12. Kobayashi, K., Takano, R., Takemae, H. (2013). Analyses of interactions between heparin and the apical surface proteins of *Plasmodium falciparum*. *Sci Rep.*, 3:3178.
13. Thomson-Luque, R., Adams, J.H., Kocken, C.H.M. (2019). From marginal to essential: the golden thread between nutrient sensing, medium composition and *Plasmodium vivax* maturation in vitro culture. *Malar J.*, 18(1):344.
14. Malleret, B., Xu, F., Mohandas, N. (2013), Significant biochemical, biophysical and metabolic diversity in circulating human cord blood reticulocytes. *PLoS ONE*, 8:e76062.
15. Blanc, L., De Gassart, A., Geminard, C. (2005). Exosome release by reticulocytes—an integral part of the red blood cell differentiation system. *Blood Cells Mol Dis.*, 35:21–6.
16. Kumar, A., Singh, K.P., Bali, P. (2017). iNOS polymorphism modulates iNOS/NO expression via impaired antioxidant and ROS content in *P.vivax* and *P. falciparum* infection. *Redox Biol.*, 15, pp.192-206.
17. Yazar, S., Kilic, E., Saraymen, R. (2004). Serum malondialdehyde levels in patients infected with *Plasmodium vivax*. *West Indian Med J.*, 53:147-9.

Göndərilib: 29.12.2023

Qəbul edilib: 28.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/232-236>

Dünya Abasova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
dunyaabasova1@gmail.com

Əsmər Əzizova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
asiazizova88@gmail.com

Sürəyya Vəkilova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
sura.veklova@mail.ru

Günay Qurbanova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
gunayqrbnva81@gmail.com

Telli Şirinova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
sirinovatelli1990@gmail.com

TOKSOPLAZMOZ VƏ SİTOMEQALOVİRUS İNFEKSİYALARI ZAMANI SEROPOZİTİVLİYİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Opportunist infeksiyalara qarşı meydana gələn immun cavabların araşdırılması effektiv müalicə və profilaktik tədbirlərin inkişafı üçün çox vacibdir. Bir sıra tədqiqatlarda opportunist infeksiyalar zamanı immun sistemindəki dəyişikliklər araşdırılmışdır. Tədqiqatların aparılması üçün V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutunun klinik laboratoriyasına müraciət edən xəstələrin qan nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlarda 306 şəxs iştirak etmişdir. Tədqiq olunanlardan 76 nəfərdə herpes, 77 nəfərdə toksoplazmoz, 36 nəfərdə sitomeqalovirus, 55 nəfərdə isə miks infeksiyalar seropozitiv nəticə göstərmişdir. İgG üzrə seropozitivlik daha çox miqdarda qeyd edilmişdir. Müayinə olunan şəxslərdə İgM üzrə seropozitivlik müşahidə edilmişdir. İFA nəticələri yaş qruplarına və hər bir virus üçün ayrı-ayrı tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: opportunist infeksiyalar, sitomeqalovirus, toksoplazmoz, seropozitivlik, miks infeksiyalar

Dunya Abasova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
dunyaabasova1@gmail.com

Asmar Azizova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
asiazizova88@gmail.com

Sureyya Vakilova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
sura.veklova@mail.ru

Gunay Gurbanova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
gunayqrbnva81@gmail.com

Telli Shirinova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov
sirinovatelli1990@gmail.com

Study of seropositivity during toxoplasmosis and cytomegalovirus infections

Abstract

Investigating immune responses to opportunistic infections is critical for the development of effective treatments and preventive measures. Several studies have investigated changes in the immune system during opportunistic infections. Blood samples of patients who applied to the clinical laboratory of the Scientific Research Institute of Medical Prophylaxy named after V.Akhundov were used to conduct the research. 306 people participated in the research. 76 of the examined people had herpes, 77 had toxoplasmosis, 36 had cytomegalovirus, and 55 had mixed infections. IgG seropositivity was noted in greater quantities. IgM seropositivity was not observed in the examined persons. IFA results were analyzed separately for age groups and each virus.

Keywords: *opportunistic infections, cytomegalovirus, toxoplasmosis, seropositivity, mixed infections*

Giriş

Fürsətçi infeksiyalar müxtəlif növ immun çatışmazlığı olan xəstələrdə inkişaf edən və normal immun statusu olan insanlar üçün xarakterik olmayan infeksiyon xəstəliklərin böyük qrupudur. Patologiyalar istənilən orqan sisteminə təsir edir və müvafiq simptomlara səbəb olur (Li, Li, Ni, 2020). Ümumi klinik təzahürlərə uzun müddət davam edən aşağı dərəcəli qızdırma, limfadenopatiya və astenik sindrom daxildir. Fürsətçi infeksiyaların diaqnozu patogenləri aşkar etmək üçün seroloji, molekulyar genetik, bakteriooloji və digər üsulları əhatə edir. Müalicə proqramları uzunmüddətli etiotrop terapiyanı immunokorreksiya üsulları ilə birləşdirir (Smith, 2010). HIV-ə yoluxmuş insanların sayının artması və xərçəng patologiyasının müalicəsinin effektiv, lakin aqressiv üsullarının inkişafı nəticəsində yaranan fürsətçi infeksiyalar (OPI) problemi getdikcə aktuallaşır (Smith, 2010). Eyni zamanda, bir çox insanlar API patogenlərinin asimptomatik daşıyıcılarıdır: 60% sitomeqalovirus, 90% 1 və 2 tip herpes virusları, təxminən 30% toksoplazma ilə yoluxmuşdur. Kliniki polimorfizmi və spesifik simptomların olmamasını nəzərə alaraq, fürsətçi xəstəliklərin diaqnostikası və müalicəsi ciddi multidissiplinar problemi təmsil edir (Jones, Laura, 2015; Kim, June Myung, 2010).

Opportunist infeksiyalara qarşı meydana gələn immun cavabların araşdırılması effektiv müalicə və profilaktik tədbirlərin inkişafı üçün çox vacibdir. Bir sıra tədqiqatlarda opportunist infeksiyalar zamanı immun sistemindəki dəyişikliklər araşdırılmışdır (Schwarcz, Leilani, 2013; Hanna, 2007). Tədqiqatlar göstərmişdir ki, T hüceyrələr bu infeksiyalara nəzarətdə mühüm rol oynayır. Daha çox sayda T hüceyrəsi olan HIV/AIDS-li şəxslərdə opportunist infeksiyaların inkişaf etmə ehtimalının daha az olduğunu müəyyən edilmişdir. Digər tədqiqatlarda HIV/QİÇS-i olan şəxslərin T hüceyrələrinin opportunist infeksiyalara səbəb olan patogenlərə cavab vermək qabiliyyətinin azaldığı aşkar edilmişdir (Smith, Nicholas, 2020). Bu tədqiqatların nəticələri T hüceyrələrin opportunist infeksiyalara nəzarətdə mühüm rol oynadığını və onların disfunksiyasının opportunist infeksiyaların inkişafına səbəb ola biləcəyini göstərir (Wang, Wang, Zhang, 2017; Rawlinson, Boppana, Fowler, 2017).

Opportunist infeksiyalara qarşı immun reaksiyanın digər mühüm aspekti sitokinlərin roludur. Sitokinlər immun hüceyrələri tərəfindən istehsal olunan və immun cavabında mühüm rol oynayan molekullardır (Pemde, Kabra, Agarwal, Jain, Seth, 1995: 473-477). Bir sıra tədqiqatlarda HIV/QİÇS-i olan şəxslərdə opportunist infeksiyaların inkişafı zamanı TNF-alfa və İL-6 kimi sitokinlərin səviyyəsinin artması aşkar edilmişdir (Suzuki, Yasuhiro, 2010: 1607-1613; Feliu, Virginie). Daha bir araşdırma nəticəsində HIV/QİÇS-i olan şəxslərdə İL-10 kimi iltihab əleyhinə sitokinlərin səviyyəsinin azalması müəyyən olunmuşdur. Bu tədqiqatlar iltihabi və iltihab əleyhinə sitokinlərin opportunist infeksiyaların inkişafında mühüm rol oynadığını göstərir (Wu, Chong, 2018: 3425-3438; Boettcher, Steffen, Markus, 2017: 345-357).

Beləliklə, opportunist infeksiyalar zamanı immun sistemindəki dəyişiklikləri öyrənilməsi bu qrup infeksiyaların diaqnostikası, müalicəsi və qarşısının alınması baxımından zəruridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.

Tədqiqatın məqsədi opportunist infeksiyalara yoluxmuş şəxslərdə immun sistemdə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsindən ibarət olmuşdur.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

Opportunist infeksiyalı şəxslərdə M və G immunqlobulinlərin səviyyəsinin təyini.

Toksoplazmoz və sitomeqalovirus zamanı yaş üzrə seropozitivliyin öyrənilməsi

Tədqiqatın material və metodları.

Tədqiqatların aparılması üçün V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutunun klinik laboratoriyasına müraciət edən xəstələrin qan nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlarda opportunist infeksiyalara yoluxmuş şəxslərdə əmələ gələn anticisimlərin immunferment analiz üsulu ilə təyini aparılmışdır və bu zaman “Vester Best” firmasının istehsalı olan testlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlar Stat Fax 4700 yarımavtomat analizatorunda aparılmışdır. Tədqiqatlarda 306 şəxs iştirak etmişdir. Tədqiq olunanlardan 76 nəfərdə herpes, 77 nəfərdə toksoplazmoz, 36 nəfərdə sitomeqalovirus, 55 nəfərdə isə miks infeksiyalar seropozitiv nəticə göstərmişdir. Seropozitiv olmayan şəxslərin qan nümunələrindən nəzarət qrupu kimi istifadə olunmuşdur. İgG üzrə seropozitivlik daha çox miqdarda qeyd edilmişdir. Müayinə olunan şəxslərdə İgM üzrə seropozitivlik müşahidə edilmişdir.

Alınmış nəticələr.

Tədqiqatlar aşağıdakı istiqamətdə aparılmışdır: Opportunist infeksiyalı şəxslərdə M və G immunqlobulinlərin səviyyəsi təyin edilmiş. Toksoplazmoz və sitomeqalovirus zamanı yaş üzrə seropozitivlik öyrənilmişdir.

306 nəfər müayinə olunan şəxsin opportunist infeksiyalar üzrə seropozitivlik nisbətləri və immunoglobulin G (İgG) səviyyələri araşdırılmışdır. Toplam müayinə olunanların 33,1%-i (77 nəfər) toksoplazmoz, 14,5%-i (36 nəfər) sitomeqalovirus, 30,7%-i (76 nəfər) HSV1, 23,8%-i (55 nəfər) miks infeksiyalar üzrə seropozitivlik göstərmişdir.

İmmunoglobulin G (İgG) üzrə seropozitivlik səviyyəsi: Toksoplazma (TOXO) üçün ortalama İgG səviyyəsi $6,4 \pm 1,5$, sitomeqalovirus (SMV) üçün $7,5 \pm 1,3$, herpes (HSV1) üçün $5,9 \pm 1,6$, miks infeksiyalar (MİKS) üçün ortalama İgG səviyyəsi $8,3 \pm 1,5$ olmuşdur. Müayinə olunanların əsas qrupunda toksoplazma, sitomeqalovirus (SMV), HSV1 və miks infeksiyalar üzrə seropozitivlik oranları müxtəlifdir. Toksoplazma və sitomeqalovirusa qarşı İgM üzrə seropozitivlik müəyyən olunmamışdır. Hər bir infeksiya üçün İgG səviyyəsi müxtəlifdir, bu da hər bir opportunist infeksiyanın immunoloji təsirlərinin müstəqil olaraq qiymətləndirildiyini göstərir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Müayinə olunan şəxslərin opportunist infeksiyalar üzrə seropozitivliyinin nəticələri.

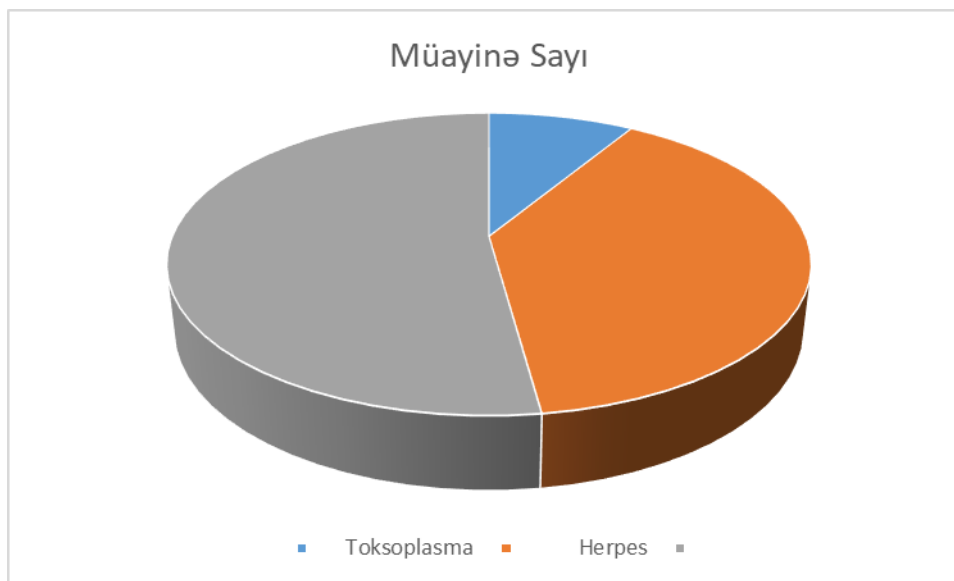
Müayinə olunanların sayı (n=306)	TOKSO	SMV	HSVİ	MİKS
İnfeksiyalar üzrə seropozitivlik (n244)	77 (33,1%)	36 (14,5%)	76 (30,7%)	55 (23,8%)
İmmunoglobulin G üzrə seropozitivlik	$6,4 \pm 1,5$	$7,5 \pm 1,3$	$5,9 \pm 1,6$	$8,3 \pm 1,5$

Toksoplazma və sitomeqalovirusa yaş üzrə seropozitivliyin nəticələri Araşdırmada 16-20 yaşa qədər 10 nəfər, 21-30 yaşda 45 nəfər, 31 yaşdan yuxarı isə 60 nəfər iştirak etmişdir. İgG üzrə seropozitivlik daha çox miqdarda qeyd olunmuşdur. 16-20 yaşlı şəxslərdə $42,6 \pm 1,6\%$, 21-30 yaşlılarda, $42,7 \pm 1,6\%$, 31 yaşdan yuxarı olanlarda isə $55,6 \pm 1,3\%$ olmuşdur.

Bu tədqiqatlar göstərdi ki, yaş artıqca toksoplazma İgG seropozitivliyi də artmaqdadır. Əksər hallarda 31 yaşdan yuxarı qrupda bu virusa qarşı immun cavab daha güclüdür. Sitomeqalovirus zamanı isə, 16-20 yaş qrupu arasında seropozitivliyin oranı daha yüksəkdir amma 31 yaşdan sonra azalır.

Cədvəl 2.

Müayinə olunanların Sayı		İFA nəticələri	
Yaşı	Sayı	Toksoplasma İgG	Herpes İgG
16-20	10	42,6 ± 1.6	39,4 ± 1.5
21-30	45	42,7 ± 1,6	45,3 ± 1.7
≥31	60	55,6 ± 1,3	7,6 ± 1.4
CƏMİ	248	6,8 ± 1,3	47,3 ± 1,5

Nəticə

• 306 nəfər müayinə olunan şəxsin opportunist infeksiyalar (toksoplazmoz sadə herpes-HSV1 və sitomeqalovirus üzrə seropozitivlik nisbətləri və immunoqlobulin G (İgG) səviyyələri araşdırılmışdır. Müayinə olunanların 33,1% (77 nəfər) toksoplazmoz 14,5% i, (36 nəfər) sitomeqalovirus, 30,7% i (76 nəfər) HSV1, 23,8 (55 nəfər) miks infeksiyalar üzrə seropozitivlik göstərmişdir.

• Müayinə olunan şəxslərin immunoloji və seroloji statusunun araşdırılması opportunist infeksiyaların təsirli olduğunu və bu infeksiyalarda immunoqlobulin G səviyyəsi üzrə müstəqil nəticələr ortaya çıxma biləcəyini göstərmişdir. Bu nəticələr tədqiqatın əhəmiyyətini vurğulayır, müalicə və profilaktikanın yaşa və virus növünə uyğun aparılması istiqamətini nəzərə alınır.

İşin elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti. Alınmış nəticələr opportunist infeksiyalar zamanı bəzi hemotoloji dəyişiklikləri qiymətləndirməklə yanaşı, opportunist infeksiyaların diaqnostikası, onların risk amillərinin müəyyənləşdirilməsi, müalicə və profilaktika üsullarının təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Li, C., Li, J., Ni, H. (2020). "Crosstalk between platelets and microbial pathogens". Front Immunol, 11, 1962. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar].
2. Smith, D.E. (2010). National Centre in HIV Epidemiology and Clinical Research, Faculty of Medicine, University of New South Wales, Australia. PMID: 11737382 DOI: 10.1046/j.1468-1293.2001.00060.
3. Jones, Laura, E. (2015). Department of Ecology and Evolutionary Biology, Cornell University, Ithaca, NY 14853, USA. PMID: 16023709 DOI: 10.1016/j.bulm.2005.01.006

4. Kim, J.M. (2010). Department of Internal Medicine, Yonsei University College of Medicine, 134 Shinchon-dong, Seodaemun-gu. Korea. Seoul, pp.120-752, PMID: 12833572
DOI: 10.3349/ymj.2003.44.3.363
5. Schwarcz, L. (2013). School of Community Health Sciences, University of Nevada Reno, Reno, NV, USA. PMID: 23079812 DOI: 10.1097/QAD.0b013e32835b0fa2
6. Hanna, D.B. (2007). Bureau of HIV/AIDS Prevention and Control, New York City Department of Health and Mental Hygiene, New York, NY 10013, USA. PMID: 17364409
DOI: 10.1080/09540120600834729
7. Smith, Nicholas, C. (2020). "Control of human toxoplasmosis". DOI: 10.1016/j.ijpara.2020.11.001
8. Wang, S., Wang, T., Zhang, W. (2017). "Cohort study on maternal cytomegalovirus seroprevalence and prevalence and clinical manifestations of congenital infection in China." *Medicine (Baltimore)*, 96(5), e6007. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
9. Rawlinson, W.D., Boppana, S.B., Fowler, K.B. (2017). "Congenital cytomegalovirus infection in pregnancy and the neonate: consensus recommendations for prevention, diagnosis, and therapy". *Lancet Infect Dis*, 17(6), e177-e188. [PubMed] [Google Scholar]
10. Pemde, H.K., Kabra, S.K., Agarwal, R., Jain, Y., Seth, V. (1995). "Hematological manifestations of congenital cytomegalovirus infection." *Indian J Pediatr*, 62(4), pp.473-477. [PubMed] [Google Scholar]
11. Suzuki, Y. (2010). "Removal of *Toxoplasma gondii* cysts from the brain by perforin-mediated activity of CD8+ T cells". *The American journal of pathology* 176.4, pp.1607-1613.
12. Feliu, V. (2013). "Location of the CD8 T cell epitope within the antigenic precursor determines immunogenicity and protection against the *Toxoplasma gondii* parasite". *PLoS pathogens* 9.6: e1003449.
13. Wu, Chong. (2018). "Spleen mediates a distinct hematopoietic progenitor response supporting tumor-promoting myelopoiesis". *The Journal of clinical investigation* 128.8, pp.3425-3438.
14. Boettcher, Steffen, Markus, G., Manz. (2017). "Regulation of inflammation-and infection-driven hematopoiesis." *Trends in immunology* 38.5, pp.345-357.

Göndərilib: 23.12.2023

Qəbul edilib: 20.01.2024

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA MATHEMATICS AND MECHANICS

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/237-242>

Ziya Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ziyaaliyev522@gmail.com

QƏRAR VERMƏDƏ RİYAZİ MODELƏŞDİRMƏ

Xülasə

Qərar qəbulu təşkilatın idarə olunması prosesinin ən vacib komponentidir. Menecer təkcə öz həyat təcrübəsindən bəhrələnməməli, həm də qərar qəbul etmə və insanlarla işləmək üsullarını mənimsəməlidir.

Riyazi modellərin köməyi ilə simvolik modellərdə real sistemi əks etdirmək mümkündür. Riyazi modelləşdirmə elmi tədqiqatlarda ən mühüm vasitələrdən biridir. Riyazi modelləşdirmə tez-tez davam edən prosesləri vizual şəkildə təmsil etməyə, hadisələrin inkişafını kəşf etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir və zəruri hallarda böhran vəziyyətlərinin qarşısını almaq üçün nəzarət parametrlərinin dəyərlərinə düzəlişlər edir.

Riyazi modelləşdirmə bənzətmə prinsipinə, yəni real obyektə bilavasitə deyil, oxşar və daha əlçatan obyektə (modeli) nəzərdən keçirməklə öyrənmək imkanı verir. Bu cür simvolik müddəalara əsaslanaraq, müxtəlif həllər ilə bağlı müxtəlif hesablamalar aparmaq olar, ümumi mənzərəni başa düşmək isə universal riyazi modelin tətbiqi ilə əldə edilir.

Açar sözlər: idarəetmə, riyazi modelləşdirmə, qərarlar ağacı, ehtimal nəzəriyyəsi, statistik göstəricilər, riyazi iqtisadiyyat

Ziya Aliyev
Baku State University
master student
ziyaaliyev522@gmail.com

Mathematical modeling in decision making

Abstract

Decision-making is the most important component of the organization's management process. A manager should not only benefit from his own life experience, but also master the methods of decision-making and working with people.

With the help of mathematical models, it is possible to reflect the real system in symbolic models. Mathematical modeling is one of the most important tools in scientific research. Mathematical modeling often allows you to visually represent ongoing processes, discover and predict the development of events and, if necessary, adjust the values of control parameters to avoid crisis situations.

Mathematical modeling allows for the principle of analogy, that is, to learn not directly about the real object, but by considering a similar and more accessible object (model). Based on such symbolic propositions, different calculations can be performed on different solutions, and understanding of the overall picture is achieved by applying a universal mathematical model.

Keywords: management, mathematical modeling, decision tree, probability theory, statistical indicators, mathematical economics

Giriş

Modelləşdirmə, öyrənilən obyektlərin və idarəetmə proseslərinin əsas xassələrini və xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusi qurulmuş modellərin istifadə olunduğu reallığı təmsil etmək üsuludur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, DSS yaradarkən obyekt modellərinin istifadəsi məcburidir. Simulyasiya obyektini real və ya xəyali ola bilər. Mühəndislik tətbiqlərində xəyali obyektlərə sistemin dizaynının ilkin mərhələlərində rast gəlinir (Akbar, Sang, Khan, Mahmood, Qadri, Hu, Xiang, 2019: 34-36).

Riyazi modelləşdirmədə idarəetmə qərarlarının qəbulunun müxtəlif mərhələləri mövcuddur. Əlbəttə ki, idarəetmə qərarının bütün nüanslarını nəzərə almaq və mümkün riskləri və qeyri-müəyyənlikləri tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Lakin riyazi modelləşdirmə səmərəsiz idarəetmə qərarlarını azaltmağa, müəyyən etməyə, iqtisadi və riyazi təhlil vasitəsilə idarəetmə qərarlarının ən uyğun variantlarını müəyyən etməyə imkan verir. Bundan əlavə, riyazi modelləşdirmə qərar qəbulunun ilkin mərhələlərində çatışmazlıqları müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da mümkün zərərin qarşısını almağa və təşkilat üçün itkiləri minimuma endirməyə kömək edir (Arkhipov, Blazhko, 2020: 39).

Riyazi modelləşdirmə zamanı hansı potensial risklərin nəzərə alınması vacib olduğunu və təşkilatda idarəetmə fəaliyyəti prosesində nələrin yarana biləcəyini nəzərdən keçirək. İdarəetmə qərarları qəbul edərkən menecer kifayət qədər səriştəsizlik, lazımı məlumatların olmaması və ya həddindən artıq doyma ilə ifadə olunan bir sıra problemlərlə qarşılaşa bilər (Asadov, 2020: 254-263).

Riyazi modelləşdirməni necə etmək olar?

Riyazi modelləşdirmə prosesin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Bu prosesin baş verməsi üçün prosesin elementləri mənimsənilməlidir. Bu elementlər dəyişənlərdir. Prosesə başlayarkən mühüm dəyişənlərə qərar vermək lazımdır. Növbəti mərhələdə seçilmiş mühüm dəyişənlər müəyyən edilir. Bu təriflər asılı və müstəqil dəyişənlər şəklindədir. Bəzi dəyişənlər müstəqil, digərləri isə asılı olaraq müəyyən edilir. Bunu bir misalla daha yaxşı izah edə bilərik. Təsəvvür edək ki, hündür yerdən topu yerə atırıq. Topun forması, çəkisi, onu atdığımız yer, topun buraxılma vaxtı və ilkin sürəti müstəqil dəyişənlərdir. Bu, fizika problemi kimidir. Asılı dəyişənlər, təxmin edə bildiyiniz kimi, başqa dəyişəndən asılıdır. Top nümunəsinə baxsaq, onun yerə düşmə sürəti, yerə dəydikdə yerə atıldığı yerdən məsafə asılı dəyişən kimi tanınır. Bunun səbəbi onların başqa dəyişəndən asılı olaraq dəyişməsidir.

Riyazi Modelləşdirmə Texnikası nədir?

Riyazi modelləşdirmə növləri:

- ✚ Eksperimental modelləşdirmə,
- ✚ Nəzəri modelləşdirmə,
- ✚ Simulyasiya modelləşdirmə,
- ✚ Ölçü analizinin modelləşdirilməsi

Dörd fərqli hissəyə bölünür (Gahramanova, 2022: 34).

1. Müşahidə oluna bilən məlumatlar əsasında yaradılmış qrafiklərin riyazi şəkildə ifadə edilməsi eksperimental modelləşdirmə adlanır. Misal üçün; Dünyadakı temperatur artımının qrafik təsviri eksperimental modeldir.

2. Riyazi modelin formalaşdırılmasında verilənlərə deyil, nəzəriyyəyə əsaslanan fərqli problem həlli prosesini tələb edən modelləşdirmə nəzəri modelləşdirmə adlanır. Nəzəri modelləşdirməyə misal olaraq küçələrdə piyada keçidinə ehtiyacın müəyyən edilməsini göstərmək olar.

3. Riyazi modelləri ifadə edərkən cəbri simvollarla tez-tez istifadə olunur. Bəzi problemlər üçün həllər analitik şəkildə modelləşdirilə bilməz. Bu tip modelləşdirmə simulyasiya modeli adlanır. Misal üçün; Kompüterdə törəmə anlayışının fiziki mənasını verəcək animasiya və simulyasiya modelidir.

4. Fizikanın əsas xassələri əsasında yaradılmış modellərə ölçülü analiz modelləri deyilir. Bu tip modelləşdirmə elm və texnologiyada münasibətləri formalaşdırmaq üçün istifadə olunur. Misal

üçün; Ölçüdə istifadə edərək sürət və sahə arasındakı əlaqəni təmsil edən riyazi ifadənin tapılması ölçülü analiz modeli kimi verilə bilər.

Modelləşdirmə termini bütün modelləşdirmə proseslərini təsvir etsə də, əvvəlcə problemin riyazi düsturunu əldə etmək üçün daha məhdud prosesi təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər. Riyazi modelləşdirmə aşağıdakı proseslərdən ibarətdir (Gahramanova, 2023: 23-28).

- ✚ Modelləşdirmə prosesi,
- ✚ Problemin təhlili,
- ✚ Problemin müəyyən edilməsi və riyazi ifadə,
- ✚ Model təhlili və üsulları.

Riyazi modelləşdirmə nə üçün istifadə olunur?

O, reallığı riyazi dildə təqlid etməyə kömək edir və fəaliyyət və düşüncə tərzini yaradır. Modelləşdirmə riyaziyyatın elmi biliklər istehsal etmə üsulu kimi verilir. Riyazi modelləşdirmə real həyatda rast gəlinən situasiyaları riyazi şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

Riyazi modelləşdirmənin mərhələləri hansılardır?

Riyazi modelləşdirmənin 6 mərhələsi var:

- 1) Problemi başa düşmək;
- 2) Problemin sadələşdirilməsi;
- 3) Riyaziyyat;
- 4) Riyazi işləmək (Kolyagin, 2018: 78-80);
- 5) Tərcümə etmək;
- 6) Doğrulamaq.

Riyazi model ilə riyazi modelləşdirmə arasındakı fərq nədir?

Riyazi modelin yaradılması prosesi riyazi modelləşdirmə adlanır. Riyazi model sistemin ifadəsi ilə bağlıdır. Bu ifadə prosesi riyazi anlayışlardan və dildən istifadə etməklə həyata keçirilir. Riyazi modelin yaradılması bir prosesdir və bu prosesin adı riyazi modelləşdirmədir.

İdarəetmə qərarının mərhələli şəkildə parçalanması zamanı riyazi modeldə qərarın icra vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək mexanizminin olmaması və ya onun praktikantların fəaliyyətinə uyğunsuzluğu ilə bağlı problemlər də yarana bilər. Təbii ki, məsul şəxslər tərəfindən fəaliyyət planının hazırlanması prosesində mərhələ-mərhələ parçalanmaya, düzgün, optimal qərarlar qəbul etməyə vaxtın olmamasından irəli gələn çatışmazlıqlar var.

Təşkilatlara qərarların icrasına dair məlumatların toplanmasına, habelə xarici amillərə və s. təsirlərini nəzərə almaq tövsiyə olunur. Bu, bizə təhlilin iqtisadi-riyazi səviyyəsini yüksəltməyə və optimal idarəetmə qərarlarını daha etibarlı müəyyən etməyə imkan verəcəkdir (Luhach, Kempitiya, Nguyen, Alahakoon, 2020: 67).

Əksər hallarda qərarlar sözügedən ərazidə vəziyyətin təhlili əsasında qəbul edilir ki, bu da gedən proseslərin riyazi modelləşdirilməsi olmadan mümkün deyil. Buna görə də modelləşdirmə hazırlıq və qərar qəbul etmə prosesinin tərkib hissəsidir. Buna görə də modelləşdirmə üsullarına böyük əhəmiyyət veriləcəkdir.

Hər bir təşkilat öz fəaliyyətində riyazi modelləşdirmədən istifadəyə diqqət yetirməlidir, çünki məhz bu, təşkilat üçün ən faydalı idarəetmə qərarlarını müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Bu, həmçinin təşkilata öz mənfəətini və biznes səmərəliliyini artırmağa imkan verəcək. Qərarlar, xarici amillərin təsiri və s. haqqında məlumatların toplanmasına nəzarətin artırılması zərurətini müəyyən etdik. Artım ehtiyacı daha dolğun məlumatla riyazi modelləşdirmənin nəticəsinin ideala daha yaxın olacağı ilə bağlıdır.

Təşkilatda iqtisadi və riyazi modelləşdirmənin ideal nəticəsi ilə xərclənən resursların səviyyəsi azalacaq və gözlənilməz risklərin ehtimalı azalacaq. İdeal nəticə əldə etmək üçün kifayət qədər məlumat toplamağa və onun düzgünlüyünü yoxlamağa dəyər (Mamedov, Orudzheva, 2022: 77-83).

İqtisadi və riyazi modellər iki yerə bölünür:

1) praktik istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, müəyyən bir məhsul qrupunu qəbul etmək və ya rədd etmək qərarına alınan statistik nəzarət modelləridir),

2) istifadə edilməsi praktiki olaraq qeyri-mümkün olan modellər (misal olaraq “pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin əsas tənliyi” və ya makroiqtisadiyyat dərslində “QİYMƏT-MAVQƏŞ spirali” modelləri).

İqtisadi-riyazi qərarların qəbulu modellərinin yaradılması, öyrənilməsi və tətbiqi zamanı bu kontekstdə iqtisadi-riyazi adlanan müxtəlif riyazi metodlardan istifadə olunur (baxmayaraq ki, onlar, bir qayda olaraq, iqtisadiyyatdan kənarında uğurla istifadə edilə bilər, xüsusən də empirik təhlil üçün ekonometrik metodlar). İqtisadiyyatda riyazi metodlara dair çoxsaylı monoqrafiyalar və məqalələr topluları mövcuddur. İqtisadi və riyazi metodları bir neçə qrupa bölmək olar (Mammadov, 2018: 56-59):

- + optimallaşdırma üsulları,
- + qeyri-müəyyənliyi nəzərə alan üsullar, ilk növbədə ehtimal-statistik,
- + simulyasiya modellərinin yaradılması və təhlili üsulları;
- + münaqişə vəziyyətlərinin təhlili üsulları (oyun nəzəriyyəsi).

Bütün bu qruplarda statik və dinamik parametrləri ayırd etmək olar. Zaman faktoru varsa, diferensial tənliklərdən və fərqli üsullardan istifadə edilir. Sadalanan metod qruplarını ayrıca nəzərdən keçirək.

Optimallaşdırma üsulları. İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı, SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki L.V.Kantoroviçin klassik əsərlərindən iqtisadi-riyazi metodların əsas siniflərindən biri optimallaşdırma üsullarıdır. İqtisadi və riyazi modellərə əsaslanan optimal idarəetməyə geniş ədəbiyyat ayrılmışdır. Vahid meyarla gəldikdə, heç bir fundamental çətinlik yoxdur - interaktiv kompüter sistemlərindən istifadə olunur (Schaefer, Sanchez, 2019: 45-48). Mürəkkəb problemlərə məqsəd funksiyalarının seçimi, optimalıq prinsiplərinin sabitliyinin qiymətləndirilməsi və çox kriteriyalar daxildir. Faydalılıq nəzəriyyəsi qərar qəbulu məqsədləri üçün modellər qurmaq üçün istifadə olunur (Sepasgozar, Hawken, Sargolzaei, Foroozanfa, 2020: 105-108).

Ehtimal-statistik modellər. Belə modellərin ilkin elmi əsasını ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika təşkil edir. Tətbiqi statistika müstəqil istiqamət kimi seçilir. Buraya tətbiqi riyazi statistika, proqram təminatı və statistik məlumatların toplanması və hesablama nəticələrinin şərhini üçün üsullar daxildir. Bu üç sahədən yalnız birincisi eyni vaxtda riyazi statistikaya daxil edilir. Sonuncu, statistik strukturların riyazi obyektlər hesab edildiyi sırf riyazi sahəni də əhatə edir. Onlar daxili riyazi üsullarla yoxlanılır.

Bu elmi tədqiqat sahəsi bir çox nəşrlərdə “analitik statistika” adlanır. Buna görə də riyazi statistika praktiki tətbiqlərə diqqət yetirən tətbiqi riyazi statistikadan və tətbiqlər üçün faydalılığı sübuta yetirilməmiş “analitik statistika” adlanan xalis riyaziyyat qolundan ibarətdir.

Siz real məlumatları emal etmədən və hətta düşünmədən bütün həyatınızı analitik statistikanın teoremlərini sübut etməyə sərf edə bilərsiniz. Hazırda elmi jurnallarda və tədris kurslarında tətbiqi riyazi statistikanı tədrisən analitik statistika əvəz edir. Buna görə də, əsasən ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ilə bağlı nəşr olunan Rusiyanın "Ehtimal nəzəriyyəsi və tətbiqləri" jurnalında real məlumatlarla işləmək haqqında məqalələrə çətinliklə rast gəlmək olar.

Məlum olduğu kimi, ekonometrika (və ya ekonometriya) empirik iqtisadi məlumatların təhlili üçün statistik üsullardır. Lakin bizdə bu termin demək olar ki, yalnız tərcümə ədəbiyyatında istifadə olunur.

Tətbiqi statistika və ekonometrikanın müxtəlif spesifik sahələri üzrə çoxsaylı nəşrlər mövcuddur:

- reqressiya təhlili (asılılığın bərpası və modellərin qurulması üsulları, ilk növbədə xətti);
- eksperimentin planlaşdırılması haqqında;
- təsnifat üsulları üzrə (diskriminant təhlili, klaster təhlili, avtomatik təsnifat, nümunənin tanınması, sistematika və tipologiya, qruplaşdırma nəzəriyyəsi);
- iqtisadi informasiyanın çoxölçülü statistik təhlili üzrə;
- zaman seriyalarının təhlili və proqnozlaşdırılması üsulları haqqında;

- möhkəmlik nəzəriyyəsinə görə, yəni ilkin məlumatların və model fərziyyələrinin icazə verilən sapmalarına qarşı statistik prosedurların sabitliyi,

- müxtəlif indekslərin, xüsusilə inflyasiya indeksinin istifadəsi ilə bağlı.

İstənilən sahədə qərarların qəbul edilməsini dəstəkləyən informasiya sistemlərinin yaradılması bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxsə iş yerini tərk etmədən iş sahəsinə aid olan real obyektlərlə deyil, informasiya sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verir. Bu yanaşma DSS predmeti sahəsində aktivlərin və proseslərin vəziyyəti haqqında məlumatı real dünyada birbaşa ölçmələr (müşahidələr) vasitəsilə deyil, informasiya modelindən istifadə etməklə əldə etməyə imkan verir. Model yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, tam miqyaslı eksperiment keçirmədən müxtəlif idarəetmə qərarlarının nəticələrini təhlil etmək və qiymətləndirmək imkanlarını təmin edir.

Qərar nəzəriyyəsində riyazi modellər qərar alternativlərini seçmək və təhlil etmək üçün istifadə olunur. Modellərin yaradılması və onların köməyi ilə aparılan tədqiqatların müxtəlif məqsədləri var. Anlamaq üçün bir vasitə kimi model dəyişənlərin qarşılıqlı asılılıqlarını, onların zamanla dəyişmələrinin xarakterini müəyyən etməyə və mövcud qanunauyğunluqları tapmağa kömək edir. Model hazırlanarkən tədqiq olunan obyektin strukturu aydınlaşır və mühüm səbəb-nəticə əlaqələri yaranır.

Təlim vasitəsi kimi, model simulyator kimi xidmət edə bilər, məsələn, işçiləri real mühitdə sonrakı işə hazırlayarkən və ya virtual laboratoriyada tədqiqat obyektini kimi çıxış edə bilər. Proqram modulları şəklində həyata keçirilən modellər həm idarəetmə sistemlərinin müqayisəli sınaqları zamanı idarəetmə obyektlərinin simulyatorları kimi, həm də dizaynın ilkin mərhələlərində gələcək texniki vasitələrlə həyata keçirilən idarəetmə sistemlərinin əvəziciləri kimi istifadə olunur.

Qərarların qəbuluna dəstək sistemlərinə gəldikdə, əlavə bir modelləşdirmə funksiyası müəyyən edilə bilər - qərara dəstək sistemlərinin, onların alt sistemlərinin və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla aralarındakı qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi, sintezi və dizaynı üçün bir vasitə kimi model.

Qeyri-ədədi obyektlərin statistikasının əsas tətbiqlərindən biri statistik qərarlar nəzəriyyəsi və səsvermə problemləri üzrə ekspert qiymətləndirmələrinin nəzəriyyəsi və tətbiqidir. Qeyri-müəyyənliyin müəyyənləşdirilməsinin müxtəlif üsullarına çox diqqət yetirilir. İntuitiv nöqtəyi-nəzərdən ənənəvi ehtimal-statistik təsviri yalnız kütləvi hadisələrə tətbiq etmək olar (Sultanova, Hüseynov, Hacıyeva, 2020: 40-48).

Riyazi iqtisadiyyatın tənqidi. Alt bölmənin girişində qeyd olunan iqtisadi və riyazi modelləşdirmənin aspektlərindən ikincisi, yəni, birbaşa praktiki işdə istifadə oluna bilməyən modellərə həsr olunmuş bu yanaşma çox vaxt “riyazi iqtisadiyyat” termini ilə əlaqələndirilir. Onun haqqında akademik. RAS N.N. Moiseev yazırdı:

“Riyazi iqtisadiyyat” deyilən inkişaf etmiş bir tədqiqat sahəsi var. Bu sahə ilə bağlı tədqiqatlarda rəqabətli iqtisadiyyat kimi iqtisad elminin müəyyən anlayışlarının rəsmiləşdirilməsi əsasında yaradılmış riyazi modellərin xassələri öyrənilir. Tarazlıq funksional asılılıqlar haqqında bəzi fərziyyələrdən istifadə etməklə öyrənilir (məsələn, funksiyaların və çoxluqların qabarıqlığı haqqında), tədqiqatçılar modellərin ümumi xassələrini təhlil edir - müəyyən parametrlərin həddindən artıq qiymətlərinin mövcudluğu haqqında teoremləri sübut edir, tarazlıq nöqtələrinin xüsusiyyətlərini öyrənir, tarazlıq artım trayektoriyaları və s. Bu tədqiqatlar iqtisadi və riyazi metodların inkişafına töhfə verdi, tətbiqi tədqiqatlarda istifadə olunan riyazi metodların kəskinləşməsinə kömək etdi.

Nəticə

Nəticə etibarını ilə bu gün riyazi iqtisadiyyat riyaziyyatın yalnız yüksək özbaşınalıq dərəcəsinə malik iqtisadi modellər adlandırılıla bilən riyazi strukturları öyrənən unikal sahəsi olduğunu öyrəndik.

Odur ki, yuxarıdan belə nəticəyə gələ bilərik ki, idarəetmə qərarları qəbul edilərkən riyazi modelləşdirmədən istifadə edilməlidir. Qərar vermənin analoqu və təhlili prinsipinə əsaslanaraq, bu, tədricən optimal idarəetmə qərarına gəlməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Akbar, M.A., Sang, J., Khan, A.A., Mahmood, S., Qadri, S.F., Hu, H., Xiang, H. (2019). Success factors influencing requirements to change management process in global software development, pp.34-36.
2. Arkhipov, Y., Blazhko, R. (2020). Mathematical methods in geography. Kazan: Publishing House of Kazan University, 39 p.
3. Asadov, M. (2020). "About the multidisciplinary and interdisciplinary integration in teaching mathematics in Azerbaijani Schools. Azerbaijan State Pedagogical University". Revista Conrado, pp.254-263.
4. Gahramanova, N. (2022). Mathematics-5. Textbook. Baku, 34 p.
5. Gahramanova, N. (2023) Mathematics-5. Methodical materials for teachers. Baku, pp.23-28.
6. Kolyagin, Y. (2018). Methodology of teaching mathematics in secondary school. Private methods. Moscow: Education, pp.78-80.
7. Luhach, A.K., Kempitiya, T., Nguyen, S., Alahakoon, D. (2020). Artificial intelligence based commuter behaviour profiling framework using internet of things for realtime decision-making. 67 p.
8. Mamedov, F.G., Orudzheva, M.Y. (2022). Models and probabilistic-temporal characteristics of a wireless local area network of 802, pp.77-83.
9. Mammadov, A. (2018). Teaching of school mathematics by modeling method (textbook). Baku, pp.56-59.
10. Schaefer, S.E., Sanchez, S.V. (2019). Forecasting client retention — a machine-learning approach, pp.45-48.
11. Sepasgozar, S.M., Hawken, S., Sargolzaei, S., Foroozanfa, M. (2020). Implementing citizen-centric technology in developing smart cities. Technol. Forecast, pp.105-108.
12. Sultanova, A.B., Hüseyinov, O.H., Hacıyeva, R.F. (2020). Qeyri müəyyənlik şəraitində kombine edilmiş vəziyyətlər üsulu ilə investorun davranışının modelləşdirilməsi. Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, s.40-48.

Göndərilib: 19.01.2024

Qəbul edilib: 27.02.2024

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/243-248>

Tofiq Azimov
Azerbaijan Technical University
master student
tofiq2018tt@gmail.com

TECHNOLOGIES IN 5G CELLULAR SYSTEMS

Abstract

Starting with the first generation systems known as "Advanced Mobile Phone System", cellular communication systems have always been in development. Nowadays, the latest cellular communication system whose standardization is mature enough and which has been put on market by service providers is the fifth generation (5G) system. The aim of this study is to introduce emerging technologies to be used with 5G. These technologies include millimeter-wave technology, small cell technology, massive MIMO technology, beamforming technology and full duplex technology. To summarize these technologies; millimeter-wave technology ensures that the bandwidth is extended, but due to high frequency level used, the signals travel shorter distances and transmission losses increase in air and solid materials. So small cell technology has been suggested as a solution to this problem. In this technology, transmission range is extended by using base stations located at shorter proximity, but more antennas are needed. As a solution to the need for multiple antennas in question, massive MIMO technology has developed. With this technology, a base station can send and receive signals (data) from many more users at the same time, but installation of excess antennas causes interference between signals. In this case, beamforming technology is used. Additionally, the so-called full duplex technology attempts to achieve high efficiency and low latency. As a result, all these technologies used in 5G are supporting each other by eliminating the others' shortcomings, and an all-in-one 5G systems are promising technology.

Keywords: 5G, millimeter wave, small cell, Massive MIMO, Beamforming, Full Duplex

Tofiq Əzimov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
tofiq2018tt@gmail.com

5G seyrə sistemlərində texnologiyalar

Xülasə

"Qabaqcıl Mobil Telefon Sistemi" kimi tanınan birinci nəsil sistemlərdən başlayaraq mobil rabitə sistemləri daim inkişafda olmuşdur. Hal-hazırda, standartlaşdırması kifayət qədər yetkin olan və xidmət təminatçıları tərəfindən bazara çıxarılan ən son mobil rabitə sistemi beşinci nəsil (5G) sistemidir. Bu araşdırmanın məqsədi 5G ilə istifadə olunacaq yeni texnologiyaların təqdim edilməsidir. Bu texnologiyalara millimetr dalğa texnologiyası, kiçik hüceyrə texnologiyası, kütləvi MIMO texnologiyası, beamforming texnologiyası və tam duplex texnologiyası daxildir. Bu texnologiyaları ümumiləşdirmək üçün; millimetr dalğa texnologiyası bant genişliyinin genişləndirilməsini təmin edir, lakin istifadə olunan yüksək tezlik səviyyəsinə görə siqnallar daha qısa məsafələrə gedir və havada və bərk materiallarda ötürmə itkiləri artır. Beləliklə, kiçik hüceyrə

texnologiyası bu problemin həlli kimi təklif edilmişdir. Bu texnologiyada ötürmə diapazonu daha qısa məsafədə yerləşən baza stansiyalarından istifadə etməklə genişləndirilir, lakin daha çox antena tələb olunur. Sözügedən çoxlu antena ehtiyacının həlli olaraq, kütləvi MIMO texnologiyası inkişaf etmişdir. Bu texnologiya ilə bir baza stansiyası eyni anda daha çox istifadəçidən signal (məlumat) göndərə və qəbul edə bilər, lakin artıq antenaların quraşdırılması siqnallar arasında müdaxiləyə səbəb olur. Bu vəziyyətdə şüa əmələ gətirmə texnologiyasından istifadə olunur. Bundan əlavə, tam dupleks texnologiyası yüksək effektivliyə və aşağı gecikməyə nail olmağa çalışır. Nəticədə, 5G-də istifadə edilən bütün bu texnologiyalar digərlərinin çatışmazlıqlarını aradan qaldıraraq bir-birini dəstəkləyir və hamısı bir yerdə 5G sistemləri perspektivli texnologiyadır.

Açar sözlər: 5G, milimetr dalğası, kiçik hüceyrə, Massive MIMO, Beamforming, Full Duplex

Introduction

When examining the evolution of cellular communication systems, the second generation primarily focused on voice transmission, while the third and fourth generations shifted towards transmitting broadband multimedia data. With the advent of the fifth generation (5G), new system requirements have emerged, including very high data traffic, numerous device connections, and high user mobility. The anticipated 5G technology is expected to address these requirements and find widespread application across various industries.

5G communication systems are primarily designed to increase capacity, facilitate extensive connectivity, and offer a diverse range of services. To address these objectives, the International Telecommunication Union (ITU) has classified 5G services into three main categories (Guizani, Hamdi, 2017). These categories include Enhanced Mobile Broadband (eMBB), Massive Machine Type Communication (mMTC), and Ultra-Reliable and Low Latency Communication (uRLLC).

Enhanced Mobile Broadband (eMBB) encompasses services that meet user needs such as high-bandwidth internet access, high-resolution video streaming, and augmented reality. On the other hand, Massive Machine Type Communication (mMTC) manages intensive data traffic in structures where a high number of devices are connected, such as smart cities, smart agriculture, and sensor networks. Lastly, Ultra-Reliable and Low Latency Communication (uRLLC) ensures the necessary delay limits in applications requiring millisecond-level latency and very low packet loss rates, such as autonomous driving systems and factory automation. Considering all these services together, it's conceivable that 5G communication technology will find application in various industries such as manufacturing, automotive, logistics, and energy. Research and development in 5G technology are on going. One commonly agreed-upon point among companies and industry groups is that as the number of mobile users and data demands increase, 5G must handle much higher traffic at significantly faster speeds than today's cellular networks formed by base stations (Agiwal, Roy, Saxena, 2016: 1617-1655). Alongside special technologies for 5G systems, compared to the approximately 70 ms latency in current 4G networks, 5G technology will deliver data with less than a millisecond delay and provide users with download speeds of up to 20 Gbps, compared to 1 Gbps in 4G. Prominent among 5G technologies are millimeter wave, small cells, massive multiple-input multiple-output (massive MIMO), beamforming, and full duplex technology (Nguyen, 2021). To understand the differences between today's 4G networks and 5G, it would be beneficial to explore these five technologies and evaluate what each means for wireless users.

Due to system requirements, changes are necessary in the 5G network architecture compared to previous generations. Essentially, the 5G network architecture consists of a core network performing control and transmission functions, and a high-performance access network. Different types of base stations and wireless devices are components of the access network, implementing advanced resource sharing and time scheduling. With 5G systems, various solutions for the radio access network (RAN) have been developed, such as cloud-based (CRAN), heterogeneous cloud-based (H-CRAN), and fog-based (Fog RAN) architectures. When examining the frequency bands to be used for 5G systems, they are divided into three separate categories: low band, mid band, and

high band. The low band covers frequencies below 1 GHz, the mid band covers the frequency range of 1 GHz to 6 GHz, and the high band includes frequencies above 24 GHz. Each band has its advantages as well as challenges. The low band, despite providing good transmission characteristics with a wider coverage area, can offer limited capacity due to bandwidth constraints. The mid band provides higher capacity compared to the low band and offers reasonable coverage for urban areas.

In the past, wireless communication networks were primarily focused on voice transmission, but in today's communication systems, efforts are made to provide high-quality, low-latency transmission, and multimedia applications for wireless devices. With the presence of a greater number of devices and users, there is higher data traffic than ever before. However, the licensed radio frequency spectrum allocated to mobile service providers is limited in bandwidth. This leads to low data rates alongside low bandwidth. Current applications are mostly confined to a carrier frequency between 700 MHz and 2.6 GHz. However, with the advancing technology used in unmanned aerial/sea/land vehicles, smart transportation systems, robots, smart grids, smart buildings, smart cities, augmented reality, mobile social services, and remotely controlled systems, this bandwidth is insufficient for new technological products (Nordrum, 2017: 1617-1655.)

As a solution, transmitting signals in a new band of the spectrum has emerged. Unlike the bands below 6 GHz traditionally used for mobile devices, millimeter waves are transmitted at frequencies ranging from 30 to 300 GHz Figure 1. This transmission technology in the frequency band is called millimeter wave technology and constitutes an important step for 5G systems. The wavelength in millimeter waves varies between 1 and 10 mm, which is larger than infrared waves or X-rays. However, compared to radio waves or microwaves, they have a smaller wavelength (Ozkaya, Seyfi 2015).

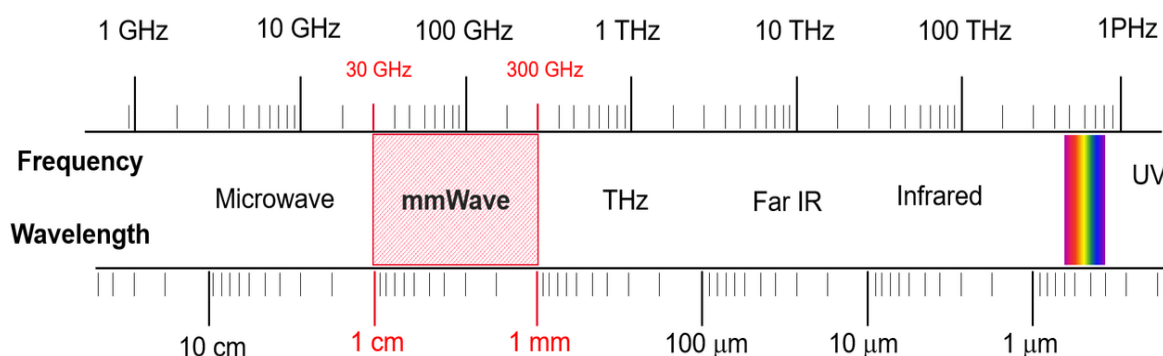

Figure 1: Frequency range in millimeter wave

There are several advantages to using millimeter wave technology in 5G systems. It provides a wide bandwidth at high frequencies, enabling high data rates. Additionally, it ensures high-security data transmission, enables efficient reuse of high frequencies, and offers high-speed internet, data, and voice communication by providing fiber optic data transfer rates (Jungnickel, 2014).

In addition to the advantages brought by millimeter wave technology, there are also some disadvantages. Firstly, due to smaller-sized components, the manufacturing of more sensitive hardware results in higher costs. Additionally, at very high frequencies, significant attenuation occurs, posing challenges for long-distance applications. It is known that millimeter waves have less penetration power into objects such as concrete walls. They also interact with oxygen and rain at higher frequencies. Due to these interactions, signal attenuation occurs between transmitters and receivers, and signals are prone to distortion as they cannot pass through obstacles. These challenges with millimeter waves have led to the development of small cell technology

To extend the coverage area between a base station and users, there is a need for small cell stations. This technology, known as small cell technology, is essentially a minimized version of a base station. It involves dividing a cell area into much smaller zones. Small cells are divided into pico cells, micro cells, and femto cells for indoor or outdoor use. Just like there is a transmission network between macro base stations and small cells, within small cells, there are multiple transmission channels specific to each cell. The main purpose of small cells is to enhance the end data capacity, speed, and overall network efficiency of macro cells. The primary use cases for small cells are locations with numerous users utilizing data at a specific point, such as shopping malls, gyms, stadiums, airports, and train or bus stations. When establishing stations, there are some points to consider. The number of small cell stations that can be installed in an area and the distance between them vary depending on the population in that area. For example, in a densely populated neighborhood, the distance between two small cells can range from 10 to 100 meters (Guizani, Hamdi, 2017).

Cells, ranked from smallest to largest in terms of coverage areas and number of users, have coverage areas and user numbers as follows: the coverage area of femto cells ranges from 10 to 100 meters with 1-30 users, the coverage areas of pico cells range from 100 to 200 meters with 30-100 users, and the coverage areas of micro cells range from 200 meters to 2000 meters with 1000-2000 users. Lastly, macro cells have coverage areas ranging from 8 to 30 kilometers with more than 2000 users. Considering these numbers, with sufficient distances and population, it will be possible to encounter such small cells in many areas in the near future. One of the main advantages of small cell technology used in 5G systems is the cost factor (Ngo, Larsson, Marzetta, 2011). Smaller-scale stations that reduce overall costs are being installed instead of the expensive rooftop systems currently used by service providers. It also increases data capacity. Wireless mobile devices transmit at lower power levels when closer to small cell base stations, effectively reducing power consumption in devices and significantly extending battery life, thereby improving the performance of mobile phones.

Another important technology that delivers significant performance in wireless communication with the advent of 5G is Massive MIMO (Multiple Input Multiple Output). Massive MIMO is a technique where a base station with hundreds of antenna arrays provides independent data streams to numerous user terminals, each equipped with a single antenna, within the same time or frequency interval (Larsson, Edfors, Tufvesson, Marzetta, 2014). The primary objective of this technology is to use a significantly larger number of antennas compared to previous generations of cellular systems. Increasing the number of antennas enables energy to be focused on a smaller area. This technology enables significant beamforming gains, allowing service to be provided to more users in parallel. However, the disadvantage of increasing the number of antennas is that it always leads to higher complexity and higher costs. Therefore, in Massive MIMO systems, time-division duplexing is often preferred over frequency-division duplexing to mitigate complexity related to channel estimation and channel sharing (SinghParihar, Saraswat, Maheshwari, 2015).

The utilization of Massive MIMO has become a promising technology that not only delivers high data rates but also enhances connection reliability, coverage, and energy efficiency in wireless communication systems. A comparison between small cells and Massive MIMO has been conducted in a publication. The result indicates that small cells exhibit greater energy efficiency than Massive MIMO. Additionally, having a Massive MIMO antenna array enables the support of millimeter-wave technology, which is suitable for high frequencies, as part of a 5G technology (Elijah, Leow, Rahman, Nunoo, Iliya, 2016).

During a time when operators are striving to obtain more spectrum for 5G, any technology that offers a way to utilize the existing spectrum more efficiently is worth further examination. Although full duplex technology is more than a decade old, it has regained the interest of some mobile operators and infrastructure providers because of its ability to use the spectrum more efficiently (Askar, Chung, Guo, Ko, Keusgen, Haustein, 2021). To understand why full duplex technology is

so intriguing, it is important to first understand how 3G and 4G networks handle user-to-base and base-to-user signals. There are two basic configurations:

- Frequency Division Duplexing (FDD): With FDD, the transmission and reception signals are in different spectrum bands. In other words, the signal transmitted from the user to the base station is sent in a certain spectrum block, while the signal transmitted from the base station to the user is sent in another spectrum block.

- Time Division Duplexing (TDD): With TDD, the signal transmitted between the user and the base station is separated from the signal transmitted between the base and the user using different time slots in the same frequency band. That is, after the user-to-base signals are transmitted, the base-to-user transmission takes place.

In full duplex technology, however, it is possible to transmit and receive wireless signals simultaneously over the same spectrum channel. Existing 4G wireless networks mainly use half-duplex FDD and TDD (Zhang, Cheng, Zhang, 2018). With 5G, a transceiver pair can send and receive data simultaneously at the same frequency. This technology is called a full duplex and allows doubling the capacity of wireless networks.

Conclusion

As we transitioned from first-generation systems to today's 4G systems, there has been an increasing trend in the frequency bands used in cellular systems. Signals in the low-frequency bands can propagate for kilometers and penetrate buildings easily. With the advancing 5G technology, the use of millimeter wave technology has greatly expanded the frequency band range to between 24 GHz and 40 GHz. However, there is significant attenuation in signal transmission, especially in the high-frequency band. Signals can only travel a few kilometers or even less distance. Additionally, there are high transmission losses when signals interact with oxygen or raindrops in the air or pass through objects like concrete walls. Therefore, along with millimeter wave technology, small cell technology has also been developed. 5G systems will require more antennas than today's base stations. To meet this requirement, another 5G technology called Massive MIMO technology has been developed. Unlike current 4G base stations, which support a limited number of connection points in their antennas, 5G base stations can support many more connection points. As a result, a single base station can serve many more users simultaneously, and the capacity of mobile networks can increase by orders of magnitude.

References

1. Guizani, Z., Hamdi, N. (2017). "CRAN H-CRAN and F-RAN for 5G systems: Key capabilities and recent advances". *Int. J.Netw. Manag.*, vol. 27, № 5.
2. Agiwal, M., Roy, A., Saxena, N. (2016). "Next generation 5G wireless networks: A comprehensive survey", *IEEE Commun. Surv. Tutorials*, vol. 18, № 3, pp.1617-1655.
3. Nguyen, T. (2021). "Small Cell Networks and the Evolution of 5G Qorvo."
4. Nordrum, A. (2017). "Here Comes 5G — Whatever That Is," *IEEE Spectr.*, vol. 54, pp.44-45.
5. Ozkaya, U., Seyfi, L. (2015). "Dimension optimization of microstrip patch antenna in X/Ku band via artificial neural network". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, pp.2520-2526.
6. Jungnickel, V. (2014). "The role of small cells, coordinated multipoint, and massive MIMO in 5G," *IEEE Commun. Mag.*, vol. 52, № 5, pp.44-51.
7. Ngo, H.Q., Larsson, E.G., Marzetta, T.L. (2011). "Uplink power efficiency of multiuser MIMO with very large antenna arrays".
8. Larsson, E.G., Edfors, O., Tufvesson, F., Marzetta, T.L. (2014). "Massive MIMO for next generation wireless systems", *IEEE Commun. Mag.*, vol. 52, № 2, pp.186-195.

9. SinghParihar, P., Saraswat, R., Maheshwari, S. (2015). "Energy and Spectral Efficiency of Very Large Multiuser MIMO Systems", Int. J. Comput. Appl., vol. 111, № 5, pp.4-7.
10. Elijah, O., Leow, C.Y., Rahman, T.A., Nunoo, S., Iliya, S.Z. (2016). "A Comprehensive Survey of Pilot Contamination in Massive MIMO-5G System", IEEE Commun. Surv. Tutorials, vol. 18, № 2, pp.905-923.
11. Askar, R., Chung, J., Guo, Z., Ko, H., Keusgen, W., Haustein, T. (2021). "Interference handling challenges toward full duplex evolution in 5G and beyond cellular networks", IEEE Wirel. Commun., vol. 28, № 1, pp.51-59.
12. Zhang, X., Cheng, W., Zhang, H. (2018). "Full Duplex Transmission in PHY and MAC Layers For 5G Mobile Wireless Networks", Big Data Cogn. Comput., vol. 2, № 4, pp.1-11.

Received: 10.01.2024

Accepted: 27.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/249-253>

Natig Abbasov

Azerbaijan State Oil and Industry University
PhD in Engineering
candidate of technical sciences
natig.abbasov@asoiu.edu.az

Fatima Jafarli

Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
fjafarl@inbox.ru

METHOD OF AUTOMATED SYNTHESIS OF OPTIMAL HEAT EXCHANGE SYSTEM

Abstract

The production of heat exchange equipment for power plants, which is not a serial product for turbine plants, imposes increased requirements on the speed of modification of projects, multiple changes in the main characteristics of equipment at the design stage and linking the design of devices to turbine installations in various operating conditions. All this determines the high price of efficiency and reasonableness of decisions made not only at the design level, but also at the organizational level. The development of computer-aided design (CAD) systems based on the use of modern information technologies makes it possible to accelerate the adoption of design decisions, optimize and improve the design process, technological support and manufacture of heat exchangers.

Keywords: *heat exchange equipment, optimization of the heat exchange system, Fibonacci numbers, computer-aided design system, modern information technologies*

Natig Abbasov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
natig.abbasov@asoiu.edu.az

Fatimə Cəfərli

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
fjafarl@inbox.ru

Optimal istilikötürmə sisteminin avtomatlaşdırılmış sintezi metodikası

Xülasə

İstilikdəyişdirici aparatlarını üçün seriyalı məhsullar olmayan elektrik stansiyalarının istilik mübadiləsi avadanlıqlarının istehsalı, layihələrin dəyişmə sürətinə, dizayn mərhələsində avadanlıqların əsas xüsusiyyətlərinin dəfələrlə dəyişdirilməsinə və aparatların dizaynının müxtəlif iş şəraitində turbin qurğulara bağlanmasına artan tələblər qoyur. Bütün bunlar qərarların operativliyinin və etibarlılığının yüksək qiymətini təkcə dizayn səviyyəsində deyil, həm də təşkilati səviyyədə müəyyənləşdirir. Müasir informasiya texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanan Kompüter Dəstəklə Dizayn sistemlərinin (CAD) İnkişafı Dizayn qərarlarının qəbulunu sürətləndirməyə, istilik dəyişdiricilərinin dizaynı, texnoloji dəstəyi və istehsalı prosesini optimallaşdırmağa və təkmilləşdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: *istilik mübadiləsi avadanlığı, istilik mübadiləsi sisteminin optimallaşdırılması, Fibonacci nömrələri, Kompüter Dəstəklə Dizayn sistemi, müasir informasiya texnologiyaları*

Introduction

Statement of the problem of designing heat exchange systems is pre-provides for determining the number of heat exchangers and structures of connections along hot and cold flows. Mathematically this problem can be reduced to discrete programming (discrete optimization) (Torsuyev, 2003: 1413-1414), for solving which there is no universal method.

The most well-known method for solving this problem is the “branch and bound” method, described in (Liaw, Lee, Tang, 2002: 429-438; Liaw, Chiu, 2006: 38-46).

The methodology we offer includes:

1. Separation of all source streams into hot and cold with assigning them serial numbers;
2. Calculation of all possible heat exchange points (pairing points) between threads;
3. Technological calculation of the heat exchanger, definition the required type of apparatus with its involvement in the heat exchange system. To do this, we use a series of prime Fibonacci numbers, transforming called into an algorithm that selects the most optimal heat exchange contact option. This algorithm provides determining the minimum from simple variables of a nonlinear function $F(x)$ with restrictions (Fredenslund, Jones, Prausnitz, 1975: 1086-1099).

$$a_1 \leq x \leq b_1 \quad (a_1 \text{ and } b_1 = \text{const}).$$

The procedure is based on the interval elimination method. Thus, the initially selected interval is gradually reduced to a certain value that satisfies the requirements of the problem.

The technique includes: designation through L_1 , the initially studied interval with boundaries a_1 and b_1 ; for the expected accuracy α we use numbers N from the Fibonacci series

$$\alpha = 1/F_N$$

$$F_0 = F_1 = 1 \quad F_n = F_{n-1} + F_{n-2}, \quad n \geq 2, \tag{1}$$

where F - Fibonacci number.

Location of the first two points x_1 and $x_2 (x_1 < x_2)$ within L_1 on distance l_1 from each boundary we determine from the expression

$$l_1 = \frac{F_{n-2}}{F_n} L_1 \tag{2}$$

$$x_1 = a_1 + l_1, \quad x_2 = b_1 - l_1$$

how is the evolution of the objective function relative to x_1 and x_2 . Denoting functions by $F(x_1)$ and $F(x_2)$, we obtain the boundaries of the required interval:

$$a_1 \leq x^* \leq x_2 \quad \text{for } F(x_1) < F(x_2)$$

$$x_1 \leq x^* \leq b_1 \quad \text{for } F(x_1) > F(x_2)$$

Here x^* is the location of the optimum. New study interval

$$L_2 = \frac{F_{n-1}}{F_n} L_1 = L_1 - l_2 \tag{3}$$

set with boundaries a_2 and b_2 .

The position of the third point in the new subinterval L , symmetrical relative to other points, we define it as

$$L = \frac{F_{n-3}}{F_{n-1}} L_2$$

$$x_3 = a_2 + l_2 \quad \text{or} \quad b_2 - l_2 \quad (\text{Affens, McLaren, 2017: 482-488})$$

In general, the process of bringing the ends of the interval closer together can be represented in the following form:

$$L_k = \frac{F_{n-(k+1)}}{F_{n-(k-1)}} L_{k+1}; \quad (\text{White, Beyler, Fulper, Leonard, 2007: 1-31})$$

$$x_{k+1} = a_k + l_k \quad \text{or} \quad b_k - l_k;$$

$$L_k = \frac{F_{N-(k-1)}}{F_N} L_1 = L_{k-1} - l_{k-1} \quad (\text{Garland, Malcolm, 2002: 254-260})$$

Determination of the final temperatures of the resulting flows, required heat exchange surface area and determining the value reduced costs;

Repeat steps 2-4 until at the next step not a single new possible heat transfer option will be found;

Construction of an optimal technological diagram of a thermal system corresponding to a given set of routes (Vidal, Rogers, Mannan, 2006: 1-9).

As you can see, this method involves the use of reduced costs as an optimality criterion by which the final scheme is evaluated. In addition, the method is relatively simple and allows, using conventional techniques for calculating heat transfer device, determine the type of device, the number of pieces of equipment involving them in the required system. According to the above methodology, optimization was carried out real system of shell-and-tube heat exchangers with floating head, serving for heating the raw materials of the ELOU - AVT-6 installation oil refining. The speed of turbulent migration of particles has a similar character (Zabetakis, 2005).

$$V_T = 1/2 \frac{M_p^2 r_p}{\nu} V_*^3 V_+^2 \frac{dV_+}{dy_+} \quad (1)$$

It is assumed that the particle rotates on the surface due to the difference in the velocities of the carrier phase on the wall ($v=0$) and at a distance from the wall, equal to a .

Obviously, the accuracy of y_{+max} is determined by the degree of adequacy of the description velocity profile V_+ , in the transition zone, the peak value of which achieved at $y_+ = 12,7$ (Liaw, Lee, Tang, 2002: 429-438. Comparing the maximum value of turbulent and upwelling migration, we get

$$\frac{V_{Tmax}}{V_{Lmax}} \approx 0,75 M_p^2 \frac{\Delta p}{\rho} \left[\frac{a}{V} \right]^{3/2} V_*^{3/2} \quad (2)$$

Where M_p^2 – degree of particle magnification by the medium; r_p - relaxation time; ν -viscosity.

Numerical calculations using formula (2) for particles in an oil emulsion ($T=50^\circ\text{C}, \nu_H=0,223 \cdot 10^{-4} \text{ m}^2/\text{c}, \rho_H=850\text{kg}/\text{m}^3, \Delta\rho=500\text{kg}/\text{m}^3$) and in the air ($\nu_B=0,15 \cdot 10^{-4} \text{ m}^2/\text{c}, \rho_B=1,29\text{kg}/\text{m}^3$)

showed that at dynamic speed

$$V_* = 1,0 \text{ m}/\text{c}$$

turbulent speed particle migration V_T for air exceeds the rate of upward migration for particles of size $a=5-50$ microns 50-1500 times, although for the oil environment the picture turns out to be the opposite

$$\frac{V_T}{V_L} = 0,015 \div 0,5$$

This difference is especially intensified when heavy oils flow with low temperatures ($N_H=150 \cdot 10^{-6} \text{ m}^2/\text{c}$ at $T=10^\circ\text{C}$). Obviously, for systems liquid - solid particle this is explained by the fact that the relaxation time is much less in liquids than in gases. Thus, the presence of different types of particle migration may have a significant impact on the movement of particles (droplets) only in thickness of the boundary layer, although in the core of the flow it is more noticeable gravitational component. At the same time, the presence of various forces, causing the movement of particles (droplets) in the flow volume, provides great impact on the deposition of solid particles on the surface and crushing drops in the flow (Liaw, Lee, Tsai, Hsiao, Chen, Hsu, 2003: 173-186; Torsuyev, 2003: 1413-1414).

In oil refining, heating of the oil emulsion is carried out in the system tubular heat exchangers. Calculation of the heat exchanger system for the purpose predicting over time the temperature at the entrance to the settling tanks devices are carried out on the basis of heat transfer equations (Liaw, Tang, Lai, 2004: 308-319).

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{\partial T_1}{\partial \theta} + V_1 \frac{\partial T_1}{\partial \chi} = q_{11}(T_2 - T_1); \\ \frac{\partial T_2}{\partial \theta} + V_2 \frac{\partial T_2}{\partial \chi} = q_{22}(T_1 - T_2); \\ T_1(\theta, \chi) \Big|_{\theta=0} = T_1(\chi), T_1(\theta, \chi) \Big|_{\chi=0} = T_{10}; \\ T_2(\theta, \chi) \Big|_{\theta=0} = T_2(\chi), T_2(\theta, \chi) \Big|_{\chi=0} = T_{20}, \end{array} \right. \quad (1)$$

Where T_1, T_2 - temperature of the oil emulsion and heating agent; V_1, V_2 -flow velocities in the pipe and inter-pipe spaces;

$$q_{11} = \frac{KF_1L}{(\rho_1 c_1 V_1 v_1)}; \\ q_{22} = \frac{KF_2L}{(\rho_2 c_2 V_2 v_2)};$$

K -heat transfer coefficient; F_1, F_2 -internal and external pipe surfaces; ρ_i, C_i -density and heat capacity of flows; L -pipe length; v_i -flow volumes (Liaw, Wang, 2007: 193-201; Catoire, Paulmier, Naudet, 2006: 9-14). System is solved by the grid method taking into account boundary conditions and deposits of various particles on the heat exchange surface. Proposed the calculation algorithm allows you to take into account the mutual influence of temperature and speed flow to sediments and vice versa, influence of thickness distribution deposited layer along heat exchangers for heat and momentum transfer, on hydrodynamic and thermal parameters in each apparatus, taking into account variable thermophysical properties of flows in the pipe and inter-pipe spaces (Gmehling, Rasmussen, 2002: 186-188).

There shows changes in sediment thickness

$$(\beta = 1 - \delta/R), (\delta - \text{sediment thickness, } R - \text{pipe radius})$$

along the length of ten in succession connected heat exchangers ELOU AVT during the year of their operation. As follows from of this figure, one year after operation of the system, the temperature at the inlet sedimentation tanks decrease by 15-20°C as deposition occurs on the surface pollution. The greatest particle deposition is observed in heat exchangers 7-10, where the temperature of the oil emulsion is high (Lee, Ha, 2003: 799-802; Liaw, Lin, 2007: 155-164).

In the first heat exchangers, due to the low temperature, the thickness deposits are insignificant compared to the latter. Decrease temperature at the inlet to the settling tanks obviously impairs the separation of oil emulsion by increasing its viscosity (Weidlich, Gmehling, 2017: 1372-1381).

It should be noted that the narrowing of the channel in the heat exchanger pipes leads to flow turbulence ($Re = Re_0 \beta^{-1}$ – Reynolds number) and consequently, to an increase in the probability of droplet collision coalescence. This flow turbulization is especially noticeable in heat exchangers 7-10. Consequently, with particle deposition along with negative the consequences of deteriorating heat transfer in heat exchanger pipes create also certain conditions for increasing the intensity of the pipe demulsification of oil emulsion (Gmehling, Li, Schiller, 2003: 178-193).

Conclusion

The existing configuration includes 41 apparatus involved in 14 points of contact between cold and hot streams. The purpose of this heat exchange system is to heat three cold streams (of which 2 are oil and 1 are gasoline) to the required temperatures. The heaters are products taken from the columns installation devices. These are tar and fractions 420 - 500°C; 350 - 420°C; 290 - 350°C; 240 - 290°C and 180 - 240°C. The process also uses water as a coolant. The heat exchange system we designed includes 28 devices involved in 12 heat exchange points. Moreover, cold streams are heated using the same heaters that and in a real system. This allows you to avoid making significant changes to technological diagram of the installation.

As a result of our optimization, it is possible to reduce costs for the heat exchange system are 1,63 times.

References

1. Torsuyev, N.S. (2003). Granitsy vosplamenyayemosti smesi parov letuchikh rastvoriteley. Zhurnal khimicheskoy promyshlennosti. № 22-23, s.1413-1414.
2. Liaw, H.J., Lee, Y.H., Tang, C.L. (2002). A mathematical model for predicting the flash point of binary solutions. J.Loss Prev. Process. № 15, pp.429-438.
3. Fredenslund, A., Jones, R.L., Prausnitz, J.M. (1975). Group-Contribution Estimation of Activity Coefficients in Nonideal Liquid Mixtures. AIChE J. № 21, pp.1086-1099.
4. Liaw, H.J., Chiu, Y.Y. (2006). A general model for predicting the flash point of miscible mixture. J.Hazard Mater. № 137, s.38-46.
5. Affens, W.A., McLaren, G.W. (2017). Flammability properties of hydrocarbon solutions in air. J.Chem Eng. Data. No. 17, pp.482-488.
6. White, D., Beyler, C.L., Fulper, C., Leonard, J. (2007). Flame spread on aviation fuels. Fire Saf. J. № 28, pp.1-31.
7. Garland, R.W., Malcolm, M.O. (2002). Evaluating vent manifold inerting requirements: flash point modeling for organic acid-water mixtures. Process Saf. Prog. № 21, pp.254-260.
8. Vidal, M.W., Rogers, J., Mannan, M.S. (2006). Prediction of minimum flash point behaviour for binary mixtures. Process Saf. Environ. Prot. № 84, pp.1-9.
9. Zabetakis, M.G. (2005). Flammability Characteristics of Combustible Gases and Vapors. U.S. Dept of the Interior, Bureau of Mines, Washington.
10. Liaw, H.J. Tang, C.L., Lai, J.S. (2004). A model for predicting the flash point of ternary flammable solutions of liquid. Combust. Flame. № 138, pp.308-319.
11. Liaw, H.J., Lee, T.P., Tsai, J.S., Hsiao, W.H., Chen, M.H., Hsu, T.T. (2003). Binary liquid solutions exhibiting minimum flash-point behavior. J. Loss Prev. Process. №, pp.173-186.
12. Liaw, H.J., Wang, T.A. (2007). A non-ideal model for predicting the effect of dissolved salt on the flash point of solvent mixtures. J.Hazard Mater. № 141, pp.193-201.
13. Catoire, L., Paulmier, S., Naudet, V. (2006). Estimation of closed cup flash points of combustible solvent blends. J.Phys. Chem. Ref. Data. № 35, pp.9-14.
14. Gmehling, J., Rasmussen, P. (2002). Flash points of flammable liquid mixtures using UNIFAC. Ind. Eng. Chem. Fundam. № 21, pp.186-188.
15. Lee, S.J., Ha, D.M. (2003). The Lower Flash Points of Binary Systems Containing Non-flammable Component. Korean J. Chem. Eng. № 20, pp.799-802.
16. Liaw, H.J., Lin, S.C. (2007). Binary mixtures exhibiting maximum flash-point behavior. J. Hazard. Mater. № 140, pp.155-164.
17. Weidlich, U., Gmehling, J. (2017). A modified UNIFAC model. 1. Prediction of VLE, hE, and gamma Infinite. Ind. Eng. Chem. Res. № 26, pp.1372-1381.
18. Gmehling, J., Li, J., Schiller, M. (2003). A modified UNIFAC model. 2. Present parameter matrix and for different thermodynamic propertie. Ind. Eng. Chem. Res. № 32, pp.178-193.

Received: 06.12.2023

Accepted: 04.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/254-260>

Asəf Əliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
aliyevasef@ndu.edu.az
Səyyad Vəliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
seyyadeliyev@ndu.edu.az
Şahin Əliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
sahinaliyev@ndu.edu.az
Yadulla Həziyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
yadullaheziyev@ndu.edu.az
Tərhan Orucov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
orucovterxan@ndu.edu.az

LOGİSTİK ƏMƏLİYYATLARIN YERİNƏ YETİRİLMƏSİNDƏ NƏQLİYYAT VƏ EKSPEDİTOR SİSTEMLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə nəqliyyat və ekspeditor sistemlərinin fəaliyyətinin ümumi məsələləri araşdırılmış, yük axınları üçün effektiv nəqliyyat və anbar xidmətləri sisteminin qurulmasının əsasları tərtib edilmişdir. Malların çatdırılması problemi ekspeditor xidmətlərinin logistikasının prinsip və metodlarından istifadə etməklə həll edilmişdir. Malların bölüşdürülməsi prosesləri üçün nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri çərçivəsində əsas logistik proseslər açıqlanaraq, yüklərin çatdırılması üçün nəqliyyat və logistika sisteminin prinsiplə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Ekspeditor xidmətlərinin təşviqi prosesləri daxilində əsas logistik proseslər ortaya qoyulmaqla, çatdırılmanın nəqliyyat və logistika sistemi konsepsiyası nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *logistika texnologiyası, logistik əməliyyatlar, logistik proseslər, nəqliyyat-ekspedisiya xidmətləri, ekspeditor fəaliyyəti*

Asaf Aliyev
Nakhchivan State University
PhD in mathematics
aliyevasef@ndu.edu.az
Sayyad Valiyev
Nakhchivan State University
seyyadeliyev@ndu.edu.az
Shahin Aliyev
Nakhchivan State University
sahinaliyev@ndu.edu.az
Yadulla Haziyev
Nakhchivan State University
yadullaheziyev@ndu.edu.az
Tarkhan Orujov
Nakhchivan State University
orucovterxan@ndu.edu.az

The role of transportation and forwarding systems in the implementation of logistics operations

Abstract

In the article, general issues of the operation of transportation and forwarding systems have been researched, and the principles of establishing an effective transportation and warehouse services system for cargo flows have been explained. The problem of delivery of goods has been solved by using the principles and methods of logistics of forwarding services. By explaining the basic logistics processes within the framework of transportation and forwarding services for the distribution of goods, the principle features of the transportation and logistics system for the delivery of cargo have been investigated.

By presenting the basic logistics processes within the scope of the promotion processes of the forwarding services, the concept of the transportation and logistics system of the construction has been outlined.

Keywords: *logistics technology, logistics operations, logistics processes, transportation-forwarding services, forwarding activities*

Giriş

Logistika və ticarət sahəsi bütün sektorların inkişafında bünövrə rolunu oynamaqla, əlavə dəyərin və yeni iş yerlərinin yaradılmasında və gəlirliliyin artırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi perspektivi üzərində qurulan logistika və ticarət sahəsində regional və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya, dünyanın ən qabaqcıl təcrübələrinə dair nümunələrə əsaslanan tranzit ticarətindən yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə əlavə dəyər yaradan xidmətlər təmin olunmaqdadır (Əliyev, 2018: 50).

Qeyd edək ki, nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin logistikasının müasir inkişafı ziddiyyətli tendensiyaların təsiri ilə müşayiət olunur. Nəqliyyat kompleksinin özü iqtisadiyyatın infrastruktur sahələrindən biridir və onun fəaliyyəti ehtiyatların istehsalı ilə bağlı digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqə ilə müəyyən edilir. Ən mühüm elementi nəqliyyat olan formalaşmış, etibarlı fəaliyyət göstərən logistika sistemi iqtisadi inkişafın katalizatoruna çevrilir.

Digər tərəfdən, nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin logistikası iqtisadiyyatın xüsusi, üzvi tərkib hissəsidir, ticarət və istehsal imkanlarının regional bölgüsünün xüsusiyyətlərinə böyük təsir göstərir, təkrar istehsal proseslərində iştirak edir və mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onu dünya iqtisadiyyatı sahəsində ümumi iqtisadi bilik və fəaliyyətin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verən iqtisadi münasibətlər sisteminin əsası kimi qəbul etmək olar (Afanasenko, 2014: 7).

Hazırda iqtisadi vəziyyət inteqrativ proseslərin sürətli inkişafına, müxtəlif təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin uyğunlaşdırılmasına, onların qlobal təchizat zəncirlərinin formalaşmasında və inkişafında iştiraka açıqlığının artırılmasına kömək edir ki, bu da əmtəə axınının intensivləşdirilməsi zərurətini doğurur. Nəticədə, malların göndəricidən alıcıya ən sürətli və təhlükəsiz çatdırılmasına tələbat yaranır.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, müasir elmdə həm qlobal logistika sistemləri miqyasında, həm də milli iqtisadiyyat səviyyəsində nəqliyyat-ekspeditor xidmətlərinin logistikasının metodoloji əsasları kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə də bu, logistika nəqliyyat-ekspedisiya sistemlərinin fəaliyyətinin vahid modelinin qurulması, habelə iqtisadi proseslərin mühüm tərkib hissəsi kimi nəqliyyat logistikasının yerini, rolunu və əhəmiyyətini müəyyən etmək zərurətinə gətirib çıxarır.

Məlum olduğu kimi 80-ci illərdə ekspeditorların gündəlik işi logistika prinsipləri əsasında qurulmağa başladı ki, bu da lazımi sayda malın (xammaldan başlamış hazır məhsula qədər) zəmanətli vaxt daxilində qənaətcil və səmərəli çatdırılmasını tələb edirdi. Bu iş yalnız mal istehsalçıların kompyuterləri ilə ekspeditorların kompyuterlərinin əlaqəsinin texniki cəhətdən təmin edilməsindən sonra mümkün oldu. Kompyuterlər arasında əlaqə yaradılmasında telekosmik kom-

munikasiyaların istifadə edilməsi kağızsız elektron sənədlərin və informasiyanın mübadiləsinə, kompyuterlər vasitəsilə optimal qərarların qəbul edilməsinə imkan verdi.

İstehsal və ticarət proseslərinin idarə edilməsi, xammalın, hazır məmulatın istehsal daxilindəki hərəkətinə nəzarət vasitəsi olaraq nəqliyyat logistikası metodlarının istifadə edilməsinə imkan yarandı. Artıq 80 - ci illərin sonunda qarışıq rabitələrdə yük daşımalarının ekspeditor- operatoru ümumi paylama ekspeditor - operatoruna çevilməyə başladı. Bu cür operatorluq bütün əməliyyatları kompleks şəkildə maliyyələşdirən bankın bilavasitə iştirakını da nəzərdə tutur (İmanov, 2005: 5).

Logistik məsələlərin həlli gedişində ekspeditor və müvəkkil firmaları öz üzərinə məhsulun hazırlanması prosesinin tamamlanması, xammal və yarımfabrikatların dərinədən işlənməsi, hazır məhsulun istehlakçılar və sifarişçilər arasında paylanması funksiyalarını götürməli olurlar. Bu əməliyyatların sadələşdirilməsi və səmərələşdirilməsi üçün onlar malların aralıq mərhələlərdə alınıb, daha sonra satılmasını yerinə yetirir və bununla da mərkəzləşdirilmiş təchizat fəaliyyəti üzrə ixtisaslaşdırılırlar (Cavadov, 2009: 281).

Nəqliyyat-ekspedisiya xidmətləri logistikanın inkişafı və fəaliyyətində mühüm element kimi aşağıdakı amillərin məcmusuna çevrilir: nəqliyyat xidmətlərinin rəşional metodunun seçilməsi; malların çatdırılma istiqamətinin və daşınma üsulunun müəyyən edilməsi; nəqliyyat proseslərinin təşkilinin optimal forma və metodunun axtarışı; logistika çatdırılması funksiyasının bir sıra parametrləri üçün alternativlərin və kompromis variantların öyrənilməsi.

Bu müddəaların nəzərə alınması nəqliyyat və ekspeditor sistemlərinin inkişafına müasir logistik yanaşmaların tətbiqinə öz töhfəsini verir. Bu, logistika xərclərini minimuma endirmək və yük sahibinin bütün tələblərini yerinə yetirmək şərti ilə, faktiki çatdırılma prosesinə yaxşı uyğunlaşdırılmış müxtəlif çevik, idarə olunan logistika sistemlərini yaratmağa imkan verəcəkdir. Bu cür integrativ tendensiyaların nəticəsi, başqa amillərlə yanaşı, tək cə dövlət daxilində deyil, həm də müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr üçün zəruri nəqliyyat növlərini tam təmin edən, qlobal əmtəə bölgüsü sistemini (əmtəə bölgüsü şəbəkəsi) təşkil edən sistemlərdir (Dmitriyev, 2013: 201).

Son zamanlarda, bir çox ticarət əməliyyatları üçün malların daşınması tək cə milli deyil, həm də logistika paylama şəbəkələri üzrə malların paylanmasının beynəlxalq sistemləri çərçivəsində baş verdiyi şəraitdə, bu əməliyyatların ümumi iqtisadi effekti əsasən nəqliyyat sistemlərinin vəziyyəti ilə müəyyən edilir və müəyyən edilmiş şəbəkələrdə informasiya dəstəyi səviyyəsini göstərir. Bunu əmtəə bölgüsü sisteminin inkişafındakı aşağıdakı tendensiyalar təsdiqləyir:

- axın proseslərinin optimallaşdırılması yolu ilə təsərrüfat fəaliyyətinin rəşionallaşdırılmasının praktiki tətbiqi üçün geniş imkanlar (logistika konsepsiyası);

- "qarışıq nəqliyyat" üsuluna əsaslanan mütərəqqi nəqliyyat və texnoloji çatdırılma sisteminin inkişafının intensivləşdirilməsi;

- nəqliyyat təminatında informasiya logistikası və kompyuter texnologiyaları sahəsində ən son nailiyyətlərdən istifadə;

- tənzimləyici bazanın işlənilib hazırlanması məqsədi ilə ixtisaslaşmış milli və beynəlxalq təşkilatların fəal işi, bunun nəticəsi həm iqtisadi əlaqələrə nəqliyyat dəstəyinin logistika prosesi çərçivəsində müxtəlif formallıqların və maneələrin sadələşdirilməsi və birləşdirilməsi.

Mürəkkəb integrasiya edilmiş logistika sistemləri olan əmtəə paylama şəbəkələri üçün nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri müəyyən qanunlara əsaslanır.

Onlardan birinə görə, mürəkkəb sistemlərin işləməsinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq üçün onların strukturlaşdırılmasına yanaşmaları sadələşdirmək lazımdır. Əmtəə bölgü şəbəkələri sahəsində bu obyektiv qanunun praktiki həyata keçirilməsi onların nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin maddi-texniki təminatı hesab edilməlidir. Hazırda yükdaşıma proseslərinin təşkilatçıları kimi ekspeditor şirkətlərinin fəaliyyəti yükdaşıma sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin və daşıma prosesinin logistikasının artırılmasında əsas amildir (Dmitriyev, 2012: 76). Eyni zamanda, müasir şəraitdə nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri bazarında yüksək rəqabət səviyyəsini olması ilə xarakterizə olunur. Bu arada, ekspeditorluq xidmətlərinin göstərilməsi təcrübəsi təhlil edilərkən ekspeditor müəssisələri tərəfindən yük sahiblərinə xidmət

göstərilməsi zamanı metodoloji əsassız, səmərəsiz və rəqabətə davamsız texnologiyalardan istifadə halları aşkar edilir. Sonuncu vəziyyəti bazar şəraitində nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin təşkilini tənzimləyən metodiki tövsiyələrin olmaması ilə izah etmək olar.

Ekspeditorların, hətta iri şirkətlərin böyük əksəriyyəti yükəndərənlərin, yükalanların və daşıyıcıların işini koordinasiya edərkən, yük sahiblərinin ehtiyaclarını tam ödəməyə imkan verməyən daşıma sorğularının işlənməsi üçün texnoloji sxemlərdən istifadə edirlər. Bu logistika texnologiyası mövcud nəqliyyat növlərinin mövcudluğunun və mövcud verilənlər bazalarından istifadə edərək tərs yüklənmənin mümkünlüyünün ardıcıl yoxlanılması ilə nəticələnir. Müraciətdən imtina ehtimalı kifayət qədər yüksək ola bilər ki, bu da həm müştəri xidmətinin keyfiyyət səviyyəsini, həm də ekspeditorların rəqabət qabiliyyətini azaldacaqdır.

Daşıyıcıların və yük sahiblərinin birgə işini düzgün təşkil etməkdən ibarət olan ekspedisiya müəssisəsinin funksiyası real bazar şəraitində (mərkəzləşdirilmiş idarəetmə üsulları olmadıqda) ekspeditorun səmərəliliyi ilə müəyyən edilir ki, bu da öz növbəsində, bütövlükdə nəqliyyat sistemlərinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün imkan yaradır (Dmitriyev, 2014: 51).

Müasir nəqliyyat-ekspedisiya müəssisələrinin fəaliyyətində təkcə təşkilati deyil, həm də böyük ölçüdə vasitəçilik fəaliyyətinin əlamətləri olduğundan, nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri bazarında münaqişəli vəziyyətlər yaranır ki, bu da müxtəlif tərəflərin maraqlarının əlaqələndirilməsi zərurətini ehtiva edir.

Nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri prosesi mürəkkəb texnoloji prosesdir, onun idarə edilməsi qərarların qəbulunun müxtəlif mərhələlərində çoxlu sayda alternativlərlə müşayiət olunur. Yanlış qərarlar səbəbindən səhvlərin qiyməti olduqca yüksək ola bilər. Bu, nəqliyyat vasitələrinin və vaqonların dayanmasının yüksək qiymətini, yükün zədələnməsi ehtimalını və ekspeditor üçün əlavə mənfəətin itirilməsini izah edir. Bununla belə, ekspeditor xidmətlərinin idarə edilməsi proseduru çərçivəsində qərarların qəbul edilməsinin əsaslandırılmasına müasir logistika yanaşması bir çox problemlərin həllinə imkan yaratmışdır.

Yuxarıda göstərilən müddəalardan istifadə etməklə, logistik yanaşmadan istifadə etməklə nəqliyyat-ekspedisiya xidmətləri proseslərinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması sahəsində nəzəri və eksperimental tədqiqatların aparılmasının xüsusi əhəmiyyətini əsaslandırmaq mümkündür. İlk növbədə, yükdaşıma xidmətlərinin logistikasının mövcud vəziyyətinin bir sıra problemlə məsələlərini həll etmək, ekspeditor xidmətləri sahəsində terminologiya problemini işıqlandırmaq, ekspeditor xidmətlərinin göstərilməsinin məzmununu və xüsusiyyətlərini təhlil etmək lazımdır.

Sistem təhlili və logistika metodologiyasının prinsipləri nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasına cavabdeh olan bəzi nəzəri müddəaları inkişaf etdirməyə imkan verir, yəni:

- nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini təhlil etmək;
- nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin texnoloji sxemlərinin təhlili üçün metodologiya təklif etmək;
- ekspeditor xidməti prosesinin simulyasiya modelinin strukturunu nəzərdən keçirmək;
- bazarda ekspeditor şirkətinin fəaliyyətinin məqsəduyğunluğunun qiymətləndirilməsi üçün model hazırlamaq;
- nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri bazarında subyektlərin fəaliyyəti üçün optimal logistik strategiyaların seçilməsi üçün nəzəri əsaslar təklif etmək;
- daşıyıcılar və ekspeditor müəssisələri üçün texnoloji həllər kompleksi təklif etmək.

Ekspedisiya xidmətlərinə tələbat parametrlərinin, eləcə də özəl modellərin və ekspeditor xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması sahəsində aktual elmi və tətbiqi problemlərin həllinin nəticələrinin eksperimental tədqiqatları göstərir ki, hazırda ekspedisiya xidmətləri bazarı böyük həcmdə yük daşıyıcılarından, malların çatdırılması prosesini təşkilati olaraq təmin edən iştirakçılardan (yük sahibləri, ekspeditorlar, daşıyıcılar, vasitəçilər) ibarətdir.

Öz növbəsində nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri bazarı mürəkkəb sistemdir. Logistika nəzəriyyəsinin prinsiplərini nəzərə alaraq sistem miqyaslı tədqiqat və modelləşdirmədən istifadə

etməklə onun fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirmək mümkündür. Buna görə də nəqliyyat ekspeditor xidmətləri bazarının subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə modelinin işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş tədqiqatlar xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin logistikası sahəsində sistemli tədqiqatların başlanğıcını XX əsrin ikinci yarısına aid etmək olar. Ekspeditor xidmətləri üçün ekspeditorların, daşıyıcıların və ekspeditor xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin digər iştirakçılarının vəzifə və funksiyalarının formalaşdırılmasına diqqət yönəldilməklə, iqtisadiyyatın nəqliyyat sektorunda keçid prosesləri, habelə bazarın formalaşmasının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilib. Sonrakı tədqiqatlar məhsulun istehsal yerindən son istehlakçıya qədər bölüşdürülməsi sisteminin elementlər üzrə təhlili ilə əlaqələndirilir. Çatdırılma sisteminin əsas elementləri ticarət firmaları, regional dilerlər, ekspeditorlar və daşıyıcılar idi.

Nəqliyyat -ekspedisiya xidməti dedikdə daşıma prosesi ilə eyni zamanda baş verən əməliyyat və ya işlər başa düşülməlidir. Bu əməliyyatlara materialların çatdırılması, anbarlama və saxlama, qablaşdırma və cəmləşdirmə, həmçinin istənilən nəqliyyat növü ilə daşımanın təşkil edilməsi daxildir. Buraya həmçinin nəqliyyat vasitələrinin kiralanması, xarici ticarət müqavilələri üzrə hesablaşma əməliyyatları, məsləhət konsultasiya xidmətləri, yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsi, daşıma marşrutun seçilməsi, hərəkət qrafikinə hazırlanması və nəqliyyat vasitələrinə texniki xidmət, nəqliyyat sənədlərinin tərtibatı, yükün qəbulu, təslim edilməsi, yükləmə-boşaltma işləri, ünvanına yük daxil olduğu barədə sifarişçinin məlumatlandırılması və s. aiddir (Əliyev, 2024: 30).

Nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin logistikasının inkişafının əsas istiqamətlərinin təhlili çərçivəsində, digərləri ilə yanaşı, nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri sistemində marketinq fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi kateqoriyaların və elementlərin spesifik qarşılıqlı əlaqəsini təsvir etmək, həmçinin nəqliyyat-ekspeditorluq xidmətlərinin satışında logistika və marketinq arasında qarşılıqlı əlaqə modelini qurmaq olar.

Ekspeditor xidmətləri bazarı makrologistika sisteminin müəyyən xüsusiyyətlərinə malikdir (müəssisələri və sənaye təşkilatlarını, vasitəçilik, ticarət və nəqliyyat təşkilatlarını əhatə edən böyük material axınının idarə edilməsi sistemi). Buna görə də modelləşdirmə logistika konsepsiyasında əsas olan sistem yanaşmasının metodoloji mövqelərindən həyata keçirilməlidir (Naumov, 2010: 144).

Sistem yanaşmasında sistemin formalaşması ardıcılığı dörd mərhələdən ibarətdir: əməliyyat məqsədinin müəyyən edilməsi və formalaşdırılması, sistemin təmin etməli olduğu tələblərin müəyyən edilməsi, alt sistemlərin formalaşdırılması və onların sintezi. Fəaliyyət məqsədinin müəyyən edilməsi mürəkkəb logistika sistemi kimi nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri bazar modelinin hazırlanmasının ilk mərhələsidir. Bu halda yerli (bazar subyektlərinin məqsədləri) və ümumi məqsədləri (sistemin yaranan xassələrini müəyyən edən bütün bazar iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticələri) fərqləndirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin logistika subyektlərini üç növə bölmək olar: logistik operatorlar (ekspeditorlar), nəqliyyat xidmətlərinin təchizatçıları (daşıyıcıları) və nəqliyyat xidmətlərinin istehlakçıları (yük sahibləri). Bazarda yük sahibləri nəqliyyat və ekspeditorluq xidmətləri sahəsində ehtiyacları üçün yüksək keyfiyyətli logistik xidmətlər əldə etmək məqsədi güdürlər. Bu məqsədə nail olmaq məsələsi nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinə tələbatların ödənilmə səviyyəsini (məsələn, nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinə çəkilən məsrəflərin nisbəti və nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinə olan tələbatın ödənilmə səviyyəsini) əks etdirən bir sıra göstəricilərin müəyyən edilməsi və onlara riayət edilməsi yolu ilə həll edilir.

Nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin logistika sisteminə xarici mühitə təsir edən amillər istifadə olunan resursların növlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünən göstəricilər toplusu vasitəsilə təsvir edilə bilər: maliyyə resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər; əmək ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər; inzibati və hüquqi təsiri əks etdirən göstəricilər; maddi ehtiyatları xarakterizə edən göstəricilər (giriş material axını). Nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin logistika sistemi üçün əsas tələb yuxarıda göstərilən göstəricilərin cəminin optimal dəyərlərini təmin edən işləməsidir.

Bazar subyektlərinin (alt sistemlərinin) qarşılıqlı əlaqəsinin səbəbi bir tərəfdən yük sahiblərinin malların daşınmasına, digər tərəfdən isə daşıyıcıların daşınma üçün sifarişlərə malik olması ehtiyacdır. Ekspeditorluq xidmətləri daşıyıcıların və yük sahiblərinin ehtiyaclarının ödənilməsi prosesidir. Ekspeditor xidmətlərinə sordular (tələb), eləcə də onlara xidmət prosesi sistemin elementlərini birləşdirən axınları təşkil edir. Nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri prosesi sistemin elementləri arasında dövr edən üç növ axınla təmin edilir - maddi, informasiya və maliyyə.

İstehsal-ticarət infrastrukturunun və nəqliyyat xidmətləri bazarının tərkib hissəsi kimi nəqliyyat və ekspeditor xidmətlərinin logistikasının inkişaf perspektivlərini müəyyən edərkən, müasir nəqliyyat sistemlərinin mahiyyətini və məzmununu açmaq və müqayisəlilik problemini həll etmək lazımdır (Karasev, 2008: 26).

Ekspeditor fəaliyyəti nəqliyyat prosesinin ayrılmaz hissəsi olub yüklərin daşınması ilə əlaqədar daşımaçının öhdəliklərindən kənara çıxan mürəkkəb və əmək tutumlu işlər kompleksini əhatə edir. Ekspeditor yüklərin daşınması prosesində iştirak edən bütün tərəflərlə əməkdaşlıq edir və yükün yerdəyişməsinə ən etibarlı, ən cəld və ən qənaətcil üsulla təşkil edir. Səmərəli beynəlxalq fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ekspeditor təcrübəli və etibarlı korrespondent şəbəkəsinə və ya dünyanın ən mühüm kommərsiya mərkəzlərində özünün şöbəsinə malik olmalıdır. Bunun sayəsində ekspeditor daşımalara sifarişlər alır, nəqliyyat vasitələrinin geri yüklənməsini təmin edir və yüklərin hərəkətinə nəzarəti yerinə yetirir (Cavadov, 2012: 18).

Qeyd etmək olar ki, hazırda ekspeditor xidmətlərinin logistik arxitekturası faydalı yüklərin (yüklərin və ya sərnişinlərin) hərəkətinə və logistik infrastruktur obyektlərinin fəaliyyətinə birbaşa cavabdeh olan daşıma operatorlarının vahid davamlı şəbəkəsi kimi qəbul edilir. Bu kontekstdə nəqliyyatın əsas rolu həm də qlobal əmtəə bölgüsü sistemlərinin dəstəklənməsində, insanların iş və məişət səfərləri üçün sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün şəhər və periferik infrastrukturun saxlanması özünü göstərir. Odur ki, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə yüklərin və sərnişinlərin çatdırılması təşkil edilərkən nəqliyyat-logistika xidmətlərinin potensialından və logistika texnologiyalarından səmərəli istifadə üçün tədbirlər kompleksinin hazırlanması zəruridir (Shcherbakova, 2015: 582).

Ona görə də logistika texnologiyası maddi, maliyyə, informasiya, kədr və digər növ axınların səmərəli idarə edilməsi, planlaşdırılması və təmin edilməsinə əsaslanan fəaliyyət kimi başa düşülməlidir. Bu vəziyyətdə logistikanın məqsədi malların material axınının mənşəyindən son istehlaka qədər səmərəli hərəkəti olacaqdır. Nəqliyyat logistikasının müasir inkişafı, digər məsələlərlə yanaşı, böyük beynəlxalq nəqliyyat və paylama mərkəzləri kimi daha böyük logistik strukturların rəqabətinə tab gətirə bilməyən nəqliyyat və ekspeditor xidmətləri sahəsində kiçik və orta biznes strukturlarının ləğvinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bu mərkəzlər öz işlərində material axınının monitorinqi üçün müasir informasiya texnologiyaları kompleksindən istifadə edə və malların son istehlakçılara çatdırılması üçün səmərəli logistik idarəetməni təmin edə bilərlər.

Nəticə

Nəqliyyat maddi istehsalın bir qolu olmaqla logistik proseslərin strukturunda əsas rol oynayır. Nəqliyyat sistemlərinin mövcudluğu sayəsində iqtisadiyyatın digər sahələri də fəal şəkildə inkişaf edir, sahibkarlıq subyektlərinə gəlir gətirir. Logistika isə demək olar ki, bütün sektorların inkişafında bünövrə rolunu oynamaqla, yeni iş yerlərinin yaradılmasında, gəlirlərin artırılmasında mühüm rol oynayır. Nəticədə bütün sahələrdə gəlirlərin artmasına, bir sözlə inkişafın əldə olunmasına nail olmuş olur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A.A., Orucov, T.Z. (2018). Azərbaycanın logistika və ticarət qovşağı kimi regional əhəmiyyəti. Bakı, s.51-52.
2. Afanasenko, I.D. (2014). Ekonomicheskaya teoriya v yedinyoy strukture znaniy. Izvestiya Sankt-Peterburqskoqo qosudarstvennoqo ekonomicheskoqo universiteta. № 1, s.7-15.

3. İmanov, T.İ. (2005). Logistikanın əsasları. Bakı: Təhsil, 669 s.
4. Cavadov, Ə.Ə. (2009). Avtomobil yük daşımaları. Bakı, s.281-282.
5. Dmitriyev, A.V. (2013). Formirovaniye logisticheskoy sistemy transportno-ekspeditorskikh uslug. Problemy sovremennoy ekonomiki. № 2, s.201-204.
6. Dmitriyev, A.V. (2012). Metodologicheskiye osnovy logisticheskogo upravleniya transportno-skladskimi tsentrami. Izvestiya Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta. №6, s.76-81.
7. Dmitriyev, A.V. (2014). Problemy logisticheskoy koordinatsii deyatel'nosti sub'yektiv rynka transportno-ekspeditorskikh uslug. Vestnik RAYEN (Sankt-Peterburg). № 1, s.51-53.
8. Əliyev, A.A. (2024). Yük daşımalarının təşkilinin qabaqcıl metodları. AEM. Bakı: Cild: 18. Sayı: 1, s.27-34.
9. Naumov, B.S. (2010). Osnovy povysheniya effektivnosti transportno-ekspeditorskikh uslug na avtomobil'nom transporte. Khar'kov: Khnadu, 144 s.
10. Karasev, V.A. (2008). Globalizatsiya rynka transportnykh uslug i transportno-logisticheskikh sistem v mirovoy ekonomike: avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni. Ekonom nauk. M., 26 s.
11. Cavadov, Ə.Ə. (2012). Nəqliyyat ekspedisiya işlərinin təşkili. Bakı, s.18-19.
12. Shcherbakova, V.V. (2015). Logistika i upravleniye tsepyami postavok. M.: Yurayt, 582 s.

Göndərilib: 13.12.2023

Qəbul edilib: 21.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/261-266>

Tofiq Azimov
Azerbaijan Technical University
master student
tofiq2018tt@gmail.com

5G AND MULTIPLE INPUT MULTIPLE OUTPUT (MIMO) SYSTEMS

Abstract

Today, wireless communication systems have made great progress both in terms of efficiency and cost. Multiple Input Multiple Output (MIMO) system is an advanced system for 5th generation and beyond technologies. MIMO, 2X2, 3X3, 4X4 and so on. which can be achieved by communicating with very high data at the same time as thousands of different antennas. An increase of up to 10 times spectrum efficiency can be observed with MIMO, which is used to improve the efficiency, capacity and coverage of the wireless system. In this study, various evaluations were carried out by giving information about simulation activities obtained in the literature about bit rate / s / Hz / cell of spectral efficiency with Multiple Input Multiple Output systems in 5th generation and beyond technologies.

Keywords: Spectral efficiency, 5th Generation and beyond technologies, Multiple Input Multiple Output

Tofiq Əzimov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
tofiq2018tt@gmail.com

5G və çox girişli çox çıxış (MIMO) sistemləri

Xülasə

Bu gün simsiz rabitə sistemləri həm səmərəlilik, həm də qiymət baxımından böyük irəliləyiş əldə etmişdir. Multiple Input Multiple Output (MIMO) sistemi 5-ci nəsil və ondan sonrakı texnologiyalar üçün təkmil sistemdir. MIMO, 2X2, 3X3, 4X4 və s. minlərlə müxtəlif antena ilə eyni vaxtda çox yüksək məlumatlarla əlaqə yaratmaqla əldə edilə bilər. Simsiz sistemin səmərəliliyini, tutumunu və əhatə dairəsini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilən MIMO ilə spektrin səmərəliliyinin 10 dəfəyə qədər artması müşahidə edilə bilər. Bu işdə 5-ci nəsil və ondan sonrakı texnologiyalarda Çox Girişli Çox Çıxış sistemləri ilə spektral səmərəliliyin bit sürəti / s / Hz / hüceyrəsi haqqında ədəbiyyatda əldə edilən simulyasiya fəaliyyətləri haqqında məlumat verilərək müxtəlif qiymətləndirmələr aparıldı.

Açar sözlər: Spektral səmərəlilik, 5-ci nəsil və ondan kənar texnologiyalar, çox giriş çoxlu çıxış

Introduction

The advancement of wireless communication technologies is progressing day by day. One of the main reasons for the development of mobile communication systems is the constantly evolving needs. Due to these needs, the expectations from mobile communications have increased. Efforts are underway to ensure that the planned use of 5G in 2020 meets these demands. One of the challenges encountered in these efforts is the electromagnetic spectrum. This is because, despite the fact that the spectrum used will not increase, the data volume in wireless communication is constantly increasing. In view of this situation, efforts to improve Spectrum Efficiency (SE) should be considered among the studies. One system that can contribute to SE improvement is the

Multiple-Input Multiple-Output (MIMO) system. This article presents a study that can improve spectrum efficiency for 5G through various methods using Massive MIMO technology.

The history and development of MIMO technology are based on research conducted by engineers and scientists to enhance the potential of communication systems. In the 1970s, researchers exploring ways to improve the efficiency of wireless communication systems began investigating the concept of multiple antennas transmitting and receiving information simultaneously. This concept is based on the idea that each antenna can independently transmit a signal, and these signals can be received separately at the receiver. The primary research and practical applications of MIMO technology took place in the late 1990s and early 2000s. MIMO also exploits the transmission of signals through various physical paths (e.g., reflection, scattering, and diffraction), increasing the density of transmitted information and the network's transmission capability. This encompasses complex signal processing techniques such as space-time coding and spatial multiplexing. Space-time coding enhances signal reliability by encoding information in various time and space coordinates, while spatial multiplexing increases transmission speed significantly by transmitting multiple streams of data over the same frequency range but through different spatial paths. The application of MIMO technology has enabled mobile network standards such as 4G LTE (Long Term Evolution) and later 5G to achieve higher data transmission speeds and lower latency periods. Additionally, this technology has led to significant advancements in Wi-Fi networks; for example, IEEE 802.11n (Wi-Fi 4) and IEEE 802.11ac (Wi-Fi 5) standards extensively utilize MIMO technology. The development of MIMO technology continues with continuous research and innovations, including concepts applied in the most modern 5G networks such as Massive MIMO, mmWave (millimeter-wave) technologies, and concepts like SU-MIMO (Single-User MIMO) and MU-MIMO (Multi-User MIMO). These innovations aim to further enhance the transmission capabilities of wireless networks and provide users with faster and more reliable connections.

In 1984, Bell Laboratories employee Jack Winters obtained the first patent for the use of MIMO in radio communications. Based on their research, Jack Salz from the same institute published the first article on MIMO solutions in 1985. The development of this field continued by Bell Laboratories researchers and other scholars until 1995. In 1996, Greg Raleigh and Gerald J. Foschini proposed a new approach to the implementation of MIMO systems, which led to its increased efficiency. Later, Greg Raleigh, known for using OFDM (Orthogonal Frequency Division Multiplexing) technology for MIMO, founded Airgo Networks, which produced the first True MIMO chipset. The scarcity of resources in the transmission medium necessitates the use of new technologies to increase transmission capacity, signal/sound immunity, spectral and energy efficiency. One such technology is MIMO (Multiple Input Multiple Output), which involves the use of multiple antennas on the transmitter and receiver sides to create multiple spatial communication channels. The use of MIMO technology significantly increases transmission capacity compared to the classic SISO (Single-Input Single-Output) system with one transmitter and one receiver antenna. In 1999, Emre Telatar obtained an analytical expression for the transmission capacity of multi-antenna communication systems, showing that the transmission capacity increases proportionally with the minimum number of transmitter and receiver antennas (1).

In recent years, Large-Scale MIMO, known as a system where communication is conducted through multiple antennas in the transmitter and receiver parts, has seen increasing usage in wireless communication technologies. Among the primary benefits of using multiple antennas are higher performance achieved through diversity and higher data rates via spatial multiplexing. There is no limitation on the number of antennas used. In fact, this has facilitated studies comparing differences in the numbers of antennas in the transmitter and receiver. Research in various aspects

of Large-Scale MIMO, such as its design, analysis, and functionality, has gained momentum. One such study presents theoretical work on network design, signal processing, and signal coding for Large-Scale MIMO systems (Rusek, Persson, Lau, Larsson, Marzetta, Edfors, Tufvesson, 2013) It also discusses the challenges, performance limits, and some algorithms for this system. Another study addresses the concepts aimed at overcoming some deficiencies in high-mobility and low-SNR conditions for multi-user MIMO (Marzetta, 2006). Additionally, the benefits of integrating Large-Scale MIMO with mmWave to create a HetNet system have been discussed (Bogale, 2016). A study has been conducted using various analyses to determine the number of antennas needed for Large-Scale MIMO in both uplink and downlink cellular networks (Hoydis, Debbah, Brink, 2013). The general representation of Large-Scale MIMO systems in uplink and downlink scenarios is shown in Figure 1 (a) and (b) in the study respectively.

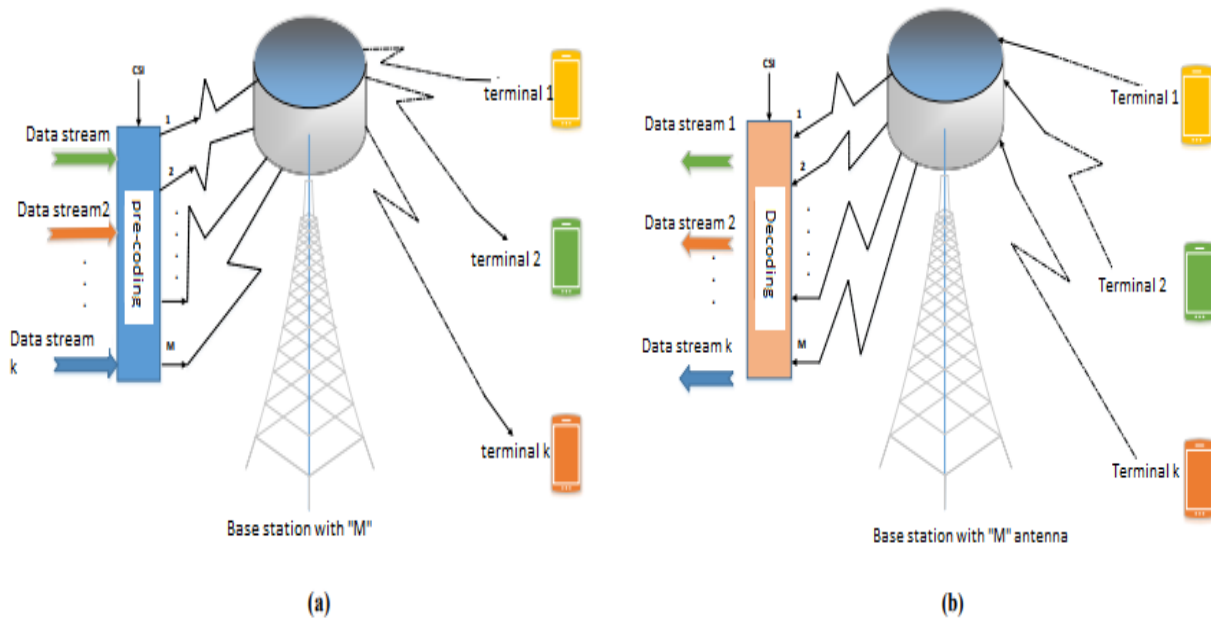

Figure 1. (a) Large-Scale MIMO Downlink and (b) Large-Scale MIMO Uplink

Large-Scale MIMO, also known as Massive MIMO or Large Antenna Systems, can utilize hundreds of antennas for transmission. The logic behind this idea is that as the number of BS (Base Station) antennas increases, the spatial signature between different UEs (User Equipments) becomes less correlated (Marzetta, 2015). In the case of Rayleigh fading, as the number of BS antennas approaches infinity, the channel between different users in the same cell will asymptotically become orthogonal. This is because as the number of antennas increases, it begins to exhibit asymptotic formation in random matrix theory. Channel orthogonality enables the separation of transmitted data into multiple parallel streams with minimal error (Paulraj, Papadias, 1997).

Large-Scale MIMO is a Massive Multi-User Multiple Input Multiple Output (MUMIMO) cellular system with a large number of BS antennas and users. Figure 2 illustrates a general depiction of the MU-MIMO system.

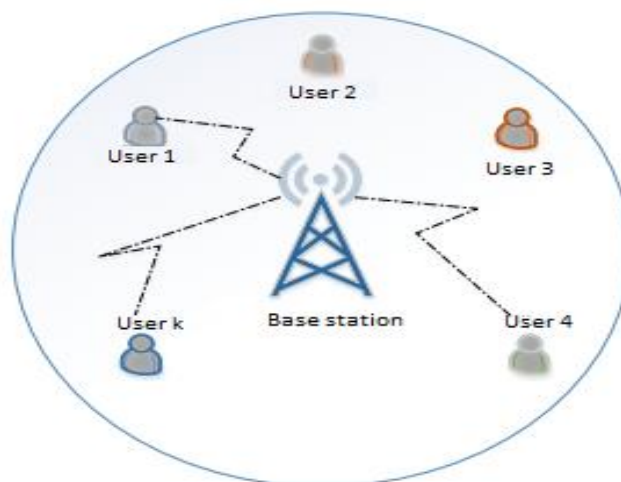

Figure 2. MU-MIMO System

As the demand for wireless communication data volume continues to increase dramatically, the electromagnetic spectrum available for use will never increase accordingly. Bandwidths available for processing are limited, and it's more appropriate to make improvements in the existing spectrum rather than generating new spectrums. Moreover, with the increasing number of interconnected devices, enhancing spectrum utilization becomes even more crucial. All frequency bands accessible to mobile systems are below 6 GHz, and all advancements are made within these bands (Lui, Li, Swindlehurst, Ashikhmin, Zhang, 2014). However, these frequency bands, also utilized by other wireless technologies, are excessively congested and will not be sufficient for 5G communication. Hence, there is a need to develop new spectrum techniques. Spectrum sharing for 5G has become an important issue, emphasizing the allocation of bandwidth for high-quality multimedia. The allocation of bandwidth for high-quality multimedia is considered promising for 5G communication. Enhancing spectral efficiency is emphasized as a mandatory requirement for 5G, with a new design proposed to significantly improve spectral efficiency in 5G (Gupta, Jha, 2015). With the rapid proliferation of very high-resolution mobile applications, there is a further need for more spectral resources for 5G communication. A system combining various techniques to increase spectral efficiency in 5G is presented. Efforts are underway to establish a spectrum standard for 5G, and it's crucial for researchers to work on this issue in future studies (Biswas, Masouros, Ratnarajah, 2016).

Another study aimed at improving spectral efficiency based on the number of antennas at base stations, a characteristic of Large Scale MIMO systems, was conducted. In this study, simulations were performed using a 2-D rectangular antenna array with up to 250 antennas, capable of serving 10 users in WIFI and LTE bands. The relevant simulations were carried out using the respective precoding and detection algorithms. The results of this study for LTE and WIFI are shown in Figure 4. The upper part of the figure represents the results of the Zero Forcing (ZF) detection technique, while the lower part represents the results of the Maximum Ratio Combining (MRC) detection technique. It can be observed that an increase in the number of antennas leads to an improvement in spectral efficiency (Hoydis, Debbah, Brink, 2013).

The mathematical expressions and necessary information for the given graphs are provided in the study, along with the default system model. Additionally, the SV of the proposed system with a fixed physical area is shown below, and its variation is expressed as a function of M. It has been observed that the spacing between antennas varies depending on the number of antennas, which

affects the mutual coupling matrix. Here, the achievable SV is shown for a coupled large MIMO system, taking into account MRSC/MRT and ZF detection and precoding at the BS (Choudhury, 2015).

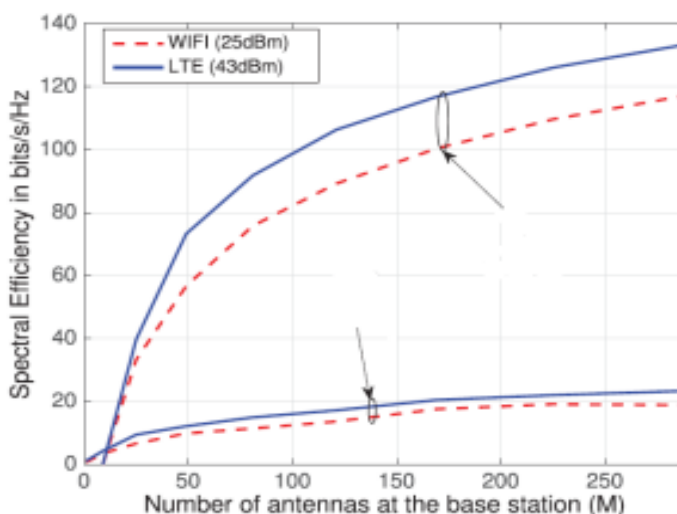

Figure 4. Spectrum Efficiency in WIFI and LTE Systems

Conclusion

In this study, discussions were made regarding the potential benefits of Large-Scale MIMO systems in terms of spectral efficiency improvements. As a result, Large-Scale MIMO can theoretically provide enhancements in spectrum efficiency. These improvements achieved with Large-Scale MIMO are applicable not only to existing systems such as 4G but also to future generations of wireless technologies like 5G.

Despite all these significant improvements, there are various challenges such as increased complexity, real-time implementation of algorithms, and synchronization of antenna units. These challenges will be the primary focus areas for researchers.

References

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/MIMO>
2. Rusek, F., Persson, D., Lau, B.K., Larsson, E.G., Marzetta, T.L., Edfors, O., Tufvesson, F. (2013). "Scaling up MIMO: Opportunities and challenges with very large arrays", IEEE Signal Processing Magazine, c. 30, s. 1, pp.40-60.
3. Marzetta, T.L. (2006). "How Much Training is Required for Multiuser MIMO?". Fortieth Asilomar Conference on Signals, Systems and Computers, Pacific Grove, USA, pp.359-363.
4. Bogale, T.E., Le, L.B. (2016). "Performance analysis of large multiuser MIMO systems with spaceconstrained 2-D antenna arrays", IEEE Vehicular Technology Magazine, c. 11, s. 1, pp.64-75.
5. Hoydis, J., Debbah, M., S., Brink, S. (2013). "Massive MIMO in the UL/DL of Cellular Networks: How Many Antennas Do We Need", IEEE Journal on Selected Areas in Communications, c. 31, s. 2, pp.160-171.
6. Marzetta, T.L. (2015). "Massive MIMO: An Introduction," Bell Labs Technical Journal, c. 20, pp.11-22.
7. Paulraj, A.J., Papadias, C.B. (1997). "Space-time processing for wireless communications", IEEE Signal Processing Magazine, c. 14, s. 6, pp.49-83.
8. Lui, L., Li, G.Y., Swindlehurst, A.L., Ashikhmin A., Zhang, R. (2014). "An Overview of Massive MIMO: Benefits and Challenges", IEEE Journal of Selected Topics in Signal Processing, c. 8, s. 5, pp.742-758.

9. Gupta, A., Jha, R.K. (2015). "A Survey of 5G Network: Architecture and Emerging Technologies", IEEE Access, c. 3, pp.1206-1232.
10. Biswas, S., Masouros, C., Ratnarajah, T. (2016). "Performance analysis of large multiuser MIMO systems with space-constrained 2-D antenna arrays", IEEE Transactions on Wireless Communications, c. 15, s. 5, pp.3492-3505.
11. Hoydis, J., Debbah, M., Brink, S. (2013). "Massive MIMO in the UL/DL of Cellular Networks: How Many Antennas Do We Need", IEEE Journal on Selected Areas in Communications, c. 31, s. 2, pp.160-171.
12. Choudhury, D. (2015). "How Much Training is Required for Multiuser MIMO?". IEEE MTT-S International Microwave Symposium (IMS), Phoenix, USA.

Received: 01.01.2024

Accepted: 16.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/267-271>

Nərmin Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
abdullayeva.1996@mail.ru

ROBOTİKANIN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN TƏTBİQLƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Xülasə

Robotlar, elmi-fantastikadan həqiqi dünyaya keçid edərək sənaye, sağlamlıq və gündəlik həyatın əsas daşlarına çevrilmişdir. 1960-lardan bu yana, sadə təkrarlanan işlər üçün nəzərdə tutulmuş ilk sənaye robotlarından, bu günün mürəkkəb və çox yönlü robotlarına qədər uzun bir yol qət etmişlər. Müasir robotlar, süni intellekt, maşın öyrənməsi və sensor texnologiyalarındakı irəliləyişlərə söykənərək, incə elektron cihazların montajından həssas cərrahi əməliyyatlara qədər geniş bir iş ardıcılığını yerinə yetirə bilirlər. Robotların tətbiq sahələri davamlı genişlənməkdə, sənaye və istehsalda yeniliklər təqdim etməkdədir. Sağlamlıq sektorunda, robotik cərrahiyyə və reabilitasiya kimi sahələrdə inqilab yaratmışdır. Gündəlik həyat və xidmətlərdə isə, ev robotlarından sosial robotlara qədər geniş bir istifadə sahəsi tapmışdır. Robot texnologiyasının bu genişlənmənən tətbiqləri, daha effektiv, təhlükəsiz və davamlı bir gələcək vəd etməkdədir.

Açar sözlər: robotlar, süni intellekt (AI), maşın öyrənməsi, robotik cərrahiyyə, sensor texnologiyaları

Narmin Abdullayeva
Baku State University
abdullayeva.1996@mail.ru

Types of robotics and overview of their applications

Abstract

Robots have transitioned from science fiction to becoming the cornerstone of industry, health, and everyday life. Since the 1960s, they have come a long way from the first industrial robots designed for simple repetitive tasks to today's complex and versatile robots. Modern robots, relying on advancements in artificial intelligence, machine learning, and sensor technologies, can perform a wide range of tasks from assembling delicate electronic devices to performing precise surgical operations. The application areas of robots are continuously expanding, introducing innovations in industry and production. In the health sector, they have revolutionized areas such as robotic surgery and rehabilitation. In everyday life and services, they have found a broad range of uses, from home robots to social robots. The expanding applications of robot technology promise a more efficient, safe, and sustainable future.

Keywords: robots, artificial intelligence (AI), machine learning, robotic surgery, sensor technologies

Giriş

Son bir neçə onillikdə robotlar elmi-fantastikasının sferalarından çıxaraq müasir sənaye, sağlamlıq və gündəlik həyatın əsas daşı olub. Bu çevriliş texnologiyası, bir zamanlar istehsalat zavodlarında təkrarlanan vəzifələri avtomatlaşdırmaqla məhdud olan, indi isə bizim yaşama, işləmə və dünya ilə qarşılıqlı təsir yollarımızı inqilab etməyə söz verən geniş bir sahəyə genişləndirilib.

Robotlar 1960-cı illərdə ilk sənaye robotlarının təqdim edilməsindən bəri uzun bir yol qət ediblər. Əvvəlcə sadə, təkrarlanan vəzifələri nəzarətli mühitdə yerinə yetirmək üçün dizayn edilmiş bu maşınlar, bu günün mürəkkəb və çox yönlü robotları üçün təməl qoyublar. Müasir robotlar, süni intellekt (AI), maşın öyrənməsi və sensor texnologiyalarındakı irəliləyişlərlə gücləndirilərək, incə

elektron cihazların montajından həssas cərrahiyyə əməliyyatlarına qədər geniş bir vəzifələr ardıcılığını yerinə yetirə bilirlər (1).

Robotların tətbiq sahələri artmaqda davam edir. Məqalədə araşdırılan hazırda robotların istifadə olunduğu bir neçə sahəyə nəzər salaq:

Sənaye və İstehsal: Robotlar istehsal sektorunda oyunun qaydalarını dəyişən bir yenilik olub, effektivliyi, məhsuldarlığı və təhlükəsizliyi artırır. Robotlar 24/7 işləyərək, insan işçilər tərəfindən əldə edilə bilməyən dəqiqlik və sürətlə vəzifələri yerinə yetirə bilirlər. Onlar avtomobil yığım xətlərində, elektronika istehsalında və hətta qablaşdırma və göndərmə əməliyyatlarında mühüm rol oynayırlar.

Qlobal sənaye və istehsal peyzajında inkişaf edən robotlar, effektivlik, yenilik və davamlılığı təmin edən çevriliş qüvvəsi kimi ortaya çıxıb. Robot texnologiyasının istehsal proseslərinə inteqrasiyası, tez-tez Dördüncü Sənaye İnqilabı və ya Sənaye 4.0 adlandırılan əhəmiyyətli bir dönüş nöqtəsini işarə edir. Bu inqilab, fiziki istehsal və əməliyyatların ağıllı dijital texnologiya, maşın öyrənməsi və böyük məlumatlarla birləşməsi ilə xarakterizə edilir və istehsal və təchizat zənciri idarəetməsi üçün daha bütöv və əlaqəli bir ekosistem yaradır (2).

Robotların sənayəyə təsiri, onların məhsuldarlığı və effektivliyi artırma qabiliyyətində özünü göstərir. Fasiləsiz 24/7 işləyə bilən robotlar, istehsal dərəcələrini və məhsul axınıni xeyli artırır. İnsan işçilərdən fərqli olaraq, robotlar əməliyyatları boyu eyni sürət və dəqiqliyi saxlaya bilirlər, bu da xüsusilə dəqiqlik tələb edən sənayelərdə, məsələn, elektronika istehsalında, hətta kiçik uyğunsuzluqların cihazı işlək olmamağa səbəb ola biləcəyi yerlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Robotların istehsalat tətbiqindəki başqa bir əhəmiyyətli üstünlük, iş yerində təhlükəsizliyin yaxşılaşdırılmasıdır. Robotlar, insan işçilər üçün təhlükə yaradan vəzifələri yerinə yetirə bilirlər, məsələn, təhlükəli maddələrlə işləmək, ekstremal temperaturalarda işləmək və ya təhlükəli maşınları işlətməyi tələb edən yüksək dəqiqlikli vəzifələri yerinə yetirmək. Bu vəzifələri robotlara həvalə etməklə, şirkətlər iş yerində qəzaları ilə bağlı xərcləri xeyli azalda bilirlər, işçiləri üçün daha təhlükəsiz bir mühit yaradırlar (3).

Müasir istehlakçı bazarı fərdiləşdirmə və elastiklik tələb edir, ənənəvi istehsal prosesləri bu tələbləri effektiv şəkildə qarşılaya bilməkdə çətinlik çəkirdi. Robotlar bu tələbləri qarşılayanda mühüm rol oynayır, çünki onlar müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək üçün proqramlaşdırıla və yenidən proqramlaşdırıla bilirlər. Bu elastiklik, istehsalçılara minimum fasilə ilə müxtəlif məhsul xətləri arasında keçid etməyə imkan verir, xüsusi müştəri tələblərini sürət və ya xərcdən güzəşt vermədən qarşılayır (4).

Robotlar ağıllı istehsalın əsasını təşkil edir, burada fiziki istehsal prosesləri dijital texnologiya ilə birləşdirilərək ağıllı şəbəkələr yaradılır. Sensorlarla təchiz edilmiş və internetə qoşulmuş robotlar məlumat toplayıb təhlil edə bilir və istehsal proseslərini optimallaşdırmaq üçün real vaxtda tənzimləmələr edə bilirlər. Bu qabiliyyət yalnız effektivliyi yaxşılaşdırmır, həm də potensial problemləri əvvəlcədən görərək və onları ciddi pozulmalara səbəb olmadan həll edərək fasiləsiz istehsalı təmin edən proqnozlaşdırıcı təmiri mümkün edir (5).

Robotların istehsalat inteqrasiyası, əhəmiyyətli faydalara baxmayaraq, nöqsansız deyil. Robot texnologiyasına ilk investisiya çox ola bilər və sistemləri proqramlaşdırmaq, işlətmək və saxlamaq üçün bacarıqlı işçilərə davamlı ehtiyac var. Bununla belə, uzunmüddətli faydalar, o cümlədən artan effektivlik, azalan istehsal xərcləri və yaxşılaşdırılmış məhsul keyfiyyəti, bu ilk problemləri tez-tez üstələyir.

Bundan əlavə, robot texnologiyasının davamlı inkişafı ilə yeni imkanlar meydana çıxır. İnsan işçilərlə yanaşı işləmək üçün dizayn edilmiş kollektiv robotlar, və ya "kobotlar," getdikcə daha çox populyarlaşır. Bu robotlar irəliləmiş təhlükəsizlik xüsusiyyətləri ilə təchiz edilmişdir və insanlara daha yaxın məsafədə vəzifələri yerinə yetirə bilirlər, insanın mühakimə qabiliyyətləri ilə robotun dəqiqliyi və davamlılığını birləşdirirlər (6).

Səhiyyə: Səhiyyə sahəsində robotlar, xəstə qayğısını və cərrahiyyə prosedurlarını dönüştürür. Məsələn, robotik cərrahiyyə, minimal invaziv əməliyyatları mümkün edir, bərpa müddətlərini

azaldır və cərrahi nəticələri yaxşılaşdırır. Robotlar həmçinin reabilitasiya üçün istifadə olunur, insult keçirən xəstələrə və hərəkətilik problemləri olan şəxslərə terapiya yardımı edir.

Robotların səhiyyəyə inteqrasiyası XXI əsrin ən əhəmiyyətli texnoloji irəliləyişlərindən biri təmsil edir və tibbi xidmətlərin keyfiyyətini, effektivliyini və əlçatanlığını artırmağı vəd edir. Cərrahiyyə yardımından reabilitasiyaya, xəstə qayğısından dərman avtomatlaşdırılmasına qədər, robotlar sağlamlıq sahəsinin təsvirini yenidən şəkilləndirir və uzun müddətdir mövcud olan problemlərə yenilikçi həllər təklif edir (7).

Da Vinci Cərrahiyyə Sistemi kimi robotik cərrahiyyə sistemləri, müxtəlif növ əməliyyatları əvvəllər görülməmiş dəqiqlik və nəzarətlə yerinə yetirməyə imkan verərək, cərrahiyyədə inqilab etdirib. Bu sistemlər, cərrahların kiçik kəsiklər vasitəsilə mürəkkəb əməliyyatları yerinə yetirməsinə imkan verir, bu da bədənə daha az travma, az ağrı və xəstələrin daha sürətli sağalmasına gətirib çıxarır. Robot qollarının təklif etdiyi yüksək dərəcədə dəqiqlik və sabitlik, insan imkanlarını aşır, komplikasiya risklərini minimuma endirir və cərrahi nəticələri yaxşılaşdırır.

Robotlar, həmçinin reabilitasiya tibbində əhəmiyyətli irəliləyişlər etmişdir. Reabilitasiya robotları, insulddan sağalan xəstələrə və hərəkətilik problemləri olan şəxslərə kömək etmək üçün istifadə olunur. Bu robotlar, xəstələri təkrarlanan hərəkətlər vasitəsilə yönləndirir, tənzimləmə bilən müqavimət və real vaxt geribildirim təmin edərək, reabilitasiya prosesini optimallaşdırır. İntensiv, vəzifəyə xüsusi məşqlər vasitəsilə, reabilitasiya robotları, ənənəvi terapiya metodlarından daha effektiv şəkildə güc və koordinasiyanı bərpa etməyə kömək edir (8).

Xəstə qayğısında robotlar, xəstə təhlükəsizliyini, rahatlığını və rahatlığını yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək üçün tətbiq olunur. Bu arada, xidmət robotları, xəstəxanalarda yeməkləri, dərmanları və təchizatları çatdırmaq üçün istifadə olunur, sağlamlıq işçilərinin iş yükünü azaldır və xəstəxanada qazanılan infeksiyaların riskini minimuma endirir.

Dərman avtomatlaşdırma robotları, dərmanların saxlanılmasını, verilməsini və idarə edilməsini dönüştürüb. Bu sistemlər, dərmanları dəqiq hazırlayıb verirlər, insan səhvlərinin riskini xeyli azaldır. Rutin vəzifələri avtomatlaşdırmaqla, dərman robotları, dərmançılara xəstə qayğısı fəaliyyətlərinə, məsələn, məsləhətlərə və dərman terapiyası idarəetməsinə daha çox vaxt ayırmağa imkan verir (9).

Sağlamlıq sahəsində robotların gələcəyi parlaqdır, robot texnologiyalarının imkanlarını və əlçatanlığını artırmağa yönəlmiş davam edən tədqiqat və inkişaf. Yumşaq robotika kimi yeniliklər, insan bədəni ilə təhlükəsiz şəkildə qarşılıqlı təsir edə bilən robotlar yaratmaq üçün elastik materiallardan istifadə edir, və süni intellektlə gücləndirilmiş sistemlər, zamanla öyrənə və performanslarını yaxşılaşdırma bilən, ufqda yer alır. Bu irəliləyişlər, robotların sağlamlıq sahəsindəki tətbiqlərini daha da genişləndirəcək, müalicələri daha şəxsi, effektiv və effektiv edəcək.

Gündəlik Həyat və Xidmətlər: Robotlar, həmçinin evlərimizə və ictimai yerlərə yol tapıb. Ev robotları, məsələn, tozdan təmizləyən və ot biçən makinələr, artıq bir çox evdə istifadə olunur, rutin ev işlərini avtomatlaşdırır. Xidmət sektorunda robotlar, ictimai yerləri təmizləməkdən malları çatdırmağa qədər müxtəlif vəzifələr üçün istifadə olunur (10).

Araşdırma və Kəşf: Robotlar, insanlar üçün çatılmaz və ya təhlükəli olan mühitləri araşdırmaqda mühüm rol oynayır. Dənizaltı robotlar, okeanların dərinliklərini araşdırır, Mars kimi digər planetlərdə tədqiqat aparən kosmik robotlar kimi. Elm tədqiqatında robotlar, dəqiqlik və sabitlik tələb edən təcrübələrdə kömək edir.

Robotların gələcəyi, sənayeləri yenidən şəkilləndirmək, insan təcrübələrini yenidən təyin etmək və planetimizi üzərindəki ən böyük çağırışları həll etmək potensialı ilə doludur. Əhəmiyyətli texnoloji irəliləyişlərin ərəfəsində olduğumuz bir zamanda, robotların inkişafı trajektoriyası, robotların yalnız alətlər olmadığı, insan qabiliyyətlərini artırmaq və global mürəkkəb məsələləri həll etməkdə tərəfdaşlar olduğu bir gələcəyə doğru istiqamətlənir. Bu məqalə, robotların gələcəyinin vəd etdiyi perspektivləri, ortaya çıxan tendensiyaları və müxtəlif sahələrdə potensial təsirləri araşdırır (11).

Robotların inkişafı, insan fəaliyyətləri ilə problemsiz inteqrasiya olunmağa doğru istiqamətlənir, insanlar və robotlar effektiv şəkildə birgə işləyə biləcəkləri mühitlər yaradır. Süni intellekt (AI),

maşın öyrənməsi və sensor texnologiyasındakı irəliləyişlər, insanlarla təhlükəsiz və effektiv şəkildə işləyə bilən "kobotlar" (kollektiv robotlar) üçün yol açır. Bu robotlar, intuitiv interfeyslər ilə dizayn edilmişdir, geniş təlim tələb etmədən asan idarə və qarşılıqlı təsir imkanı təqdim edir. İstehsal, sağlamlıq və xidmət sənayelərində, bu kollektiv robotlar insan qabiliyyətlərini artıracaq, maşınların dəqiqliyi və davamlılığını insanların yaradıcılığı və kognitiv bacarıqları ilə birləşdirəcək.

Robot texnologiyası daha mürəkkəb olduğu qədər, fərdiləşdirilmiş robotların yüksəlişini gözləyə bilirik, hər bir fərdin ehtiyaclarına və üstünlüklərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu robotlar, gündəlik vəzifələri və cədvəlləri idarə edən şəxsi köməkçilərdən xroniki vəziyyətləri izləyən və reabilitasiyada kömək edən xüsusi robotlara qədər dəyişə bilər. Robotika ilə böyük məlumatlar və analitikanın birləşməsi, bu şəxsi robotların istifadəçilərin adətlərinə və üstünlüklərinə uyğunlaşmasına, əvvəllər görülməmiş səviyyədə fərdiləşdirmə və rahatlıq təqdim etməsinə imkan verəcək.

Gələcək, avtonom robotik sistemlərdə əhəmiyyətli irəliləyişlərə şahidlik edəcək, mürəkkəb mühitlərdə müstəqil qərarlar qəbul edə və fəaliyyət göstərə biləcək. Bu avtonomiya, xüsusilə nəqliyyatda, özünü idarə edən nəqliyyat vasitələrinin yayılması ilə, və kəşfdə, insan nəzarəti olmadan dərin dəniz mühitlərinə, təhlükəli ərazilərə və kosmosa səyahət edə biləcək avtonom robotların meydana çıxması ilə, xüsusilə transformasiya edici olacaq. AI və robotika sahəsində davam edən tədqiqat, bu sistemlərin qərar qəbul etmə qabiliyyətlərini artıraraq, daha mürəkkəb vəzifələri yerinə yetirmələrinə imkan verəcək (12).

Robotlar, davamlılığı və ətraf mühitin qorunmasını təşviq etməkdə mühüm rol oynayacaq. Su və pestisid istifadəsini optimallaşdıraraq məhsuldarlığı artıran dəqiq kənd təsərrüfatı robotlarından okean və çaylardakı çirklənməni izləyən və müalicə edən robot sistemlərinə qədər, robotların ətraf mühit səylərindəki tətbiqi genişdir. Bundan əlavə, robotlar, külək turbinlərinin və günəş panellərinin təmirində mühüm rol oynayaraq, yenilənə bilən enerji sektorlarında xidmət edəcək, davamlı enerji gələcəyinə töhfə verəcək.

Robotların gündəlik həyata daha çox inteqrasiya olunduğu bir dövrdə, etik AI və məsuliyyətli robotikanın əhəmiyyəti artır. Robotların gələcəyi, robotik sistemlərin inkişafı və tətbiqi üçün güclü etik çərçivəni tələb edəcək. Bu, AI alqoritmlərində şəffaflığı, məsuliyyəti və ədaləti təmin etməyi, məxfiliyi qorumağı və qərəzi qarşısını almağı əhatə edir. Texnoloqlar, etik mütəxəssislər, siyasətçilər və ictimaiyyət arasındakı dialoq, robot texnologiyasının cəmiyyət dəyərləri və etik prinsiplərlə uyğunlaşdığı bir gələcəyi formalaşdırmaqda mühüm olacaq.

Nəticə

Robotların sənaye və istehsala tətbiqi sektoru yeni bir effektivlik, təhlükəsizlik və yenilik dövrünə aparır. Şirkətlər robot texnologiyasını qəbul etdikcə, böyümə, rəqabətqabiliyyət və davamlılıq üçün yeni imkanlar açır. İstehsalın gələcəyi, insan zəkasının robotların çevriliş gücü ilə problemsiz inteqrasiyasında yatır, sənaye inkişafının yeni bir fəslini müjdələyir. Bu inqilab yalnız avtomatlaşdırma haqqında deyil; bu, dəyişən qlobal bazar tələblərinə uyğunlaşa bilən daha ağıllı, təhlükəsiz və davamlı istehsal praktikaları yaratmaqdır.

Robotlar sağlamlıq sahəsini inqilab etdirir, xəstə nəticələrini yaxşılaşdıran, qayğı tədarükünün effektivliyini artıran və sağlamlıq işçiləri üzərindəki yükləri azaldan yenilikçi həllər təklif edir. Bu texnologiya davam etdikcə inkişaf etdikcə, sağlamlıq sahəsindəki ən çox üzləşilən çağırışlardan bəzilərinə həll etmək potensialına malikdir, dünyadakı insanlar üçün yüksək keyfiyyətli tibbi xidmətləri daha əlçatan edir. Robotların sağlamlıq sahəsinə inteqrasiyası yalnız texnoloji dəyişiklik deyil; bu, sağlamlıq sahəsini daha xəstə mərkəzli, məlumat əsaslı və qlobal əhaliyə xidmət edə bilən mürəkkəb ehtiyacları qarşılıya bilən gələcəyə doğru bir addımdır.

Gündəlik həyat və xidmətlərdə robotların tətbiqi, yalnız insan zəkası və texnoloji irəliləyişin bir şahidi deyil, həm də insan potensialının misilsiz şəkildə açılmasına doğru bir addımdır. Rutin vəzifələri avtomatlaşdırmaqla, şəxsi köməkçilik təmin etməklə və xidmət tədarükünü inqilab etməklə, robot texnologiyası həyatımızı zənginləşdirir, bizə daha çox vaxt, rahatlıq və şəxsi inkişaf üçün fərsətlər təqdim edir. Bu robot inqilabını qəbul etdikcə, texnologiya və insan həyatının

problemləşmə şəkildə inteqrasiyasına doğru bir gələcəyə yaxınlaşırıq, sonsuz imkanlar və yeniliklərin dünyasını yaradırıq.

Araşdırma və kəşfdə robotlar, texnologiya və mə curiosity curiosity curiosity arasındakı birləşməni təmsil edir, insanlığın kainatı anlamaq arzusunun gücləndirir. Bilinməyənə uzananımızla, robotlar yalnız biliklərimizi zənginləşdirməklə kifayətlənmir, həm də gələcək nəsillər üçün alimləri, kəşfiyyatçıları və yenilikçiləri ilhamlandırır. Okeanların dərinliklərini, kosmosun genişliyini və öz planetimizin incəliklərini araşdırmağa davam etdikcə, robotlar insan zəkasının bir şahidi, fiziki məhdudluqlarımızı aşan və kəşf etmə arzusunda sonsuz imkanlar qapısını açan bir vasitədir.

Robotlarla əlaqəli çağırışlar və etik məsələlər texnologiyası qədər müxtəlif və mürəkkəbdir. Robotların davam edən inkişafı və həyatımıza daha da inteqrasiya olunması ilə, bu məsələlərlə məşğul olmaq diqqətli nəzərdən, möhkəm dialoqdan və sektorlararası əməkdaşlıqdan asılıdır. Bu çağırışlarla üz-üzə qalmaqla, cəmiyyət robotların potensialından faydalanaraq insan həyatını yaxşılaşdırma bilər, eyni zamanda bu çevriliş texnologiyalarının inkişafı və istifadəsi etik prinsiplərlə idarə olunur.

Robotların gələcəyi, yenilik, birgə fəaliyyət və etik nəzərdən bir toxumadır. Bu gələcəyi naviqasiya etmək üzərində qaldıqca, robotların insan həyatını zənginləşdirmək, qlobal çağırışları həll etmək və daha davamlı, ədalətli dünya yaratmaq potensialından faydalanmağa diqqət yetirməliyik. Qarşıda vəd edilən yol, vəd edir və qlobal cəmiyyətin kollektiv səyi, robotik gələcəyimizin formasını müəyyənləşdirəcək. Robotikanın transformasiya gücünü qəbul edərək və etik nəzərdən yanaşaraq, texnologiya və insanlığın harmoniyada birləşdiyi bir gələcəyi kilidləyə bilərik.

Robotlar, həyatımızın hər bir aspektini döndürmə potensialına malik dinamik və inkişaf edən bir sahədir. Bu texnologiyadan faydalanaraq, yeni imkanlar açıq, effektivliyi artırma və dünyanın ən böyük çağırışları ilə mübarizə apara bilərik. Bu robot inqilabının ərəfəsində olduğumuz bir zamanda, qarşıya çıxan çağırışlar və etik ikilemlərlə məşğul olmaq, robotların gələcəyinin inklüziv, davamlı və bütün insanlığın xeyrinə olmasını təmin etmək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. "Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century" by P.W. Singer.
2. "Robots: The 500-Year Quest to Make Machines Human" by Ben Russell.
3. "The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies" by Erik Brynjolfsson and Andrew McAfee.
4. "Robot Ethics 2.0: From Autonomous Cars to Artificial Intelligence" edited by Patrick Lin, Ryan Jenkins, and Keith Abney.
5. "Introduction to AI Robotics" by Robin R. Murphy.
6. "How to Survive a Robot Uprising: Tips on Defending Yourself Against the Coming Rebellion" by Daniel H. Wilson.
7. "Robotics: Everything You Need to Know About Robotics from Beginner to Expert" by Peter Mckinnon.
8. "Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control" by Stuart Russell.
9. "Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans" by Melanie Mitchell.
10. "The Robotics Primer" by Maja J. Mataric.
11. "Robots in Healthcare: Expectations and Challenges" edited by Ravi Margasahayam and Raj Madhavan.
12. "Everyday Robots: Humanoid Robots for a Shared World" by Maya Cakmak and Siddhartha Srinivasa.

Göndərilib: 03.01.2024

Qəbul edilib: 25.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/272-277>

Aytəkin Fərzəliyeva
2 saylı Rabitə Xidmətləri Mərkəzi
aytekinferzaliyeva284@gmail.com

HƏRƏKƏT EDƏN OBYEKTİ NAQİLSİZ RABİTƏ VASİTƏSİ

Xülasə

XX əsrin 30-cu illərində çoxlu radiostansiya mövcud idi. İkinci dünya müharibəsindən sonra naqilsiz rabitə sahəsində bir çox milli və beynəlxalq layihələr dayandırıldı. İlk alman şəbəkəsi olan ANetz (1958) analog idi və 160 MHz tezliyini istifadə edirdi. Birləşmələrin yaradılması, yalnız mobil stansiyadan olurdu. Baza stansiyanın dəyişdirilməsi əlçatmaz idi.

1982-ci ildə Avropa İttifaqının ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq, qərara gəldi ki, ümumavropa mobil telefon standartı yaradılsın. Yeni sistem 900 MHz tezliyində işləməli və bütün Avropada roving təmin edilməli idi. Bu sistemin rəqəmli olması da qərara alınmışdı və "Groupe Speciale Mobile" (GSM) qrupu yaradılmışdı. Bu tədqiqat qrupu tərəfindən təxminən 10 il ərzində araşdırma aparılaraq, GSM adlanan rəqəmli mobil rabitə standartı hazırlandı ki, bu cür adlandırılma məhz qrupun adından götürülmüşdür.

1990-cı illərin əvvəllərindən CDMA (Code Division Multiple Access) standartı yaradılmışdır və 1993-cü ildə ABŞ-da bu sistem əsasında ilk şəbəkə qurulmuşdur. Bu standartın ilkin versiyaları GSM-dən keyfiyyətli və daha az şüalandırma baxımından üstün hesab olunurdu. Bu tip rəqəmli standartlar şərti olaraq 2G(2-ci nəsil) adlandırılmağa başlandı.

Açar sözlər: *kommutasiya, optik ötürmə, elektronika, telekommunikasiya, naqilsiz rabitə, peyk, tezlik*

Aytəkin Farzaliyeva
Communication Services Center № 2
aytekinferzaliyeva284@gmail.com

A wireless communication device with a moving object

Abstract

In the 1930 s, there were many radio stations. After the Second World War, many national and international projects in the field of wireless communication were stopped. The first German network, Anatez (1958), was analog and used a frequency of 160 MHz. Connections were made only from the mobile station. Changing the base station was unavailable.

In 1982, in accordance with the general principles of the Europe Union, it was decided to create a pan-European mobile phone standard. The new system was supposed to operate at a frequency of 900 MHz and provide roaming throughout Europe. It was also decided that this system should be digital and the 'Groupe Speciale Mobile' (GSM) group was formed. This research group conducted research for about 10 years and developed a digital mobile communication standard called GSM, which is named after the name of the group.

The CDMA standard was created in the early 1990s, the first network based on this system was established in the United States. Early versions of this standard were considered superior to GSM in terms of quality and less radiation. Digital standards of this type were conventionally called 2G (2nd generation)

Keywords: *Switching, optical transmission, electronics, telecommunications, wireless communication, satellite, frequency*

Giriş

Dünyada ilk olaraq optik teleqraf XVIII əsrin sonunda (1794) Klod Sape tərəfindən kəşf edilib. Bununla da uzaq məsafələrə naqilsiz rabitənin əsası qoyulmuş oldu. Optik teleqraf xətləri XIX əsrin sonlarına qədər istifadə edildi.

İlk kommertiya tipli teleqraf xətti 1843-cü ildə Vaşinqton və Baltimor şəhərləri arasında quraşdırıldı. 1876-cı ildə isə Aleksandr Qruxem Bell telefonu ixtira etdi və satmağa başladı. Onun telefonu patentləşdirməsi, rəqibi olan Elisi Qreydən bir neçə saat öncə baş vermişdi.

Bell 1878-ci ildə Konnektikut ştatının Nyu-Xev şəhərində ilk kommutasiya stansiyasını qurur. Abonent, birləşmə yartmaq üçün induktorun dəstəyini fırladaraq operatoru çağırırdı və ona kiminlə danışmaq istədiyini bildirirdi. Operator isə naqilə momutardakı müvafiq yuvanı birləşdirirdi.

“Müəyyən müddətdən sonra müxtəlif şəhərlərdəki abonentlərin əlaqəsini qurmaq tələbatı yarandı və buna görə də müxtəlif şəhərlərin kommutasiya stansiyalarını öz aralarında birləşdirmək (şəhərlərarası rabitə) lazım gəldi. Nəticədə 1890-cı ilə kimi telefon şəbəkəsinin üç əsas komponenti müəyyənleşdi:

- kommutasiyanın lokal stansiyaları (sonuncu mil stansiyaları);
- kommutasiyanın şəhərlərarası (beynəlxalq stansiyaları);
- Rabitə xətləri.

Telefon xidməti 1881-ci ildə Berlində yaradıldı. 1936-cı ildə isə səs və təsvirin Berlin və Leypsiç şəhərləri arasında ötürülməsi təşkil olundu. Optik ötürmənin əsas çatışmayan cəhəti- daşıyıcı işıq siqnalının tezliyinin yüksək olması idi. İstənilən xırda maneə siqnalı meyl etdirirdi. Yəni düz yoldan sapdırır, yağış və duman isə rabitənin kəsilməsinə səbəb olurdu. O dövrdə işığı kifayət qədər fokuslamaq, daha doğrusu bir yerə toplaya bilmək məsələsi çətin idi. Ona görə də naqilsiz rabitə üçün elektromaqnit dalğaların kəşfi və onların modulyasiyası ümün avadanlığın işlənilib hazırlanması çox vacib idi” (1).

Məlum olduğu kimi dünyada telefon rabitəsinin tarixi 1876-cı ildən başlayır. Bakıda isə telefon rabitəsi 1881-ci ildə yaradılmış, həmin il dekabrın 6-da ilk telefon xətti çəkilmişdir. 1885-ci ilə qədər Bakıda artıq 14 telefon xətti mövcud olmuşdur.

1924-cü ildən başlayaraq əvvəlcə Bakıda, sonra isə ölkənin digər mühüm şəhərlərində telefon rabitəsi inkişaf etdirilməyə başlamışdır. 1928-1929-cu illərdə Bakı-Tiflis, Yerevan, Qroznı, Rostov, Moskva, Leninqrad şəhərləri ilə şəhərlərarası telefon rabitəsi, respublika daxilində isə Hacıqabul, Salyan, Kürdəmir, Ucar, Göyçay, Ləki, Yevlax, Bərdə, Ağdam, Xankəndi, Şəki (Nuxa), Gəncə, Ağstafa, Qazax, Şamaxı, Xəzə və Quba rayonları arasında telefon rabitəsi mövcud idi.

1946-1947-ci illərdə Azərbaycanda yeni ATS-Gəncə və Quba, 1948-ci ildə Naxçıvan cə Xankəndidə tutumu 200 nömrə olan ATS-lər istifadəyə verildi.

1956-cı ildə Bakıda ilk televiziya mərkəzi yaradıldı və ilk dəfə olaraq televiziya verilişləri yayımına başlandı.

“1970-1980-ci illərdə Elçmlər Akademiyasında, universitetlərdə və sahə institutlarında elektronika, avtomatika və hesablama texnikası üzrə istedadlı alimlər və təcrübəli mütəxəssislər yetişdirildi. Elektron avadanlıq istehsal edən zavodlar tikildi. Kibernetika İnstitutu, Kosmik tədqiqatlar Mərkəzi, İnformasiya-Kommunikasiya Elmi mərkəzi, “Neftqazavtomatika” və s. kimi elmi tədqiqat müəssisələri yaradıldı. Respublikanın o zamankı rəhbəri Heydər Əliyevin birbaşa köməyi ilə Azərbaycana ilk böyük elektron hesablama maşını-BESEM-6 gətirildi. Respublika avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri-RASU-“Azərbaycan”, respublika kompyuter şəbəkəsi, bütün SSRİ-də tanınan və istifadə olunan avtomatlaşdırılmış neftçixarma idarəetmə sistemləri və kompleksləri işlənilib hazırlandı. “Azon”, “NORD” elm-istehsalat birlikləri, Radiozavod, Elektron Hesablama Maşınları zavodu, “REYK”, “ULDUZ” kimi nəhəng istehsalat kompleksləri tikilib istifadəyə verildi” (2).

Günümüzdə texnologiya sürətlə böyüyür, inkişaf edir. Gələcəkdə elektronika sənayesindəki yetkin, ixtisaslaşmış mühəndislərə ehtiyacın artması, texnologiyadakı bu tələbatın phdəsindən gəlmək üçün zəruri şərtlərdən biridir. Bu mühəndislər artan rəqabətdə öndə olmaq və qalib gəlmək üçün ən yeni texnologiyaları yaratmaq və bu prosesləri davamlı olaraq icra etməklə

maraqlanmalıdırlar. Onlar eyni zamanda, tibbi, emal sənayesi kimi sektorlarda kompüter və ya digər elektron qurğularla çalışa bilərlər.

“Elektronika və telekommunikasiya mühəndisliyi sahəsi analog ötürmə, rəqəmsal ötürmə, video, səs və ya data tipli verilənlərin emalı, təməl elektron cihazlar, mikroprosessorlar, rəqəmsal və analog rabitə, analog inteqral sxemləri, kosmik rabitə, mikrodalğa mühəndisliyi, anten və radio dalğaların inkişafı ilə məşğul olur. Televizor, telefon və internet xidmətinin ucqar kənd bölgələrinə gəlib çatmasını təmin edən peykləri dizayn edir. Bu mühəndislər, həmçinin bütün dünyada insanları bir araya gətirən video konfrans kimi qabaqcıl rabitə vasitələri istehsal edir. İstənilən nəzarət və rabitə sistemləri üçün müxtəlif proqramlar hazırlayır. O, həmçinin elektronika cihazları, elektron dövrələr və ötürücülər, qəbuledicilər, sensorlar, inteqrasiyalı mikrosxemlər, mikrodalğalar, fiber optik cihazlar kimi bir çox kommunikasiya sahəsindəki müxtəlif proqramların analizini, sistem tətbiqini, iş prinsipini, dizaynını və baxımını əhatə edən professional çalışmaları tələbələrin baza konsepsiyası və nəzəriyyəsi haqqında bilik və bacarıqlarını dərinləşdirməyi hədəfləyir” (3).

Peyk Rabitə sistemlərinin (PRS) iş prinsipi yerüstü stansiyalar (YS) arasında əlaqə yaranan aralıq peyk retranslyatorunun (PR) mövcudluğuna əsaslanır.

PRS-lərin məqsədindən asılı olaraq, rabitə ilə təmin olunan nöqtələr Yer in Səthində, havada və ya kosmosda ola bilər. Bu nöqtələrin hər birində adətən qəbuledici- verici rabitə radiostansiyaları (birkanallı və ya çoxkanallı) quraşdırılır. Peyklərdə isə radiosiqnalları bir abonentdən qəbul edib digərinə ötürən PR yerləşdirilir.

“Mənsubiyyətinə nəzərən PRS-lər beynəlxalq, milli və korporativ olur. Göstərilən xidmət zonasına nəzərən isə PRS-lər qlobal, regional və zonal növlərə bölünür. PRS-lərdə aşağıdakı növ informasiyaların ötürülməsi həyata keçirilir:

1. televiziya və səsli yayım proqramları;
2. telefon, faks, teleqraf məlumatları;

PRS-nin məqsədindən və YS növündən asılı olaraq aşağıdakı rabitə xidmətləri mövcuddur:

1. Fiksə olunmuş peyk xidməti. Bu halda bir neçə peykdən istifadə etməklə fiksə olunmuş nöqtələrdə yerləşən YS-lər arasında rabitə yaradılır;
2. Hərəkət edən peyk xidməti. Bu halda bir və ya bir neçə peykdən istifadə etməklə hərəkət edən YS-lər arasında radorabitə yaradılır” (4).

Rabitə xətlərinin üç növündən geniş istifadə olunur. Bunlar hava rabitə xətlərindən (HRX), elektrik rabitə kabellərindən (simmetrik və koaksial) və optik liflərdən hazırlanmış optik kabellərdən (OK) ibarətdir. Kabel və HRX-lərin məftilli xətlərə aiddir. Burada istiqamətləndirici sistem (İS) vəzifəsini naqıl-dielektrik görür. Optik lifli rabitə xətləri dielektrik dalğaötürücü kimi işləyir. Burada İS rolunu müxtəlif sındırma əmsalına malik dielektriklər görür.

“Məftilli rabitə xətləri kilohers və meqahers tezlik diapozonlarında işləyir. Kabel rabitə xətləri (KRX) vasitəsi ilə tələb olunan məsafəyə, etibarlı və bütün maneələrdən mühafizə olunmuş rabitə yaratmaq mümkündür. Simmetrik və koaksial rabitə kabelləri telekommunikasiya şəbəkələrinin bütün sahələrində geniş tətbiq olunur” (5).

Peyk planet ətrafında əyri trayektoriya boyunca hərəkət edən hər hansı bir obyektir. Ay Yer in təbii peykidir. Yer ətrafında insan əli ilə hazırlanan çox sayda süni peyk də orbital fəaliyyətdədir. Deməli, süni peykin dairəvi hərəkət marşrutu orbitdir.

Peyklərin bu şəkildə hərəkət etdiyini anlamaq üçün Nyuton qanunlarına müraciət edilməlidir. Nyuton, kainatın hər iki obyekt arasında cazibə qüvvəsinin mövcud olduğunu irəli sürdü. Bu qüvvə olmadıqda, planetin yaxınlığında uçan peyklər hərəkətlərini eyni sürətdə və bir istiqamətdə-düz xətt üzrə davam etdirərdilər. Bu xətt planetin mərkəzinə yönələn güclü bir cazibə qüvvəsi ilə balanslaşdırılan peykin ətalət yoludur. Bəzən peykin orbiti ellips kimi görünür. Bu halda da eyni hərəkət qanunları tətbiq edilir. Nəticədə peykə tətbiq edilən xalis qüvvə bütün trayektoriya boyunca bərabər paylanmır və peykin sürəti daim dəyişir.

“Peyklər fərqli növ və ölçülərdə olur, müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Meteoroloji peyklər meteoroloqlara hava durumunu proqnozlaşdırmağa və ya bu anda baş verənləri görməyə imkan verir. Geostasionar ekoloji istismar peyki (GEİP) yaxşı bir nümunədir. Bu peyklərin tərkibinə

adətən Yer in havasını göstərən kameralar da daxil edilir. Rabitə peykləri telefon danışıqlarının peyk vasitəsilə ötürülməsinə imkan verir. Rabitə peykinin ən vacib xüsusiyyəti transponderə malik olmasıdır. Transponder bir tezliklə danışıqı qəbul edir, onu gücləndirir və sonra siqnalları başqa tezlikdə Yerə qaytarır. Bir peyk adətən yüzlərlə və ya minlərlə transponderdən ibarət olur. Rabitə peykləri adətən geosinxron olur. Televiziya peykləri isə (rabitə peykləri ilə təxminən eyni funksiyadır) televiziya siqnallarını bir nöqtədən digərinə ötürür. Elmi peyklər, məsələn, Edvin Habblin şərafinə “Hubble Space Telescope” adlandırılan peyk kimi, bütün növ elmi missiyaları yerinə yetirir. Bu peyklər günəş ləkələrindən qamma sularına qədər hər şeyi seyr edir.

Naviqasiya peykləri təyyarələrə uşmağa və gəmilərə üzməyə kömək edir. GPS NAVSTAR və GLONASS peykləri naviqasiyanın parlaq nümayəndələridir. Xilasetmə peykləri həyəcan və SOS siqnallarına reaksiya verir. Yer in müşahidə peykləri planetdəki temperaturdan buz örtüklərinə qədər dəyişiklikləri qeyd edir. Bu sinifin ən məşhur peyki “Landast” versiyasıdır.

Hərbi peyklər də kosmosda fəaliyyət göstərir, lakin onların çoxunun funksiyası gizli qalır. Onlar şifrəli məlumatları ötürə bilir, nüvə silahlarını, düşmən hərəkətlərini izləyə bilir, raket buraxılışları barədə xəbərdarlıqlar edə bilir, yerüstü radiostansiyaları dinləyə bilir, radiolokasiya və xəritə görüntülərini əldə edə bilir” (6).

Çox insan “peyk” sözünü kosmos və planetlərlə əlaqələndirir. Bununla birlikdə, bu konsepsiya şəhərsalma və şəhərsalma işində də istifadə olunur: peyk .əhərləri xüsusi bir yaşayış məskənləri sinfi olaraq meydana çıxmışdır...

“Peyklər daha böyük bir yaşayış məntəqəsinə bitişik olan şəhərlər və ya şəhər tipli yaşayış məntəqələridir. Müəyyən bir mərkəz ətrafında bir neçə peyk peyda olursa, bir yığılaşmadan danışıq.

Belə şəhərlərdə həyatın böyük bir mərkəzə yönəlməsindən irəli gələn öz xüsusiyyətləri var. Miqrasiya əhali arasında müşahidə olunur (əmək, təhsil, sarkaç), əsas .əhər və onun peyki arasında intensiv və müxtəlif əlaqələr yaranır.

Geo- şəhərsalma tədqiqatları (şəhərlər haqqında elm) şəhərin mərkəzinin təsir zonasına düşən bütün yaşayış məntəqələrinə aiddir. Siyahı yalnız peyk üçün xüsusi dizaynlara görə inşa edilmiş şəhərlərlə məhdudlaşmır.

Məsələn, Moskvanın bir rəsmi peyk şəhəri var- Zelenoqrad. Əslində, Moskva bölgəsinin bir çox şəhəri və bitişik bölgələrin sərhədlərində yerləşən yaşayış məntəqələri Rusiya paytaxtının peykləri hesab edilə bilər...

...Peyk şəhərləri 20-ci əsrdə sürətlə yayılmağa başlayan bir fenomendir. Bu cür yaşayış yerləri aparıcı mərkəzlərin potensialını daha dolğun həyata keçirməyə, onların sosial-iqtisadi və şəhərsalma problemlərini həll etməyə imkan verdi.

Rusiyanın böyük şəhərlərinin təsir zonalarında 350-dən çox digər- kiçik şəhər var. Peyklərin əksəriyyəti nisbətən yaxın zamanda tikilmişdir. Onların arasında yeni tikilən şəhərlər az deyil, lakin kənd yaşayış məntəqələri əsasında inkişaf etmiş şəhərlər üstünlük təşkil edir” (7).

“Telekommunikasiya qurğuları və onların müxtəlif növləri dedikdə biz rabitə avadanlıqlarını nəzərdə tuturuq. İP telefon rabitəsindən son illərdə telekommunikasiya şəbəkəsində istifadə edilir. İnformasiyanın sürətli ötürülməsində İP texnologiyası olduqca əlverişlidir. 1983-cü ildə İP telefon rabitəsi tarixində bir başlanğıc hesab olunur.

O dövr üçün səs siqnalını paket şəklinə salan xüsusi qurğuların kompüterin tərkibinə daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Aparılan tədqiqat və texnologiyanın inkişaf mərhələsi nəticəsində daha müasir avadanlıqlar yaranmaqdadır” (8).

Naqilsiz rabitə texnologiyalarında spektrin genişləndirilməsi, naqilsiz kommunikasiya sistemlərində daha yüksək hərəkət sürəti, daha böyük bant genişliyi və daha yüksək verilənlər həcmi təmin etmək üçün istifadə olunan bir mühəndislik prinsipidir. Bu həm mobil telefonlarda, həm də internet bağlantılarında sürət və effektivliyi artırmağa kömək edir.

Spektrin genişləndirilməsi bir neçə yol ilə həyata keçirilə bilər. Ən populyar olanları aşağıdakılardır:

1. Tezlik Bölməsi ilə Multipleksləşdirmə (Frequency Division Multiplexing –FDM): Bu metodda, mövcud spektrum, fərqli bölümlərə ayrılır. Hər bir istifadəçi özünə aid spektrum hissəsində məlumatlarını özü-özünə məxsus olan frekans aralığından köçürə bilər.

2. Zaman Bölməsi və Multipleksləşdirmə (Time Division Multiplexing –TDM): Bu metodda, spektrum zaman hissələrinə ayrılır və hər bir istifadəçiyə müəyyən bir zaman verilir. İstifadəçilər məlumatlarını müəyyən bir zaman dilimində göndərə bilərlər.

3. Sıçrayış Sürətinin Genişləndirilmiş Spektri (Frequency Hopping Spread Spectrum-FHSS): Bu metodda, işləyən sistem spektrumun müəyyən bir hissəsinə istifadə edir, amma spektrumda yerləşmək üçün əlçatan edilir, amma hər biri üçün müəyyən bir kod vasitəsilə məlumatlar ayrılır.

“Naqilsiz rabitə texnologiyalarında spektrin genişləndirilməsi, rabitə texnologiyalarının effektivliyini artırmağa və texnologiyaların funksiyalarının genişləndirilməsinə kömək edən bir məlumat işləmə texnikasıdır. Bu texnika, rabitə texnologiyalarında istifadə edilən radio frekanslar (RF) spektrumunu və ya optik frekansları (OF) daha geniş bir spektrumda istifadə etmək imkanı verir. Bu da daha yüksək bir bant genişliyi və ya daha çox kanalın eyni anda istifadə edilə biləcəyi anlamına gəlir. Spektrin genişləndirilməsi, çox sayda məlumatın eyni anda rabitədə ötürülməsi və ya işlənməsi ehtiyacı olan texnologiyalar üçün önəmlidir. Məsələn, tədqiqat cəhətində, naqilsiz rabitə antenləri və ya optik sensor sistemləri, daha geniş bir frekans spektrini ölçə bilər və bu, bir çox fərqli hədəflər üçün qeydə almaq və analiz etmək üçün daha çox məlumat verməkdə çox önəmlidir.

Buna əlavə olaraq, spektrin genişləndirilməsi, naqilsiz rabitə texnologiyalarının birləşdirilməsi və fərqli texnologiyaların birgə istifadəsi kimi fərqli məqsədlər üçün istifadə edilə bilər” (9).

Şəbəkələrin inkişafında və yayılmasında standartlaşdırmanın çox böyük rolu var. Məhz standartlar, müxtəlif istehsalçıların texnologiyalarının texnologiyaların və avadanlıklarının birgə işinin qurulduğu bir fundamentdir. Naqilsiz şəbəkələr üçün isə belə standartların olması daha da vacibdir. Çünki naqilsiz rabitə texnologiyalarında istifadə olunan vericilər radiotezlik diapazonunda şüalandırırlar. Beləliklə, iş prosesində ötürülən siqnallar müəyyən tezlik zolağını tutur. Müasir dövrdə isə radiotezlik spektri hər bir ölkədə nizamlayıcı orqanlar tərəfindən qorunan çox dəyərli və defisitli bir resursdur. Bu xüsusən radiorabitənin bir sıra kritik vacib xidmət orqanları tərəfindən istifadə olunması ilə bağlıdır. Məsələn, naqilsiz rabitə texnologiyalarının işlədiyi 5 GHz tezlik diapazonu bir sıra Avropa ölkələrində radiolokasiyada istifadə olunur. Bundan başqa radiotezlik diapazonunun müxtəlif tip rabitə sahələrində istifadə olunduğu üçün interferensiyanın qarşısının alınması zərurəti yaranır. Ona görə də, radiospektr kommersiya istifadəsi üçün qadağan edilmiş və ya lisenziya tələb edən (ISM və Ci-Bi kimi diapazonlar istisna olmaqla) çoxlu sayda diapazonlara bölünmüşdür. Ona görə də müxtəlif naqilsiz rabitə texnologiyaları tərəfindən istifadə olunan tezlik diapazonları standartlaşdırılmalı, yəni bir-biri ilə razılaşdırılmalıdır.

“Standartlaşdırma orqanizasiyalarının standartları qəbul etmə ardıcılığı fərqlənsə də, bir sıra oxşar cəhətlər mövcuddur. Belə ki, yeni texnologiyaların işlənilməsi və hazırlanması və müzakirəsi, standartların layihələrinin hazırlanması, bu standartların bir neçə və ya bütün aspektlərinin səsə qoyulması və nəhayət bitirilmiş standartların ofisial olaraq buraxılması kimi etaplar mövcuddur” (10).

İnformasiya texnologiyalarının bir növü də naqilsiz və ya simsiz (wireless) texnologiyalarıdır. Bu texnologiya informasiyanın bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşmiş və aralarında naqillə bağlı olmayan iki nöqtə arasında ötürülməsinə xidmət edir. İnformasiyanın ötürülməsi üçün radiodalğalardan, eləcə də infraqırmızı, optik və ya lazer şüalanmasından istifadə edilə bilər.

Simsiz şəbəkə texnologiyalarının ən məşhuru və ən geniş yayılmış növü Wi-Fi standartları (“Wireless Fidelity”-“naqilsiz dəqiqlik” sözlərinin qısaltması olub “vay-fay” kimi tələffüz olunur) və ya IEEE 802.11 standartıdır. Bu standartın aşağıdakı növləri vardır: 802.11a, 802.11b, 802.11g, 802.11n və s. Bunlar bir-birindən tezlik diapazonuna və verilənlərin ötürülmə sürətinə görə fərqlənir. Mobil istifadəçilərin lokal şəbəkəyə və internetə simsiz bağlanması üçün, əsasən, bu texnologiyadan istifadə edilir. Wi-Fi texnologiyası 1998-ci ildə Avstraliyanın Kanberra şəhərində

yerləşən CSIRO (Commonwealth Scientific and Industrial Research Organisation) radioastronomiya laboratoriyasında mühəndis Con O'Sullivan (John O' Sullivan) tərəfindən yaradılıb" (11).

Telekommunikasiya şəbəkələrinin növündən asılı olmayaraq (beynəlxalq, şəhərlərarası, şəhər və yaxud kənd) (şəbəkənin elementlərini birləşdirən vasitə rabitə kanalıdır.

Rabiyə kanalı dedikdə, siqnalın informasiya mənbəyindən onun qəbiuledicisinə verilməsini təmin edən xətt və stansiya qurğularının (gücləndiricilər, çeviricilər və s.) cəmi başa düşülür. Rabitə kanalı ilə telefon (danışiq), teleqraf, faksmil, səs yayımı, televiziya yayımı, teleidarə, telesiqnal, telemetrik və s. məlumat siqnallarını ötürmək olar. Rabitə kanalı ilə ötürülən məlumat növündən asılı olaraq, siqnalların elektrik parametrləri və xarakteristikası müxtəlifdir. Məsələn, telefon siqnalının ötürülməsi üçün kanalın tezlik zolağı 3 100 hs (300-3400 hs), teleqraf siqnalları üçün 140 hs, səs yayımı siqnalları üçün isə 10 khs-dən az olmamalıdır.

"Kanal ilə ötürülə bilinməsi üçün informasiyanın təsvir olunma formasına siqnal deyilir. Məlumatın emalı və verilməsi üsulundan asılı olaraq veriliş sistemləri analoq və rəqəmli kimi iki cür olurlar.

Analoq sistemlərinə aşağıdakı veriliş sistemləri aiddir:

1. Kanalların tezliyə görə bölünməsi (KTB), burada xətt traktının tezlik diapazonu çərçivəsində hər veriliş kanalı üçün müəyyən fərdi tezlik zolağı ayrılır.

2. Kanalların zamana görə bölünməsi (KZB), burada xətt traktında hər bir veriliş kanalı siqnalların ötürülməsi üçün müəyyən zaman intervalları ayrılır.

Rəqəm veriliş sisteminə məlumatın bütün növlərinin rəqəm siqnallarının köməyi ilə verilməsini təmin edən veriliş sistemləri daxildir.

Məlumat mənbələri, onların yaratdığı məlumatlar və bu məlumatlara uyğun gələn siqnallar kəsilməz və diskret olur" (12).

Nəticə

Tədqiqatçı araşdırmasında qarşısına çox mühüm bir vəzifə qoymuşdur. O, dünya rabitəsinin yarndığı tarixi araşdırmış, hərəkət edən rabitə vasitələrini tədqiq etməyə çalışmışdır. Həyatın ən aktual sahəsi olan rabitə sisteminin ən son nailiyyətləri olan yeni texnologiyaların yaratdığı imkanları elmi cəhətdən arşdıran tədqiqatçı özünü məqsədinə çatmış hesab edə bilər.

Ədəbiyyat

1. elmtəhsil.com>texnologiya/naqilsiz-rabite-...
2. kayzen.az>blog/azerbaycan/17453/azerbaycan-...
3. ixtisas.az>az/blog/rabite-olmasa-heyat-olmaz-...
4. muhaaz.org>7-peyk-radorabite-sebekeleri-peyk-...
5. azarkes.org>muhaazere-mesgele-laboratoriya-6-7.html...
6. ordu.az>news/145613/peyk-nedir-qisa-baxis
7. az.family-relation.com>10773326-what-is-a-...
8. techmartşaz>Rabitə avadanlıqları
9. org>serbest-is-9-movzu-naqilsiz-rabite-...
10. <https://dri.az>storage>NA...pdf>
11. <https://kayzen.az>blog>simsiz-şə...>
12. <https://rabitakolleci.edu.az>...pdf>

Göndərilib: 15.12.2023

Qəbul edilib: 27.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/278-283>

Vüsal Rəhimli
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
rahimlivusal2001@gmail.com

ONLAYN BANKÇILIQ SİSTEMLƏRİ, PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müasir dünyada yaranan bir sıra onlayn bankçılıq problemləri, bu sahənin inkişaf perspektivləri təhlil edilir və xüsusi olaraq nəzərdən keçirilir. Bu gün innovativ texnologiyalardan istifadə bank sektorunun inkişafı üçün zəruri şərt kimi yaranır.

İnternet bankçılıq və ya onlayn bankçılıq, istifadəçilərə fiziki olaraq filiala getmədən bankları ilə əlaqə saxlamağa və onlayn və ya mobil kanallar vasitəsilə hesab qalıqlarının yoxlanılmasından ödənişlərin həyata keçirilməsinə qədər ehtiyac duyduqları bank xidmətlərini əldə etməyə imkan verən platformadır.

Açar sözlər: onlayn bankçılıq, innovativ texnologiyalar, perspektivlər, bank xidmətləri, ödəniş kartları, pul köçürmələr

Vusal Rahimli
Azerbaijan Technical University
master student
rahimlivusal2001@gmail.com

Online banking systems, problems and prospects

Abstract

In the article, a number of online banking problems arising in the modern world, development prospects of this field are analyzed and specially reviewed. Today, the use of innovative technologies is a necessary condition for the development of the banking sector.

Internet banking or online banking is a platform that allows users to connect with their bank without physically visiting a branch and get the banking services they need from checking account balances to making payments through online or mobile channels.

Keywords: online banking, innovative technologies, prospects, banking services, payment cards, money transfers

Giriş

Bankçılıq anlayışının yeni bir üslubu olan onlayn (internet) bankçılıq, bank müştəriləri üçün fiziki məkanlardan asılılıqlarını azaldaraq daha səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün zəmin hazırlayacaq. Onlayn (İnternet) bankçılıq, uzaqdan paylama kanalı internet üzərindən bank xidmətlərinin göstərilməsidir. Onlayn (İnternet) bankçılıq, rahatlığı, məhsul çeşidi, aşağı əməliyyat dəyəri, sürətli məlumat mübadiləsi kimi üstünlükləri ilə həm istehlakçılar, həm də banklar üçün ən cəlbedici paylama növüdür. Hər cür fiziki şöələrin bu virtual şöələrdən pulsuz əməliyyat təmin edilə bildiyindən bu gün banklar ünsiyyət mühitinə investisiya etməkdən çəkinmirlər (Ataşov, Novruzov, İbrahimov, 2019:89-93).

Bankların internet səhifələri vasitəsilə təklif etdiyi onlayn (internet) bankçılıq xidmətlərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar. Bunlar:

- ❖ Hesabların açılması (vaxt, tələb, investisiya və s.);
- ❖ Pul köçürmələri (pul köçürmələri, EFT, avtomatik pul köçürmələri təlimatları);
- ❖ İnteraksiya əməliyyatları (repo, pay fondları, səhmlər, valyuta, xəzinə veksəlləri kimi);
- ❖ Ödəniş əməliyyatları (qaimə-fakturalar, vergilər, trafik, universitet haqları və s.);

❖ Kredit kartı əməliyyatları (bütün növ kredit kartı borclarının ödənilməsi) (Bağırov, 2019: 56-59);

❖ Müraciət prosedurları (hesab açılması, kredit kartı tələbi, avtomatik ödəniş tapşırığının verilməsi, və s.);

❖ Məlumat xidmətləri (hesablarınız haqqında bütün ani və retrospektiv məlumatlar).

Onun ən böyük üstünlüyü əməliyyatların əsasən qeyri-fiziki olmasıdır. Bu yolla, xərcləri azaltmaq və xidmətlərin daha yaxşı çatdırılması mümkündür (Bəşirov, 2019: 78-82).

✓ **Onlayn bankçılığın yaranması.**

Dünyada onlayn bankçılıq 1980-ci illərin əvvəllərində fəaliyyətə başlamışdır. ABŞ-da 1980-ci ilin dekabr ayında ilk dəfə telefon xətləri üzərindən onlayn bankçılıq xidmətləri təqdim edilməyə başlandıqdan sonra bu xidmət Böyük Britaniya və digər Avropa ölkələrinə yayıldı. İlk vaxtlar telefon xətləri üzərindən modemlər vasitəsilə müəyyən elektrik impulsları ötürməklə minimal sayda əməliyyatlar etmək, həmçinin mövcud hesab balansını izləmək mümkün idi. Amerika və Avropada 1980-ci illərdən başlayan elektron bankçılıq 2000-ci illərin əvvəllərində artıq dünyanın əksər dövlətlərində yayılmışdı. Xüsusilə ötən əsrin 90-cı illərində internetin inkişafı onlayn bankçılıq sistemində yeni bir səhifə açdı. İlk dəfə 1995-ci ildə Amerikada Wells Fargo bankı hesablarla bağlı xidmətlərini öz veb sahifəsinə əlavə etdi və bununla da digər banklar öz xidmətlərini indiki internet-bankçılığın ilkin formasında təqdim etməyə başladılar (Consumers and mobile financial services, 2018: 23-25). 1999-cı ildə aparılmış hesablamalara görə, ABŞ-da bank müştərilərinin 0,4 faizi onlayn bankçılıq xidmətlərindən istifadə edirdilərsə, bu rəqəm 2004-cü ildə 31 faizə, 2009-cu ildə 47 faizə, 2018-ci ildə 61 faizə çatmışdı. Avropa isə bu məsələdə daha çox irəliləmişdi. Statistik məlumatlara əsasən, Norveçdə bu rəqəm 2019-cu ildə 93 faiz olmuşdur. Danimarka və Niderland da bu sahədə kifayət qədər irəli getmişdilər.

✓ **Dünyada onlayn bankçılığın hazırkı vəziyyəti.**

Əksər ölkələrdə bu gün bank sektorunda rəqabətin əsas şərtlərindən biri bankın göstərdiyi onlayn xidmətlərdir. Onlayn bankçılıq, əsasən, internet-saytlar və mobil proqram təminatları vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, banklar müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinə birbaşa inteqrasiya imkanları da yaradırlar. Son illərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində coğrafi olaraq konkret bir məkanda deyil, yalnız internet şəbəkəsi vasitəsilə işləyən banklar yaranmışdır və insanlar arasında geniş populyarlıq qazanmaqdadır (Əliyeva, Abbasova, Tusai, 2020: 177-180).

Ümumilikdə tendensiya daha çox məsafədən xidmət əldə edilməsinə, bankların onlayn xidmətə çevrilməsinə doğru gedir. Suni intellekt istiqamətinin inkişafı isə gələcəkdə bankların daha geniş spektrli onlayn xidmətlər təqdim etməsinə imkan yaradacaqdır. Məsələn, hər hansı şəxsə kredit ayrılması üçün onun fərdi məlumatları, keçmiş kredit tarixçəsi, biznes dövriyyəsi barədə məlumatlar dövlət və digər qurumlarla inteqrasiya edilmiş müxtəlif sistemlər vasitəsilə əldə edilə bilsə, fərdi xüsusiyyətlər və sair məlumatlar da şəxsin harada hansı məbləğdə vəsaitləri xərcləməsi, sosial şəbəkələrdə paylaşmaları, rəyləri, getdiyi yerlər, hobbilər və s. informasiyalar vasitəsilə təhlil edilə bilər. Gələcəkdə süni intellektin bank sektorunda tətbiqinin daha asan qərar ermə mexanizmlərinin yaradılmasına səbəb olacağı proqnozlaşdırılır (Həsənov, 2019: 25-28).

Texnologiya və internetin dünya miqyasında ümumiləşməsi və qloballaşması ilə, biznes dünyasının hər sahəsində öz məhsullarını və xidmətlərini elektron kanallar vasitəsilə satmağa ümumi ehtiyac da daim artır. Biznes dünyasında elektron xidmətlər göstərməyə daha çox diqqət yetirən və dünya miqyasında ən çox yayılmış biznes banklardır. Bu səbəbdən bankların bir çoxunda ənənəvi filial şəbəkəsi xidmətinin əhəmiyyəti azalıb. Bu, inkişaf etmiş ölkələrdə çox yayılmış bir vəziyyət olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələr onlayn bankçılığın inkişafında daha yavaş bir temp ilə üzləşirlər (Hüseynov, Balayeva, 2019: 37-42).

Getdikcə daha çox təşviq edilən texnologiyanın inkişafı və aqressiv informasiya texnologiyasının birləşməsi ənənəvi bankçılığın internet bankçılığına çevrilməsini mümkün etdi. Texnologiyada baş verən bu böyümə və inkişaf maliyyə sektorunda texnologiyanı həlledici hala gətirən və yeni bir xidmət təklif edən konsepsiya və mühit meydana gəldi.

Bank sənayesində texnologiya səbəbi ilə baş verən dəyişikliklərə gəlincə, ən əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri, 2 istehlakçının ənənəvi bankçılıqdan elektron bankçılığa keçməsidir. Bura özəl banklarda internet, mobil telefon və telefon köçürmələri daxildir. İnternet bankçılığın üstünlükləri təkcə müştəriləri deyil, həm də bankları müxtəlif yollarla cəlb edir. Məsələn: müştərilər artıq istənilən yerdən və istənilən zaman çoxsaylı bank əməliyyatları həyata keçirə bilirlər. Bu, müştərinin bank filiallarına yenidən yaxınlaşmaq ehtiyacını məhdudlaşdırır (Məmmədov, 2019: 56-60).

Bu səbəb banklar üçün çox faydalı olduğunu sübut edir. Ona görə ki, bu yol ilə banklar öz xidmətlərini müştərilərinə ümumilikdə artan elastikliyə və səmərəliliyə giriş əldə edərək təqdim edə bilirlər. Qısaı, bu, bankirlərin işini asanlaşdıraraq, müəyyən bir məkan / filial ilə məhdudlaşmadan müştəriləri razı salmağı mümkün edir.

✓ ***Onlayn (İnternet) bankçılığın banklar üçün üstünlükləri.***

Banklar yüksək texnologiyaların imkanlarından maksimum istifadə edərək, onların ehtiyac və dəyişikliklərini yaxından təhlil edir və bu ehtiyaclara cavab verirlər. Bu şəkildə təmin etmək üçün proqram resurslarından istifadə edirlər, müştərilər nəqliyyat üçün alternativ paylama kanalları yaradırlar. Bu kanalların ən mühümlərindən biri də şübhəsiz ki, onlayn (internet) bankçılıqdır. Yeni bir paylama kanalı olaraq da təyin oluna bilən onlayn banklar tərəfindən istifadə olunur. Ümumiyyətlə iki məqsəd üçün istifadə olunur:

- *Məhsulları daha çox potensiallı müştərilərə təqdim etmək üçün daha az xərclə oxşar keyfiyyətli kompleks məhsullar;*

- *Məkandan və vaxtdan asılı olmayaraq fasiləsiz əlçatanlığı təmin etmək.*

Filiallarda əməliyyat xərcləri banklar üçün ən bahadır. ATM, telefon və nəhayət, onlayn bankçılıq kanalları ilə bu xərclər müəyyən qədər azaldılıb.

Xərclərdəki bu azalma, istehlakçıların bu kanallardan istifadə intensivliyi, internet filiallarından istifadə edən fərdi və korporativ müştərilərin sayının artması ilə formalaşmış və əməliyyat həcminin durmadan artması bankların top menecerlərini hədsiz dərəcədə sevindirmişdir. 2 dollarlıq bir əməliyyatın qiyməti filialda, onlayn bankçılıqda 10 sentə qədər aşağı gedə bilər. Telefon bankçılığında 0,54\$, bankomatlar üçün 0,27\$ olaraq göstərilir.

✓ ***Müştərilər üçün onlayn bankçılığın üstünlükləri.***

Onlayn (İnternet) bankçılıq hər bir müştərinin istifadə etdiyi kompüterin bank filialına köçürülməsidir. Müştərilər həftənin 7 günü, günün 24 saati kompüter və internetdən istifadə edə, bank xidmətlərindən yararlanı bilərlər. Onlayn bankçılıq, müştərilərin hesabları və öyrənmək istədikləri mövzular haqqında aktual məlumatları əldə etmələrini təmin edir.

✓ ***Onlayn bankçılıq platformasının uğuru.***

Onlayn bankçılıq platformasının uğuru əsasən bu kanalın təhlükəsizliyi, intuitivliyi, istifadəsi asanlıığı və maksimum rahatlığından asılıdır. Bu platforma rəqəmsal kanalların qabaqcıl istifadəçiləri olan Z nəslinin nümayəndələrindən tutmuş fiziki olaraq bank filialına gedə bilməyən yaşlı insanlara qədər bütün kateqoriyalar üzrə bank müştərilərinə xidmət göstərmək üçün nəzərdə tutulub. Bu kateqoriyalar üzrə hər hansı və ya bütün bank müştəriləri üçün mənfi istifadəçi təcrübəsi bankın xidmətlərindən narazılığa, onlayn bankçılıq platformasından istifadənin dayandırılmasına və rəqiblərin təklif etdiyi alternativ, daha uyğun həll yollarının axtarışına səbəb olacaq (Məmmədova, 2020: 29).

Banklar tez-tez onlayn bank platformalarını həddən artıq çox funksiya və lazımsız məzmunla dolduraraq, tez-tez istifadə olunan xidmətlərin dəyərini aşağı salırlar. Nəticədə, son istifadəçi özünü itirmiş və məyus hiss edir. “Müştəri etibarını indi maliyyə institutları ilə ünsiyyətin təməli daşır; çünki milyonlarla insan gündəlik həyatlarında maliyyə institutlarına güvənir. İstifadə rahatlığı müştərilər üçün o qədər vacibdir ki, bu, onların xidmət təminatçısına olan sədaqətindən asanlıqla üstün ola bilər. Buna görə də, üstün istifadəçi təcrübəsi təklif edən maliyyə markaları müştəri etibarını artırmaq şanslarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır”. Hər hansı bir texnologiyada olduğu kimi, onlayn bankçılıqda İstifadəçi Təcrübəsi (UX) bank və son istifadəçilər arasında körpü rolunu

oynayıv və onlayn bankçılıq platformasının uğuru üçün xüsusilə vacib olan üç əsas şərtin olmasını tələb edir:

❖ Ehtiyaclarına cavab verəcək onlayn bank platformasının necə yaradılacağını müəyyən etmək üçün son istifadəçilərin ehtiyaclarını, problemlərini və məqsədlərini anlamaq;

❖ Marketing və biznes məqsədlərini optimallaşdırmaq üçün son istifadəçilərin fikirlərini nəzərə alan effektiv platformanın yaradılması;

❖ İstənilən nəticənin əldə edilməsini təmin etmək üçün platformanın dizaynı və inkişafına çoxsaylı komandalardan cəlb edilməsi, müştəri loyallığının gücləndirilməsi;

Son istifadəçilərin platforma ilə qarşılıqlı əlaqə vərdişlərini təmsil edən istifadəçi personajları yaratmaqla platformada tətbiq olunmayan tələb olunan xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Onlayn bankçılıq ən çox karantin dövründə populyarlığı artan rahat bir vasitədir. Kommunal və ya digər xidmətlərin haqqını ödəmək üçün bank filialına gedib növbəyə durmağa, sağlamlığınızı riskə atmağa ehtiyac yoxdur.

Minimum kontaktlar – maksimum əlçatanlıq.

Onlayn bankçılıq vasitəsilə siz:

- hesablarınızı izləyin: məsələn, pul nə vaxt alındı, nə vaxt çıxarıldı, hansı məbləğdə, hansı komissiyalar tutuldu. Bu niyə lazımdır? Fırıldağcılar pulunuzu oğurlamasının qarşısını almaq üçün! Bütün kart əməliyyatlarını izləməklə siz şübhəli fəaliyyəti görə bilərsiniz və dərhal bankınızla əlaqə saxlaya bilərsiniz. Bəzi banklar mobil proqram vasitəsilə SMS xəbərdarlıqları və ya push bildirişləri təklif edirlər. Sonuncu rahat və pulsuzdur, lakin bunun üçün telefonun daimi internetə çıxışı olmalıdır (Mohammad, Hastiani, 2020: 78).

- xidmətlər və mallar üçün ödəniş: kommunal xidmətlərdən, mobil rabitədən və sığorta polisindən alınmasına qədər.

Onlayn bankçılıqdan istifadə edərək, uşaq bağçası, ipoteka və sair üçün qəbzləri tez ödəyə bilərsiniz; Siz avtomatik ödəniş yarada bilərsiniz və tələb olunan məbləğ müəyyən etdiyiniz müddət ərzində müntəzəm olaraq debet olunacaq. Onlayn (İnternet) bankçılıq vasitəsilə kommunal ödənişləri bank kartı hesabınıza bağlaya və dünyanın istənilən yerindən bir neçə dəqiqə ərzində qəbzi ödəyə bilərsiniz;

- hesablarınız arasında, kartdan hesaba və geriyə, başqa karta, o cümlədən xarici karta pul köçürmək, QIWI, Yandex.Money, WebMoney və s. kimi elektron pul kisələrindən istifadə etmək;

- əmanətləri açın və doldurun (əllə və ya avtomatik), faiz artımını izləyin, depozitdən karta pul köçürün, valyutalar arasında pul çevirin (çox valyutalı əmanətiniz varsa);

- kreditlər üçün müraciət etmək və ödəmək, kredit müqaviləsinin şərtlərini oxumaq, növbəti ödənişin tarixini və məbləğini öyrənmək, kredit kartı borclarını ödəmək. Təbii ki, indi kredit götürmək üçün ən yaxşı vaxt deyil. Bütün müsbət və mənfi cəhətləri çəkin, maliyyə vəziyyətinizi təhlil edin, gəlirsiz qalsanız və ya sağlamlığınız pisləşərsə, krediti ödəyə bilərsinizmi? Kredit böyük məsuliyyətdir və bunu xatırlamağa dəyər (Muradova, 2021: 60-64).

Yeri gəlmişkən, onlayn bankçılıq sizə bank kartı sifariş etmək, onun bağlı olduğu hesabı dəyişmək və birdən itirdiyiniz halda kartı bloklamaq imkanı verir. Onlayn alış-verişin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onlayn bankçılıq vasitəsilə də sifariş verilə bilən virtual kartdan istifadə etmək daha yaxşıdır. Bu necə işləyir? Məhsul və ya xidmət üçün ödəniş etməzdən əvvəl siz əsas kartınızdan onlayn bankçılıq vasitəsilə pul köçürür və sonra virtual kartdan ödəyirsiniz. Eyni zamanda, əsas bank kartının təfərrüatları üçüncü tərəf saytlarına açıqlanmır, bu, birdən saytın fıırıldağcılara məxsus olduğu ortaya çıxdıqda, əsas kartınızdan pul oğurlanması riskini minimuma endirməyə imkan verir. Virtual kartların plastik olmadan buraxıldığını və bir qayda olaraq, kartın fiziki təqdimatının tələb olunduğu internetdə ödənişlər üçün istifadə edilə bilməyəcəyini xatırlamaq lazımdır, məsələn, otel otaqlarını bron edərəkən və ya avtomobil icarəyə götürərəkən;

Onlayn bankçılıqdan istifadə etmək və onun bütün üstünlüklərindən istifadə etməyə başlamaq üçün bəzi banklar şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlə öz filiallarına müraciət etməyi xahiş edirlər. Xidməti aktivləşdirməyin başqa bir yolu bankomat və ya sizə xidmət göstərdiyiniz və ya kart açmaq istədiyiniz bankın internet saytından istifadə etməkdir. Burada mobil telefon nömrənizin bankda

qeydiyyatla alınması vacibdir, çünki ona birdəfəlik parol olan SMS mesajı göndəriləcək. Bu, şəxsi hesabınıza daxil olmaq üçün daxil edilməli olan təsdiq kodudur.

Filialda və ya uzaqdan qeydiyyatdan keçdikdən sonra (bankomat və ya bankın veb-saytı vasitəsilə) hər bir müştəri üçün şəxsi hesab yaradılır, daxil olmaq üçün müştərinin loqini və şifrəsini daxil etməlisiniz. Şəxsi hesabınıza uğurla daxil olduqdan sonra müştəri onlayn bankçılığın bütün imkanlarından dərhal istifadə edə bilər.

Əlbəttə ki, banklar onlayn xidmətlərinin təhlükəsizliyini artırmaq üçün hər cür tədbirlər görürlər. AXI təhlükəsizlik reputasiyaya bərabərdir. Ancaq etibarlı şəkildə qorunan bank sistemi bir şeydir və müştərinin telefonunda və ya kompüterində internet brauzeri başqa şeydir.

✓ *Azərbaycanda onlayn bankçılığın vəziyyəti.*

Azərbaycanda onlayn bankçılıq 2000-ci illərin sonlarında yaranmağa başladı. İlk olaraq banklar internet-bankçılıq sistemləri vasitəsilə müştərilərə hesabları, kreditləri və depozitləri barədə məlumatları təqdim etməyə başladı, daha sonra isə onlayn rejimdə müxtəlif maliyyə əməliyyatlarının icra edilməsinə imkan yaradıldı. 2010-cu ildən sonra dövlət tərəfindən də nağdsız ödənişlərin tətbiqinə başlanıldı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 2016-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi", 2018-ci ildə "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq edildi. Onlayn bankçılıq xidmətləri bir tərəfdən rəqabət mühitinin tələbi idisə, digər tərəfdən də nağdsız ödənişlərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi bu istiqamətdə inkişafa xüsusi stimula verdi (Sadıqov, 2018: 45-50).

"Müştəri ərazisi" daim müxtəlif fişinq sxemləri icad edən maliyyə fırıldaqçıları tərəfindən hücumla məruz qalır. Məsələn, müştəri şəxsi hesabı olan bankın rəsmi internet resursunu təqlid edən saxta saytlara daxil olduqda. Belə saxta sayta müştəri öz istifadəçi adı və şifrəsini daxil etdikdən bir müddət sonra onun hesabları fırıldaqçılar tərəfindən boşaldıla bilər. Buna görə də, heç vaxt, heç bir halda, İnternet bankçılıq tətbiqinizin parolunu heç kimə verməyin.

Mobil bankçılıqdan istifadə edirsinizsə, smartfonunuzun cinayətkarların əlinə keçməsinin qarşısını almaq üçün təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl etməlisiniz. Cib telefonunuzda və mobil bank proqramında güclü parollar qoyduğunuzdan əmin olun. Barmaq izi və ya sahibinin üzü ilə açıla bilən əlavə təhlükəsizliyi olan telefonları seçmək daha yaxşıdır. Şəbəkəyə qoşulduqda telefonunuzun itirildiyi təqdirdə bütün məlumatları silməyə imkan verən proqramlar var. Və telefonunuzu itirdiyiniz halda onunla əlaqəli bütün kartları blokladığınızdan əmin olun (Ataşov, Novruzov, İbrahimov, 2019: 89-93).

Bütün ehtiyat tədbirlərinə baxmayaraq, onlayn bankçılıq müəyyən risklərlə əlaqələndirilir. Əgər fırıldaqçılar hesabınıza daxil ola bilsələr, pul köçürmələrinin məbləğinin məhdudlaşdırılması mümkün zərərin azaldılmasına kömək edəcək. Əksər hallarda təcavüzkarlar müştərinin məlumatsızlığı, etibarsızlığı və diqqətsizliyi səbəbindən onlayn bankçılığa giriş əldə edə bilərlər.

Nəticə

Nəhayət, müştəriləri cəlb etmək və saxlamaq baxımından yeni onlayn bankçılıq platformasının uğuru əsasən naviqasiyanın asanlıqından və bankınızın və ya həll provayderinizin istifadəçi təcrübəsi ekspertlərinin tövsiyələrdən nə dərəcədə effektiv istifadə etməsindən asılıdır. Buna görə də, onlayn bank platformasını işə salmağa başlamazdan əvvəl nəzərə alın ki, onun funksionallığı və necə həyata keçiriləcəyi hərtərəfli təhlil edilmədən bu qərar xeyirdən çox zərər verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ataşov, B.X., Novruzov, N.A., İbrahimov, E.Ə. (2019). Maliyyə nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, s.89-93.
2. Bağirov, M.M. (2019). Banklar və bank əməliyyatları. Bakı, s.56-59.
3. Bəşirov, R.A. (2019). Bank işi. Dərs vəsaiti. Bakı, s.78-82.

4. Consumers and mobile financial services. (2018). Board of Governors of the Federal Reserve System, pp.23-25.
5. Əliyeva, A.S., Abbasova, V.Ə, Tusai, Ə.Ə. (2020). İnternet-bankinq texnologiyalarının innovative xüsusiyyətləri. “Korporatividarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı” mövzusunda beynəlxalq konfrans. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı, s.177-180.
6. Həsənov, E. (2019). Elektron hökumətin konseptual əsasları. Bakı, s.25-28.
7. Hüseynov, X., Balayeva, E. (2019). “Pul, kredit, banklar”. Bakı, s.37-42.
8. Məmmədov, Z. (2019). “Bank fəaliyyətinin əsasları”. Bakı, s.56-60.
9. Məmmədova, E.B. (2020). “Maliyyə”. Dərslük. Bakı, 29 s.
10. Mohammad, A.S., Hastiani, A.A. (2020). E-Banking and Emerging Multidisciplinary Processes: Social, Economical and Organizational Models, Idea Group Inc, 78 p.
11. Muradova, P.V. (2021). “Bank resursları və onların idarə olunması”. Kooperasiya elmi-nəzəri jurnal. № (26). Bakı, s.60-64.
12. Sadıqov, E.M. (2018). Bank əməliyyatları. Bakı, s.45-50.

Göndərilib: 30.12.2023

Qəbul edilib: 17.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/284-291>

Filman Sadigov

Azerbaijan State Oil and Industry University

master student

sadigovfilman@gmail.com

PREDICTING FINANCIAL INFORMATION BY USING SUPERVISED MACHINE LEARNING METHODS

Abstract

The use of technology in finance is a rising trend. Although this may seem like an advantage, it also brings with it a great responsibility, because if financial institutions fall behind in technology, it will pose a risk for the institution and its customers. For this reason, the integration of new methods and techniques in line with the current technological innovations and developments of our age into financial processes and the subsequent smooth functioning of the processes must be guaranteed. At this point, it is believed that artificial intelligence technologies make significant contributions. Artificial intelligence enables the performance of many tasks such as decision making, automatic inference, prediction/prediction, speech/object recognition, which can be performed almost close to human performance in corporate processes. In this study, it is aimed to examine the applications of machine learning, a subfield of artificial intelligence, in the field of finance and the relevant recent studies in the literature. In this context, process automation, application of machine learning models in financial sector, financial risk management issues were examined. Thus, the main motivation of the study was to provide a different perspective to researchers especially interested in finance and machine learning and to contribute to the progress in this field.

Keywords: *machine learning, financial markets, financial institutions, financial data, financial services sector*

Filman Sadıqov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

magistrant

sadiqovfilman@gmail.com

Maşın öyrənmə metodlarından istifadə etməklə maliyyə məlumatlarının proqnoz edilməsi

Xülasə

Maliyyə sahəsində texnologiyadan istifadə yüksələn bir tendensiyadır. Bu, üstünlük kimi görünsə də, özü ilə böyük bir məsuliyyət də gətirir, çünki maliyyə qurumları texnologiyadan geri qalarsa, qurum və müştəriləri üçün risk yaradır. Bu səbəbdən dövrümüzün mövcud texnoloji yenilikləri və inkişaflarına uyğun yeni metod və texnikaların maliyyə proseslərinə inteqrasiyası və sonradan proseslərin düzgün işləməsi təmin edilməlidir. Bu nöqtədə, süni intellekt texnologiyalarının əhəmiyyətli töhfələr verdiyi düşünülür. Süni intellekt qərar qəbul etmə, avtomatik nəticə çıxarma, proqnozlaşdırma, nitq/obyektin tanınması kimi bir çox işi yerinə yetirməyə imkan verir. Bu baxımdan məqalə süni intellektin bir alt sahəsi olan maşın öyrənməsinin maliyyə sahəsində tətbiqlərini və müvafiq son araşdırmaları aparmaq məqsədi daşıyır. Bu çərçivədə proseslərin avtomatlaşdırılması, maşın öyrənmə modellərinin maliyyə sektorunda tətbiqi, maliyyə risklərinin idarə edilməsi məsələləri müzakirə edilib. Beləliklə, tədqiqatın əsas motivasiyası xüsusilə maliyyə və maşın öyrənməsi ilə maraqlanan tədqiqatçılara fərqli bir perspektiv təqdim etmək və bu sahədə irəliləyişlərə töhfə verməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *maşın öyrənmə, maliyyə bazarları, maliyyə institutları, maliyyə məlumatları, maliyyə xidmətləri sektoru*

Introduction

Learning can be defined as the process of acquiring the necessary knowledge, experiences, manners, skills, and actions in the environments in which living things sustain their lives. Since what makes humans different from other living things is their intelligence and ability to think, these features give them a dominant advantage, while systematic or normal learning enables them to have a clear advantage. For this reason, people continue their lives by learning and transferring information throughout their lives. Learning is affected by many social, psychological, physical, and environmental elements and appears as a process that affects these elements. Many techniques in machine learning are done by modeling human learning with computer models. Researchers say that it is likely that the concepts and techniques discovered in machine learning will illuminate some aspects of learning. Machines engage in learning activities in a very broad sense, depending on when their structure, program, and data (based on inputs or external information) will change. Machine learning is constantly coming up with new ideas and techniques. In this way, developments in technology continue. Machine learning, as a sub-branch of computer science, consists of studies on pattern recognition and computer learning. Today, machine learning changes almost every aspect of people's lives. Algorithms in machine learning were, until recently, a task performed only by human experts. Regarding finance, the way everyone and future generations invest will change with machine learning. Financial markets, as in other areas, are constantly encouraged to change with the development of science and technology. With the use of machine learning in the field of finance, costs and risks are reduced to more reasonable and at the desired level. Regulators can make predictions about the economic systems of countries by analyzing the functioning of financial markets. In this study, the importance of machine learning in the functioning of financial systems will be touched upon and the changes that occur with machine learning in finance will be examined.

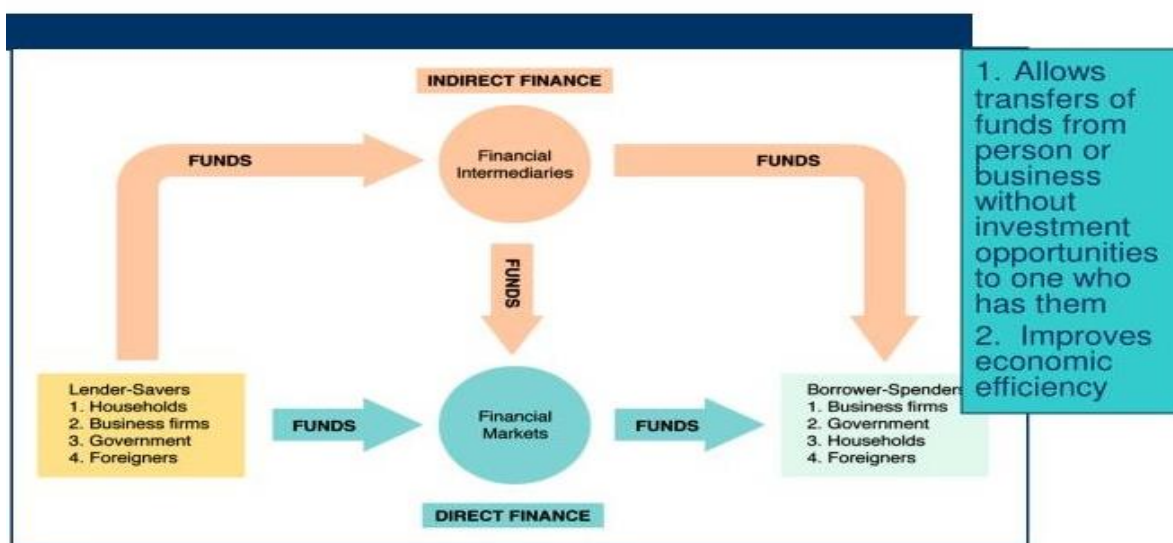
Financial Machine Learning.

In their study, Ryll and Seidens (Ryll, Seidens, 2019: 10-15) examined more than 150 articles in which they assumed that machine learning was applied to the prediction of financial markets. They created a table consisting of seven main parameters explaining the experiments carried out in these studies. By listing and classifying different algorithms, they also present a simple, standardized syntax for textually representing machine learning algorithms. Based on the performance metrics collected from the articles included in the study, they also conducted a ranking analysis to evaluate the comparative performance of different classes of algorithms. As a result of the analysis, they stated that machine learning algorithms tend to perform better than the most traditional stochastic methods in financial market forecasting. They also found evidence that, on average, recurrent neural networks outperform forward-looking neural networks and also support vector machines, implying the existence of exploitable temporal dependencies in financial time series across multiple asset classes and geographies. Sadgali (Sadgali, Sael, Benabbou, 2019: 45-54) stated in their study that financial fraud poses very serious threats to the financial system and that financial institutions have to constantly improve their fraud detection system. Many studies have mentioned the use of machine learning and data mining to create solutions to financial fraud. They have tried to identify the techniques and methods that work best in preventing financial fraud to date. Henrique and his colleagues (Henrique, Sobreiro, Kimura, 2019: 226-251) attempted to search for a model to predict the prices of financial markets, and they did this by classifying 57 text reviews in various ways using the bibliographic scanning technique. They stated that machine learning models are the most researched among the latest forecasting techniques in predicting prices in financial markets. They mentioned that support vector machines and neural networks are the most commonly used machine learning models for prediction.

The financial system is the structure that enables the transfer of funds in an economy from those who supply funds to those who demand funds (from savers to those who want to borrow) through financial institutions using investment and financing instruments, within the legal and administrative order. In short, it is the transfer of funds from one hand to another (Erdem, 2010:

123). The fund is created by diversifying into multiple stocks, government bonds, foreign currency, precious metals, or interest-bearing valuable papers to distribute the risk with the savings collected from investors by the institutions authorized by the CMB (capital market board). It is called a portfolio. Portfolio management activity is divided into two: individual and collective portfolio management. Collective portfolio management is carried out by portfolio management companies, while individual portfolio management is carried out by intermediary institutions and investment and development banks that have authorization certificates from the CMB. The functioning of the financial system is shown in Figure 1. As can be seen in the figure, there are two separate fund flows in my financial system: direct and indirect. While financial intermediaries are not used in direct fund flow, they are used in indirect fund flow.

Figure 1: Functioning of the Financial System

Source: (Erdem, 2010: 51)

The services offered by the financial system can be divided into three:

- distribution of risk,
- provision of liquidity,
- provision of financial information.

The function of financial information is twofold and consists of collecting and distributing financial information. Financial knowledge is a costly business. Information cost is also a time-consuming issue (Erdem, 2010: 78). However, the development of technology has saved the cost and time of this task. Machines have begun to play a more important role in financial markets than humans. Machines are now performing smart tasks day by day. For example, Facebook's ability to recognize faces in photos, Siri's ability to understand voices, and Google Translator's ability to translate websites and documents are all through the machines. The basic understanding behind these is as much about statistics as it is about calculation. Taking its place in the toolbox of econometrics, machine learning not only provides new tools but also solves different problems. Forecasting has a long history in econometric research, machine learning provides new tools to solve this old problem. The appeal of machine learning is that it manages to uncover generalizable patterns (Mullainathan, Spiess, 2017:87-106).

Machine learning provides the technical basis for data mining. It is used to obtain information from info in databases that are expressed in a comprehensible form from raw data and can be used for various purposes. Machine learning is also known as predictive analytical modeling (Witten, Frank, Hall, 2011: 223). The line of thinking known as machine learning has emerged in the artificial intelligence community in the search for intelligent machines. Artificial intelligence is a

subtype of machine learning. It is often confused with artificial intelligence. Initially, these methods followed two parallel development paths: artificial neural networks and decision trees. Algorithms are used in machine learning (Witten, Frank, Hall, Pal, 2017: 503-532). Machine learning is an evolving branch of computerized algorithms designed to mimic human intelligence by learning from the surrounding environment. Algorithms are the type that can learn and make predictions from data. These algorithms produce models that make data-based predictions and decisions as a result of sample inputs rather than following stable program orders (El Naqa, Murphy, 2015: 3-11). Machine learning is about learning from data on how to do a specific job, such as digesting large amounts of data and distinguishing fraudulent documents from legitimate documents.

In coordination with the development of technology, technologies for the financial structure are also developing. Machine learning offers financial markets a modern toolset specifically designed to tackle the increasingly complex new sources of economic and financial data. One of the most important actors in the development of financial technologies is banks. While offering their products and services, banks have started to use the machine learning model in the detection phase of their customers' products and services and in later stages. As a result of the increase in transactions in stock exchanges, it has started to use machine learning techniques to reduce risks and costs. The view is that financial datasets have gone beyond the grasp of econometrics and machine learning has become a transparent research tool that plays an important role in financial research (Lopez de Prado, 2018: 85). Machine learning is the use of various techniques to intelligently handle large and complex volumes of information. Machine learning is an excellent application in processing large and complex data of the financial industry. At the same time, when making investment decisions, portfolio managers generally analyze raw data and news and make their decisions by relying on their intuition. These decisions are not always rational. Employees, whether individual or collective portfolio companies, do not act jointly in these decisions. In short, the interaction is weak. The way to overcome such problems in finance can be eliminated by adapting machine learning to finance.

Recent developments show that machine learning techniques have unexpectedly come to the fore in different application areas. A few of the machine learning techniques are: *Text mining, including document classification and clustering; Web mining, which includes immersive induction and the page ranking method used for web search; computer vision, which includes both object and facial recognition; Speech, recognition and natural language processing and understanding* (Witten, Frank, Hall, Pal, 2017: 523). Machine learning techniques include logistic regression, decision tree, artificial neural networks and artificial intelligence (Hargreaves, Reddy, Reddy, 2017: 254-256). Applying machine learning to data mining often requires careful selection. These techniques are applied to big data with real-time and closed volatility in the stock market with high volume and rapid variety and volatility. Many practical datasets are truly large and cannot be handled by standard algorithms designed for small-medium data.

Machine learning algorithms can generally be categorized as supervised, unsupervised, and semi-auditable. The supervised machine learning algorithm is the case of applying new data using labeled examples learned in the past to predict future events. Here the learning algorithm produces an inferred function to make predictions about the output values. The unsupervised machine learning algorithm is used when the information used to cultivate is not classified or labeled. Unsupervised learning investigates how systems uncover a function that describes a latent structure from unlabeled data. The system does not decode the correct output but mines the data and can make inferences from datasets to identify hidden structures from unlabeled data. Semi-supervised machine learning algorithms, on the other hand, are somewhere between supervised and unsupervised learning because they use both labeled and unlabeled data for training. They typically use a small amount of labeled data and a large amount of unlabeled data. Systems using this method can significantly increase learning accuracy.

Machine learning-based techniques have been successfully applied in various fields, from pattern recognition, computer vision, spacecraft engineering, finance, entertainment, and computational biology to biomedical and medical applications (El Naqa, Murphy, 2015: 9).

Financial data can come in many shapes and forms. In general, financial data can be divided into four. These are: fundamental data, market data, analytical data, and alternative data. Financial data types are shown in table 2:

Table 1. Financial Data Types.

Basic Data	Market Data	Analytics Data	Alternative Data
Assets	Price/ Efficiency	Analyst recommendations	Satellite! CCTV images
Obligations	Volume	Credit ratings	Google calls
Sales	Dividend / Coupon	News sensitivity	Twitter and other social media
Costs /Earnings	Open interest	Blogs
Macro variables	Offers! Cancellations		Metadata
.....	Aggressive side	
		

Source: (Lopez de Prado, 2018: 24).

Core data includes data that can be found in orchestration files and business analytics. It usually consists of accounting data at the end of the reporting period. Market data covers all trading activities taking place on the exchange or trading venue. Analytical data can also be considered as derivative data. These data are based on the source, which may have a core and alternative market or even another analytical collection. It can create reports from alternative data such as news programs, social media and emotions. Alternative data is individuals` social media, news, web searches, business processes, corporate data, satellites, geographical location, weather, CCTV (Closed Circuit Television = Cíóse Circuit TeleVision, the system in which the image taken through cameras is transmitted to a certain location), satellite image and information obtained from data such as video broadcasts (Lopez de Prado, 2018: 25).

Financial machine learning does not fit into a plug-and-play system like learning. Modeling financial series is harder than driving a car and recognizing faces. Machine learning's computational power and functional flexibility ensure that it can always find a pattern in the data, even if it is a fluke rather than a permanent phenomenon. Scientists in all disciplines monitor and assess data mining risk with established methodologies. Machine learning, in which algorithms are developed to create predictions that differ from all economic theories, is not an alternative for economic theories, but a powerful tool for creating modern economic theories.

The presence of large amounts of data in financial transaction and investment instruments makes it difficult to make decisions. Financial machine learning enables the most appropriate decision to be made by supporting this data with more cost-effective computing power. Today, machine learning in finance is being reshaped like never before. Leading banks and companies operating in financial services use machine learning to streamline business processes, optimize their portfolios, balance portfolios, reduce risk, grant and receive loans, and other tasks. In addition to machine learning, they also use artificial intelligence, one of the machine learning techniques. Many positive situations occur in the field of finance with financial machine learning. These can be listed as follows (Loopez de Prado, 2018: 10-15):

- ✓ Financial machine learning offers the opportunity to gain insight from data;
- ✓ Non-linear relationships are modeled in high-dimensional space;

- ✓ Unstructured data is analyzed;
- ✓ Complex interactive learning patterns (hierarchical, non-parametric) are detected;
- ✓ Focus on predictability over parametric judgment;
- ✓ Overloading (early stopping, cross-validation) control is prevented.

Machine learning is used more optimally, efficiently and effectively in the following applications in the field of finance.

1. Price Estimate. Machine learning methods allow modeling of complex relationships between 7 widely accepted economic factors. These methods are as follows:

- ✓ Non-linear relationships
- ✓ Threshold relationships
- ✓ Hierarchical relationships
- ✓ Categorical variables
- ✓ Unknown feature
- ✓ Interaction effects
- ✓ Control variables

2. Risk. In the market such as analytical hedging, transaction costs, market impact, liquidity restrictions, risk limits. In case of adverse events that may occur, machine learning can produce more precise hedges at a higher speed when making hedging decisions.

3. Portfolio Creation / Risk Analysis. Many businesses incur huge amounts of costs using mean-variance portfolio optimization and are known to perform very poorly. However, as a result of solutions in machine learning, good performance is shown while costs decrease.

4. Structural Breaks / Outlier Detection. Cross-sectional studies in machine learning are particularly sensitive to the presence of outliers. Even a small percentage of outliers can result in a very large percentage of false signals. There may be calls that should be sold (false positives) and put that should be bought (false negatives). The use of machine learning methods can prevent this.

5. Bet sizing/Capture Alpha. Assuming that there is a model in hand to make the buy or sell decision; in this case, it is enough to find out the probability of placing a bet (there is also a possibility of not betting at all). This is a situation that practitioners encounter regularly and frequently. We know whether we want to buy or sell a product, but a second problem is how much money we should risk. In this case, meta-tagging is done. The results of the first model are labeled as 1 (gain) or 0 (loss). Meta tagging creates a secondary machine learning model that learns how to use a primary external model. The secondary model does not learn the side, only its size. In this way, we can maximize the FI score.

6. Importance of Feature. Machine learning algorithms identify patterns in a high-dimensional space. These characteristics are associated with results. The nature of relationships can be extremely complex. But which features are important can always be examined in machine learning. Many businesses incur huge amounts of costs using mean-variance portfolio optimization and are known to perform very poorly. However, as a result of solutions in machine learning, good performance is shown while costs decrease.

7. Credit ratings and analyst recommendations. For example, according to the credit rating announced by the credit rating agency Moody's, machine learning is successful in models where econometric methods fail. It has been shown that machine learning algorithms perform well in models where econometric methods fail. Stock analysts apply a variety of models and heuristics to produce credit and investment ratings. These applications are the equivalent of complex logic. Machine learning algorithms have been successful in replicating the majority of recommendations produced by bank analysts and credit rating agencies.

8. Sentiment Analysis/Recommendation Systems: News, articles, statements, etc. in cases involving information, buy and sell decisions can be made by machine learning by detecting positive and negative numbers.

9. Application: Credit instruments are traded on the stock exchange. Many stocks and bonds traded on the stock exchange may not be traded for days or even weeks. The common feature of

small kernel-based operations is that they are similar operations. Theoretical prices can be derived from a common set of transactions. If the bond or stock price is high, purchasing the bond or stock at a high price in the next similar transaction may disrupt commercial balances. The efficiency of trading transactions and sales, the efficiency when the bid and the bid are pressed is the middle of the two.

10. Detection of Wrong Investment Strategies. Many companies dealing with investment issues may make wrong investments. To prevent this wrong investment, it is necessary to reduce the Sharpe ratio according to the number and variance of the trials.

Some of the applications of machine learning in finance are as follows:

Portfolio Management - Robo-Advisors

Algorithmic Trading

High-Frequency Trading

Fraud Detection

Credit / Insurance Underwriting

Risk management

Chatbots

Document Analysis

Trade Settlements

Anti-Money Laundering

Future Applications of Artificial Intelligence in Finance

Conclusion

Machine learning is entering every aspect of human beings' lives and changing their lifestyles. In this type of learning, there is a logic of selecting models and feeding them with data. The model then automatically adjusts the parameters to improve the results. The model runs as a background process and generates automatic results based on how it was trained. When necessary, data scientists can retrain models to keep them up-to-date and effective. Statistical models are also used to create insight and make predictions in this learning. Data scientists train machine learning models with existing data sets and then apply the well-trained models to real-life situations. Machine learning algorithms now accomplish tasks performed by human experts. The success of machine learning depends on the creation of the necessary and efficient infrastructure. It depends on collecting appropriate data sets and applying the right algorithms. Machine learning is now taking important steps in the financial services sector. There are changes in the ways of investing, offering funds, and requesting funds with machine learning. The task of managing large fund pools has now become easier with machine learning techniques. With machine learning, the risks in investments in financial instruments can be reduced, the margin of error can be reduced and investments can be made in the right investment instruments. There is a slight difference between normal machine learning and financial machine learning. In non-financial machine learning, it is assumed that most observations are taken as a result of the process. In financial machine learning, labels are determined based on the results. Results are decided by multiple observations. Because the labels overlap over time, there is no certainty that the observed characteristics cause an effect. Actors serving in the field of finance cannot ignore machine learning. Machine learning reduces operating costs, creates better productivity, increases revenue through improved experiences, creates a more harmonious operation, and strengthens the security system.

It should not be forgotten that today, the availability of quantitative and large-volume data in the field of finance forces companies dealing with financial business to make large-scale R&D investments. For this reason, the cost of neglecting machine learning will be higher for companies and institutions. Individuals or organizations that are experts in the field of finance can make investment decisions without following a specific theory or justification. Through machine learning, investment experts can understand that the decisions made by machines with a technical and solid infrastructure are comprehensive. Machine learning is becoming increasingly common in stock

markets. By using this technique, price movement and future trends can be determined by obtaining information from past prices.

The use of machine learning in finance also helps select better performers among stocks and bonds. Machine learning is used in many stages of the financial sector, such as loan approval, credit scores, asset management, risk assessment, investment preference, and fund management. Investment portfolios can be optimized with machine learning techniques. Machine learning in finance may not be as innocent as it seems. For those working in the field of finance, the unique opportunities created by machines that learn finance, as well as the uncertainty about how data science works and how it will be used, may put them in difficult situations. Ready-made data sets can provide a reality check and some disappointments by making optimistic predictions. Regardless, machine learning is the most effective source of customer satisfaction and customer-oriented service delivery for both the banking and finance sectors. Nowadays, transactions worth billions of dollars are made every day. These operations are carried out in seconds and approximately 75% of them are done by machines.

References

1. Ryll, L., Seidens, S. (2019). Evaluating the Performance of Machine Learning. Cambridge, UK, 22 p.
2. Sadgali, I., Sael, N., Benabbou, F. (2019). Performance of machine learning techniques in the detection of financial frauds. *Procedia Computer Science*, 148 p.
3. Henrique, B., Sobreiro, V., Kimura, H. (2019). Literature review: Machine learning techniques applied to financial market prediction. *Expert Systems with Applications*, 281 p.
4. Erdem, E. (2010). Para Banka ve Finansal Sistem. Ankara: Detay Yayıncılık, Genişletilmiş 3. Baskı, 359 s.
5. Mullainathan, S., Spiess, J. (2017). Machine Learning: An Applied Econometric Approach. *Journal of Economic Perspectives*, American Economic Association, vol. 31(2), pp.87-106, Spring.
6. Witten, I., Frank, E., Hall, M. (2011). *Data Mining Practical Machine Learning Tools and Techniques*. Burlington, USA: Morgan Kaufmann Publishers, 654 p.
7. Witten, I., Frank, E., Hall, M., Pal, C. (2017). *Moving on: applications and beyond. Data Mining. Practical Machine Learning Tools and Techniques (4th Edition)*, 664 p.
8. El Naqa, I., Murphy, M. (2015). *What Is Machine Learning? Machine Learning in Radiation Oncology Switzerland*. Springer International Publishing, 336 p.
9. Lopez de Prado, M. (2018). *Advances in Financial Machine Learning*. New Jersey, USA: John Wiley & Sons, Inc, 440 p.
10. Hargreaves, C.A., Reddy, V.C., Reddy, R.V. (2017). Machine Learning Application in The Financial Markets Industry. *Indian Journal of Scientific Research*, 17(1), 344 p.
11. Lopez de Prado, M. (2018). *Ten Applications of Financial Machine Learning (Lecture materials)*. 16 pp.
12. Abbasov, A.H. (2013). Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə - kredit sisteminin problemləri, Bakı: "LTD mətbəəsi", 332 s.

Received: 04.01.2024

Accepted: 23.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/292-298>

Hüseyn Abdullayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
huseyn-abdullayev@unec.edu.az

“RANSOMWARE” HÜCUMLARI KONTEKSTİNDƏ YOLUXMADAN SONRAKI BƏRPA STRATEGİYALARI

Xülasə

Araşdırmada məqsəd ən çox yayılmış kiberhücum olan “ransomware” (fidyə proqramı) hücumundan qorunma yollarını göstərmək və əsasən yoluxmadan sonra məlumatların bərpası prosesini detaylı şəkildə nümayiş etdirməkdir.

Məqalə sürətlə təkamül edən və inkişaf edən “ransomware” hücumları, onların tarixi, təkamülü, mutasiya və inkişaf edib kompleks hal alması haqqında məlumat verməklə yanaşı eyni zamanda real həyatda baş vermir bəzi hücumlardan, bu hücumların nəticələrindən və qurbanların bu hücumlarla necə mübarizə apardığından da bəhs edir. “Ransomware” proqramlarının işləmə prinsipindən, fidyənin necə ödənilməsindən və hansı yollarla qurbana fidyəni ödəməyə məcbur qoyduğu haqda məlumat verilir. Məqalə boyunca deşifrə etmə proqramları, yedəkləmənin önəmi və nüsxələrin bərpası texnologiyaları, bərpa prosesinin mərhələləri, danışıqlar və etik mülahizələr, davranış analizi, DLP kimi müxtəlif “ransomware” hücumlarından qorunma yolları və yoluxmadan sonrakı bərpa prosesindən bəhs edilir.

Bundan əlavə məqalədə şirkətlərin və təşkilatların “ransomware” hücumlarına qarşı nə dərəcədə hazır olduğunu araşdırılır və bu 4 səviyyəli şkalada dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *ransomware, yedəkləmə prosesi, deşifrə proqramları, etik mülahizələr, ehtiyat nüsxələri, kiberhücum*

Hüseyn Abdullayev
Azerbaijan State Economic University
master student
huseyn-abdullayev@unec.edu.az

Post-infection recovery strategies in the context of ransomware attacks

Abstract

The purpose of the research is to show ways to protect against the most common cyber-attack, ransomware, and mainly to demonstrate in detail the process of data recovery after infection.

The article provides information about the rapidly mutation and evolving ransomware attacks, their history, progress and development and complexity, while also discussing some attacks from real life, the consequences of these attacks, and how victims combat these attacks. Information is given on the principle of operation of ransomware programs, how the ransom is paid, and in what ways they force the victim to pay the ransom. The article covers decryption software, the importance of backups and recovery technologies, steps in the recovery process, negotiation and ethical considerations, behavioral analysis, ways to protect against various ransomware attacks such as DLP, and the post-infection recovery process.

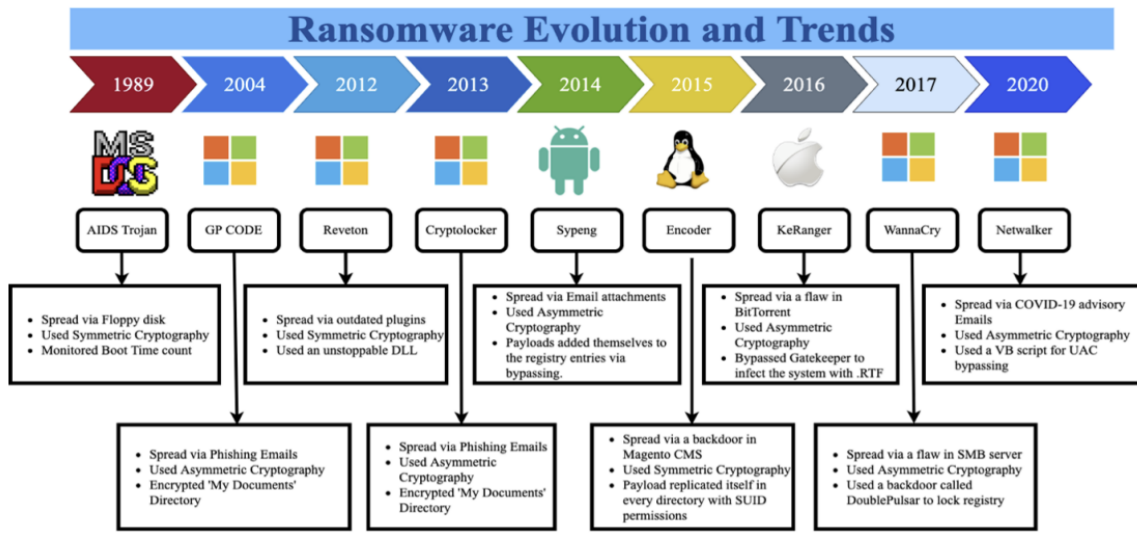
In addition, the article examines the extent to which companies and organizations are prepared against ransomware attacks and evaluates it on a 4-level scale.

Keywords: *ransomware, recovery process, decryption tools, ethical considerations, backups, cyber-attack*

Giriş

Dünya üzərində 14 ölkənin 1200-dən çox şirkətləri ilə keçirilən sorğuya əsasən, keçdiyimiz ildə həmən şirkətlərinin 87 faizi "ransomware" hücumuna məruz qalıb və bu şirkətlərin 77 faizi tələb olunan fidyəni ödəmişdir (1). Bu, hər il kibercinayətkarlıq nəticəsində itirilən milyardlarla dollar deməkdir. "Ransomware" hücumlarının qarşısını ala bilən və ya məlumatlarını hücumlardan qoruya bilən şirkətlər özlərini kifayət qədər çox olan bərpa xərclərindən xilas edə, bizneslərinin davamlılığının pozulma riskini azalda və reputasiyalarını qoruya bilərlər. "Ransomware" hücumlarından qorunma tədbirlərini öncədən həyata keçirmək çox vacibdir. Hücum baş verdikdən sonra, etibarlı qorunma tədbirləri yoxdursa, məlumatları xilas etmək qeyri-mümkün hala gələ bilər. Ona görə ki, "ransomware" getdikcə təkmilləşir və yüksək sürət və dəqiqliklə şəbəkələrə nüfuz edə bilir və hətta bəzən əlavə edilmiş ehtiyat nüsxələri də tapa bilir.

"Ransomware" (Fidyə proqramı) nədir? "Ransomware" faylları şifrələmək və ya istifadəçilərin sistemlərini kilitləmək üçün nəzərdə tutulmuş bir növ zərərli proqramdır. Bu proqram fidyə ödənilənə qədər məlumatlarını effektiv şəkildə özündə girov saxlayır. Bir dəfə yoluxmuş qurbanlar çox vaxt çətin seçim qarşısında qalırlar: ya kibercinayətkarın tələb etdiyi fidyəni ödəmək, ya da öz dəyərli məlumatlarının itirilməsini qəbul etmək. "Ransomware" hücumlarının təsirləri çox böyük ola bilər, adətən maliyyə itkiləri, reputasiyanın zədələnməsi və təsirə məruz qalan təşkilatlar üçün davam edən əməliyyatların pozulması ilə nəticələnir. Kiçik bizneslərdən tutmuş iri müəssisələrə qədər hər bir qurum - səhiyyə, maliyyə, təhsil və hökumət daxil olmaqla, bu hücumun qurbanı ola bilər. Bundan əlavə, ransomware proqramlarının gün keçdikcə daha da inkişaf etməsi kibertəhlükəsizlik mütəxəssislərinin onları aşkarlaması və təsirlərinin azaldılmasını getdikcə çətinləşdirib. Müasir ransomware tətbiqləri mürəkkəb şifrələmə alqoritmlərindən istifadə edir, ənənəvi təhlükəsizlik metodlarından yayınır və hədəf mühitlərə sızmaq və daha çox cihaza yayılmaq üçün proqram təminatı və şəbəkə infrastrukturunun zəifliklərdən istifadə edir.

Şəkil 1: "Ransomware" proqramlarının inkişafı (2)

Ransomware proqramlarına örnək olaraq ən sadə versiyada, ekranda fidyə tələb edən pop up çıxardan "Scareware" və daha inkişaf etmiş, istifadəçinin cihazını və hətta bütün şəbəkəni tamamilə kilitləyən və şifrələyən "WannaCry", "Netwalker" kimi hücumların adını çəkə bilərik. Bu artan təhlükələrə cavab olaraq, "ransomware" hücumları ilə mübarizə və onların təsirlərini yumşaltmaq üçün innovativ və effektiv strategiyalara ehtiyac var. Antivirus proqramı və şəbəkə "firewall"ları kimi ənənəvi təhlükəsizlik tədbirlərindən əlavə, şirkətlər kibertəhlükəsizliyə ciddi yanaşmalı, ehtiyat nüsxələrinin yaradılması və bu nüsxələri geri qaytarma mexanizmlərinin tətbiqi, hadisələrə cavab planının qurulması kimi metodları icra etməlidir. Bu məqalədə isə hücum baş verdikdən sonra ediləbiləcək həll yollarından əsas üç üsula diqqət yetirəcəyik.

Deşifrəlmə alətləri. “Ransomware” hücumlarının qurbanlarına kömək etmək üçün kibertəhlükəsizlik tədqiqatçıları və təşkilatlar tərəfindən bir neçə deşifrəlmə alətləri hazırlanmışdır. Məsələn, “WannaKey” və “WannaKiwi” kimi alətlər “WannaCry” ransomware tərəfindən təsirlənmiş faylların şifrəsini açmaq üçün, “CryptoLocker” şifrə açma aləti isə “CryptoLocker ransomware” tərəfindən şifrələnmiş faylların şifrəsini açmaq üçün hazırlanmışdır (4). Buna baxmayaraq, deşifrə proqramlarına tamamilə güvənmək düzgün deyil. Bu alətlərinin ən böyük problemi uyğunluq problemi. Bu proqramlar sadəcə spesifik bir növ “ransomware”-in şifrələdiyi faylları deşifrə etməyə yararır. Həmən “ransomware”-in yeni versiyalarında və yaxud başqa növ şifrəlmə alqoritmlərini deşifrə etmək üçün başqa alət istifadə olunmalı və ya istifadə olunmuş şifrəlmə alqoritminə uyğun yeni bir alət hazırlanmalıdır (5). Bundan əlavə başqa bir məhdudiyət olaraq deşifrə açarlarının əlçatmazlığını göstərmək olar. Adətən deşifrə alətlərinin iş prinsipi müxtəlif üsullarla əldə edilən və ya hal hazırda bilinən şifrə açma açarlarının (decryption key) mövcudluğuna əsaslanır. Əyər bu açar məlum deyilsə və ya əlçatan deyilsə onda mövcud alətlərdən istifadə edərək şifrələnmiş məlumatları bərpa etmək mümkün olmayacaq.

Fidyə proqramları inkişaf etdikcə və daha mürəkkəb şifrəlmə üsullarını mənimsədikcə, mövcud deşifrəlmə vasitələrinin effektivliyi zamanla azala bilər. Kibercinayətkarlar şifrənin açılması cəhdlərinin qarşısını almaq üçün davamlı olaraq yeniliklər edir və bu, deşifrə alətlərinin inkişaf edən “ransomware” təhdidləri ilə ayaqlaşmasını çətinləşdirir.

Yedəkləmə və Bərpa Texnikaları. Şirkətlər, “ransomware” hücumu zamanı potensial məlumat itkisini minimuma endirmək üçün, kritik məlumatların tez-tez yedəklənməsini təmin etməlidir (6). Avtomatlaşdırılmış yedəkləmələr, bu prosesini sadələşdirməyə və davamlılığını təmin etməyə kömək edə bilər. Ehtiyat nüsxələrin onlayn mühit ilə yanaşı oflayn və ya şəbəkədən təcrid olunmuş mühitdə də saxlanması “ransomware” proqramının ehtiyat nüsxə fayllarına daxil olmasının və şifrələməsinin qarşısını ala bilər. Oflayn ehtiyat nüsxələri “ransomware” hücumlarına qarşı əlavə qorunma qatını təmin edir və məlumat itkisi riskini azaldır (7).

Bərpa prosedurunda isə ilkin olaraq yoluxmuş sistem və ya sistemlərin identifikasiyası durur. “Ransomware” infeksiyası aşkar edildikdə, təşkilatlar şəbəkə daxilində daha da yayılmasının qarşısını almaq üçün yoluxmuş sistemləri dərhal müəyyən etməli və təcrid etməlidir. Şəbəkə monitorinqi alətlərindən və son nöqtənin aşkarlanması və cavablandırılması (Endpoint Detection and Response (EDR)) kimi həllərdən istifadə “ransomware” hücumunun müəyyən edilməsinə kömək edə bilər. Yoluxmuş mühit aşkar edilib şəbəkədən təcrid olunandan sonra növbəti mərhələ yedəkləmələrdən məlumatların bərpasıdır. Tətbiq olunan yedəkləmə növündən asılı olaraq, administratorlar təsirə məruz qalmış sistemlərdə məlumatları bərpa etmək üçün ehtiyat idarəetmə konsollarından və ya bərpa proqramından istifadə edə bilərlər. Məlumatların bərpası başa çatdıqdan sonra təşkilatlar bütün kritik faylların uğurla bərpa olunmasını təmin etmək üçün bərpa edilmiş məlumatların bütövlüyünü və tamlığını yoxlamalıdır. Məlumatların bütövlüyünün yoxlanılması və təsdiqləmə prosedurlarının həyata keçirilməsi bərpa edilmiş məlumatlarda hər hansı uyğunsuzluq və ya səhvləri müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Daha təkmilləşmiş həll yolu olaraq avtomatlaşdırılmış yedəkləmə mexanizmlərinin tətbiqi ehtiyat məlumatların bütövlüyünü və etibarlılığını təmin etməyə kömək edə bilər. Müntəzəm yoxlama vasitəsi ilə ehtiyat nüsxə fayllarının uyğunluğunu yoxlaya, hər hansı pozulma və ya məlumat itkisini aşkarlaya və məlumatların bərpası prosesinə təsir edə biləcək potensial problemlər barədə administratorlara xəbərdar edə bilər (Curtis Preston, 2006: 37-38).

Danışıqlar Taktikası və Etik Mülhizələr. Bu cür hücumlara məruz qalan şirkətlər adətən fidyə ödəməsi, danışıqlar aparmaq və etik mülhizələrlə bağlı çətin qərarlarla üzləşirlər. “Ransomware” danışıqları həssas və çətin bir prosesdir, kibercinayətkarlar qurbanları fidyə tələblərini ödəməyə məcbur etmək üçün müxtəlif taktikalardan istifadə edirlər. Danışıqlar adətən şifrələnmiş mesajlaşma platformaları və ya qaranlıq veb (Dark web) forumları kimi anonim kanallar vasitəsilə baş verir ki, burada kibercinayətkarlar anonimliyi qorumaq üçün kriptovalyutalarla ödəniş tələb edirlər. Taktikalara təcili ödəniş üçün endirimlər təklif etmək, şifrəni açmaq qabiliyyətinə dair sübut təqdim etmək və ya tələblər yerinə yetirilmədiyi təqdirdə həssas məlumatları yaymaqla

hədələmək daxil ola bilər(9). Bu cür danışıqlara, hakerlərin qaranlıq veb portal vasitəsilə şirkətlə əlaqə saxladığı “Colonial Pipeline ransomware” hücumunu misal gətirmək olar, hansı ki, bu hücumda 4.4 milyon dollar məbləğində fidyə ödəməsi tələb olunur (10). Eynilə, yüksək nüfuzlu təşkilatları hədəf alması ilə tanınan REvil ransomware qrupu, qurbanları böyük məbləğdə pul ödəməyə məcbur etmək üçün tez-tez aqressiv danışıqlar taktikasından istifadə edir. Nümunədə də görüldüyü kimi kibercinayətkarlar qurbana vaxt limiti qoyur və məlumatlarının silinməsi ilə hədələyir (Şəkil 2).

Şəkil 2:Yoluxmuş cihazda görünən kilitlənmiş ekran təsviri

Fidyə ödəmək qərarı təşkilatlar üçün əhəmiyyətli etik dilemmalar yaradır. Fidyənin ödənilməsi şifrələnmiş məlumatların bərpası ilə nəticələnə bilər, amma , cinayət fəaliyyətini maliyyələşdirir və gələcək hücumları stimullaşdırma bilər. Bundan əlavə, fidyə ödəmək nəticəsində yarana biləcək potensial mənəvi təhlükə ilə bağlı narahatlıqlar da var, çünki bu, kibercinayətkarları digər qurbanlara qarşı “ransomware” hücumlarını davam etdirməyə təşviq edə bilər. “JBS ransomware” hücumu kimi hadisələr fidyə ödəməsi qərarlarının etik mürəkkəbliyini vurğulayır. Sözü gəcən hücum eyni rus təşkilatı olan “Revil” tərəfindən “Colonial Pipeline” hücumundan sonra baş verir və bu dəfə 11 milyon dollar dəyərində fidyə tələb olunur. Şübhəsiz ki “JBS” hücumunun baş verməsində daha əvvəlki 4.4 milyon dollarlıq mənfəətin rolu böyükdür. Nəticədə amerikalı ət istehsal edən bu nəhəng şirkət daha çox ziyana uğramamaq üçün 11 milyon dollarlıq fidyəni ödəməyə qərar verir (11).“Ransomware” hücumlarının artan təhlükəsinə cavab olaraq, danışıqlar və təsirlərin azaldılması üçün alternativ yanaşmalar ortaya çıxdı. Hüquq-mühafizə orqanlarının müdaxiləsi ransomware hücumlarının araşdırılması və mühakimə olunmasında mühüm rol oynayır. Hökumət və sənaye hissədarlarının birgə söyləri nəticəsində, “ransomware” əməliyyatlarını pozmaq və qlobal miqyasda kibertəhlükəsizlik müdafiəsini gücləndirmək üçün təsirli tövsiyələr və strategiyalar hazırlamaq məqsədi daşıyan Ransomware İşçi Qrupu (Ransomware Task Force (RTF)) kimi qruplarının formalaşması (12). Dövlət-özəl tərəfdaşlığı həm də “ransomware” təhlükələrinin kollektiv şəkildə həlli ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. Kibertəhlükəsizlik və İnfrastruktur Təhlükəsizliyi Agentliyi (Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA)) kimi təşkilatlar texniki yardım göstərmək və “ransomware” hücumlarına qarşı kibertəhlükəsizliyin dayanıqlığını artırmaq üçün özəl sektor şirkətləri ilə əməkdaşlıq edir (13).

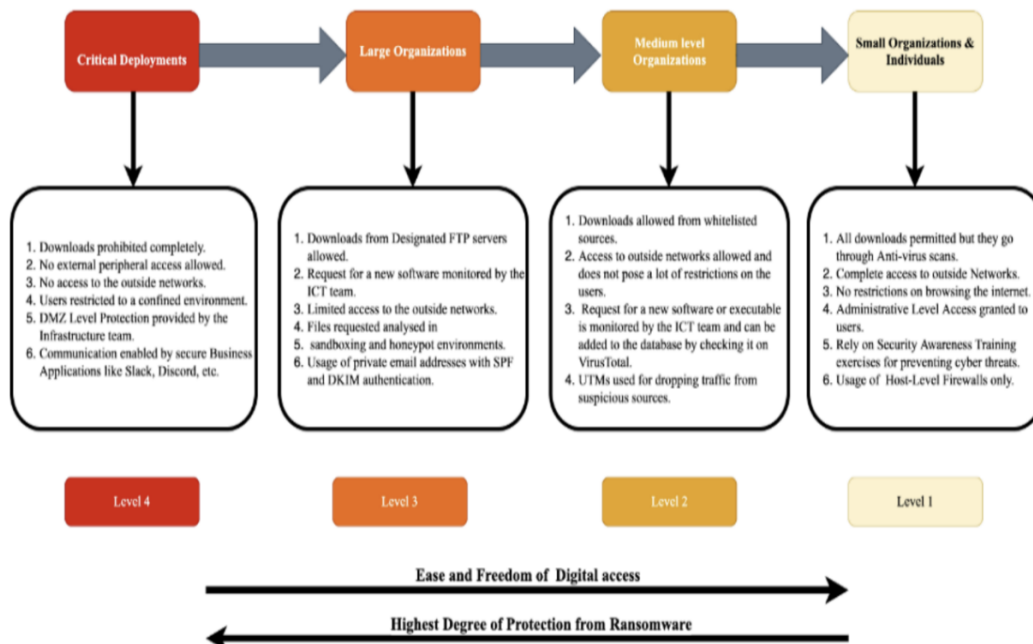
Nəticə olaraq, “ransomware” danışıqlarının dinamikasını başa düşmək, etik mülahizələri nəzərə almaq və əməkdaşlıq strategiyalarını araşdırmaqla təşkilatlar fidyə proqramı təhdidlərinə effektiv cavab verə və onların qurbanlara və cəmiyyətə təsirini azalda bilər.

Digər mübarizə üsulları. Kibertəhlükəsizliyin daim inkişaf edən mənzərəsində ransomware hücumlarına qarşı mübarizə şifrələmə alətləri, yedəkləmələr və danışıqlar taktikası kimi ənənəvi metodlardan kənara çıxan çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Bu strategiyalar yoluxmadan sonrakı bərpanın vacib komponentləri olsalar da, təşkilatlar ransomware təhdidlərinə qarşı davamlılığını artırmaq üçün bir neçə əlavə üsuldan da istifadə edə bilirlər. Belə üsullardan biri sistem bərpa nöqtələrinin (system restore points) istifadəsidir. Təsirə məruz qalmış sistemləri “ransomware” infeksiyası baş verməzdən əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaqla təşkilatlar deşifrələmə alətlərinə və ya yedəkləmələrə ehtiyac duymadan faylları və sistem parametrlərini bərpa edə bilirlər. Bu, bərpa prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir və “ransomware” hücumlarının biznes əməliyyatlarına təsirini minimuma endirir. Məlumat itkisinin qarşısının alınması (data loss prevention (DLP)) tədbirlərinin istifadə olunması ransomware hücumlarının təsirini azaltmaq üçün bir başqa mühüm strategiyadır. DLP həlləri təşkilatlara həssas məlumatların “ransomware” tərəfindən əldə edilməsini, dəyişdirilməsini və ya şifrələnməsini müəyyən etməyə və qarşısını almağa imkan verir.

Buna misal olaraq Kaliforniya Universiteti, San Fransisko (UCSF) Tibb Mərkəzinə edilən “ransomware” hücumunu göstərmək olar, burada DLP proqramlarının tətbiqi konfidensial xəstə məlumatlarının şifrələnməsinin qarşısını almağa, hücumun xəstələrin qayğısına və məxfiliyə təsirini azaltmağa kömək etdi (14). Davranış analizi (Behavioral analysis) üsulları həmçinin “ransomware” infeksiyaları ilə əlaqəli şübhəli və ya zərərli fəaliyyətlərin müəyyən edilməsində və bloklanmasında mühüm rol oynaya bilər. İstifadəçi davranışını, fayla giriş modellərini və şəbəkə trafikini təhlil etməklə davranış təhlili həlləri “ransomware” fəaliyyətini göstərən anomaliyaları aşkarlaya və təşkilatlara təhlükəni azaltmaq üçün fəal tədbirlər görməyə imkan verə bilər.

Yoluxmuş sistemlərin təcrid edilməsi və saxlanması “ransomware” hücumu zamanı əlavə zərərin və məlumat itkisinin qarşısının alınması üçün vacib strategiyalardır. Şəbəkə mühitini seqmentləşdirmək və şəbəkə paylaşımını söndürməklə təşkilatlar yoluxmuş cihazları karantinə qoya və öz şəbəkələrində “ransomware” yayılmasının qarşısını ala bilər.

Ransomware hücumları ilə mübarizə, strategiya və texnikaların birləşməsindən istifadə edən hərtərəfli və proaktiv yanaşma tələb edir. Yuxarıda qeyd edilən üsulların bir neçəsini eyni anda tətbiq etməklə şirkətlər “ransomware” təhdidlərinə qarşı davamlılığını artırır və onların biznesə təsirini effektiv şəkildə azalda bilər. “Ransomware” hücumlarına qarşı həssaslıq dərəcəsinə və istifadə etdiyi qorunma taktikalarına əsasən şirkətlər 4 səviyyədə dəyərləndirilir (15).

Şəkil 3: 4 səviyyədə "ransomware" ilə mübarizə

4 cü səviyyə kritik infrastrukturulara aiddir və onların istifadəçilərini qapalı və şəbəkədən təcrid olunmuş mühit ilə məhdudlaşdırır. Bu üsul istifadəçilərin rəqəmsal azadlıqlarını alaraq “ransomware” hücumlarından qorunmağı hədəfləyir və sistem xarici heç bir təsirə məruz qalmadığı üçün hücumlara qarşı böyük qoruma yaradır.

3 cü səviyyə böyük şirkətlərə aiddir. Burada istifadəçilər sadəcə mərkəzi İnformasiya Texnologiyaları (İT) komandası tərəfindən təyin olunmuş Fayl Transfer Protokolu (FTP) serverlərindən faylları yükləyə bilirlər. Açıq internetdən tələb olunan bütün digər yükləmələr isə əvvəlcə şəbəkədən təcrid olunmuş mühitdə saxlanılır və zərərli proqramların aşkarlanması üçün həm statik, həm də dinamik olaraq təhlil edilir. Bundan əlavə, proqram yeniləmələri sadəcə mərkəzi İT komandası tərəfindən idarə oluna və yüklənə bilər və fərdi istifadəçilərin sistem səviyyəsində dəyişikliklər etmək üçün imtiyazları yoxdur.

2 ci səviyyə orta ölçülü müəssisələrə şamil edilir, istifadəçilərə açıq internetdən faylları endirməyə imkan verir, lakin zərərli proqramları aşkar etmək və şübhəli mənbələrdən trafiki azaltmaq üçün trafikə Vahid Təhdid İdarəetmə (Unified Threat Management (UTM)) cihazı yönləndirir və endirmələr bu cihaz üzərindən aparılır.

1 ci səviyyə lazımi İT infrastrukturuna və ya təhlükəsizlik siyasətinə malik olmayan kiçik təşkilatlara aiddir. Burada fərdi antivirus proqramına malik olmaqdan başqa, təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı çox şey yoxdur. Bu təşkilatlar “ransomware” hücumlarına qarşı çox həssasdırlar və istifadəçi məlumatlılığı və fərqiindəliyi bu şirkətlərin “ransomware” hücumlarına qarşı ən təsirli strategiyalardır (15).

Nəticə

Nəticə olaraq bu yazıda günümüzün təhlükə mənzərəsində kibertəhlükəsizlikdən müdafiənin çoxşaxəli xarakterini vurğulayaraq, “ransomware” hücumlarından infeksiyadan sonrakı bərpa üçün bir sıra strategiya və üsulları araşdırdıq. “Ransomware” hücumları problemlər yaratmağa davam etsə də, fəal tədbirlər və birgə səylər daha möhkəm gələcəyə ümid verir. “Ransomware” müdafiəsinə hərtərəfli yanaşmanı mənimsəməklə və inkişaf edən təhdidlər haqqında məlumatlı olmaqla, biz “ransomware” tərəfindən törədilən riskləri effektiv şəkildə azalda və rəqəmsal infrastrukturumuzun bütövlüyünü qoruya bilərik.

Ədəbiyyat

1. https://www.veeam.com/analyst-reports/trends-report-ransomware_wpp.pdf
2. <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/1/8#>
3. <https://www.techrxiv.org/doi/full/10.36227/techrxiv.24596754.v1>
4. <https://ieeexplore.ieee.org/document/10099114>
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167404821002935>
6. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0268401223001056>
7. <https://www.veeam.com/blog/ransomware-recovery-what-you-need-to-know.html>
8. Backup and Recovery: Inexpensive Backup Solutions for Open Systems (2006) By W. Curtis Preston
9. <https://deliverypdf.ssrn.com/delivery.php?ID=485064027065077076091072100029114107009048072043057026110094113069119014009105069073038010111048053030011028107095093122072064121075061013081117013073006116071122111069065049116089024073089125011001092031090076121116123006029070072068103099012015103073&EXT=pdf&INDEX=TRUE>
10. https://energyrights.info/sites/default/files/artifacts/media/pdf/the_colonial_pipeline_ransomware_hackers_had_a_secret_weapon_self-promoting_cybersecurity_firms_-_propublica.pdf
11. https://scholarship.shu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2278&context=student_scholarship
12. <https://www.in.gr/wp-content/uploads/2021/05/RTF.pdf>
13. <https://www.cisa.gov/>

14. <https://www.sanmateorcd.org/wp-content/uploads/2020/11/Grand-Jury-Report-Ransomware-letter-and-report-2020-10-7.pdf>
15. <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/1/8>

Göndərilib: 06.01.2024

Qəbul edilib: 02.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/299-304>

Bəhruz Əlizadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
behruzelzadee@gmail.com
UOT 372

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ VEB PORTALLARIN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏSAS FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir təhsil bazarında veb portallar ali təhsil müəssisələri (ATM) üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən alətlərdən birinə çevrilmişdir. Ona görə ki, veb portallar bütün akademik heyət arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsi və səmərəli ünsiyyət kanalı kimi mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, veb portallar ATM-in sahib olduğu bütün informasiya resurslarının bir mərkəzdən və effektiv idarə olunmasına şərait yaratmaqla ATM-lərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının açar elementlərindən biri kimi çıxış edir. Ona görə ki, veb portallardan istifadə ATM-lərə daha çox tələbə cəlb etməyə, eləcə də, interaktiv və innovativ tədris metodlarını tətbiq etməyə imkan verir.

Məqalənin yazılması zamanı məzmun təhlili, ədəbiyyat icmalı, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilməklə veb portalların ATM-lərdə tətbiqini şərtləndirən amillər, ATM-lərdə veb portallardan istifadənin əsas məqsədləri, eləcə də, təmin etdiyi üstünlüklər və tələbələrin təhsil portallarından istifadə göstəriciləri araşdırılmışdır. Bundan başqa, Azərbaycanda veb portalın uğurlu tətbiqi baxımından seçilən UNEC-in təcrübəsi öyrənilmiş və rəqəmsal universitet modelində veb portalların əsas funksiyaları tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: ATM, veb portallar, təcrübə, tələbə, informasiya

Bəhruz Alizadəh

Azerbaijan State University of Economics
master student
behruzelzadee@gmail.com
UOT 372

Application characteristics and main activity directions of web portals in higher education institutions

Abstract

In today's education market, web portals have become one of the vital tools for higher education institutions (HEIs). Because web portals play an important role as a means of interaction and effective communication channel between all academic staff. At the same time, web portals act as one of the key elements of increasing the competitiveness of ATMs by creating conditions for effective management of all information resources owned by ATMs. Because the use of web portals allows ATMs to attract more students, as well as to apply interactive and innovative teaching methods. During the writing of the article, using research methods such as content analysis, literature review, comparison and generalization, the factors determining the application of web portals in ATMs, the main goals of using web portals in ATMs, as well as the advantages it provides and indicators of students' use of educational portals were investigated. In addition, the experience of UNEC, which is selected in terms of the successful implementation of the web portal in Azerbaijan, was studied and the main functions of web portals in the digital university model were studied.

Keywords: HEI, web portals, experience, student, information

Giriş

Surətli qloballaşma və beynəlmilləşmə prosesləri ATM-lərində informasiyanın idarə edilməsi üçün effektiv alətlərin istifadə edilməsini zərurətə çevirir. Buna görə də, ATM-lər onlara informasiyanı effektiv idarə etməyə imkan verən texnologiya və innovasiyalara inteqrasiya etməyə səy göstərilir. Belə texnologiyalar ATM-lərə informasiya proseslərinin idarə edilməsində effektiv olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq təhsil bazarında daha rəqəbətçi müəssisəyə çevrilmək imkanı verir. Bu kontekstdə, WWW xidməti, xüsusilə, veb səhifələr və veb portallar ATM-lər üçün əvəzolunmaz vasitəyə çevrilir. Ona görə ki, müəllimlər və tələbələr arasında informasiya mübadiləsində və təhsil prosesinin sadələşdirilməsində bəhs olunan elementlər aparıcı rola malidir. Məhs bunla bağlıdır ki, hazırda təhsil və tədris prosesinin iştirakçısı olan bütün tərəflər hazırda, yəni, təhsil alan və təhsil verənlər internet xidməti və informasiya texnologiyalarının təqdim etdiyi veb portalların əhəmiyyətini hamılıqla qəbul edirlər. Veb portallar ATM-in sahib olduğu bütün informasiya resurslarının bir mərkəzdən və effektiv idarə olunmasına imkan verir. Beləliklə, veb portalların tətbiqi ATM-lərdə yüksək rəqəbət qabiliyyətinin əldə edilməsinin açar elementi kimi çıxış edir (Pinho, Franco, Mendes, 2018: 80-92). Bundan başqa, veb portallar təhsilalanlara uzaq məsafələrdən belə onlayn təhsil almağa imkan verir. Təbii ki, bəhs olunan distant təhsil metodunun həyata keçirilməsi məqsədilə veb portallardan istifadə ATM-lərə daha çox tələbə cəlb etməyə, eləcə də, interaktiv və innovativ tədris metodlarını tətbiq etməyə imkan versə də, burada prosesin effektivliyinə birtərəfli yanaşmaq olmaz. Bu o deməkdir ki, distant təhsil metodunun uğurlu alınması təkcə ATM-in texnoloji imkanlarından deyil, həm də təhsilalanların texnologiyaya çıxış imkanları və ondan istifadə bacarıqlarından da asılıdır (Ganley, 2011: 177-184). Təcrübə onu göstərir ki, müasir mərhələdə Avropanın ali təhsil müəssisələrində veb portalların imkanlarından geniş istifadə olunur və bu onlara uzaq məsafədə yerləşən tərəfdaşlar arasında səmərəli əlaqələr qurmağa, eyni zamanda dünyanın müxtəlif regionlarından tələbələr cəlb etməyə imkan verir. Buna nümunə olaraq, Azərbaycandan və digər ölkələrdən Avropanın bir sıra universitetlərində təhsilalan insanları nümunə göstərə bilərik. Avropanın məhs olunan ATM-ləri tərəfindən tətbiq olunan veb portallar və təkmil sistem təhsil almaq istəyən şəxslərin onlayn rejimdə müraciətlərini etmələrinə, bütün sənədlərini təqdim etməsinə, həmçinin tədris öhdəliklərini yerinə yetirməsinə imkan verir. Bununla da, veb portalların ATM-lərdə tətbiqi onların fəaliyyətində məkan anlayışının aradan qalxmasına şərait yaradır və onlar üçün geniş perspektivlər açır.

Təhsil sistemində portallardan istifadə strategiyasının həyata keçirilməsi ATM-ləri yeni texnologiyaların tətbiqini genişləndirmək baxımından yeni mərhələyə daşıyır. Bu isə öz növbəsində informasiya texnologiyaları (İT) sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsi, yeni avadanlıqların alınması və tələb olunan digər zəruri şərtlərin təmin edilməsi istiqamətində bir sıra çətinliklər yaradır. Ancaq bütün çətinliklərə baxmayaraq, müşahidə olunan reallıqlar təhsil institutlarının bu çətinliklərin öhtəsindən müəyyən dərəcədə gəldiyini deməyə əsas verir. Görünən budur ki, portallardan istifadə prosesində yaranan çətinliklər texnologiya ilə yanaşı, həm də ATM-in reputasiyasının və təhsil bazarında cəlb ediciliyinin gücləndirilməsi məqsədilə vizion formalaşdırmaq qabiliyyətindən və institusional iradədən asılıdır. Bu belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, portalların tətbiqi zamanı yalnız İT mütəxəssislərin potensialından istifadə olunması effektiv nəticə verməz və təşkilat vizionun formalaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Ona görə ki, veb portalın tətbiqi zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsəd hədəf bazarlara nüfuz etmək və rəqəbət qabiliyyətini artırmaqdan ibarətdir (Mishra, Gupta, Shree, 2020). Bununla belə, bütün müsbət tərəflərinə və üstünlüklərinə baxmayaraq bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə, digər sektorlarla müqayisədə ATM-lərdə texnologiyalara çıxış baxımından müəyyən məhdudiyətlərin olduğu iddiasını irəli sürürlər ki, bu da ATM-lərin informasiya idarəçiliyində operativliyə və veb portalların yüksək səviyyədə səmərəli tətbiqinə maneə olur (Carcary, 2007). Buna görə də, ATM-lərdə fəaliyyət göstərən veb portalların yaradılması, idarə olunması və yenilənməsi proseslərinin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün vizion və strateji baxışın nə qədər də vacib olmasına baxmayaraq, prosesdə funksional rol oynayan təcrübəli və bacarıqlı IT komandalının mövcudluğu həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, İT sektorunda baş verən sürətli inkişaf nəticəsində veb portal

sistemlərinin davamlı olaraq yenilənməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Hamılıqla qəbul edilir ki, yeni texnologiya və innovasiyalar sahəsində müşahidə olunan sürətli inkişaf tendensiyası ATM-lərin veb portal şəbəkələrinin də mütəmadi olaraq müasir standartlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu zərurətin iki aspektini fərləndirə bilərik:

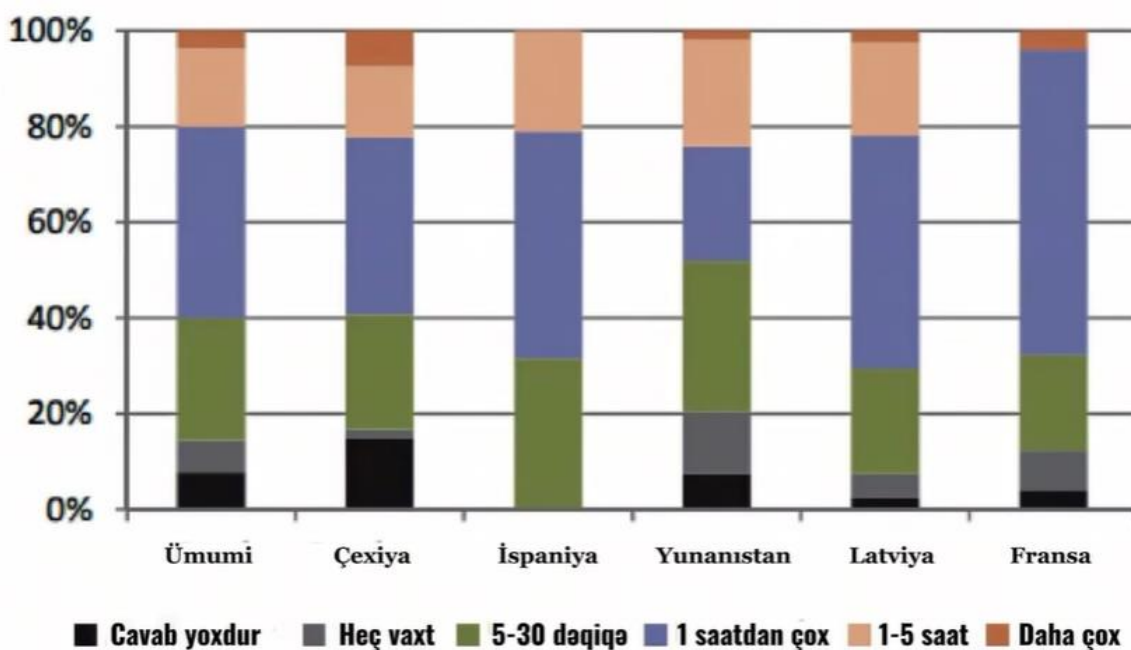
1. ATM-in informasiya resurslarının idarə edilməsi və təhlükəsiz fəaliyyəti ilə bağlı tələb;
2. Təhsilənlərin keyfiyyət gözləntiləri və təhlükəsizlik narahatlıqları.

Veb portalların tətbiqi ilə bağlı məhs bu iki aspekt ATM-lərin dünya təhsil bazarında rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir etmək potensialına malikdir (Dangwal, Mishra, 2020: 387-392). Buna görə də, ATM-lərin sürətlə dəyişən iş mühitində rəqabət üstünlüyü qazanması məqsədilə yüksək ixtisaslı IT mütəxəssislərin xidmətlərinə ciddi ehtiyacı vardır. Bu ehtiyacın qarşılınması ATM-lərin veb tətbiq etdiyi veb portallardan istifadə zamanı müştəri məlumatlarının etibarlı mühafizəsinə və konfidensiallığına təminat verir. Təhlükəsizliyinə və gizliliyinə əhəmiyyət verməlidir. Beləliklə, təhlükəsizlik tədbirlərinin yaxşı təşkili müştəriləri məmnuniyyətini artırmaq və onların etibarını qazanmaq baxımından mühüm rol oynayır.

ATM-lərdə veb portalların tətbiqi və onlardan istifadə vəziyyəti.

Tətbiq olunan təhsil portalları funksioanal imkanlarına görə fərqli xarakter daşması ilə seçilir və onların arasında “WebCT” və “Moodle” kimi təlim idarəetmə sistemləri də mövcuddur. “WebCT” ATM-lər, kolleclər və digər institutlar üçün lisenziyalı fəaliyyət göstərən və elektron təhsil üçün fərqli kampuslarda istifadə olunan virtual öyrənmə sistemidir. Təlimatçı və konstruktorlar öz WebCT kurslarına sənədlər və veb səhifələrdən başqa müzakirə lövhələri, poçt sistemləri və canlı söhbət kimi müxtəlif alətlər əlavə edə bilərlər. “WebCT”-də olduğu kimi bu gün dünyada minlərlə təhsil müəssisəsi və təşkilatlarından yüz milyonlarla insan “Moodle”-dən onlayn öyrənmə məqsədilə funksional alətlər qutusu kimi istifadə edir. Aparılan empirik araşdırmaya cəlb edilən portallar haqqında rəyi öyrənilən respondentlərin cavablarının təhlili ATM-lərdə veb portalların rolunun danılmaz həqiqət olduğunu göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, WebCT yalnız Çexiya universitetlərinin tələbələri tərəfindən istifadə olunduğu halda, Moodle portalından Fransa və İspaniyadan olan bir sıra tələbələrin istifadə etdiyi də aşkar olunmuşdur (Cerna, Poulouva, 2012: 63). Tədqiqat zamanı əldə olunan göstəricilərlə aşağıdakı cədvəldən tanış olmaq olar.

Qrafik 1. ATM-lərin veb portallarından tələbələr tərəfindən istifadə göstəriciləri

Mənbə: Müəlliflər Cerna və Poulovanın tədqiqat nəticələri

Qrafikdən görüldüyü kimi, ATM portallarından istifadə intensivliyi ümumilikdə yüksəkdir. Araşdırmaya cəlb olunan tələbələrin yalnız 14%-i universitetlərin portallarından istifadə etmir və onların xidmətlərini səmərəsiz hesab edir. Bunun əksinə olaraq, İspaniyada tələbələrin 100%-i ATM portallarından davamlı olaraq faydalanırlar. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, müxtəlif zaman intervallarında əldə olunan nəticələr də dəyişən göstəricilər nümayiş etdirir. Çexiya tələbələrinə gəldikdə isə onların ATM portallarından istifadə nəticələri orta göstərici kimi qiymətləndirilə bilər. Qrafikin təhlili zamanı ortaya çıxan maraqlı nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, sorğuya münasibət bildirən tələbələrin təxminən 23 faizinin portallardan istifadə müddəti 5 dəqiqə ilə 30 dəqiqə arasında dəyişir. Ümumilikdə isə, ATM portallarından istifadə edən tələbələrin statistik göstəriciləri kifayət qədər yüksəkdir. Çex tələbələrin 25 faizi, yunan və ispan tələbələrin 30 faizi, latviyalı və fransız tələbələrin isə təxminən 20 faizi həftəlik 5-30 dəqiqə müddətində təhsil portallarından istifadə edirlər. Eləcə də, ispan, yunan və latviyalı tələbələrin hər beşindən biri ATM portallarında həftəlik 2-5 saat vaxt keçirirlər. Beləliklə, gəlinən nəticə odur ki, sərf olunan zaman müddətləri fərqli olsa da, Avropa universitetlərində təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti ATM portallarından istifadə edir və faydalanır (Simonova, Bilek, 2011: 325-329).

Beləliklə, ədəbiyyat icmalı və eləcə də, müxtəlif tədqiqat nəticələri üzərində aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, hazırda ATM-lərin əksəriyyəti veb portallardan istifadə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu portalların çoxu müştəri yönümlüdür və təhsil bazarında mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışan ATM-lər abituriyentlər və tələbələrlə kommunikasiyanı gücləndirmək, onları cəlb etmək və təhsili elektron formada həyata keçirmək məqsədilə öz fəaliyyətlərində veb portalların potensialından istifadə edirlər. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan universitetlərinin hamısının veb portalı fəaliyyət göstərməkdədir. Belə portallar ATM-in təqdim etdiyi xidmətlərlə maraqlanan hər kəsə kifayət qədər operativ məlumatların təqdim olunmasına imkan verir.

Aparadığımız araşdırma onu deməyə əsas verir ki, ATM veb portalları öz hədəf kütləsinə əsasən aşağıdakı informasiyaları təqdim edir:

1. ATM-in yaranma və inkişaf tarixi, əsas nəaliyyətləri və uğurlu məzunları haqqında məlumatlar;
2. ATM-in missiyası və strateji inkişaf məqsədləri təhlil edilməklə onun məqsədləri və hədəfləri əsaslı şəkildə izah olunur;
3. ATM-in idarə edilməsi, strukturu və rəhbərlikdə təmsil olunan şəxslər haqqında əsas məlumatlar əksini tapır;
4. ATM-in tərkibinə daxil olan fakültələr və təklif etdiyi ixtisaslar haqqında məlumatlar təqdim olunur;
5. Namizədlərin ATM-ə qəbul qaydaları və onlardan tələb olunan zəruri şərtlər haqqında məlumat verilir;
6. Tələbələrin mübadilə imkanları və ikili diplom proqramları haqqında məlumatlar;
7. Təhsilalanların tələbə həyatı, tələbə təşkilatları, ictimai fəaliyyət və şəbəkələndirmə haqqında məlumatlar;
8. ATM-in təhsilalanlar üçün təqdim etdiyi kitabxana xidmətləri və onlardan istifadə qaydaları haqqında məlumatlar;
9. Tədqiqata dəstək və inkişaf proqramları haqqında məlumatlar və s.

Qeyd olunan bütün bu məlumatlar ali təhsil almaq niyyətində olan abituriyentlərə universitetin potensialı haqqında informasiya verməklə onları qəbula cəlb etmək, tələbələrə isə universitetin imkanları haqqında məlumat verməklə onları motivasiya etmək və təhsili təşfiq etmək məqsədi daşıyır (Roszak, Kolodziejczak, Kowalewski, Ren-Kurc, 2016: 135-152). Bir amili də vurğulamaq vacibdir ki, təhsil portalları hazırlanarkən istifadəçilərin məlumatlara əlçatırılığının tam təmin edilməsi və faydalanması məsələləri xüsusi diqqətdə saxlanılır. Fəaliyyət prosesində ATM portalları yenilikləri, elanları, tələbələrin uğurlarını paylaşır. Bununla həm ali təhsilin idarə edilməsində səmərəlilik təmin edilir, həm də təhsilalanlar arasında və təhsilalanlarla ATM arasında kommunikasiya gücləndirilir. Mütəmadi olaraq yeni funksional imkanların yaradılması və tələbələr

üçün faydalı sənəd-informasiya resurslarına portal vasitəsilə çıxış imkanlarının yaradılması daha çox tələbənin portal xidmətlərindən istifadə etməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, portallar vasitəsilə, tələbələr tədris prosesi, kitabxana resursları, ictimai fəaliyyətə qoşulmaq və onların maraq dairəsində olan tədbir və fəaliyyətlərdə iştirak etmək hüququ qazanırlar (Muradov, Bağirzadəh, Suleymanov, 2019).

Azərbaycan ali təhsil sistemində veb portalın tətbiqi: UNEC modeli.

Son dövrlərdə Azərbaycanda bir sıra dövlət qurumları və o cümlədən ATM-lər özlərinəməxsus veb portallar istifadəyə vermişlər. Bu portallar bəzi hallarda tətbiqlər, bəzi hallarda veb saytlar və ya veb portallar kimi fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin istifadəyə verilən veb portalı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərinə aid olan vətəndaş müraciətləri və ya elm və təhsil sahəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı fəaliyyətləri operativ təmin etmək məqsədilə istifadə olunur (10). Bu baxımdan, Azərbaycanda ən qabaqcıl ATM kimi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) daha səmərəli fəaliyyət təcrübəsinə sahib olduğunu desək yanılmırıq.

Məsələn, UNEC-də istifadə olunan portal həm daxili iş proseslərinin təkmilləşdirilməsinə, həm də daxil olan xarici müraciətlərin istiqamətləndirilməsinə və təhsilalanların məlumatlarına əlçatarlığın artırılmasına imkan verir. Rəqəmsal universitet modeli tətbiq etdiyinə görə UNEC-in veb portalı çoxfunksional olsa da, onun təmin etdiyi üstünlüklərə əsasən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Professor-müəllim heyətinin tədris materiallarını portal üzərindən müəllim kabinetinə yükləməsi;

2. Tədris zamanı tələbə davamiyyətinin müəllim kabineti vasitəsilə yoxlanılması;

3. Müəllimlərin bir sıra qiymətləndirmə əməliyyatlarını portal vasitəsilə yerinə yetirməsi;

4. Portal vasitəsilə korporativ maillərə çıxışın təmin edilməsi;

5. Tədbir və konfranslara qeydiyyatın təmin edilməsi.

UNEC-in veb portalı vasitəsilə təhsilalanların məlumatlarına əlçatarlığın artırılmasına gəldikdə isə, bunlara misal olaraq:

1. Tələbə kabinetləri vasitəsilə təhsilalanların tədris prosesini izləməsi;

2. “Birpəncərə” sistemi vasitəsilə lazimi sənədlərin təqdim edilməsi;

3. Elektron kitabxanadan istifadə imkanının təmin edilməsi;

4. UNEC-in strukturu və vəzifəli şəxslərlə əlaqə vasitələrinin təqdim edilməsi;

5. Təqdim edilən təhsil proqramları və layihələrə qoşulma imkanları.

Beləliklə, göründüyü kimi UNEC modelində portaldan istifadə etməklə həm işçilər, həm də kənar şəxslər və təhsilalanlar faydalana bilirlər. Bu isə işçi və tələbə məmnuniyyətinin artırılmasına töhfə verir və universitetin effektiv idarə olunmasına gətirib çıxarır. UNEC-də yüksək səviyyədə təşkil edilmiş veb portalın fəaliyyət göstərməsi universitetin rəqəmsallaşması strategiyasının aparıcı elementi kimi çıxış etməklə ona bir sıra üstünlüklər vermişdir. Təbii ki, rəqəmsallaşma konsepsiyası veb portal sərhədlərini aşır və universitetdə tətbiq olunan elektron sənəd dövriyyəsi və sair bir sıra digər elementləri də əhatə edir (11). Məhs rəqəmsal universitet modelinin yaradılması və onun tərkib hissəsi kimi Distan təhsil mərkəsinin fəaliyyətinin təşkili hələ 2019-cu ildə COVID-19 pandemiyası ilə bağlı sosial qapanmalar və təhsildə məhdudiyyətlər yaranan zaman UNEC-in ilk Azərbaycan universiteti olaraq distant təhsilə keçid etməsinə imkan verdi. Ancaq düşünmək olmaz ki, rəqəmsal universitet modeli və onun təmin edici alətlərindən biri kimi veb portalın fəaliyyəti, eyni zamanda distant təhsil infrastrukturunun yaradılması təkcə fəvqəladə hallar zamanı fayda verir. Məsələn, hələ pandemiyadan öncə UNEC-in distant təhsil mərkəzi və veb portalın təqdim etdiyi imkanlardan istifadə etməklə regionlarda yerləşən sahibkarlara və bir sıra təşkilatların regional struktur əməkdaşlarına təlimlər verilməsi rəqəmsal təhsilin qloballaşan dünyanın qaçılmaz reallığı olduğunu deməyə əsas verir (Mamedov, Bayramova, 2020: 101-108).

Nəticə

Rəqəmsal transformasiya şəraitində onlayn təhsilin və məsafədən xidmətlərin böyük populyarlıq qazanması ilə əlaqədar ali təhsil müəssisələrində veb portalların istifadəsinin tətbiqinin

genişləndirilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Araşdırma onu deməyə əsas verir ki, hazırda ATM-lərin əksəriyyəti veb portallar tətbiq edir və tələbələrin böyük hissəsi onlar vasitəsilə təqdim olunan məlumat və xidmətlərdən istifadə edir. Ümumilikdə isə, portal vasitəsilə təqdim edilən məlumatlar ali təhsil almaq niyyətində olan abituriyentlərə universitetin potensialı haqqında informasiya verməklə onları qəbula cəlb etmək, tələbələrə isə universitetin imkanları haqqında məlumat verməklə onları motivasiya etmək və təhsili təşviq etmək məqsədi daşıyır. Empirik tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Çex tələbələrin 25 faizi, yunan və ispan tələbələrin 30 faizi, latviyalı və fransız tələbələrin isə təxminən 20 faizi həftəlik 5-30 dəqiqə müddətində təhsil portallarından istifadə edirlər. Eləcə də, ispan, yunan və latviyalı tələbələrin hər beşindən biri ATM portallarında həftəlik 2-5 saat vaxt keçirirlər. Beləliklə, gəlinən nəticə odur ki, sərf olunan zaman müddətləri fərqli olsa da, Avropa universitetlərində təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti ATM portallarından istifadə edir və faydalanır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ATM-lərin də demək olar ki, hamısının veb portalları olsa da, ölkəmizdə ən uğurlu və effektiv portal təcrübəsinin Azərbaycan Dövlət iqtisad Universitetinə məxsus olduğu aydın olur. UNEC rəqəmsal universitet modeli yaratmaqla təhsil prosesini rəqəmsallaşdırmış və tələbələrə göstərilən təhsil və sənədləşmə prosedurları portal sisteminə inteqrasiya olunmaqla tələbə kabinetləri vasitəsilə yüksək səviyyədə əlçatırılıq şəraitini yaradılmışdır. Ümumilikdə isə, UNEC modelində portaldan istifadə etməklə həm işçilər, həm də kənar şəxslər və təhsilənlər faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Pinho, C., Franco, M., Mendes, L. (2018). Web portals as tools to support information management in higher education institutions: A systematic literature review. *International Journal of Information Management*, 41, pp.80-92.
2. Ganley, D. (2011). Social motivations to pay for services: lessons from virtual communities. *Electronic Markets*, 21, pp.177-184.
3. Mishra, L., Gupta, T., Shree, A. (2020). Online teaching-learning in higher education during lockdown period of COVID-19 pandemic. *International journal of educational research open*, 1, 100012.
4. Carcary, M. (2007). Ex-post evaluation of the implementation of a student administrative MIS in the irish institute of technology (IoT) sector: A cross-case comparative analysis. *Academic Conferences Limited*.
5. Dangwal, K.L., Mishra, D. (2020). Educational web portals of higher education and their problems. *Universal Journal of Educational Research*, 8(2), pp.387-392.
6. Cerna, M., Poulouva, P. (2012). Utilization of Web Portals at Selected Universities: Comparative Study. In *DIVAI*, April, 63 p.
7. Simonova, I., Bilek, M. (2011). E-application for didactic approach to e-learning. *International Conference on Information Society, i-Society*, pp.325-329.
8. Roszak, M., Kolodziejczak, B., Kowalewski, W., Ren-Kurc, A. (2016). Implementation of e-learning portal for academic education and lifelong learning. *International Journal of Continuing Engineering Education and Life Long Learning*, 26(2), pp.135-152.
9. Muradov, A., Bagirzadeh, E., Suleymanov, T. (2019). Internal corporate brand building in higher education institutions: Case study of UNEC. (IBIMA).
10. <https://unec.edu.az/reqemsal-unec-distant-tehsil-sistemi-1/>
11. <https://portal.edu.az/>
12. Mamedov, Z.F., Bayramova, K. (2020). University development strategies: commercialization and responses to new challenges. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, pp.101-108.

Göndərilib: 14.12.2023

Qəbul edilib: 26.02.2024

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Saodat Muhamedova, Kosimboy Mamurov Translation mechanisms of aruz poetic measure <i>bahr</i> from Uzbek into English	8
Aidə Babutcu Türkiyə Cümhuriyyətinin erkən dövrlərində Osmanlı ruhunun aynası olan türk ədibləri	19
Sevinc Sadıqova Elektron kommunikasiya işgüzar ünsiyyətin əsas növlərindən biri kimi	32
Fatma xanım Bunyatova Bunyatovanın universal taqları ilə təbii Azərbaycan dilinin emalı və süni dilə çevrilməsi	38
Fizzəxanım Nurizadə XX əsr memarlığı, dövrün tanınmış memarları	54
Afərim Həməzəyeva İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi üzrə AİHM-in Azərbaycana qarşı bir sıra qərarları	62
Hədiyyə Nəşibova Xidmət sahələrində keyfiyyət menecmenti sistemlərinin təkmilləşdirilməsi	69
Farid Babayev Dövlətin informasiya siyasətinin effektiv dövlət idarəçiliyinə təsiri	75
Məryam Atakişiyeva Dövlət satınalmaları müqavilə hüququ kontekstində	80
Afərim Həməzəyeva İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin ümumi xarakteristikası	87
Əmrah XXX Türkiyənin Orta Asiya türkdilli ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin təhlili	94
Səbinə Cahangirli Şəbəkə neytrallığının təmin edilməsi: hüquqi tənzimləmə perspektivləri və problemlər	100
Parviz Gasimov The dynamics of liquidity risks: banking sector resilience and economic implications	106
Günay Qüdrətli "Köməksiz vəziyyət" anlayışının nəzəri və praktiki izahı, qiymətləndirilməsi və ekspertizası ilə bağlı tibbi və hüquqi meyarlar	112
Cavid Soltanov Coca-Cola və Azercell nümunəsində şəxsi satış və satış təşviqinin müqayisəli analizi	118
Gülzarə Əsədullayeva Yeni Əhdi ehtiva edən İncillərin yazılmasının müqayisəli təhlili	125
Əhmədağa Səfərli "Müxtəlif influenserlərin istehlakçı davranışlarına təsiri"	133
Emin Əlimusayev Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafında antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında qanunvericiliyin rolu	139

Turan Yusubov	
Cənubi Qafqazda kövrək geosiyasi vəziyyət: sülh üçün imkanlar və təhdidlər	145
Röya Mirtalıbova	
"Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması" haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu: boşluqlar, kolliziyalar, maraqlı nüanslar	152
Khanım Mirsultanova	
International preservation procedures for refugees and asylum seekers within the European Union	159
Asmar Məmmədli	
The right to property under the European Convention on human rights: concept and scope of the right	165
Şafəq Məmmədova	
Standardized terms of contract in the context of unfair contract terms	172
Tural Müzəffərli	
Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə beynəlxalq təşkilatların rolu	177
Lalə Əzizova	
Mobil elektron tətbiqlərin Azərbaycanın bank sisteminin inkişafında rolu	184
Kamran Sadıqlı	
Borclanmanın stratejik idarə edilməsi: qloballaşan dünyada iqtisadi artımın və maliyyə sabitliyinin tarazlaşdırılması	190
İsmayıl İsmayılzadə	
Multikultural təhlükəsizliyin beynəlxalq nümunələri	198
Nigar Abdullazadə	
Unlocking the potential: strategies for boosting foreign direct investment	203
Elçin Əsgərov	
Həyat sığortasının korporativ fəaliyyətə təsiri	210
Cavid Soltanov	
Qlobal kriptovalyuta bazarındakı alətlər və mövcud vəziyyətin təhlili	215
Günəl Hacıyeva	
ABŞ-ın YOŞ siyasətinin son 5 ilə dair nəticələri	222

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Şəhla Əliyeva, Fatma Hüseynova, Zivər Abseynova, Sevinc Eyyazlı, İlhamə Məsimova	
Üçgünlük malyariyanın törədiciyi olan <i>Plasmodium vivax</i> -ın eritrositar mərhələ formasının <i>in vitro</i> inkişafına təsir edən müxtəlif kimyəvi amillərin araşdırılması	227
Dünya Abasova, Əsmər Əzizova, Sürəyya Vəkilova, Günay Qurbanova, Telli Şirinova	
Toksoplazmoz və sitomeqalovirus infeksiyaları zamanı seropozitivliyin öyrənilməsi	232

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA MATHEMATICS AND MECHANICS

Ziya Əliyev	
Qərar vermədə riyazi modelləşdirmə	237

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Tofiq Azimov	
Technologies in 5G cellular systems	243
Natig Abbasov, Fatima Jafarli	
Method of automated synthesis optimal heat exchange system	249
Asəf Əliyev, Səyyad Vəliyev, Şahin Əliyev, Yədulla Həziyev, Tərxan Orucov	
Logistik əməliyyatların yerinə yetirilməsində nəqliyyat və ekspeditor sistemlərinin rolu	254
Tofiq Azimov	
5G and multiple input multiple output (MIMO) systems	261
Nərmin Abdullayeva	
Robotikanın növləri və onların tətbiqlərinə ümumi baxış	267
Aytəkin Fərzəliyeva	
Hərəkət edən obyektə olan naqilsiz rabitə vasitəsi	272
Vüsal Rəhimli	
Onlayn bankçılıq sistemləri, problemləri və perspektivləri	278
Filman Sadigov	
Predicting financial information manipulation using supervised machine learning methods	284
Hüseyn Abdullayev	
"Ransomware" hücumları kontekstində yoluxmadan sonrakı bərpa strategiyaları	292
Bəhruz Əlizadə	
Ali təhsil müəssisələrində veb portalların tətbiqi xüsusiyyətləri və əsas fəaliyyət istiqamətləri	299

İmzalandı: 17.03.2024
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 38,5 ç.v.
Sifariş: 742

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Saodat Muhamedova, Kosimboy Mamurov

Translation mechanisms of aruz poetic measure *bahr* from Uzbek into English8

Aidə Babutcu

Türkiyə Cümhuriyyətinin erkən dövrlərində Osmanlı ruhunun aynası olan türk ədibləri19

Sevinc Sadıqova

Elektron kommunikasiya işgüzar ünsiyyətin əsas növlərindən biri kimi32

Fatma xanım Bunyatova

Bünyatovanın universal taqları ilə təbii Azərbaycan dilinin emalı və süni dilə çevrilməsi38

Fizzəxanım Nurizadə

XX əsr memarlığı, dövrün tanınmış memarları54

Hədiyyə Nəsibova

Xidmət sahələrində keyfiyyət menecmenti sistemlərinin təkmilləşdirilməsi69

Farid Babayev

Dövlətin informasiya siyasətinin effektiv dövlət idarəçiliyinə təsiri75

Məryam Atakişiyeva

Dövlət satınalmaları müqavilə hüququ kontekstində80

Əmrəh XXX

Türkiyənin Orta Asiya türkdilli ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin təhlili94

Səbinə Cahangirli

Şəbəkə neytrallığının təmin edilməsi: hüquqi tənzimləmə perspektivləri və problemlər100

Parviz Gasimov

The dynamics of liquidity risks: banking sector resilience and economic implications106

Günay Qüdrətli

"Köməksiz vəziyyət" anlayışının nəzəri və praktiki izahı, qiymətləndirilməsi və ekspertizası ilə bağlı tibbi və hüquqi meyarlar112

Cavid Soltanov

Coca-Cola və Azercell nümunəsində şəxsi satış və satış təşviqinin müqayisəli analizi ...118

Gülnarə Əsədullayeva

Yeni Əhdi ehtiva edən İncillərin yazılmasının müqayisəli təhlili125

Əhmədağa Səfərli

"Müxtəlif influenserlərin istehlakçı davranışlarına təsiri"133

Emin Əlimusayev

Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafında antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında qanunvericiliyin rolu139

Turan Yusubov

Cənubi Qafqazda kövrək geosiyasi vəziyyət: sülh üçün imkanlar və təhdidlər145

Röya Mirtalıbova

"Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması" haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu: boşluqlar, kolliziyalar, maraqlı nüanslar152

Khanim Mirsultanova	
International preservation procedures for refugees and asylum seekers within the European Union	159
Asmar Mammadli	
The right to property under the European Convention on human rights: concept and scope of the right	165
Shafag Mammadova	
Standardized terms of contract in the context of unfair contract terms	172
Tural Müzəffərli	
Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə beynəlxalq təşkilatların rolu	177
Lalə Əzizova	
Mobil elektron tətbiqlərin Azərbaycanın bank sisteminin inkişafında rolu	184
Kamran Sadıqlı	
Borclanmanın stratejik idarə edilməsi: qloballaşan dünyada iqtisadi artımın və maliyyə sabitliyinin tarazlaşdırılması	190
İsmayıl İsmayılzadə	
Multikultural təhlükəsizliyin beynəlxalq nümunələri	198
Nigar Abdullazada	
Unlocking the potential: strategies for boosting foreign direct investment	203
Elçin Əsgərov	
Həyat sığortasının korporativ fəaliyyətə təsiri	210
Cavid Soltanov	
Qlobal kriptovalyuta bazarındakı alətlər və mövcud vəziyyətin təhlili	215
Günel Hacıyeva	
ABŞ-ın YOŞ siyasətinin son 5 ilə dair nəticələri	222

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Şəhla Əliyeva, Fatma Hüseynova, Zivər Abseynova, Sevinc Eyvazlı, İlhamə Məsimova	
Üçgünlük malyariyanın törədiciyi olan <i>Plasmodium vivax</i> -ın eritrositar mərhələ formasının <i>in vitro</i> inkişafına təsir edən müxtəlif kimyəvi amillərin araşdırılması	227
Dünya Abasova, Əsmər Əzizova, Sürəyya Vəkilova, Günay Qurbanova, Telli Şirinova	
Toksoplazmoz və sitomeqalovirus infeksiyaları zamanı seropozitivliyin öyrənilməsi	232

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA MATHEMATICS AND MECHANICS

Ziya Əliyev	
Qərar vermədə riyazi modelləşdirmə	237

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Tofiq Azimov	
Technologies in 5G cellular systems	243
Natig Abbasov, Fatima Jafarli	
Method of automated synthesis optimal heat exchange system	249
Asəf Əliyev, Səyyad Vəliyev, Şahin Əliyev, Yədulla Həziyev, Tərxan Orucov	
Logistik əməliyyatların yerinə yetirilməsində nəqliyyat və ekspeditor sistemlərinin rolu	254
Tofiq Azimov	
5G and multiple input multiple output (MIMO) systems	261
Nərmin Abdullayeva	
Robotikanın növləri və onların tətbiqlərinə ümumi baxış	267
Aytəkin Fərzəliyeva	
Hərəkət edən obyektə olan naqilsiz rabitə vasitəsi	272
Vüsal Rəhimli	
Onlayn bankçılıq sistemləri, problemləri və perspektivləri	278
Filman Sadigov	
Predicting financial information manipulation using supervised machine learning methods	284
Hüseyn Abdullayev	
"Ransomware" hücumları kontekstində yoluxmadan sonrakı bərpa strategiyaları	292
Bəhruz Əlizadə	
Ali təhsil müəssisələrində veb portalların tətbiqi xüsusiyyətləri və əsas fəaliyyət istiqamətləri	299

İmzalandı: 17.03.2024
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 38,5 ç.v.
Sifariş: 742

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru